

Qara Namazov

AZƏRBAYCAN

UŞAQ

ƏDƏBİYYATI

2007

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

QARA NAMAZOV

**AZƏRBAYCAN
UŞAQ
ƏDƏBİYYATI**

(Ali məktəblər üçün dərslik)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 28.11.2005-ci il tarixli 01 sayılı iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

BAKİ - 2007

Əxf-258983

Elmi redaktoru:

TEYMUR ƏHMƏDOV
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

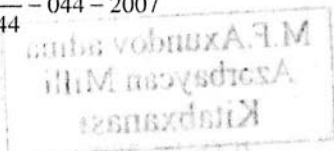
BƏKİR NƏBİYEV
akademik

Qara Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 444 s.

«Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» dərsliyinin girişində uşaq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırılır. Üç hissəlik dərsliyin I hissəsində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, II hissəsində qədim dövrdən iyirminci yüzilin əvvəllərinə qədər, III hissəsində müasir uşaq ədəbiyyatının ayrı-ayrı keçidləri haqqında müxtəsər icmal, bu keçidlərdə uşaqlar üçün daha çox yazan müəlliflər haqqında yığcam portret-oçerklər verilmişdir.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş dərslikdən kollec, texnikon və orta məktəb müəllimləri, həmçinin ədəbiyyat tarixi ilə maraqlananlar da istifadə edə bilərlər.

N 4702060000 – 25
M – 658(07) – 044 – 2007

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.

GİRİŞ

Elm və mədəniyyətin, ədəbiyyat və incəsənətin yüksək təkamülü və inkişafı ulu öndərimiz, milli liderimiz Heydər Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. O, mədəniyyətimizin bütün sahələrinə eyni qayğı və həssaslıqla yanaşırdı. Klassik ədəbi irsimiz onun qayğısı sayəsində daim tədqiq edilir və qorunurdu.

H.Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyəti xalqımızın milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti adlandıraraq yazmışdır: «... Azərbaycan xalqının milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti, eyni zamanda, Azərbaycanın ədəbiyyatıdır, mədəniyyətidir...»

Bizim mənəvi potensialımız – ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz intellektual potensialımızın əsasını təşkil edir... Bunu yaradanlar bizim xalqın dahi insanlarıdır» (1, s. 31).

Hazırda ədəbi irsimizin qorunmasında H.Əliyevin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qayğısı duyulur və duyulmaqdadır.

Bu qayğını uşaq ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsində, bu sahədə yazıb yaradan yazıçıların dəyərləndirilməsində aydın görürük.

Uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifəsi böyüməkdə olan nəslin etik və estetik tərbiyəsinə istiqamət vermək, milli və bəşəri ideyalara hörmət və sədaqət, vətənpərvərlik, humanizm, əməksevərlik, dostluq, yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, özünə qarşı tələbkarlıq kimi mənəvi-estetik keyfiyyətlər aşılamaqdır.

Bu ədəbiyyat uşaqların qəlbində nəcib hisslər oyadan, mənzum və mənsur əsərlərlə işıqlandırılmalı, onların gələcək haqqında gözəl və ümidli arzularına qanad verməlidir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, zamanəsinin ən humanist biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir. Bu insan öz xalqının mübarizələr-lə zəngin tarixi keçmişinə dərinləndirən bələd olmalı, bu günün

tələb etdiyi ideallarla ayaqlaşmağı bacarmalı, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarını hər şeydən uca tutmalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı bəşəriyyətin yaratmış olduğu bütün maddi və mənəvi sərvətləri yeni nəsə öyrətməli, onları bu sərvətin əsl varisi kimi tərbiyə etməlidir.

Bu müxtəsər deyilənlərə əsasən uşaq ədəbiyyatına belə bir tərif vermək mümkündür: **Uşaq ədəbiyyatı – ədəbiyyatın tərkib hissəsi olub, məqsəd və vəzifəsinə görə 17 yaşına qədər müxtəlif oxucu qruplarının təlim, təhsil və əxlaqi-estetik tərbiyəsinə yönəldilən bədii əsərlərə deyilir.**

Oxucuların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alan uşaq ədəbiyyatı, əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu ilə bərabər, həmçinin özünəməxsus mövzu, ideya, dil-üslub xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Uşaqlar üçün yazmaq çətindir. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri yazıçıdan fitri istedadla, elmi biliklərə yiyələnməklə yanaşı, uşaq aləmini dərinlən öyrənməyi tələb edir. Müxtəlif yaşlı uşaqların maraq dairəsini, estetik zövqünü öyrənmədən onu müəyyən bir məqsədə doğru yönəltmək, onun fərdi meylini inkişaf etdirmək olmaz. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyəsinə münasib bir üslubda yazılır. Pedaqoji təlimə əsasən, 17 yaşına qədər olan oxucular dörd qrupa bölünür: I. Bağcayash uşaqlar (3-7). II. Kiçikyaşlı məktəblilər (7-11). III. Orta yaşlı məktəblilər (11-15). IV. Yuxarı yaşlı məktəblilər və yaxud gənclər (15-17).

Uşaqlar üçün əsər yazan hər bir yazıçı bu bölgünü nəzərə alır. Eyni zamanda bilir ki, uşaq ədəbiyyatı oxucuların yalnız yaşı ilə müəyyənləşmir. Burada uşağın ictimai mühiti, inkişafı, idrakı, zövqü, nitqi, bilik dairəsi də nəzərə alınmalıdır.

Uşaq yazıçısı bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan öz əsərinin ünvanını düzgün müəyyənləşdirə bilməz. Uşaq aləminə dərinlən bələd olan yazıçı yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı tələbləri nəzərə alır.

Bağcayash uşaqların təlim və tərbiyəsində əyanilik üsulu mühüm yer tutur. Onlarda müxtəlif oyuncaqlara və əyləncələrə meyl, eşitdiyi hadisəni və ya əşyani görmək hissi da-

ha güclü olur. Bağca uşaqları ilk təlimi rəsmlər və rəngli şəkillər vasitəsilə alırlar. Deməli, bağcayash uşaqlara əyani vasitələrlə təlim vermək, emosiya və hissi təsirlə bədii zövqü tərbiyə etmək uşaq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Nəhayət, ana laylası kimi uşaqların hisslərini oxşayan əyləncəli musiqili nəğmələr də bədii estetik tərbiyədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bağca uşaqlarına öyrədilən bədii əsərlər bir neçə misralıq şeir və musiqi bəstələnmiş nəğmələrdən ibarət olur. Şeir və nəğmənin məzmunu aydın, hecalarının sayı az, qafiyələri oynaq, sözləri sadə olmalıdır. Uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələrin də məzmunu sadə, dili rəvan olmalıdır. H. Andersenin əyləncəli təmsil hekayələri, Qrim qardaşlarının nağılları, M. Ə. Sabirin «Yaz günləri», «Uşaq və buz», A. Səh-hətin «Cücələr», «Kəp», A. Şaiqin «Xoruz», «Uşaq və dovşan», «Keçi» və s. bu qəbil digər şeirlər bağcayash uşaqlar üçün ən münasib nümunələrdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin ideya-tərbiyə vasitələri isə xeyli fərqlidir. Burada balaca məktəblilər get-gedə müstəqil oxu vərdişinə yiyələndiklərinə görə bədii əsərlərdə uşaqların anlama bildiyi məzmun bitkinliyi, maraqlı hadisələr, alleqorik surətlər geniş yer tutur. Uşaqlar sinifdən sinfə keçdikcə, yaşa dolduqca daha dolğun, məzmunlu, nisbətən mürəkkəb süjetli bədii əsərlərlə qarşılaşırlar. L. Tolstoyun «İki yoldaş», «Tullanma», S. Ə. Şirvaninin «Aslan və iki öküz», A. Şaiqin «Tülkü həccə gedir» və s. əsərləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlərinin dilində də lirizmə üstünlük verilməlidir. Çünki yorucu təhkiyə uşağı mətləbdən uzaqlaşdırır, məzmun yaddan çıxır.

Bu yaşda uşaqlarda da əyaniliyə meyl, maraq güclü olur. Onlarda təbiətə məftunluq, dağlara çıxmaq, qayalara dırmaşmaq, çayların axarına baxıb xəyala dalmaq, arı kimi çiçəkdən-çiçəyə can atmaq uşağa xas olan xüsusiyyətlərdir. S. Vurgun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» adlı əsə-

rində yazırdı ki, «Uşaq qəlbinə tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik».

Uşaq qəlbinə yol tapmaq, onu milli ideallara xidmət etməyə yönəltmək, onda Vətənə, xalqa sədaqət, doğulduğu torpağa məhəbbət hissi oyatmaq üçün yazıçı ötən günlərin xatirəsinə, uşaqların həyatını dərinlən müşahidə etməyə, sosial, tibbi, psixoloji, pedaqoji və s. biliklərə əsaslanmalıdır. Təbiidir ki, yazıçı uşaqların yaşına, maraq və imkanlarına uyğun olaraq əsərlərinin süjetini dəyişir. Kiçikyaşlı məktəblilərə aid bədii əsərlərə nisbətən ortayaşlı yeniyetmə uşaqlara aid kitablarda hadisələrin çoxplanlı verilməsi, həyat materialının zənginliyi də bunu sübut edir.

Bu gün orta yaşlı uşaqları milyonlarla yeniyetmələr ordusu təmsil edir. Doğma torpağa sevgi, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri get-gedə başlıca vəzifəyə çevrilir. Onlar ibtidai siniflərdə Vətən və xalq haqqında əldə etdikləri müxtəşər bilikləri orta yaş dövründə süjetli, əhatəli, məzmunlu, bədii cəhətdən bitkin əsərlər vasitəsilə zənginləşdirirlər.

Kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlər öz məzmunu və mündəricəsi baxımından daha geniş məsələləri əhatə edir. Burada tarixi keçmişimizə dair maraqlı hadisələr, yaşadığımız ictimai quruluşun, əhatə olunduğumuz mühitin bir sıra məsələləri, təbiətin sirrləri, elmi-texniki yeniliklər haqqında sadə və aydın məzmunlu hekayələr geniş yer tutur. S.S.Axundovun «Qorxulu nağıllar», A.Şaiqin «Qoçpolad» poeması, M.Ə.Sabirin «Məktəbə çağırış» silsiləsi, S.Vurğunun «Azərbaycan», Y.Əzimzadənin «Anacan», T.Elçinin, İ.Tapdıqın, M.Günərin, R.Yusifovlunun, Q.İsəbəylinin şeir və poemaları, Y.Səmədin hekayələri və povestləri ortayaşlı uşaqların mütləqi üçün münasib nümunələrdir.

Yuxarıyaşlı məktəblilər və yaxud gənclər orta məktəbin son siniflərində, gimnaziyalarda təhsil alır, müxtəlif ixtisasa və ya sənətə yiyələnir, ali məktəblərə hazırlaşlar. Onlarda hadisələrə aydın münasibət, elmə maraq, oxuduqları

bu və ya digər əsər haqqında sərbəst fikir söyləmək vərdişi, əməyə həvəs, Vətənə, xalqa məhəbbət, insanlara hörmət mənaevi ehtiyaca çevrilir. Yuxarıyaşlı məktəblilər və yaxud gənclər öz yaşidləri haqqında oxuduqları əsərlərdən (Nizaminin oğlu Məhəmmədə nəsihətləri, Füzulinin «Meyvələrin söhbəti», S.Vurğunun «Komsomol poeması», Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti», M.Hüseynin «Abşeron» və i.a.) mənaevi zövq aldıkları kimi, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini də mütaliə edirlər. Bu da onlara bəşəriyyətin estetik ideyaları ilə tanış olmağa imkan verir.

Məzmun və mündəricəsindən, məqsəd və vəzifəsindən göründüyü kimi, uşaq ədəbiyyatı ayrı-ayrı elmlərlə təmasda yaranıb inkişaf edir. Pedaqogika, psixologiya, etika, estetika, incəsənət, təbabət və dəqiq elmlər uşaq ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə qovuşur. Bu elmlərsiz uşaq ədəbiyyatı bəsit və məzmunсуz görünərdi. Çünki gəncliyin hərtərəfli inkişaf edib kamala çatmasında bu elmlərin hər birinin özünəməxsus yeri vardır.

Deməli, kiçikyaşlı məktəblilər üçün hər hansı bədii əsər didaktik səciyyə daşıyırsa, şübhəsiz, burada pedaqoji və psixoloji təlim də nəzərə alınmalıdır. Uşaqlar hələ ibtidai siniflərdə təhsil alarkən Vətənin və xalqın tarixi keçmişini əvvəlcə sənədli hekayələr və poetik təsvir vasitəsilə öyrənirlər. Məlumdur ki, ölkəmizin coğrafi şəraiti: təbii gözəllikləri, mənzərələri, fauna və florası bu şeir və hekayələrdə bədii əksini tapmışdır. Həmçinin fizikanı, kimyanı, riyazi elmləri məktəblilər ilk dəfə sadə məzmunlu hekayələr vasitəsilə mənimsəyirlər. Belə sadə hekayələr böyük elmə gedən yolun ilk cığırı, başlanğıcıdır. Dil, uşaq kitablarının məzmununda başlıca amildir. Çünki uşaq hər bir sözün düzgün tələffüzünü və deyilişini ibtidai siniflərdə oxuduğu kitablardan öyrənir. Bu kitabların dili təmiz, aydın və rəvan olarsa, təbiidir ki, uşaqlar da ilk başlanğıcdan aydın və səlis nitq mədəniyyətinə yiyələne bilərlər.

Tarixin müxtəlif keçidlərində yaranan uşaq ədəbiyyatı

klassik ədəbiyyatın ənənələrini davam etdirməklə xalq həyatını daha dolğun, hərtərəfli işıqlandırmışdır. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatı mənəvi-estetik və ideya-məfkurəvi tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Bu ədəbiyyat yeniyetmələri əməksevər, namuslu, vətənpərvər, milli və bəşəri olmaq ruhunda tərbiyə edir. Öz qaynaqlarını əsrlərin dərinliyindən alan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tərəvətli, təsirli və uzunömürlüdür. Şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinin inciləri – nağıllar, mahnılar, dastanlar, atalar sözləri, lətifələr və s. uşaq ədəbiyyatını xəlqilik və bədii sənətkarlıq baxımından zənginləşdirir. Məlumdur ki, uzun əsrlərdən bəri xalq öz folklorunda uşağa pedaqoji və bədii-estetik tərbiyə metodunun ideal nümunəsini yaratmışdır. Haqlı olaraq deyirlər ki, xalq estetikasından, xalq yumorundan, xalq zövqündən və idealından ayrı düşən uşaq ədəbiyyatı bəhrəsiz olur, tez unudulur.

Bəllidir ki, hər hansı milli ədəbiyyatın zənginləşməsində və inkişafında tərcümə ədəbiyyatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə xalqlar bir-birinin həyat və məişət tərzini, adət və ənənələrini, psixologiyasını, mədəni tərəqqisini, inkişafını və mübarizə tarixini öyrənir. Bu, eyni zamanda milli ədəbiyyatların qarşılıqlı inkişafına böyük təsir göstərir.

Dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevrilmişdir. Ana dilinin tədrisi milli dərslərlərin yaranması zərurətini ortaya atdığı zaman klassik yazıçılarımızın bədii irsi içərisində uşaq ədəbiyyatı nümunələri çox az idi. Mövcud nümunələri isə dil və məzmunca qəliz olduğundan uşaqların təfəkkür səviyyəsinə və ruhuna uyğun gəlmirdi. Buna görə də dərslərlə tərtib edilən müəlliflər qabaqcıl dünya ədəbiyyatının, xüsusən rus ədəbiyyatının seçmə nümunələrindən tərcümə yolu ilə istifadə edirdilər. XIX əsrdən başlayaraq mütləq rus yazıçılarının zəngin mündəricəli, uşaq ruhuna yaxın olan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub dərslərlərə daxil edildi. Bu dövrdə İ.A.Krilovun təm-

silləri, A.S.Puşkinin nağılları, M.Y.Lermontovun şeirləri, L.Tolstoyun hekayələri yalnız uşaq ədəbiyyatını deyil, həm də yeni mündəricəli Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirdi.

Başər mədəniyyətinin humanist ideyalar tərbiyə edən ən nadir nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edildi, milli mədəniyyətimizin xəzinəsinə daxil oldu. Şərq ədəbiyyatından qədim hind abidəsi «Kəlilə və Dimnə», ərəb xalqlarının əfsanələri ilə zəngin olan «Min bir gecə» dastanı, «Qabusnamə», bir çox Şərq xalqlarının uşaq ədəbiyyatı nümunələri toplanmış «Oxuyan piyalə» kitabı, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Cami, Xosrov Dəhləvi, Nəvai kimi sənətkarların nəsihətamiz-ibrətamiz kəlamları, ümumiyyətlə, Şərq aləmi, Şərq psixologiyası, Şərq mədəniyyəti haqqında geniş və zəngin bilik əldə etməyə imkan verir. Həmçinin Qərb ölkələri ədəbiyyatının ən nadir nümunələri: Qrim qardaşlarının nağılları, məşhur Danimarka yazıçısı H.Andersenin nağıl və hekayələri, D.Defonun «Robinson Kruzo», C.Sviftin «Qulliverin səyahəti», Mark Tvenin, Jül Vernin, Mayn Ridin, Çarlz Dikkensin, E.Seton Tompsonun, C.Rodari və digər görkəmli sənətkar və yazıçıların seçilmiş əsərləri uşaqların oxu imkanlarını xeyli artırmışdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı rus və dünya ədəbiyyatının ən qabaqcıl təcrübələrini əxz etməklə daha da zənginləşir. Müasir dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yayılması və təsir dairəsi genişlənmiş və artmışdır. Ölkəmizin xarici ölkələrlə qarşılıqlı mədəni əlaqəsi uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Bu gün texniki təkamül elə bir zirvəyə qalxmışdır ki, kompüter və internet vasitəsilə yer üzərində yaşayan bütün xalqların həyat təzi ilə təbəddülatıylə gündəlik tanış olmaq mümkündür. Və bizim bugünkü gənclik bəşəriyyətin sivil inkişafını öyrənməli, özünün yaratdığı mənəvi sərvəti də dünyaya yaymalıdır. Bu yöndə uşaq ədəbiyyatı ən mühüm vəsi-tələrdən biridir.

I HİSSƏ

ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

I FƏSİL

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Xalq yaradıcılığı haqqında anlayış. İnsanlar həyatın başlanğıcından maddi sərvətlə yanaşı, mənəvi sərvətə də ehtiyac duymuşlar. Maddi sərvəti yaradan əmək bədii söz və musiqi sənətini də yaratmışdır. Əkin və ya səpin zamanı qoşqu heyvanlarını ahənglə hərəkətə gətirmək üçün hodağın oxuduğu nəğmələrə «holavar» (*ho-heyvan, var – get deməkdir*) demişlər. Güman ki, «hoo», «hayla» sözləri də buradan doğmuşdur. Maldarlıqla əlaqədar işin icrası – sürü və ya naxırın sananması, sağın və s. «sayaçı» nəğmələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Körpəsini rahatlatarkən ananın beşik başında oxuduğu nəğmələr «layla» və «oxşama» adı ilə geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, hər hansı bir işin icrasında münasib sözün, səsin və hərəkətin vəhdətindən nəğmə yaranmağa başlayır.

Çox bəsit şəkil və məzmunu malik olan bu nəğmələr hər bir xalqın ədəbiyyat və incəsənətinin sonrakı təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının da mədəni həyatında böyük təbii və əhəmiyyətə malik olan bədii söz xəzinəsi el sözü, xalq yaradıcılığı, el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat adı ilə yaşamışdır. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, bizdə də bu, əsrimizin əvvəllərindən folklor adını daşımaqdadır. «Folklor» da xalq yaradıcılığı kimi çox geniş məzmunu malik məfhumdur. Ümumiyyətlə, bu ad xalqın bədii söz sərvətinin, musiqi və rəqs xəzinəsinin bütün janrlarını, etnoqrafik biliyin bütün sahələrini özündə birləşdirir. Beləliklə, xalq yaradıcılığı – folklor xalqın mədəni və

bədii sərvətini özündə cəmləşdirib hifz edir, onu zənginləşdirərək zənginləşdirən nəsildən-nəslə ötürür.

Bu zəngin folklor irsi qədimdən bəri bir-birini əvəz edən nəsillərin bədii təfəkkürü, dünyagörüşü, həyat tərzı haqqında, keçmiş cəmiyyətin ictimai münasibətləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Həqiqətən də belədir. Bildiyimiz kimi, xalq yaradıcılığının tarixi çox qədimdir. İbtidai insanların həyat tərzı, əmək vərdisləri, təsərrüfat məşğuliyyəti şifahi xalq ədəbiyyatında əksini tapmışdır. Şübhəsiz, cəmiyyətin təşəkkül mərhələlərində xalq yaradıcılığı da təkmilləşə-təkmilləşə bu mərhələlərdən keçmiş, xalqın yaradıcılıq qüdrətini özündə birləşdirən çox zəngin mənəvi bir xəzinə yaratmışdır. Bu xəzinənin ən qüdrətli sahəsi xalq ədəbiyyatıdır.

Xalq ədəbiyyatı özünün bütün inkişaf mərhələlərində xalqın estetik təbii və əhəmiyyətli xidmət etmiş, mənəvi silaha çevrilmiş, əsl təbii və əhəmiyyətli olmuşdur. Onun yaradıcıları xalqın müdrik adamları – ağ saçlı atalar və analar; onu mənimləyənlər, hafizəsində qoruyub yaşadanlar isə xalqın övladları – uşaqlar və gənclərdir.

Folklor qədim dövrlərdən bəri xalqın mənəvi qida mənbəyi, «xalq kitabı» olmuşdur. Zaman keçdikcə, nəsillər şifahi xalq ədəbiyyatından öyrənmiş, təhsil və təbii almışdır. Xalq ədəbiyyatı insanların məfkurəsinə, dilinə, estetik və fiziki inkişafına ciddi təsirini göstərmişdir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı zəngin xəzinədir. Onun ədəbi janrlarının çoxşaxəli, çoxcəhətli şəklləri vardır. Bu şəklləri öz xüsusiyyətlərinə görə, əsasən üç növə bölmək daha məqsədəuyğundur: *kiçik (xırda) növ, lirik növ və epik növ.*

Kiçik (xırda) növ. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik növü – tapmaca, yanıltmac, el oyunları, eyni zamanda lətifə, atalar sözü və məsəllər içərisində uşaqlara məxsus nümunələr də vardır. Bu ədəbi şəkllər uşaqların formalaşmasında, məfkurəyə yetkinləşməsində, mənəvi-estetik və fiziki təbii və əhəmiyyətli inkişafında ilkin rol oynayır.

Tapmacalar. Tapmacalarda konkret bir əşyanın, məfhum və ya hadisənin bir cəhəti, müəyyən tərəfi, əlamət və xüsusiyyəti dolayısı ilə, məcazi şəkildə açılmaqla əsas ünvanı gizli saxlanılır. Qarşı tərəf isə bu əşya və məfhum haqqında düşünür, onu təsəvvüründə canlandırır və əsas ünvanı tapır. Beləliklə, bir tərəfin verdiyi üstüörtülü, məcazi suallar digər tərəfin səyi nəticəsində açılır, aydınlaşır. Tapmacalar həm nəsrə, həm də nəzmlə ifadə olunur. Burada cümlə və ifadələr bəzən bəsit, natamam, bəzən də bitkin, oynaq, obrazlı şəkildə poetik boyalarla verilir. Bu tapmacaların xalq təfəkkürünün məhsulu kimi çox qədim dövrlərdən başlayaraq insanların həyat və məişət tərzindən, dünyabaxışından yaranmış təsdiq edir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində zəngin həyat təcrübəsi tapmacaları bəsitlikdən kamilliyə, məhdud mövzu çərçivəsindən həyat və cəmiyyəti əhatə edən çox müxtəlif sahələrə yönəlmişdir; burada insanların təbiət və cəmiyyət haqqında təsəvvürləri, müşahidələri poetik dillə ifadə olunur.

Tapmacaların köməyi ilə uşaqlarda müəyyən əşya və hadisə haqqında tənqidi mühakimə yürütmək vərdişi, əlamət və keyfiyyətlərə uyğun fəal nəticə çıxarmaq bacarığı, hazır-cavablıq tərbiyə olunur. Məlumdur ki, uşaq öz müsahibinə «tap görüm» deyəndə o diqqət kəsilir:

Bir balaca boyu var,

Dam dolusu toyu var.

Həmin tapmacaya cavab hazırlayan şəxs burada evi işığa qərq edən çıraq (*lampa*) haqqında müəyyən əlamətləri təsəvvür edə bilər.

Tapmacalar xüsusilə kiçikyaşlı məktəblilərin əşya və hadisələr haqqında anlayışlarını inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək üçün faydalı ədəbi vasitədir.

Ev heyvanlarına və quşlara həvəs və maraq göstərən uşaqlar, həmişə onlar barədə tapmaca eşitmək istəyir, onu daha tez tapmağa həvəs göstərirlər:

Ovun alsan mırıldar,

Sığallasan xoruldar.

Burada pişiyə xas olan xasiyyətlər sadalanır. Buna görə də tapmacanın cavabını balacalar da asanlıqla tapa bilər.

Tapmacalardan birində ev quşlarının – toyuq-cücənin həyat tərzinə işarə olunur:

Axşam yığlar,

Səhər dağılar.

Kiçikyaşlı uşaqlar tapmacalarda gördükləri, müşahidə etdikləri göy cisimlərinin, təbiət hadisələrinin, ev əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin, heyvan və quşların əlamətlərini axtarırlar. Hazırcavab, zəkali, təsəvvür və təxəyyülü güclü olan uşaqlar əlamətlərə görə əşyanı tez xatırlaya bilər. Uşaqlar iki dəstəyə bölünüb qarşılıqlı sual-cavab etdikdə bu onları kollektiv şəkildə düşünməyə, fikirləşməyə sövq edir, həmrəylik hissi yaradır:

Göründüyü kimi, tapmacalarda passiv dinləyici olmur, bütün iştirakçılar deyilən tapmacanın açılışında iştirak edir.

Tapmacaların mövzusu, məzmun və mündəricəsi müxtəlif olur. Burada uşaqların yaşı, dünyagörüşü nəzərə alınır. Kiçikyaşlı uşaqlar sadə məzmunlu, müstəqil məna daşıyan tapmacaları tapmağa səy etdikləri kimi, orta və yuxarı yaşlı uşaqlar nisbətən mürəkkəb, məcazi məzmunla malik tapmacaların cavabını axtarmağa həvəs göstərirlər. Məsələn:

Ayağı yoxdur, qaçır,

Qanadı yoxdur, uçur.

Burada buludun daha çox nəzərə çarpan iki əlaməti göstərilir. Uşaqlar müşahidə etdikləri buludu bu əlamətlərə görə dərhal təsəvvür edə bilərlər. Lakin «Alçaq dāmdan qar yağar» tapmacasında «alçaq dam» – ələyi, «qar» – unu təmsil etdiyi üçün kiçikyaşlı uşaqların təxəyyülü tapmacanın məcazi məzmununu asanlıqla qavraya bilmir.

Tapmaca janrı xalq yaradıcılığının geniş yayılmış kütləvi növüdür. Onun deyilişində ən azı iki nəfər iştirak edir. Bu da həmin janrın müxtəlif yaşlı adamlar arasında geniş yayılmasına səbəb olur.

Yanıltmaclar. Yanıltmaclar isə yenincə dil açan kiçik yaşlı uşaqların çətin sözləri, cümlələri düzgün tələffüz etməsinə kömək göstərir. Məsələn: «Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul».

O qədər də çətin anlaşılmayan cümlədə eyni səslərin təkrar səslənməsi kiçik yaşlı uşağı çaşdırır, cümləni səlis deməyə mane olur. Ədəbi dilimizdə, poeziyada təsadüf edilən belə ifadə və cümlələrə uşaqları alışıdırmaq faydalıdır. Yanıltmaclar müxtəlif şəkildə qurula bilər: iki sözün tez-tez təkrarı, bir sözün bir cümlədə müxtəlif şəkildə ifadəsi, sinonim sözlərdən yaradılan cümlə, eyni əşya və sözün təkrarından düzəldilən mürəkkəb cümlə və s. Məsələn:

Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz.

Atı min, iti qov, iti qov, atı min, atı min, iti qov, iti qov, atı min...

Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da.

Getdim, gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi, dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır və s.

Uşaq oyunları. Uşaq oyunlarının mətni kiçik həcmli ədəbi növlərdən sayıla bilər. Uşaq əyləncələrinin mətnini ədəbi ssenari adlandırmaq daha dəqiq olur. Uşaq oyunları gənc nəslin fiziki sağlamlığına xidmət edir. Burada uşağın bacarığı, məharəti, hərəkət və çevikliyi ilə bərabər, düşüncə və zehni qabiliyyəti də önünə nümayiş etdirir.

Uşaq oyunları kütləvi səciyyə daşıyıb kollektiv tərəfindən ifa edilir. Onların içərisində «Yoldaş, səni kim apardı?», «Beşdaş», «Bənövşə», «Atdırma», «Gözbağlıca», «Siçan-pişik», «Dirə döymə», «Gizlənpaç», «Dəyirman» və b. geniş

yayılmış kütləvi oyunlardır.

«Yoldaş, səni kim apardı?» oyunu belə qurulur: halay-halay getmək yolu ilə uşaqlar iki dəstəyə ayrılırlar. Sıra ilə dal-dala düzülür. Geridə düzülmüş dəstədən bir uşaq gəlir, onlardan birini arxasından itələyib aparır. Aparılan uşaq geri baxmamalı, ancaq onu aparən uşağı tanımalıdır. Yoldaşlardan biri aparılan uşağa bərkdən deyir: «Yoldaş, səni kim apardı?» Uşaq aparanı tapa bilsə, onu da götürüb öz yoldaşlarının içərisinə qaydır. Yox, tapa bilməsə, aparən uşaq onu götürüb dəstəsinə qaydır. Bu qayda ilə oyunda uşaqların hamısı iştirak edir. Əgər bir dəstənin uşaqları bu yolla o biri dəstəyə keçərsə, o dəstə uduzmuş hesab olunur.

Belə bir oyunda qələbə qazanmaq üçün uşaqlarda, hər şeydən əvvəl, həssaslıq və yaxşı müşahidə qabiliyyəti olmalıdır. Bu oyunlarda uşağın fiziki bacarağı ilə idraki qabiliyyəti birləşir, beləliklə, onun hərtərəfli inkişafına zəmin yaranır. İndi də öz əhəmiyyətini itirməyən, kiçik yaşlıların tez-tez ifa etdikləri «Bənövşə» oyunu da uşaqlarda cəldlik, çeviklik, hazırcavablıq vərdişi yaradır. «Dirə döymə» oyunu bu cəhətdən daha səciyyəvidir.

Lətifələr. Mənalı gülüş və eyhamla tamamlanan lətifələr şifahi ədəbiyyatın ən geniş yayılmış növlərindəndir. Lətifələr iki nəfərin qarşılıqlı münasibətlərindən yaranır. Onun məzmunundan alınan məntiqi nəticə ikinci şəxsin cavabında təzahür edir. Lətifələrin istər iştirakçıları, istərsə də dinləyiciləri müxtəlif yaşlı, müxtəlif dünyagörüşlü adamlardır. Burada uşaqların da öz səviyyələrinə, istedad və bacarıqlarına görə payı vardır. Onlar lətifələrin fəal dinləyiciləri olduğu kimi, çox zaman hadisənin qəhrəmanına çevrilir, maraqlı cavabları ilə böyükkləri «məğlub» edirlər.

Məlumdur ki, lətifələr fərdi yaradıcılıq məhsulu olub, sonralar ilk müəllifini itirmiş, özünə yeni-yeni müəlliflər qazanmış, nəhayət, ümumxalq yaradıcılığı məhsuluna çevrilmişdir. Lakin yaradıcılarından bəziləri lətifələrin əfsanəvi müəllifinə, həm də qəhrəmanına çevrilmiş, bütün Şərq alə-

mində tanınmışdır. Onlardan Azərbaycan folklorunda Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin daha çox şöhrət qazanmışdır.

Bəhlul öz xasiyyəti ilə Molla Nəsrəddindən fərqləndiyi kimi, onun lətifələri də Molla Nəsrəddin lətifələrindən fərqlənir. Belə ki, bir çox lətifələrdə Bəhlul qarğıdan yalançı at minib atıla-atıla qaçan uşaq kimi təsvir edilir.

Bir qism lətifələrdə isə Bəhlul Danəndə ağıllı davranışı və hazır cavablığı ilə hamını özünə cəlb edir. Bəhlul Danəndə yoxsulların tərəfdarıdır, onlara yeri düşəndə kömək edir, ağıllı məsləhətlər verir. Buna görə də Bəhlulun lətifələri nisbətən geniş süjetli və əhatəlidir.

Bir lətifədə qarının kələyi nəticəsində ağır cəriməyə məruz qalan kişi Bəhlulun ağıllı tədbirləri nəticəsində xilas olur. Deməli, Bəhlul Danəndə ağıllı və tədbirli olmaqla bərabər, həm də fəal və mübarizdir.

Molla Nəsrəddin isə bir lətifə qəhrəmanı kimi satirik-yumoristik səciyyə daşıyır. Bəhlul Danəndəyə nisbətən daha geniş yayılmış və daha çox şöhrət qazanmış Molla Nəsrəddin «öz yazıq, sabit, lakin inadkar eşşəyinin üstündə oturub sakit-sakit yol gedən, hər şeyə göz qoyan, hər hərəkətdən nəticə çıxaran, bu nəticələri də çox sakit və aramla ümumiləşdirən qoca, nurani bir kişidir» (M.H.Təhmasib).

Molla Nəsrəddin lətifələrini dəfələrlə çap etdirən M.H.Təhmasib onun mövzu dairəsinin genişliyini və zənginliyini nəzərə alıb, mövzusuna görə cəmləşdirib tərtib etmişdir; «Molla və dövlət adamları», «Molla və qazılar», «Molla və din xadimləri», «Molla və ticarət aləmi», «Molla evdə», «Molla elm və mədəniyyət aləmində», «Dostlar arasında» və s.

Göründüyü kimi, Molla Nəsrəddin lətifələri cəmiyyətin bütün təbəqələrini, həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Molla Nəsrəddin zamanəsinin ağıllı, ayıq adamıdır. Onun mübarizə silahı eyham və gülüşlərdir. «İnanma» adlı lətifədə göstərilir: «Nəsrəddin uşaqlığında çox yoxsul olsa da, hikmətli sözləri çox sevirmiş. Hətta bir dəfə özünə iş tapmaq

üçün bazarda gəzdirdi zaman bir tacir onu çağırır, içi şüşə ilə dolu bir səbət verib deyir:

-Bunu bizə apara bilərsənmi?

Nəsrəddin səbəti götürüb tacirlə birlikdə yola düşür.

Evə bir az qalmış tacir deyir:

-Bu zəhmətinə görə sənə pul verim, ya üç hikmətli söz öyrədim?

Nəsrəddin hikmətli sözləri əldən buraxmamaq üçün ac, pulsuz qalmağa razı olur. Gəlib tacirin evinə çatırlar, həyata girib qırx pilləkən yuxarı qalxırlar. Tacir başlayır:

Birinci budur ki, kim sənə desə qatıq qaradı, inanma! İkincisi budur ki, kim sənə desə buz istidi, inanma! Üçüncüsü budur ki, kim sənə desə ki, od dondurur, inanma!

Nəsrəddin başa düşür ki, tacir onun mizduna kələk qurur. Heç bir söz demir, sonuncu pilləkənə çatanda dalındakı şüşə dolu səbəti pilləkən aşağı tullayıb deyir:

-Sənə də kim desə ki, bu səbətin içində salamat şüşə qaldı, inanma!»

Göründüyü kimi, Molla Nəsrəddin surətini yaradan xalq onu kiçik yaşlarından hazır cavablığa öyrətmiş, ağıl, kamal dərsi vermişdir.

Maraqlıdır ki, Molla Nəsrəddinin uşaqları da özü kimi hazır cavab, bəməzə, məsələnin mahiyyətindən tez baş çıxaran, zirək xasiyyətə malikdirlər.

«Molla Nəsrəddinin oğlu» lətifəsində Teymurləng Mollanın oğlunu atasına oxşayıb-oxşamadığını öyrənmək üçün saraya gətirtirir, uşağın, doğrudan da, atasına oxşadığını görüb ağlını da yoxlayır, ona pul təklif edir. Uşaq Teymurləngin verdiyi pulu almır ki, anam tapşırıb ki, küçədə tanımadığım əmilərdən pul almayım. Teymur dedikdə ki, «mən padşaham», uşaq mətləbə yaxınlaşır:

-Mən görürəm ki, sən padşahsan. Ancaq anam inanmaz ki, sən padşahsan.

Teymur səbəbini soruşduqda uşaq deyir:

-Ona görə inanmaz ki, padşah pul bağışlayanda birca

258983

dənə bağışlamaz, çoxlu-çoxlu bağışlar».

İstər Molla Nəsrəddin Lətifləri, istərsə, ümumiyyətlə, xalq lətifələrində müşahidə edilən uşaq mühakimələri, nəticələr və hökmlər çox zaman dəqiq, tutarlı, ibrətamiz olur.

Lirik növ. Laylalar, oxşamalar, uşaq nəğmələri, mövsüm nəğmələri və b. lirik növ adlanır.

Laylalar. Lirik janra mənsub olan laylalar xalq arasında çox geniş yayılmış bayatıların bir növü kimi məşhurdur. «Bayatı janrı insanın beşikdən qəbrə qədər davam edən həyatının bütün dövrlərini əhatə edir. Onun körpəlik dövrünü laylalar, məhəbbət və sevgi ilə dolu olan cavanlıq dövrünü mahnılar və şikəstələr, insanın həyatı təcrübələrini, fəlsəfi düşüncələrini bayatılar və nəhayət, həyatdan məhrum olduğu dövrü ağlar əks və ifadə edir» (prof. Ə. Qarabağlı). Laylaların müəllifi analar, qəhrəmanı isə beşikdə uyuyan, hələ dil açmamış körpələrdir. Buna görə də mətnin şəklinə məxsus ahənglə ifa olunan laylalarda ilk növbədə məqsəd körpəni oxşamaqdan, onun rahatlığını və yuxuya getməsinə təmin etməkdən ibarətdir.

<i>Laylay beşiyim, laylay,</i>	<i>Laylay dedim, can dedim,</i>
<i>Evim-eşiyim, laylay.</i>	<i>Yuxudan oyan dedim.</i>
<i>Sən get şirin yuxuya,</i>	<i>Sən yuxudan durunca,</i>
<i>Çəkim keşiyin, laylay.</i>	<i>Canımı qurban dedim.</i>
<i>Balam laylay, a laylay.</i>	<i>Balam laylay, a laylay,</i>
<i>Gülüm laylay, a laylay.</i>	<i>Gülüm laylay, a laylay.</i>

Göründüyü kimi, burada məzmunla yanaşı, sözün ahəngdarlığı, vəznin oynaqlığı diqqəti cəlb edir. Sözlərin mənasını hələ dərk etməyən uşaq səsin xoş ahənginə uyaraq yuxuya gedir. Laylalar dildən-dilə keçib cilandanqca yeni-yeni məzmun alır. Ananın daxili aləmi, əhval-ruhiyyəsi, özünəməxsus fərdi hiss və duyğuları laylalarda daha aydın ifadə olunur. Məsələn, öz tənhalığından gileylənən, bircə balası ilə təsəlli tapan ana deyir:

Laylay dedim, yat, bala,

Yuxuna şəkər qat, bala

Ümidim bircə sənsən.

Boya-başa çat, bala.

Doğma övladına dərin ana məhəbbəti bəsləyən qadın bəzən ciyərparasını yad gözlərə qısqanır, hər vasitə ilə onu pis nəzərdən qorumağa can atır.

Laylay, a balam, laylay

Alınmaz qalam laylay.

Sənə gəc baxanları,

Yandırısın nalam, laylay.

Laylaların bir səciyyəvi xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, analar bu lirik «ləvhələrdə» beşikdəki körpəsinin gələcəyi haqqında düşünür, onun böyüyüb boy-başa çatmasını özünə xoşbəxtlik bilir:

A laylay, gülüm laylay,

Gülüm, bülbülüm laylay.

Böyü, sənəin sayəndə,

Mən də bir gülüm, laylay.

Nəhayət, ana oğlunun toyunu görmək arzusu ilə yaşıyır:

Mənim gül butam oğul,

Ətrinə batam, oğul.

Bir arzum var ürəkdə,

Toyunu tutam, oğul.

Oxşamalar. Şəkil və məzmunca laylalara həm yaxındır, həm də ondan fərqlidir. Oxşamaların da müəllifi əsasən analardır. Burada ana övladının gələcəyi haqqında düşünür, başqa sözlə desək, oxşamalar anaların gələcək arzu və istəklərindən doğur. Buna görə də ana bəzən öz ülvə istək və arzularını ifadə üçün özünəməxsus formalarda balasını ox-

şayır. Hətta balasının iməkləməsinə, əl çalmasını, yaxud dil açmasını ikicə misrada ifadə edir:

Balama qurban inəklər,

Balam nə vaxt iməklər.

Balama qurban xalçalar,

Balam nə vaxt əl çalar.

Göründüyü kimi, hər bir beytdə fikir konkret ifadə olunur. Lakin bu həmişə belə olmur. Oxşamalarda çox vaxt misralar da artır, hecaların sayı da sabit qalmır.

Dağda meşəlik,

Gül bənövşəlik,

Mən həmişəlik,

Bu balama qurban.

Mən çalım oyna,

Qurban boyuna.

El-oba gəlsin

Sənin toyuna

Bəzən romantik təbiətli ananın xeyalları uzaqlara gedir, nəğmənin məzmununda dolğunluq yaranır. Beləliklə, oynaq bir nəğmənin bütöv mətni yaranır:

Qarabağın yaylağında,

Şəkinin güllü bağında,

Təzə gəlin sübh çağında,

Oğlun alır, laylay çalır.

A tanrı bundan beş dənə ver.

Göydə uçan quşlara ver,

Qarımı, qocalmışlara ver,

Evində qalmışlara ver.

Laylalar və oxşamalarla yanaşı, analar bəsləmələr, arzulamalar, əyləndirmələr və s. lirik nəğmələr yaratmışlar ki, bunlar layla və oxşama növlərindən az fərqlənir, daha çox fərdi səciyyə daşıyır.

Uşaq nəğmələri. Bu nəğmələrin müəllifi əsasən uşaqlardır. Çünki nəğmələrin əksəriyyəti müxtəlif əyləncələrlə əlaqədar düzəldilmişdir. 5-6 yaşına çatmış uşaq özünə sərbəst oyun, əyləncə axtarır, bunlara müvafiq sözlər düzəldir; maraqlı bir səhnəcik yaradır. Burada hələlik şeirin vəznə, bədii ifadə tərzinə də bəsit olur. Lakin buna baxmayaraq hiss edilir ki, belə natamam fikirlər, qırıq-kəsik ifadələr uşaq təəyyülünün məhsuludur. Get-gedə natamam poetik parçaları

uşaqların dilində səlisləşib bütöv nəğmə şəklinə düşür. Uşaqlar arasında geniş yayılmış bir neçə variantlı «A testi» nəğməsi məhz belə yaranmışdır. Onun variantlarından birinin mətni belədir:

A testi, testi,

Vurdum, Gilanı keşdi.

İki xoruz dalaşdı,

Biri qana bulaşdı.

Qan getdi çaya düşdü,

Çaydan göyərçin uçdu.

Göyərçin, alabaxta,

Yuvası qəlbi, taxta,

Görüm omu kim vursa,

Qan qussun laxta-laxta

«Kəsibdi» nəğməsinin məzmunundan hiss olunur ki, kiçik yaşlı qızlar tərəfindən düzəldilmişdir. Burada məzmununda daha çox şeirin vəzninə diqqət yetirilmiş və maraqlı bir nəğmə yaradılmışdır.

Əlimi bıçaq kəsibdi,

Dəstə bıçaq kəsibdi

Yağ gətirin yağlayaq...

Uşaq nəğmələrinin bir çoxu qeyri-müəyyən hadisələrlə – fantastik-romantik əhval-rühiyyə ilə bağlıdır. Onların bəzilərindən nağıllarda istifadə edilir. «Hamam hamam içində», «Tülkü, tülkü, tünbəki» və s. buna misal ola bilər.

Nəğmələrin bir qismində heyvanlar aləmindən bəhs olunur. Adətən uşaq heyvanlara, quşlara daha çox maraq göstərir, onlarla əylənməyi xoşlayır. Buna görə də uşaqlar onlar haqqında nəğmələr düzəldir, öz hiss və duyğularını ifadə edirlər. «Əkil-bəkil», «Tülkü-tülkü», «Pişik», «Cücələrim», «Pispisa xanım», «Siçan Solubbəy» və b. belə nəğmələrdəndir. Bu nəğmələrdə uşaqlar heyvanların davranış və xüsusiyyətlərində müşahidə etdikləri əlamətləri təsvir edir, hətta onlarla olan münasibətlərinə müvafiq səhnəciklər uydururlar: Məsələn: «Əkil-bəkil» nəğməsi bu cəhətdən daha səciyyəvidir:

Əkil-bəkil quş idi Dən gətirir quşları,
Ağaca qonmuş idi, Çəpər çəkdim, yol açdım.
Getdim onu tutmağa, Qızılgülə dolaşdım,
O məni tutmuş idi. Bir dəstə gül dərməmiş,
Meydana salmış idi. Nənəsi gəldi, mən qaçdım.
Meydanın ağacları,

Maraqlıdır ki, ev heyvanları və quşları haqqında olan nəğmələr bədii cəhətdən daha mükəmməldir. Hiss olunur ki, uşaqların həssas müşahidələri ilə yanaşı, dayə və ya tərbiyəçinin «redaktorluğu» da nəğmənin cilalanmasına, bədii əsərə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. «Pişik» nəğməsinə diqqət edək:

Şir əl çəkib belimə, Gəlin verir qaymağı,
Kim yapışar əlimə, Qarı çalır quymağı.
Arxam yerə qoyulmaz Çöldə gəzmək bilirəm.
Dərim bərkdi, soyulmaz. Suda üzmək bilirəm.
Yüklər üstü yaylağım, Mən muncuğu götürürəm,
Soba altı qışlağım. Tez yanığa yetirəm.

Məzmun aydınlığı, bütövlük, bədii siqlət göz önündədir. Burada pişiyin bütün davranışı, yaşayış tərz və xasiyyəti canlandırılmışdır.

Nəğmələrin bir qismi də «Sanamalar» və «Acıtmalar» adı ilə yayılmışdır. Sanamalarda əsas məqsəd sayılar və yaxud ayrı-ayrı əşyaların adlarını saymağı öyrənməkdir. Bu nümunələr uşağın yenidən dil açdığı dövrlərlə əlaqədardır: Bu zaman uşaq gördüyü ən adi əşya ilə maraqlanır; onu ələ keçirməyə, adını öyrənməyə, dadmağa can atır. Burada da yenə nəğmə onların köməyinə çatır. «Barmaqlar» nəğməsində insanın beş barmağı haqqında maraqlı bənzətmə yaradılmış, hər barmağın vəzifəsinə işarə olunmuşdur:

Baş barmaq, Bu vurdu,
Başala barmaq, Bu tutdu,
Uzun hacı, Bu bışirdi,

Qıl turacı. Bu aşırıdı,
Xırda bacı, Vay, bəbəyə qalmadı!

«İynə-İynə», «Motal-motal», «Əmim oğlu» və digər sanamalarda da bu məqsəd izlənməmişdir.

«Acıtmaların» məzmununda isə satirik əyləncə, yumor gülüş, şux və məzəli əyləncələr əsas yer tutur. Həmişə zarafatı sevən uşaqlar onun təsirini və nəticəsini gözləmədən qarşındakına bir-birilə qafiyələnmiş acıtmalı sözlər yağdırır. «Acıtma» sözü də elə buradan doğmuşdur. «Həsənəgə», «Keçəl», «Mən də, mən də», «Neynirəm onu» və s. buna misal ola bilər.

Mövsüm nəğmələri. Mövsüm nəğmələri ibtidai insanların təbiət hadisələrinə və təbii qüvvələrə etiqadından doğmuş, sonrakı mərhələlərdə insanlar təbiət hadisələrini dərk edib öyrəndikcə bu nəğmələr də öz əvvəlki mahiyyətini itirmiş, uşaqların əyləncə nəğmələrinə çevrilmişdir. Günəşə və oda sitayişlə («Gün çıx», «Qodu-qodu», «Duman, qaç»), ilin başlanğıcı olan bahar bayramı ilə («Səməni», «Xızır Nəbi», «Axır çərşənbə», «Alov üstündən atlanma») və s. ilə əlaqədar yaranan nəğmələr bu cəhətdən səciyyəvidir.

Günəş haqqında yaradılan əfsanədə deyilir ki, guya Allahın bir oğlu və bir qızı var. oğlu Ay, qızı isə Günəşdir. Yerlə göyün birləşdiyi yerdə bir dərəyə var. Qaf dağı bu dərənin üstündə durur. Qaf dağının o biri tərəfi qaranlıq dünyadır ki, burada Simurq quşu və divlər yaşayır. Günəşin evi Qaf dağında olan Güllüstani-İrəmdədir. Axşamlar Günəş evinə gedəndə «gün batdı», səhərlər səyahətə çıxıb dünyaya işıq verəndə isə «gün çıxdı» deyirlər. Işıq, istini və gözəlliyi sevən insanlar «Gün çıx...» nəğməsində öz istəklərini belə ifadə etmişlər:

Gün, çıx, çıx, çıx
Kəhər atı mən çıx,
Oğlun qayadan uşdı,
Qızın təndirə düşdü,

*Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.*

Bahar bayramına hazırlıq mərasimlərində ifadə olunan nəğmələr də əsasən uşaqlara məxsusdur, daha çox uşaqların icra etdikləri mərasimlərdə ifa olunur. Məlumdur ki, «Xızır Nəbi» bayramında uşaqlar dəstə-dəstə evləri gəzir, şirniyyat, çərəz, boyanmış yumurta toplayır və şənlik keçirirlər. Bu mərasimdə «Xızır Nəbi» nəğməsi ifa olunur:

<i>Xızıra Xızır deyirlər,</i>	<i>Çıxartdılar haraynan.</i>
<i>Xızıra çıraq qoyarlar.</i>	<i>Xanım, ayağa dursana,</i>
<i>Xızıra pay yığmağa,</i>	<i>Yük dibinə varsana,</i>
<i>Biz gəlmişik hayınan.</i>	<i>Boş qabı doldursana,</i>
<i>Xızır batdı palçığa</i>	<i>Xızırı yola salsana.</i>

Qışın son ayında isə hər çərşənbə günləri uşaqlar həyatlarında tonqal yandırır, «ağırlığım-uğurluğum dağlara, daşlara» – deyib tonqalın üstündən atanırlar. Bu zaman uşaqların şən səslə oxuduqları mahnının mətni belədir:

*Ağrım-uğrım tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın, alov saçılısın,
Mənim baxtım açılsın.*

Yeni ilin başladığını xəbər verən bahar bayramında geniş yayılan mahnılardan biri «Səməni»dir.

*Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Səməni, sazana gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.*

Beləliklə, uşaq boya-başa çatdıqca həyat, cəmiyyət, təbiət haqqında təsəvvürləri aydınlaşır və getdikcə zənginləşir: o, nəğmələr öyrənir, insanların həyat tərzini, əməyi, məşguliyyətini, qarşılıqlı münasibəti haqqında düşünür. Onları

təbiətin hələ çox sadə görünən dialektik qanunauyğunluqları – bir-birini əvəz edən fəsillər, hər fəslin özünə məxsus xüsusiyyətləri, romantik gözəlliyi cəlb edir. Onu bu mövzuda yaranan mahnılar – «nəğmə», «şikəstə», «bayatı» və digər nümunələr qanadına alır. Bu nəğmələr uşaqların bədii-estetik tərbiyəsinə kömək edir, onlarda vətən torpağına mənəvi doğmalığ hissi yaradır.

Epik növ. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik növlərində ciddi, ictimai-siyasi məqsəd güdən, bəşəri məhiyyət daşıyan məsələlər əksini tapmışdır. İbtidai insanların basit həyat tərzindən başlamış tarixin hər mərhələsində insan münasibətləri, dünyagörüşü zəngin məzmunla malik epik əsərlərdə bədii ifadəsini tapmış, ədəbi salnaməyə çevrilmişdir. Bu əsərlər şəkil və məzmun vəhdətinə görə nağıl, əfsanə, rəvayət, xalq tamaşası, dastan və epos növlərində cəmləşərək formalaşmışdır. Bu növlərin özləri də daxili mündəricəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bunların içərisində nağıllar daha qədim görüşlərlə bağlıdır.

Nağıllar. Nağıllar insanların ibtidai həyat tərzini, onların həyata və təbiətə baxışlarını, məişətini hərtərəfli, bütün genişliyi ilə bədii boyalarla ifadə etmişdir. Nağıl xalq məktəbi olmuşdur. Maarif və mədəniyyətin xalq içərisində hələ geniş yayılmadığı dövrlərdə həyata hazırlaşan yeni nəsil nağıllarla təlim-tərbiyə almışdır.

Nağıllar mövzusuna, məzmununa və üslubuna görə əsasən üç növə bölünür: *sehirli nağıllar*, *məişət nağılları* və *heyvanlar haqqında nağıllar*.

Sehirli nağıllarda hadisələr qeyri-adi, fəvqəltəbii şəkildə cərəyan edir. Burada adi insanlar ilə bərabər, qeyri-adi vəhşi heyvanlar və ya fantastik obrazlar (*yəni insanların özləri tərəfindən uydurulan surətlər*) – əjdaha, təpəgöz, pəri, cin təsvir olunur. Sehirli nağıllarda əsas vasitə olan uçan xalça, qanadlı at, gözə görünməyən papaq, sürətli başmaq, sehirli üzük, bərəkətli süfrə, həyat və ölüm suyu, yuxu gətirən düymə, qeyri-adi daraq, cavanlaşdırıcı alma və s. qəhrəmanla-

rın şər qüvvələrə qarşı mübarizəsinə və qələbəsinə xidmət edir.

Şehirli nağılların mayası insanın arzu və əməllərindən ibarətdir. Ona görə də bu nağılların zamanəsində həyat həqiqətləri durur. Məşhur «Məlik Məmməd» nağılının əsasında insanın bəxtiyar yaşamaq, həmişə cavan qalmaq arzusu əsas məqsəddir.

Nağılda təsvir olunan hadisələr: işıqla-qaranlıq, xeyirlə-şər arasında gedən mübarizələr eyni məqsədə xidmət edir. Padşah bağında yetişən cavanlıq alması hər dəfə naməlum qüvvə tərəfindən oğurlanır, sahibinə qismət olmur. Əhvalat da buradan başlanır: padşahın üç oğlundan biri - kiçik qardaş Məlik Məmməd mübarizəyə girir. Beləliklə, o, zülmət səltənətinə düşür. Məlik Məmməd şehirli şər qüvvələrlə burada qarşılaşır. Bir qütbdə Məlik Məmmədlə bərabər divlər tərəfindən oğurlanmış qızlar, işıq və su arzusu ilə yaşayan insanlar, xilaskar zümrüd quşu və balaları, digər qütbdə divlər, əjdahalar, qara qoçlar və digər şər qüvvələr dayanır. Məlik Məmmədin şər qüvvələrə qarşı mübarizəsi təkcə şəxsi səadəti üçün deyil, ümumən xeyrə yönəldiyi üçün xeyirxah qüvvələr ona kömək edir. Məlik Məmməd divləri öldürməklə qızları xilas edir, əjdahaları öldürüb zümrüd quşunun balalarına həyat, insanlara su bəxş edir. Buna görə də xeyirxah qüvvələrin köməyi ilə Məlik Məmməd vətəni işıqlı dünyaya qayıdır, öz məqsədinə çatır. Deməli, xeyirlə şər arasında gedən mübarizə xeyirin qələbəsi ilə nəticələnir.

«Ağ atlı oğlan» nağılında atın, aslanın və quşun köməyi ilə Nərbala düşmənlərinə qalib gəlir. Nərbala da padşah oğludur, amma anası dəvəçi qızı olduğuna görə bütün saray adamları, hətta atası tərəfindən də şahzadə hesab edilmir, ona görə də dərvişə bağışlanır, anası da zindana atılır. Əslində isə Nərbala qardaşlarından həm güclü, həm də ağıllıdır. O, sehirkar dərvişin ölüm məngənəsindən qurtarıb, onun özünü odda yandırır. Zülm edilmiş heyvanları azad edir, vəzir, vəkil oğlanlarının tapa bilmədikləri solmaz gülü

tapır, istədiyi vaxt ov heyvanlarını bir yerə yığır. Müharibə meydanında hər iki padşahlığın pəhləvanlarını məğlub edib alınlarına damğa vurur. Əlbəttə, Nərbala bu qəhrəmanlığı təkcə öz gücünə deyil, atın, aslanın və quşun şehirli gücü ilə görür.

Nağılın məzmunundan aydın görünür ki, rəiyyətdən doğulan övlad daha cəsarətli, ağıllı, tədbirli, eyni zamanda xeyirxah, mehriban və insansevər olur.

«Ağ atlı oğlan» nağılında mərdlik, sədaqət, iradə möhkəmliyi, düşməne qarşı barışmazlıq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılır, paxıllıq, haqsızlıq, qorxaqlıq, lovğalıq, yalançılıq kimi mənfi sifətlər pislənir, tənqid olunur.

«Azərbaycan nağılları» (1976) kitabının şehirli nağıllar hissəsinə «Dostluğun sirri», «Oqtayın nağılı», «Uçan xalça», «Qızıl şamdan», «Naşükür qız», «Paslı qılnc», «Padşah oğlu», «Şahla vəziri», «İsgəndər padşahın nağılı», «Ceyhunun nağılı», «Yadigar» və b. daxildir. Bu nağıllarda xeyirlə şər bir-biri ilə mübarizə aparır, bu mübarizədə hər iki tərəf başlıca olaraq şehirli qüvvələrin köməyindən istifadə edir. Bununla belə, bir qayda olaraq xeyirxahlıq və nəciblik axırda qələbə çalır.

Məişət nağılları. Şehirli nağıllara və təmsillərə nisbətən məişət nağılları insanların həyat tərzini və məşguliyyəti, arzu-istəyi və mübarizəsi ilə daha yaxından bağlıdır. Burada xalqın ümumi işi, məişəti geniş təfsilatı ilə əks olunur. Şehirli və əfsanəvi obrazlardan fərqli olaraq məişət nağıllarının qəhrəmanları sinifli cəmiyyətin nümayəndələridir. Həmin nağılların məzmunu da bu cəmiyyətin ziddiyyətlərindən doğan hadisələrlə bağlıdır. İctimai bərabərsizliyin dolğun əksi, varlı ilə yoxsulun, ağa ilə nökrin arasında yaranan barışmaz ziddiyyətlərin real, canlı təsviri məişət nağıllarında başlıca yer tutur. «Yetim İbrahim nağılı», «Dərzi şagirdi Əhməd», «Daşdəmirin nağılı», «Saleh və Valeh» və s. nağıllar buna misal ola bilər.

«Yetim İbrahim nağılı»nda İbrahim atasının ovçu-

luq sənətini öyrənir, özünə rahat güzəran yaradır. Lakin bir hiyləgər tacir gənc İbrahimin bu rahat gəlir mənbəyinə paxıllıq edir, axmaq padşahın əli ilə İbrahimi gedər-gəlməz yollara göndərir. Cəsur ovçu İbrahim öz ağılı və fərasəti ilə çətinliklərə üstün gəlir, şahın tapşırığını yerinə yetirib sağ-salamat evinə qayıdır. İndi İbrahim bir də onların hiyləsinə aldanmır. Əksinə, o, xalqın canını bu zülmkar şahın və vəzir rütbəsinə qalxan tacirin əlindən qurtarmaq üçün hiylə işlədir, müstəbid hakimləri gedər-gəlməz yola göndərir. Beləliklə, xalqı onların zülmündən xilas edir.

Məişət nağıllarında insanın istək və arzuları geniş yer tutur; bu arzular yaxşı yaşayış, xoş güzəran qurmaq, yaxşı sənət seçmək, gözəl ev tikmək, mehriban ailə qurmaq, qərrib qonağa hörmət, kiməsə xeyirxahlıq etmək və s. ibarətdir.

«Ağıl yaşda deyil, başdadır» nağılında ata və ana birçə oğulları Fəyyazı hərtərəfli tərbiyələndirir. Gələcəkdə öz zəhməti ilə yaşaması üçün ona sənət də öyrədirlər. Fəyyaz öz ağılı və fərasəti ilə padşahın da hörmət və nüfuzunu qazanır. Padşah vəzir seçərkən Fəyyazla məsləhətləşir.

Məişət nağıllarında şah, vəzir, vəkil, əmir, qazi, hakim və b. mənsəb sahibləri çox zaman adi rəiyyətlə qarşılaşır, nəticədə rəiyyət və ya rəiyyət oğlu öz ağılı və bacarığı ilə onlara qalib gəlir.

Məişət nağıllarının mövzu dairəsi çoxcəhətli olduğu kimi, üslub etibarilə də müxtəlifdir. Bu nağıllarda satirik boyalara geniş yer verildiyinə görə satirik nağıllar adlanır. Burada bəzən sehri qüvvələr iştirak etsə də, nağılın məzmununda real həyat hadisələri, zəhmətkeş kəndlilər üçün səciyyəvi olan məişət problemləri durur. Satirik nağıllarda xalq varlı, istismarçı sinfin nümayəndələrini ifşa etmək üçün yoxsul, lakin ağıllı keçəl surətindən istifadə edir. Satirik məişət nağıllarının əsas qəhrəmanı olan keçəl yalnız qoca anası və yaxud nənəsi ilə yoxsul güzəran keçirir. Buna baxmayaraq, o, ağıllıdır, nikbindir, ən çətin anlarda belə çıxış yolu tapa bilir.

Heyvanlar haqqında nağıllar. İbtidai insanların heyvanlara sitayışı və əsatiri görüşləri ilə bağlı nağılları, təmsil-nağılları və bilavasitə onların həyat tərzindən bəhs edilən nağılları heyvanlar haqqında nağıllar adlandırmaq olar.

Məlumdur ki, ibtidai insanların heyvanlara münasibəti kimi təsəvvürləri də müxtəlif olmuşdur. İbtidai insanlar heyvanlara sehri, əlçatmaz varlıq kimi baxmış, hətta bəzilərini müqəddəs hesab etmiş, onunla əlaqədar əfsanələr uydurmuşlar. Zaman keçdikcə əsatiri təsəvvürlər nağıllarda əbədiləşmişdir. Nəsildən-nəslə cilalanan, müəyyən dəyişikliyə uğrayan nağıllarda insanların qədim əsatiri görüşləri ilə onun gələcək arzuları qovuşmuşdur. «Ovçu Pirim» nağılı bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu nağılda cəmiyyət yoxdur, insanın həyat və məişəti ibtidai və bəsitdir. Ovçu Pirimin ailəsi özündən və qoca qarısından ibarətdir, məşğuliyyəti yalnız ovçuluqdur. Burada qonşudan, qəbilə və ya tayfadan söhbət getmir, yalnız uzaq dağda həyat sürən bir çoban ailəsindən bəhs olunur.

Ovçu Pirim ilanlar səltənətinə getdikdə əfsanəvi bir aləmin şahidi olur. Burada ilanların öz səltənəti, cəmiyyəti, hökmdarı və qanunları vardır. Ovçu Pirim bilir ki, ilanlardan aldığı mükafatın sirrini açsa, heyvanların hücumuna məruz qalacaqdır. O, özünə arxa tapa bilmir. Çünki burada el, oba, şənlük küll halında insan cəmiyyəti yoxdur. Buna görə də, Ovçu Pirim uzaq dağda tənha həyat sürən çobana pənah aparır. Çobanın da arxalandığı bir kəsi yoxdur. O, öz itləri ilə canavarlara nə qədər müqavimət göstərsə də, məğlub olur. Ovçu Pirim həlak olur.

«Göycək Fatma» nağılında heyvana münasibətin dəyişdiyini görürük. Bu nağılda öküz, inək, at və qoyun insanın yaxın köməkçisi kimi təsvir olunsada, əsatiri təsəvvürlər hələ də aradan qalxmamışdır. Bu dövr insan cəmiyyətində müəyyən mərhələlər keçsə də, heyvanlara pərəstiş, əsatiri təsəvvür hələ də yaşayır. Ögey anadan zülm görən Fatmanın sirdaşı və yaxın köməkçisi öküzdür (*bəzi variantlarda inək-*

dir). O, Fatmanın arzularını yerinə yetirir. Toyda geymək üçün ona qiymətli paltar və qızıl zərli başmaq bağışlayır. Şahzadə başmaq sahibini axtardıqda ögey ana Fatmanın ayaqlarını kəndirlə bağlayıb təndirdə gizlədir. Burada da Fatmaya xoruz kömək edir:

Fatma xanım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə

-deyə haray salıb onun yerini xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təmsil-nağıllar da totemlə bağlıdır. Təmsil-nağılların başlıca mövzusu cəmiyyətdə təsadüf olunan xəbəsiyi, hiyləgərliyi, yaltaqlığı, oğurluğu, tənbəlliyi ifşa etməkdir. İnsanlar təbiəti, heyvanların xasiyyətini, həyat tərzini öyrəndikcə, onlara münasib də obrazlar yaradır. Məsələn, tülkü – hiyləgərlik, ayı – kobudluq, qanmazlıq, qurd – yırtıcılıq, çaqqal – aravuranlıq, aslan, şir, pələng – igidlik, qorxmazlıq; qoyun, quzu, maral, ceyran – məsumluq təmsalidir. Heyvanlar arasında tülkü daha hiyləgər təbiətə malik olduğu üçün onun haqqında daha çox nağıl yaradılmışdır. Uşaqlar üçün çap edilmiş «Tülkü, tülkü, tünbəki» kitabına 20-yə qədər nağıl toplanmışdır. Bu nağılların, demək olar, hamısında tülkü qələbə çalır. O, hiyləgərlikdə elə mahirdir ki, ən çıxılmaz anda belə xilas yolu tapa bilir:

Yazılı ədəbiyyatımızda heyvanlarla əlaqədar nağılların süjeti əsasında çoxlu maraqlı alleqorik hekayələr yaranmışdır. Təmsil-nağıllarda təkcə heyvanlar, quşlar deyil, bitkilərdən və əşyalardan da bir obraz kimi istifadə olunur. Burada bitkilər və əşyalar bir tərəfdən obrazlaşdırılır, digər tərəfdən isə onların keyfiyyət və xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılır.

Ümumiyyətlə, təmsil-nağıllar uşaqların ən çox sevdiyi janrlardandır. Buradakı yığcamlıq və aydınlıq, heyvanların öz xasiyyətinə münasib danışdırılması kiçik yaşlı oxucu və dinləyiciləri özünə daha çox cəlb edir.

Heyvanlar haqqında nağılların bir qisminə isə bilavə-

sitə heyvanların, quşların və digər canlıların həyat tərzindən, yaşayışından bəhs olunur. Uşaqlar burada hər bir heyvanın və ya digər canlının yatağı, yemi, nəsil artımı və digər yaşayış şəraiti haqqında maraqlı əhvalatlarla tanış olurlar. Bütün bunlar kiçik yaşlı uşaqlarda heyvanlar aləmi və təbiət haqqında ilkin təəvvür yaratmağa imkan verir.

Dastanlar. Dastanlar qədim və orta əsrlərdə nağıl, oğuznamə, hekayət, boy, qol, səfər və s. adlarla yayılmışdır. Lakin bunlar öz şəkli xüsusiyyətləri ilə digər ədəbi növlərdən fərqləndiyinə görə sonrakı mərhələlərdə «dastan», daha geniş əhatə dairəsinə görə isə «epos» adlanmışdır. Dastanda şeirlə nəsr birləşir, bütöv bir süjetə xidmət edir. Dastanın ümumi məzmunu nəsrə, qəhrəmanların düşüncələri, hiss və duyğuları daha emosional təsir gücünə malik olan şeirlə ifadə olunur. Aşıqlar dastan söylədikləri zaman şeiri müvafiq musiqi havası üstündə oxuduqdan sonra onu xüsusi bir tonla təkrar edir. Bu da dastanın ideya və bədii-estetik baxımdan anlaşılması üçün faydalıdır.

Azərbaycan dastanları öz məzmun və mündəricəsinə görə əsasən üç növə bölünür: məhəbbət dastanları, məişət dastanları və qəhrəmanlıq dastanları.

Azərbaycan dastanları, xüsusilə onların səciyyəvi nümunələri üç tərkib hissədən ibarətdir: ustadnamə, dastanın əsas hissəsi və duvaqqapma.

Yeniyetmələrin daha çox iştirak etdiyi toy və bayram şənliklərində aşıq dastan danışmağa başlayarkən əvvəlcə nəsihətamiz məzmununda bir neçə ustadnamə oxuyur. Burada bir tərəfdən, ustadnamə müəllifinin xatırlanması, həmçinin daha məzmunlu nəsihətnamələrin təkrarlama yolu ilə yaşadılması məqsədi güdülürsə, digər tərəfdən, məclisdə iştirak edən gənclərə ədəb dərsi öyrədilir: özündən böyüyə hörmət, təmiz ad, dostluqda dəyanətli olmaq, özünə münasib tay-tuşla yoldaşlıq etmək, məclisdə ləyaqətlə oturub-durmaq və bu kimi əxlaq qaydaları ustadnamələrin əsas məzmunudur. Keçmişdə məclislərdə oxunan ustadnamələrin böyük tərbi-

yəvi əhəmiyyəti olmuşdur.

Dastanda qəhrəmanın həyat yolu çox erkən başlayır. Hətta bir çox dastanların əvvəlində gələcəkdə doğrulacaq qəhrəmandan bəhs edilir. Qəhrəman dünyaya gəlir, çox sürətlə böyüyür. Bundan sonra kiçik qəhrəmanın başına gələn hadisələr nağıl olunur. Qəhrəmanın həyatı ilə bağlı hadisələr, onun mübarizəsi əvvəlcə fərdi səciyyə daşıyır, get-gedə ictimai məzmun alır. Öz amalı və məqsədi uğrunda qəti mübarizə olan Qurbani, Abbas, Kərəm, Tahir, Novruz, Ali xan kimi dastan qəhrəmanları şahlara, vəzirlərə, din xadimlərinə, müxənnət və xəbis adamlara qarşı çıxır, öz istedad və qabiliyyəti ilə onlara qələbə çalır.

Məlum olduğu kimi, qəhrəmanlıq dastanları daha geniş ictimai-tərbiyəvi mahiyyətə malik olduğuna görə gənc nəslin mənəvi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» eposları Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini geniş epik lövhələrlə, rəngarəng bədii formalarda əks etdirdiyinə görə dünya şöhrəti qazanmışdır.

II HİSSƏ

YAZILI ƏDƏBİYYAT

II FƏSİL

QƏDİM VƏ ORTA YÜZİLLİKLƏRDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü ictimai-siyasi və iqtisadi inkişafı baxımından mürəkkəb, keşməkeşli və zəngin olmuşdur. Ayrı-ayrı tayfa, qəbilə, sülalə və hakimlərin bir-birini əvəz edən hökmranlığı, orta əsr feodal quruluşu ölkədə müxtəlif dilli, lakin zəngin mündəricəli elm, mədəniyyət və ədəbiyyatın yaranması ilə səciyyəvi idi. Azərbaycanda feodal ənənələri və ictimai münasibətləri şəraitində elm, sənət və ədəbiyyat ardıcıl inkişaf etmişdir. Sosial-siyasi münasibətlərdən asılı olaraq mədəniyyət intibah mərhələsi də keçirmiş, durğunluğa və tənəzzülə də uğramışdır.

Qədim Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafı bir tərəfdən, xalqın bədii təfəkküründən doğan şifahi söz sənətinə söykənirdisə, digər tərəfdən, yazılı nümunələri və izləri bizə gəlib çatan ədəbi abidələrlə bağlıdır. Bu abidələr içərisində Zərdüştün «Avesta», Herodotun «Tarix» kitabında Midiya əfsanələri, M.Kalanqaytuklunun «Ağvan tarixi», Şair Davdağın Alban sərkərdəsi qəhrəman Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi ağı, Orxon-Yenisey abidələri, Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu bilik», Mahmud Kaşğarının «Divani-lügəttitürk», qədim oğuznamələr, «Kitabi-Dədə Qorqud» və nəhayət «Koroğlu» eposu və digər xalq dastanları Azərbaycanın tarixini, elm və ədəbiyyatını, dilini öyrənmək üçün zəngin qaynaqlar və mənbələrdir.

Erkən orta əsrlərdə ərəb, sonralar fars dilində yazıb yaranan bir çox azərbaycanlı şairlərin də ədəbi irsi milli Azərbaycan ədəbiyyatının təkamülündə müəyyən rol oynamışdır.

XI yüzillikdən başlayaraq Təbriz, Şirvan, Urmiya, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan və b. elm və mədəniyyət mərkəzlərində görkəmli sənət adamları və söz ustaları yetişmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin intibah dövrü XII əsrlə daha çox səciyyəlidir. Bu dövrdə Eldəgizlər və Şirvanşahlar sülaləsindən olan hakimlər Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqəni genişləndirir, mədəniyyətin, elm ocaqlarının, mədrəsələrin çiçəklənməsi üçün imkan yaradırdılar. O zaman mədrəsələrdə dini elmlərlə bərabər təbabət, şeir sənəti, qədim yunan və Şərq şairlərinin yaradıcılığı tədris olunurdu. Əsrin böyük alimləri və mütəfəkkir şairləri – Əbül-Üla, Məhsəti, Xaqani, Nizami kimi söz ustaları məhz bu mədrəsələrdə ilk təhsil almışlar. Xaqani öz əsərlərində dövrünün məktəb və mədrəsələri haqqında ətraflı məlumat verir. Şair, əmisi Ömər Osman oğluna həsr etdiyi şeirində öz təhsili, elmi biliklərə yiyələnməsi haqqında yazır:

*Sudan və alovdan çıxıb boy atdım,
Yəni yeddi yaşa mən gəlib çatdım.
...Əvvəlcə o mənə öyrətdi «Əbcəd»,
Mənə «Həqayiqi» dedi nəhayət.*

Göründüyü kimi, Xaqani ibtidai təhsilə «Əbcəd»lə əlifbaya girişlə başlayır, mükəmməl təhsil alandan sonra əmisi ona «Həqayiqi» təxəllüsünü verir. İbtidai təhsildən sonra:

*Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə,
Apardı bir böyük kitabxanəyə
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,
Oxutdu əvvəlcə «Xələqəl-insan».*

Xaqani «Xələqəl-insan»a – insanın yaranması haqqında biliklərə yiyələnir. Bundan sonra o, dil qanunlarını öyrənir:

*Mənə dil qanunu öyrətdi əmin,
Qoymadı səhv edim, oldu həmdəmin.*

Xaqani sonra xüsusi mədrəsədə dünya elmlərinə və müxtəlif biliklərə vaqif olur:

*Üç əsas hərf ilə anladı mənə
«Beş» nədir, «dörd» nədir, «üç», «iki» «bir» nə?*

«Beş» – insanın beş hiss üzvü, «dörd» – kainatın əsası – təşkil edən dörd ünsür (*od, torpaq, su, hava*), «üç» – canlı aləmin əsası – təşkil edən heyvan, bitki və insan, «iki» – maddi və mənəvi aləm, «bir» – bütün bunların vəhdətindən doğan külli-kainat.

Xaqani eyni zamanda ədəbiyyatı, şeiri, sənəti, hikmət və tibb elmlərini də mükəmməl öyrənir. Bütün bunlarla yanaşı, əmisi onu zahirən mülayim, daxilən odlu qəlbə malik mütəfəkkir kimi tərbiyələndirir. Şair özü bu münasibətlə yazır:

*O mənim dayəmədi, müəllimimdi,
Həm böyük ustadım, həm də əminimdi.
Çatıb həya-bəşə mən şad olanda,
Məktəbdən, dərslərdən azad olanda,
Bər verən ağac tək aqıqda çiçək,
Həyatım bir bahar fəslinə gircək,
Mən təsir alaraq sudan, günəşdən,
Rəngdə su, istidə bir od oldum mən.*

Xaqani mükəmməl təhsil və tərbiyə sayəsində Şirvanşahlar sarayında yüksək bir şöhrət və məqama çatsa da, vətən, xalq təəssübü, humanizmi onu əhatə edən mühitlə bir yerə sığmır. Odur ki, böyük sənətkar saray fətnəkarlarının toruna düşüb həbs edilir. Xaqani həbsdən qurtarıqdan sonra Yaxın Şərq ölkələrini gəzir. Lakin Şirvanı Şərq şəhərlərinin hamısından, hətta müsəlman dünyasının mərkəzi Bağdaddan da uca tutur.

*Şirvan ki var, hər cəhətdən
Ülviyyətin anasıdır.
Onun hər cür şəhər yeli
Dərdlərimin davasıdır.*

*Mən Vətənə qurban olum,
Qurulmuşdur düzgünlüklə,
Bağdadı da dolandıran
Omin bollu qidasıdır.*

Xaqaninin yaradıcılığında insana məhəbbət hissi zəngindir. Humanizm, vətənpərvərlik yalnız Xaqani ədəbi irsində deyil, dövrün bütün mütərəqqi şairlərinin (Nizami, Məhsəti, Fələki, Beyləqani, Mütərrizi və b.) yaradıcılığı üçün də səciyyəvidir. Mənbələrdə Nizaminin qardaşı və ya əmisi oğlu sanılan Mütərrizi öz şeirlərində bir tərəfdən, feodal mühitini tənqid etmiş, digər tərəfdən, dövrün yeniyetmələrinə humanist nəsihətlər söyləmişdir; o, nəsihətamiz şeirlərində gəncləri doğruluğa, düzlüyə, nəcibliyə sövq edir, hərislik, ağgözlük, kobudluq kimi pis sifətlərdən uzaqlaşmağa çağırır:

*Kibrdən, qürurdan lovğalanırsan,
Çünki hər şeyini müftə alırsan.
Bir kəslə ki yumşaq danışmaq gərək,
Yaraşarmı sənə kobudluq etmək.
Meyə uyan cavan, qocanı dinlə;
Vermə cavanlığı səfməyçün yelə.
Burax boş həvəslə eşqə uymağı,
Xüsusən heyifdir cavanlıq çağı.*

XIII-XIV yüzilliklərdə istilacı müharibələri Azərbaycan mədəniyyətinə böyük zərər vursa da, müxtəlif sənət sahələri – memarlıq, musiqişünaslıq, rəngkarlıq, zərgərlik sənətləri və s. yenidən çiçəklənməyə başladı: Səfiəddin Əbdül Mömin musiqi təhsilinin inkişafına böyük xidmət göstərdi. Zəmanəsinin məşhur alimi Nəsirəddin Tusinin Marağada (1259) açdığı rəsədxana bütün Şərqdə elmi mərkəzə çevrildi. Burada Şərqi müxtəlif ölkələrindən, Çindən, Hindistandan gəlmiş alimlər fəaliyyət göstərirdilər. Rəsədxananın zəngin kitabxanasında yüzlərlə şagird təhsil alır və əlyazmalarının üzünü köçürürdülər.

Bu dövrlərdə poeziyaya meyl güclənmişdi. Doğma dil-

də yalnız şifahi ədəbiyyat deyil, yazılı söz sənəti də inkişaf edirdi.

XIII yüzillikdə Azərbaycan dilli şeir yeni yüksəliş məqamına çatdı. Molla Qasımın qoşmaları, «Dastani-Əhməd Hərami», Əlinin «Qisseyi-Yusif» dastanı, Aşıq Paşanın «Qərribnamə»si, nəhayət, İzzəddin Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin azərbaycanca yazdığı əsərlər Azərbaycan şeirini yeni mərhələyə qaldırdı. Bu poeziya Nəsimi ədəbi məktəbi üçün təməl daşı oldu. Nəsimi Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edərək onu həm poetik, həm də yeni fəlsəfi mündəriçə baxımından zənginləşdirdi.

«Dastani-Əhməd Hərami» Azərbaycandilli poema janrının ilk nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Qədim oğuznamələrin və Dədə Qorqud dastanlarının qaynaqlarından bəhrələnən bu poema orta əsr feodal ənənələrindən doğan hərami (quldur) macəralarının bir sıra xüsusiyyətlərini özündə ümumiləşdirmişdir. Hərami Əhmədlə Şahzadə Güləndam arasında baş verən ixtilaf əsərin əsas ideya məzmununu doğursa da xeyirin şərxində qələbəsi yazıçı humanizminin orta əsrə məxsus başlıca qayəsidir.

Poemada Güləndam surəti dövrünün qadına münasibətindən fərqli olaraq qəhrəmanlıq dastanlarında rastlaşdığımız igid qadın obrazlarına məxsus məziyyətləri, həmçinin orijinal və yeni boyaları ilə seçilən bir qəhrəmandır.

«Dastani-Əhməd Hərami» XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin geniş imkanlara malik olması və yüksək məqama çatması baxımından böyük dəyərə malikdir.

Azərbaycan şairlərindən Zülfüqar Şirvani, Övhədi Marağalı, Mahmud Şəbüstəri, Əssar Təbrizi bu dövrdə divan ədəbiyyatı ənənələrini davam və inkişaf etdirirdilər.

Əssar Təbrizinin «Məhr və Müştəri» əsəri özünəqədərki romantik poemalardan fərqli olaraq iki gəncin bir-birinə sədaqətindən və dərin səmimiyyətindən bəhs edir. Poemada xalq dastanlarının ruhu və motivləri aydın duyulur. Müəllif özü də «bu poemanı öz xəyalının məhsulu kimi deyil, xalq

arasında dillər əzbəri olan dastan kimi nəzmə çəkdiyini söyləmişdir. Poemanın əsas qəhrəmanları Mehr və Müştəri nürani qocanın verdiyi çörəyin seyrindən doğulmuş, şahın və vəzirin oğullarıdır. Onlar bir yerdə böyümüş, bir müəllimdən təlim almışlar. Dövrün tələb etdiyi bütün bilik və mədəni əyləncələri – şeir sənətini, dil qanunlarını, musiqini, tibb elmini, döyüş təlimlərini, at çapmaq, qəhrəmanlıq göstərmək, vuruşmaq, çövkən oynamaq, üzmək və s. bacaran hərtərəfli qəhrəmandırlar. Onlar mənəvi cəhətdən də bir-birinə çox yaxındırlar. Bəşəri və ideal xarakterə malik bu gənclər hiylə və rıyanın, xəbisliyin və yaltaqlığın düşmənidirlər. Hiylə və şəri təmsil edən Bəhram bütün hadisələr boyu onları bir-birindən ayırmağa və aralarında düşmənçilik yaratmağa çalışsa da, nəinki buna nail ola bilmir, hətta qurduğu hiylə toruna özü düşür və məhv olur.

Mehrlə Müştərinin sədaqəti və birliyi əsrlərdən bəri dostluq timsalı kimi yaşayır.

Poemada şair bəşəri məhəbbətlə yanaşı, düzlüyü, haqq və ədaləti, mərdlik və qəhrəmanlığı vəsf edir, riya və xəyanəti pisləyir. «Mehr və Müştəri» poeması gənclərə ən səmimi hisslər aşılayır, dostluğun böyük gücünü təbliğ edir. Bu dostluq yalnız səmimi münasibətdən doğmayıb, inamla, əqidə ilə, biliklə, bacarıqla və qəhrəmanlıqla möhkəmlənmişdi, ona görə də ən ağır sınaqlardan çıxıb gəlirdi.

Azərbaycanın ictimai, siyasi və mədəni həyatında XV-XVI əsrlər yeni mərhələdir. Bu dövrdə Şirvan şahlığı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri zəminində Şah İsmayıl Xətəinin rəhbərliyi ilə Səfəvi dövləti yaranmışdır. Şah İsmayıl qısa müddətdə dövlətin ərazisini genişləndirib, qonşu vilayətləri də bu ölkəyə birləşdirdi. Azərbaycan dilini dövlət dili kimi rəsmiləşdirdi.

Cox kiçik yaşlarından xalqın bədii söz sənətinə, ozan (aşiq) yaradıcılığına maraq göstərən və öz ana dilində gözəl şeirlər yazan Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan mədəniyyətini yeni bir mərhələyə qaldırdı. O, rəsmi dövlət kitabxanaları,

yeni tipli məktəb və mədrəsələr yaratdı. Şair Həbibinin rəhbərliyi ilə sarayda ədəbi məclis təşkil olundu.

Şah İsmayıl Xətai dövründə incəsənətin bir sıra növləri – musiqi, rəssamlıq, xəttatlıq, memarlıq, zərgərlik sənəti geniş yayılırdı. Rəssamlıq məktəbinə məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad rəhbərlik edirdi. Təbrizdə bir sıra əzəmətli binalar və Nasiriyyə mədrəsəsi, Bakıda Xan sarayı, Ərdəbildəki qəsrlər və b. həmin dövrün memarlıq abidələri idi. Xalq musiqisi və aşiq havaları da nüfuz qazanmışdı.

Şah İsmayıl Xətai istedadlı şair, mədəniyyət hamisi idi. Səfəvi dövlətinin bütün mədəni yüksəlişinin başında durmaqla yanaşı, incəsənətin və ədəbiyyatın çiçəklənməsinə böyük qayğı göstərirdi. Onun Azərbaycan dilində xalq şeiri şəkillərində yazdığı qoşma və varsağılarında nikbin və şux əhvali-ruhiyyə, xalq yaradıcılığından gələn məhəbbət və gözəllik duyğuları, təbiət gözəlliyinin vəsfi başlıca yer tutur.

«Dəhnamə» poeması məhz bu ruhda yazılmışdır. Şah İsmayıl Xətai həmin poemanı yazanda 21 yaşı yenicə tamam olmuşdu. Əsərin üslubunda klassik poemaların motivləri duyulsa da, gənc şair baharın vəsfinə, təbiət gözəlliyinə vurğunluğunu sadə və təbii təşbehlərlə ifadə etmişdir:

Qış getdi, yənə bahar gəldi,

Gül bütdivü laləzar gəldi.

Quşlar qumusu fəqanə düşdü,

Eşq odu yənə bu cana düşdü.

Şah İsmayıl Xətəinin sarayında ədəbi məclisin rəhbəri kimi şöhrətlənən Həbibə uşaqlıq illərindən mürəkkəb, lakin ibrətəməli bir həyat yolu keçmişdi.

Füzulinin simasında isə Azərbaycan ədəbiyyatı yeni, daha yüksək mərhələyə qalxdı. Füzuli «Leyli və Məcnun» poeması ilə Azərbaycan dilində yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoydu.

XVII yüzillikdə xalq şeiri və aşiq poeziyası yazılı ədəbiyyata nisbətən daha zəngin şəkillərə və mündəricəyə malik idi. Artıq ailə-məişət və pak məhəbbət mövzuları, xarici isti-

laçılara və feodal-patriarxal ənənələrə qarşı mübarizə xalq və aşiq şeirinin məhdud ölçülərinə sığmır, lirik şeir nəslə birləşərək xalq dastanlarının yaranmasına səbəb olurdu. «Əsli-Kəram», «Aşiq Qərib», «Qurbani», «Abbas - Gülgəz», «Şah İsmayıl» və nəhayət, «Koroğlu» dastanları məhz bu dövrün ictimai-əxlaqi münasibətləri zəminində yaranmışdır. Vidadi, Vaqif, Xəstə Qasım, kimi yeni realist şeirin baniləri məhz bu mənbədən qidalanmışlar. Vaqifin «Bayram oldu», «Durnalar» və digər qoşmaları, Vidadinin qoşma və gəraylıları, Xəstə Qasımın bağlamaları yeni realist şeirin gözəl nümunələri idi.

İstər qədim dövr, istərsə də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin məzmun və mündəricəyə malik olsa da, onun mühüm qolu sayılan uşaq ədəbiyyatının çox az nümunələri dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Buna görə də uzaq keçmişin ədəbi irsindən yalnız oxu ədəbiyyatı kimi bəhs etmək məqsədyönlüdür. Bu baxımdan əlimizə yazılı şəkildə gəlib çıxan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından, Nizami və Füzulinin zəngin ədəbi irsindən və XVII yüzilliyin ictimai münasibətlərini özündə birləşdirən və qəhrəmanlıq pafosu ilə daha zəngin olan «Koroğlu» dastanından ayrıca bəhs etməyi lazım bilir.

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI

Orta əsrlərdə «Oğuznamə» adı ilə məşhur olan bu epos əfsanə, nəgıl, rəvayət və hekayə şəklində bir çox türkdilli xalqların yaradıcılığına daxil olmuşdur. Lakin dastanda təsvir olunan coğrafi ərazi, şəhər və yer adları, bəzi tarixi şəxsiyyətlər, qəbilələr, onların canlı danışiq dili və s. təsdiq edir ki, Dədə Qorqud boyları Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan mühitində yaranıb təşəkkül tapmışdır.

VI-VIII əsrin tarixi hadisələri ilə səsləşən bu eposun ayrı-ayrı boyları uzun müddət hafizələrdə dolaşmış, geniş yayılmış, yalnız keçən əsrin əvvəllərindən dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Dədə Qorqud boylarının elm aləmi-

nə iki əlyazması məlumdur. Bir müqəddimə və 12 boydan ibarət olan əlyazma 1815-ci ildə alman şərqşünası F.Dits tərəfindən Drezden kitabxanasından, həmin boydan altısının əlyazması isə 1952-ci ildə italyan alimi Ettore Rossi tərəfindən Vatikan kitabxanasından əldə edilmişdir.

Bu tapıntıdan sonra Dədə Qorqud boyları bir sıra dünya alimlərinin marağına səbəb olmuş və ətraflı öyrənilməyə başlanmışdır.

Eposu Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etdirən akademik Həmid Araslı olmuşdur. O, «Kitabi-Dədə Qorqud»u 1938, 1962 və 1978-ci illərdə çap etdirmiş, ona geniş müqəddimə də yazmışdır.

Məlumdur ki, sovet imperiyası ana kitabımız olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını da minlərlə ziyalı kimi repressiyaya uğratdı. Ancaq xalq bu ana kitabı unutmadı. Sovet diktaturası dağıldıqdan sonra Dədə Qorqud da bəraət aldı, yenidən çap olundu, tədqiq olundu, öyrənildi. Nəinki sadəcə öyrənildi, onun türk xalqlarının həyatındakı rolu haqqında ümumilli liderimiz Heydər Əliyev 1997-ci il 20 aprelə xüsusi fərman imzaladı, geniş komissiya yaradıldı. Dədə Qorqudun 1300 illik yaşının YUNESKO xətti ilə bütün dünyada keçirilməsi qərarlaşdırıldı.

Bu fərman və yubiley onunla nəticələndi ki, bu epos bir neçə istiqamətdə öyrənilməyə başladı:

Birinci – dastan haqqında elmi-nəzəri və tədqiqat xarakterli monoqrafiyalar, toplumlar çap olundu.

İkinci – dastanın mündəricəsini, onun tarixi kökünü dərinlən açmaq üçün dastanın sələflərinin araşdırılıb öyrənilməsi çox vacib idi: Nuh dastanları, «Alp Ər Tonqa», «Oğuz Xaqan», «Törəyiş», «Ərkənoqon», «Göy türk» və b. Türk epos məktəbinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncü – dastanın məzmununu və motivləri əsasında poemalar, pyeslər və nəsr əsərləri yarandı. Dastan ayrı-ayrı səirlər tərəfindən müasir dilimizdə səsləndirildi.

Dördüncü – dastanın məzmununu açan onlarla rəsm

əsərləri, illüstrasiyalar muzeylərimizi bəzədi. Bu da etnoqrafik baxımdan oğuz zamanının etik-əxlaqi dəyərlərini əks etdirir.

Beşincisi – Dədə Qorqudun xələfləri – «Koroğlu», «Əsli – Kərəm», «Aşıq Qarib», «Novruz – Qəndab», «Ali xan və Pəri xanım» və onlarla dastanlar, nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər bu möhtəşəm abidənin varisləridir.

Nəsihətamiz müqəddimədən və 12 boydan ibarət olan «Kitabi-Dədə Qorqud» qədim ozanlar tərəfindən yaradılmışdır. Dastanın boylarında qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olan qəbilə quruluşu, onların yadelli basqınçılara qarşı mübarizəsi, feodal birləşmələrinin yaranması geniş bədii əksini tapmışdır. Boylarda təsvir edilən qəbilə birləşmələrinin başında xanlar xanı Bayandır xan durur. O, qəbilələrdə keçirilən bütün mərasimlərə rəhbərlik edir. Bütün tədbirlər onun icazəsi və iştirakı ilə görülür. Lakin biz onu səfərlərdə və ya döyüşlərdə görmürük. Döyüşlərin əsas iştirakçısı Qazan xandır. O, hərbi sərkərdə kimi igid, qorxmaz, ağıllı və eyni zamanda tədbirlidir. Düşmən onun evini talan etdikdə o, Qaraca Çobanla birlikdə düşmən üzərinə gedir. Döyüşməzdən əvvəl düşmən başçıları ilə danışıqlar aparır, qan tökmək istəmir, hətta ailəsini, var-dövlətini də düşməne bağışlayır, ancaq qoca anasını tələb edir. Düşməndən təhqirəmiz cavab aldıqda vuruşmağa məcbur olur. Bu ağır döyüşdə qəhrəmanlıqlar göstərir, anasını, arvadı Burla xatunu, oğlu Uruzu əsirlikdən xilas edir, var-dövlətini geri qaytarır. Əlbəttə, bütün oğuz qəbilələrinin adlı-sanlı qəhrəmanları onun köməyinə gəlirlər. Bu da Qazan xanın qəbilə içərisində böyük hörmətə malik olduğunu göstərir.

Dədə Qorqud sürəti. Dastanda əsas sürətlərdən biri Dədə Qorquddur. Dədə Qorqud əslində qəbilə birləşmələrinin mənəvi rəhbəridir. O, qəbilələrin bütün şənliklərində, müxtəlif mərasimlərində iştirak edir, məclisləri şənləndirir, qəhrəmanlıq göstərən yeniyetmələri öz qopuzu ilə tərifləyir, onlara ad qoyur. Xalq rəvayətlərinin birində deyilir ki, bütün adlar, hətta əşyaların da adları Dədə Qorqud tərəfindən

qoyulmuşdur. O, sonradan bəzi əşyalara düzgün ad qoymadığını etiraf etmiş, bu münasibətlə demişdir:

*Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədim mən Dədə-Qorqud,
İynəyə tikan demədim mən Dədə-Qorqud.
Tikənə sökən demədim mən Dədə-Qorqud.¹*

Dədə Qorqud, eyni zamanda, el sənətkarı, ozanların ustası, müəllimidir. O, zəngin təcrübəyə malik, dünyagörmüş müdrik bir ağsaqqaldır.

«Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi. Sözü tutub tamam edərlərdi». Onun hər bir kəlamı təcrübədə sınıanmış atalar sözüdür. Bu atalar sözlərinin çoxu bu gün də xalq arasında yaşamaqdadır:

*Əcəl vada ırmayınca kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz.
Çıxan can geri gəlməz.
Əski pambıq bez olmaz.
Qarı düşmən dost olmaz.
Ər malına qıymayınca adı çıxmaz,
Qız anadan görməyincə öyüd almaz.
Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa?²*

Boyların toplu halda «Kitabi-Dədə Qorqud» adlanması təsadüfi deyildir. Görünür, qədim ozanlar öz böyük sələflərinin adını əbədləşdirmək üçün dövrün səciyyəvi hadisələrini onun adı ilə bağlamışlar.

Gənç surətlər. Eposda hər boyun öz əsas qəhrəmanı, aparıcı qüvvəsi vardır: Buğac, Bamsı Beyrək, Uruz, Qanturalı, Dəli Domrul, Basat, İmran və b. gənclər ayrı-ayrı boyların qəhrəmanlarıdır. Boylarda hadisələr də daha çox onla

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, Azərənşr, 1962, s.9.

² Yəni orada, s.12.

rın iştirakı ilə cərəyan edir.

Qəbilədə bu gənclərin hər birinin hörməti, nüfuzu və mövqeyi olmaqla bərabər, həm də hər biri fərdi məziyyətlərə malikdir. Onlarda məkr və hiylə, mənsəb və şöhrət hissi kimi mənfi sifətlər yoxdur. Qorxmazlıq, cəsurluq, inam və əqidə, asudə həyat və hünər bu gənclərə xas olan məziyyətlərdir. Bununla yanaşı, qəbilənin şərəf və şöhrətini qorumaq onların yüksək məqsədi və idealıdır.

Buğac Azərbaycan dastanları üçün səciyyəvi olan nəzir-niyazdan sonra dünyaya gəlir. 15 yaşında ikən Bayandır xanın buğası ilə vuruşmalı olur, onun boynunu burub öldürür. Dədə Qorqud gəlib onu tərifləyir, buğanı məğlub etdiyi üçün ona Buğac adı verir. 15 yaş həddi-buluğa çatmaq deməkdir. Bundan sonra gənc qəhrəman sərbəst səfərə gedə bilər.

Buğacın igidliyi qəbiləyə yayılır. Buna Dirsə xanın naiblərinin paxıllığı tutur, həm də onun mülkünə sahib olmaq üçün ata ilə oğul arasına nifaq salırlar, onların xəyanəti nəticəsində ata ovda öz oğlunu oxla vurur. Ana ağır yaralanmış oğlunu tapır, Xızırın məsləhətilə öz südünü dağ çiçəyinə qatıb yaraya məlhəm qoyur. Buğac sağalır.

«Dirsə xan oğlu Buğac» boyunda ana məhəbbəti qüvvətli təsvir olunmuşdur. Məğrur ana, düşmənin hiyləsini əvvəlcədən anladığına görə onların toruna düşən atanı da xilas etdirir. Buğacın da ata-anaya olan məhəbbəti, əsil övladlıq borcunu, şərəf və vəzifəsini unutmaması təbii və təsirlidir.

Dədə-Qorqud boyları içərisində bir sıra qədim adətləri qoruyub saxlayan «Bamsı Beyrəyin boyu»dur. Buğac boyunda olduğu kimi, yenə də xanlar xanı Bayandır xan məclis qurmuşdur. Qəbilə xanları da məclisdədirlər. Onlardan Baybura xan və Baybecan xan sonsuzdurlar. Məclisdəki xanlar onlara övlad arzulayırlar. Etiqada görə, «Bu zaman oğuz bəylərinin alqışı alqış, qarğıışı isə qarğıış idi». Bir müddətdən sonra Baybura xanın oğlu, Baybecan xanın isə qızı olur. Sonrakı hadisələr oğlanla qızın – Beyrəklə Banu Çiçəyin qovuşması və bu yolda ortaya çıxan ciddi maneələr ətrafında

finda cərəyan edir. Dastanın quruluşundan gələn belə əənələr geniş yayılmış, bu təsir nəticəsində maraqlı məhəbbət dastanları yaranmışdır. Bu süjetin təsiri ilə məşhur «Aşıq Qərib» dastanının yaranması da məlumdur.

Əsirlikdən qaçıb öz sevgilisinə qovuşan Beyrək böyük çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Buna baxmayaraq o, dostlarını xilas etməyinə toya razılıq vermir. Onları xilas etdikdən sonra böyük toy bəsatı qurulur.

Banu Çiçək və boyda iştirak edən digər qızlar qəbilə həyatında sərbəstdirlər. Qəbilənin bütün tədbirlərində, mərasim və məclislərində qızlar yaxından iştirak edirlər: oğlanlarla birlikdə onlar da at çapır, ox atır, ov edir, güləşir və yarışır. Banu Çiçək hətta bu yarışlarda yalnız ona qalib gələndə ərə gedəcəyini bildirir... Gənc Qanturalı özünə belə bir qız arzulayır: «Mən elə qız istəyirəm ki, mən yerimdən durmamış, o durmuş ola, mən qara qoç atıma minməmiş, o minmiş ola, mən qanlı kafir elinə varmadan o varmış, mənə baş gətirmiş ola». O, doğrudan da belə bir qız tapır, onunla evlənir. Qanturalı yuxuda ikən Selcan xatun düşmən qoşununun qırır və s.

Dədə Qorqud dastanlarında olan adət-ənənələr xalqımızın keçmiş həyat tərzindən xəbər verən ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdir. Bu ənənələr yeni nəslin vətənpərvərlik və ideya-estetik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ (1141-1209)

XII əsr Azərbaycan və Yaxın Şərq mədəniyyəti tarixində yeni bir dövr açan Nizami Gəncəvi dahi söz ustası, elm və bilik sərrafı, müdrik sənət fədaisi olmuşdur.

İlyas Yusif oğlu Nizami qədim Gəncə şəhərində anadan olmuş, tərbiyə və təhsilini də orada almışdır. İlyas atasını erkən itirmişdir. Buna baxmayaraq, uşaqlıq dövründə Gəncənin ən məşhur alimlərindən mükəmməl dərslər almış, həm də ciddi müəllimə yolu ilə dünyanın bir çox dillərini (yu-

nan, ərəb, fars, tacik, gürcü, erməni və b.) öyrənmiş, tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, astronomiya, coğrafiya, həndəsə, kimya elmlərinə yiyələnmişdir.

Nizami bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə «Xəmsə» adı ilə məşhur olan beş poemanı («Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirrin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə») və lirik şeirlərini bəxş etmişdir.

Feodal cəmiyyətinin hökm sürdüyü bir dövrdə yaşayan Nizami həmişə zəhmətkeş xalqın taleyini düşünmüş, insan və cəmiyyət haqqında humanist görüşlərini və bəşəri arzularını öz poemalarında ifadə etmişdir. Böyük şair Şərq xalqlarının, eləcə də Azərbaycan xalqının tarixinə, bədii fikir xəzinəsinə mükəmməl bələd idi.

Şair poemalarının daha məzmunlu, daha bədii, dolğun və inandırıcı olması üçün xalqın nəsihətamiz əfsanə, rəvayət və nağıllarından, ibrətamiz həyatı hadisə və əhvalatlardan nümunələr seçib müvafiq fəsillərə daxil etmişdir.

Nizaminin mənzum hekayə və nağıllarında dostluq və yoldaşlıq münasibətləri – əməyin və vərdişin təntənəsi; zülm və haqsızlığın ifşası; biliyin, sənət və elmin faydası; azadlıq, bərabərlik və humanizm probleminə geniş yer verilmişdir. Bu məsələlərin qoyuluşunu, səciyyə və məzmununu müxtəssər nəzərdən keçirək.

Dostluq və yoldaşlıq. Nizami ayrı-ayrı poemalarında söhbət açdığı dostluq və yoldaşlığa dair fikirlərini «Xeyir və Şər», «Yaralı uşağın hekayəsi», «İki həkimin hekayəsi», «Bışr və Məlixə» hekayələrində tamamlayır. Bu hekayələrdə şair pisliyi, fənalığı, paxıllığı, xəbisliyi, bədxahlığı ifşa edir, yaxşılığı, düzlüyü, etibarlı olmağı, insanpərvərliyi və xeyirxahlığı təqdir edir. Səfərə çıxan Xeyirlə Şər öz adlarına uyğun hərəkət edirlər, onların adları kimi xasiyyətləri də bir-birinə qarşı qoyulmuşdur. Xeyir dostluqda və yoldaşlıqda nəcib, xeyirxah, səmimi və saf qəlbli olduğu halda, Şər paxıl, xəbis, riyakar və alçaqdır. Xeyirin azuqəsi qurtardıqdan sonra Şər bir içim su üçün xeyirxah səfər yoldaşının gözlərini

çıxarmağa qədər alçalır, hətta onun gözlərini çıxartdıqdan sonra belə su verməyib qaçır. Bununla belə, cəfakəş Xeyirin insani təbiəti dəyişmir. O, yenə də xeyirxah və nəcibdir. Şərlə rastlaşdıqda da şahlıqından istifadə edib onu cəzalandırmır, əksinə, bağışlayır. Nizamiyə görə, xeyirxah adam düşməninə nə qədər ağır zərbə alıb, qəzaya uğrasa da, gec-tez xeyirxahlığı qarşısına çıxır, onu qəzadan xilas edir. Əksinə, bədxah adam nə qədər cidd-cəhd göstərsə də, gec-tez öz bədxahlığının qurbanı olur, qəzaya uğrayır.

Şair dostluq mövzusunda yazdığı başqa hekayələrində də bu məqsədi izləyir: «Yeddi gözəl»də Xarəzm qızı «Bışr və Məlixə» hekayəsini söyləyir və Bışrın nəcibliyindən, xeyirxahlığından və düzlüyündən, Məlixanın qeyri-səmimiliyindən, yalançılığından və kobudluğundan danışır. Bunun üçün də qəzaya uğrayan Məlixanın gözəl xanımı ilə xeyirxah Bışr evlənilir. Bışr vaxtilə bu xanımı görüb sevmiş və itirmişdi. İndi onlar öz arzularına çatırlar.

Böyük şair insani müxtəlif şəraitdə sınaqdan keçirir. Dostluğun qədir-qiymətinə bilməyən, ancaq özünü düşünən dayaz təbiət, xudbin adamları gülünc vəziyyətə salır, ifşa edir. «Yaralı uşağın dastanı»nda göstərilir ki, bir uşaq öz yoldaşları ilə çölə gəzməyə gedir. Onlar qaçırlar. Bu zaman uşaq quyuya yıxılır, ayağı və bel sümüyü sınır. Onun yaxın dostu deyir: «Gəlin bunu quyunun dibində gizlədək ki, sirri bilib bizi danlamasınlar». Ona düşmən olan ağıllı uşaq isə: «Yox, o mənimlə düşməndir, bunu bilsələr, elə bilərlər ki, mən etmişəm»-deyir.

Ağıllı uşaq tez qaçıb yıxılan uşağın atasına xəbər verir. «Ağıllı düşmən ağılsız dostdan yaxşıdır» zərb-məsələsinə əsaslanan şair hekayənin sonunda göstərir ki, ağıllı adam hər işi bacarar və müvəffəq olar.

Böyük sənətkar «İki həkimin dastanı» hekayəsində də ibrətamiz fikirlər söyləyir, öz müasirlərində gördüyü pis sifətləri tənqid edir. Burada iki həkimin bir-birilə çəkişməsindən söhbət gedir. Həkimlərdən biri deyir: «Bir həkim olan

yerdə ikincisi artıqdır».

Həkimlər bir-birlərini məhv etmək üçün zəhər hazırlamağa razı olurlar. Onlardan biri hazırladığı zəhəri «dostuna» verir. İkinci həkim çox bilikli və ağı qaradan seçən idi. Həmkarının ona verdiyi zəhəri şərbət deyərək alıb asanlıqla içir. Sonra özü hazırladığı dərmanla zəhərin təsirini yox edir. Bunun müqabilində o, bağdan bir gül dərib «ovsun oxuyur» və yoldaşına verir. Yoldaşı gülün zəhərli olduğunu güman edib qorxur, vahimədən ölür.

Nizami hekayədə yola getməyən həmkarın xudbinliyini göstərdiyi kimi, «mənlilik olan yerdə şənlilik şamının yandırmağını» da aydınlaşdırır, oxucusunu hünərli, cəsarətli olmağa çağırır.

Şair «Leyli və Məcnun» poemasında dostluğun sədaqətli təmsali kimi Zeyd surətini yaratmışdır.

Əmək və zəhmət haqqında. Nizami əməkçi insanların surətini də yaratmışdır. O, ədəbiyyatımıza ilk dəfə zəhmət adamının surətini gətirməklə maddi nemətlər yaradanları cəmiyyətin müftəxor, tənbəl, zülmkar təbəqəsinə qarşı qoyur. Şair öz əsərlərində kərpickəsəni şəhər yoxsullarının, qoca əkinçini kəndlilərin, daşyonan Fərhadı sənətkarların nümayəndəsi kimi yaratmışdır.

«Kərpickəsən kişinin dastanı» hekayəsində şərafətli əmək və zəhmət adamı böyük rəğbətlə tərənnüm olunmuşdur.

Qoca bir kişi kərpic kəsməklə özünə ruzi qazanır. O işlə məşğul ikən bir gənc qocanın qarşısına gələrək ona deyir ki, mən doğrudan sənə heyranam, nə qədər bu palçıqda işləmək olar. Səndən heç kim bir qarın çörək əsirgəməz. Səndən, palçıqdan nə əldə edə bilərsən? Bu, cavan adamların işidir. Qoca adamsan, özünü ahıllarla bərabər tut. Qoca kərpickəsən cavab verir ki, cavan oğlansan, cahillik edib acı sözlərlə mənə ağıl öyrətmə. Belə ağır işə ona görə əlimi öyrətdim ki, sənə kimi adama əl açıb xəcalətə düşməyim. Mən bu halal zəhmətimlə heç kəsə möhtac deyiləm. Öz əlimin əməyi ilə yaşayıram.

Qocanın bu müdrik sözlərini eşidən cavan xəcalət çəkir. Orada dayanmır və tezliklə uzaqlaşır. Kərpickəsən qocanın müdrik cavabı gənci düşündürür. Onu zəhmətə sövq edir. Öz əməyi ilə yaşamağa ruhlandırır. Gənc dərk edir ki, əmək şərafətli işdir, əmək insanın başını ucaldır. Onu başqalarına möhtac olmağa, əl açmağa qoymur.

«Süleyman və əkinçi» hekayəsində isə Nizami şahla əkinçini qarşılaşdırır. Şah əkinçiyə deyir ki, bu susuz, daşlı, kəsəkli torpaqda məhsul olmaz, yararlı toxumu belə yerə səpməyin mənası yoxdur. Kəndlili ağıllı cavabı ilə şahı düşündürür:

Mənim quruyla, yaşla işim yox zərrə qədar.

Mən bir toxum səpənəm, tanrıysa kömək edər.

Mənim kürək tərərim suyumdur, bulağımdır,

Yer qazan, torpaq atan belimsə dırnağımdır.

Şair əməyin bəhrəsi haqqında fikirlərini həmin hekayədə tamamlayır: əkinçinin dili ilə hökmdarlara eşitdirir ki, şərafətli əmək insanı ümitsiz qoymaz, insan bir işdən yapışırsa, gec-tez onun bəhrəsini görəcəkdir. Əməyə yüksək qiymət verən şair nəticə etibarlı ilə belə bir fikir təlqin edir ki, hər kəs öz qabiliyyətinə görə iş görməli, bacardığı işdən yapışmalıdır. «Fil boynunu ancaq kərgədan yeyər, qarışqa bir çəyirtgə ayağından da aşı bilməz. Dəryyəyə yüz çay axar, o yerindən tərptənməz. Arxa sel gəlsə, aşırıb-daşırıb haray salar».

Böyük zəhmət və vərdiş nəticəsində insanın şöhrətə nail olduğunu təsdiq edən şair bu məqsədlə «Fitnə» hekayəsini yazır. Fitnənin ağıllı tədbiri nəticəsində şah (Bəhram) öz inadından əl çəkir. Fitnə vərdiş və zəhmət nəticəsində nəhəng öküzü 60 pilləkən yuxarı qaldırmağın, həmçinin vərdişlə ox atıb maralın ayağını qulağına tikməyin mümkün olduğunu sübuta yetirir.

Nizami dövrün yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini özündə birləşdirən, əhdinə vəfalı, ağıllı və müdrik, şahla şahinə danışan daşyonan Fərhadın şəxsinə sənətkar memar surəti yaratmışdır.

Zülm və haqsızlığın tənqidi. Bu mövzuda Nizaminin mənzum romanlarında bir sıra ibrətamiz hekayə və təmsillər də vardır: «Sultan Səncər və qarı», «Zalim padşah və zahid», «Şah və xidmətçi», «Simnarın əhvalatı», «Bayquşların söhbəti», «Bülbül və qızılquş» və b.

Şair öz hekayələrində zülmkar hökmdarların aqibətindən söhbət açır, haqqın, ədalətin üstünlüyündən danışır, şahlara, xaqanlara zülmün binasını uçurub, yüksək arzular və xeyirli iş dalınca getməyin, ləkələri yumağın mümkün və vacib olduğunu söyləyir. Bu hekayələrin qəhrəmanları – iki zümrənin, iki təbəqənin (hakim və rəiyyət) nümayəndələri qarşı-qarşıya dayansa da, şair burada bir sıra əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərə toxunur, nəsihətamiz fikirləri ilə nəsilləri ibrət almağa çağırır.

Nizami ağsaçlı ananın dili ilə rəiyyətin hökmdarlara münasibətini aydın ifadə etmişdir: Ey padşah, səndə insaf görməmişəm, il uzunlu zülm görmüşəm. Bir kefli darğa evimə girib məni döydü, mən günahsızın saçlarını yoldu, öz evimdən sürüyərək küçəyə atdı. Məni xalqın dilinə saldı, biabır elədi. Evimə zülm möhürü vurdu. Şah! Səndən şikayətçiyə kömək görmürəm. Şahlardan xalqa kömək çatmalıdır. Sən isə kar kimi şikayət eşitmirsən. Yetimlərin malını almaq iş deyil, qarıları talama, onların ağ saçlarından utan. Şah rəiyyəti qorurmalıdır. Sən ələmi alt-üst etmişən, de görüm nə hüner göstərmisən. Ölkə zülmünlə viran olub, xırmanlar isə boş, bəhrəsizdir.

Böyük şair hakim təbəqənin zülmünü və mənavi puçluğunu ifşa edərkən müxtəlif bədii üsullardan məharətlə istifadə edir.

«Zalim padşah ilə zahidin dastanı» bu cəhətdən daha ibrətamizdir.

Bu hekayədə şair insanı doğru danışmağa, çəkinmədən, qorxmadan nöqsanları, eyibləri üzə deməyə çağırır ki, bu da tərbiyənin ən başlıca keyfiyyətlərindəndir. Nizami bütün yaradıcılığı boyu xalqın qeydinə qalan ədalətli hök-

mdar surətləri yaratmağa çalışmış, kamil, elmi, adil və humanist hökmdar problemi ətrafında düşünmüşdür.

Onun hakimlərin mənfi xasiyyətlərini kəskin tənqid etməsi, onları müxtəlif şəraitdə sənət adamları və kəndlilərlə qarşılaşdırması, ifşa edib, haqqa, ədalətə çağırması da bununla əlaqədardır.

Nizami bu mövzunu «Şah və xidmətçi» hekayəsində davam etdirir, xidmətçi gəncin dili ilə şahların etibarsızlığını acıb söyləyir:

*Dostluğunu səndə yox, itdə gördüm mən,
İt bilən hörməti ayaqladın sən.
İt sənə dost olar, bir sümük atsan,
Nəmərd qədir bilməz, olsan da qurban.*

«Simnarın əhvalatı»nda isə şair şahların paxıllığından danışır. Simnar daha gözəl bina tikə biləcəyini dedikdə xəbis şah memarı tikdiyi uca qəsrdən yerə atdırıb həlak edir.

Nizami hökmdarların rəiyyətə münasibətinə təmsillərində də toxunmuş, hakimlərin özbaşınalığını, zülmünü ifşa etmişdir. Hökmdar Ənuşirəvan xalqa etdiyi zülmü bayquşların dilindən eşidir: «...Şahın zülmünə bax, qəm yemə. Əgər şah budursa, bir müddətdən sonra sənə yüz min bu cür xarabə kənd verərəm». Bu sözlər şahı sarsıdır, o, ürək ağrısı ilə deyir: «Gör zülm nə yerə yetib ki, quşların da qulağına çatıb. Qəddarlığa bax ki, torpağa bənzər dünya malı üçün çağanları toyuqların sinəsində oturtmuşam».

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə təmsil janrının gözəl nümunələrini yaradan Nizami şifahi xalq yaradıcılığından istifadə edərək dövrünün bir sıra ictimai-əxlaqi məsələlərini əks etdirən əsərlər yaratmışdır. Şair «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti»ndə şahı ədalətli olmağa çağırırsa, «Bülbül və qızılquş» təmsilində insanı təvazökar olmağa, boşboğazlıqdan əl çəkib hüner arxasınca getməyə çağırır.

Şair boşboğazları, hünərsizləri bülbülün timsalında, az danışib çox iş görənləri, sirr saxlamağı bacaranları, hünər

sahiblərini qızılquşun timsalında ümumiləşdirmişdir.

Şairin azadlıq və bərabərlik arzuları. Azadlıq və bərabərlik Nizami yaradıcılığının ana xəttidir. Şair bütün əsərlərində müxtəlif boyalarla insanın azadlıq və bərabərlik arzularını tərənnüm etmişdir. Nizami bu arzularını poemalarının mündəricəsində ifadə etmiş, həmçinin məqsədamüvafiq söylədiyi nağıl, hekayə və təmsillərində daha da inkişaf etdirmişdir: «Zülmə boyun əyməmək», «Məcnunun ahuları azad etməsi», «Məcnunun maralı azad etməsi», «İsgəndərin xoşbəxtlər ölkəsinə çatması», «İsgəndərlə Sokratın əhvalatı» şairin azadlıq arzularını təcəssüm etdirən hekayələrdir.

Nizami gəncliyi ayıq və cəsarətli olmağa, hünərə arxalanmağa, namərdə boyun əyməməyə çağırır:

Nəçin alçaqlara boyun əyirsən?

Oyuncaq olursan namərdlərə sən?

Nə üçün boynuna min yük alırsan?

Zalımın zülmündən razı qalırsan?

Şair azadlığı və bərabərliyi geniş mənada götürür. Ona çatmaq üçün gəncliyi kamil, yetkin, azadlığın əsl mənasını dərk edən bir insan kimi görmək istəyir.

Nizami bəzən yumşaqlığın, xoşrəftar olmağın acı nəticələrini xatırladır, yerində, məqamında sərtliyi, məğrurluğu, özünü uca tutmağı məqsəduğun hesab edir:

Qəlbi yumşaqlığı bir dəfə unut,

Çiyini dağ kimi ucalarda tut!

Acizlik ürəyi ağrıdır, bilsən,

Bir alçaqlıq olar hər zülmə dözsən.

İnsanı sarsıdır göz yaşı, nalə,

Ah çəkib, of deyən yetməz kəmalə!

Nizaminin azadlıq haqqında fikir və arzuları «Leyli və Məcnun» poemasında daha bariz ifadə olunmuşdur. Xüsusilə Məcnunun ahunu və maralı ovculardan alıb azad edərək söylədiyi fikirləri məhz şairin azadlıq duyğularıdır. Şair Məcnunun dili ilə inandırıcı və həyatı misallar gətirərək ov-

çunu humanist olmağa, qan tökməkdən əl çəkməyə çağırır:

Nəylərdin qəfəsdə özün qalsaydın,

Maral ovçu olub, sən ov olsaydın?

Söylə, taleyinə şükr edirmisən

Ki, ov maral olmuş, ovçusu da sən?

Məcnun ahunu və maralı xilas etdikdən sonra onlarla söhbət edir. Onların dərdinə şərik olur, öz dərdini də onlara danışır. Nizami burada öz istək və arzuları ilə bərabər zamanədən şikayətlərini Məcnunun dili ilə söyləyir. Çünki Məcnun Nizaminin humanist və bəşəri duyğularını ifadə etmək üçün ən münasib surət idi; Məcnun düşdüyü mühitdən çox yüksəkdə dayandığı kimi, Nizami də öz cəmiyyətinin fəvqündə dayanırdı. Ona görə də şair öz zamanəsinin ictimai haqsızlıqlarını, ziddiyyətlərini, hakimlərin özbaşınalığını vətəndaşlıq cəsarəti və sənətkarlıq qüdrəti ilə acıb göstərməklə yanaşı, azadlıq və bərabərlik haqqında dövrün qabaqcıl fəlsəfi düşüncələrini qələmə almışdır.

Nizaminin azadlıq görüşləri sadəcə olaraq, romantik hissin təsiri olmayıb, bərabər hüquqlu cəmiyyətin yaranması arzuları ilə bağlı idi. Şair belə bir cəmiyyəti «İsgəndərnamə» poemasının «İsgəndərin xoşbəxtlər ölkəsinə çatması» fəslində təsvir etmişdir. İsgəndər Şimala səfəri zamanı dağlar arasında bəxtiyar bir ölkə görür. Bu ölkədə qapılar qıfıl tanımaz, bağın, bostanın, əkin-biçinin gözetçisi olmaz, sürülər çöldə çobansız otlayar, çünki bu ölkədə ogurluq adət deyil. Əkinə birlikdə çıxar, məhsulu birlikdə yığarlar. Qalan vaxtlarını asudə və şad keçirirlər. Burada hamının var-dövləti bərabərdir. Kimsə bir-birindən artıq və ya əskik deyil. Ağlayana gülməz, dərdinə şərik olarlar. Özgənin eybinə göz yumarlar, xəbərçilik, fitnə-fəsad bilməzlər, qəzəbli olanı düz yola çəkirlər. Qızıla, gümüşə meyl göstərməzlər. Burada vəhşi hevanlar da sürüyə qarışar, onları bihudə yerə ovlamazlar. İsrəfçılığa yol verməzlər. Onlar uzun ömür sürər, ölənlərə çox da yaş saxlamazlar. Çünki həyatın əbədi olma-

dığını bilirlər. Onlar təmiz və pak adamları qəbul edər, pis xasiyyətli adamları aralarından qovarlar. Nizaminin təsvir etdiyi ictimai fəlakətlərdən uzaq, ideal cəmiyyət – ədalət və səadətənin hökm sürdüyü cəmiyyət belə idi.

Belə bir ideal cəmiyyətdə yaşamaq əzmində olan insanlar Nizami ilk əsəri «Sirlər xəzinəsi»ndən tutmuş son əsəri «İsgəndərnamə»yə qədər bütün mənzum romanlarında döən-döən təsvir etmişdir. Bu sadə adamlar – kərpickəsən arif qocalar, hazır cavab xidmətçilər, ağıllı çobanlar, zəhmətsevər əkinçilər, müdrik bağbanlar, elə bil ki, qaranlıq feodal aləmindən ikrahla ayrılıb. «İqbalnamə»də bir yerə toplaşmış və özlərinə azad bir ölkə yaratmışlar. Bu qənaətə gələn akademik Məmməd Arif göstərir ki, Nizaminin xəyali azad cəmiyyəti, onun ədalətli ölkə arzusu şairin əvvəlki əsərləri, onun əsas demokratik və humanist fikirləri ilə bağlıdır. Bu arzu Nizaminin xalq içərisindən seçib göstərdiyi sadə əməkçi surətləri ilə bağlıdır.

Şair azadlıq haqqında arzularını İsgəndərlə alim Sokratın qarşılaşmasında da ifadə etmişdir.

Elm, sənət və sənətkar haqqında. Nizami öz yaradıcılığında elm və sənətə geniş yer vermiş, gəncliyi erkən yaşlarından sənətə yiyələnməyə çağırırmışdır. Onun çağırışları «Oğlum Məhəmmədə nəsihət»lərində daha aydın ifadəsini tapmışdır.

Nizami oğlunun yeddi yaşında çiçək kimi açıldığını, on dörd yaşında uşaqlıq sərhədini keçib yeniyetmə dövrünə qədəm qoyduğunu, «hünər göstərmək» vaxtının yetişdiyini ona xatırladır:

*Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.*

Şair inamla qeyd edir ki, uşaq yaşa dolanda ona əslinə görə deyil, hünər və mərifətinə görə ehtiram edirlər:

*Uşaqkən əslini sorsalar bir az,
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz!*

*Elə ki böyüdü, belədir qayda,
Atanın adından sənə nə fayda.*

Şairə görə, xalq arasında böyük nüfuz sahibi olmaq üçün «xalqa ehtiram göstərmək, ədəblə yaşamaq, öz adına layiq işlər görmək» ən zəruri şərtlərdəndir.

Nizami xalq üçün faydalı olan sənətlərdən bəhs edir, həkimliyə üstünlük verir. Oğluna həkim olmağı məsləhət bilir.

*Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!
Ata nəsihəti faydasız olmaz.*

-deyə, oğluna bir ata kimi müraciət edən şair hansı sənətin üstün olması qənaətindən daha çox, seçdiyi sənəti mükəmməl öyrənməyi tapşırır. O deyir: İnsan kamalı ona arxadır. İnsan öz ağı, kamalı ilə dünya elmlərinə, bəşərin mənəvi sərvətinə yiyələnersə, xalqın etimadını qazana bilər. O, öz ağı-kamalı ilə hər çətinliyə üstün gələr:

*Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.*

Dövrün əsas elmlərini kamil bilən Nizami gəncliyə təbəbətə də, cəmiyyət tarixini də dərinlən öyrənməyi məsləhət bilirdi:

*Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
İnsanı, bitkini, daşı, heyvanı.
Bilikli adamlar uzağı görər,
Cahilin zəhməti hədərdir, hədə.*

Nizami sözü bütün biliklərin anası sayır və ona çox geniş mənə verir: Şairə görə fikri ifadə üçün təzə söz böyük əhəmiyyət kəsb edir:

*Sözdür həm təzə şey, həm də köhnə şey
Sözdən bəhs edilir zaman-zaman hey.*

*Varlığın anası doğmamış inan
Sözdən gözəl övlad, şahiddir cahən.*

Bununla belə, Nizami sözün qədrini sərraf kimi bil-məyi, onu yerli-yersiz işlətməməyi, onun təsirini və nəticəsini gözləməyi tövsiyə edirdi:

*Sözün də su kimi ləfəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içildə dərd verir su da.*

Şair insanın cəmiyyətdən kənar yaşamadığını xatırladır, insanın insana gərək olduğunu, təklikdə heç nəyə yaramadığını bir zərbi-məsəl kimi ümumiləşdirir:

*Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir kömək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər.*

Nizami nəsihətlərində oğluna və ümumiyyətlə, gəncliyə tövsiyə edirdi ki, elmi biliklərə, dünya sirlərinə dərinləndirən bələd olmaqla, müəyyən peşəyə yiyələnməklə dövrün qeyrətli vətəndaşı kimi, doğma xalqa, vətənə fayda vermək olar. İnsanın ləyaqəti onun vətənə xidməti ilə ölçülür:

*Salış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zərxcara.*

XII əsrdə Azərbaycanda nəqqaşlıq, rəssamlıq, memarlıq, zərgərlik, musiqi və incəsənətin digər növləri öz yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Gəncliyin kamilləşməsində, bədii zövqün yetkinləşməsində sənətin böyük tərbiyəvi təsirini həyatı misallarla təsdiq edən şair bu mövzuda bir sıra hekayələr yazmışdır: «İki rəssam», «Rəssam Maninin hekayəsi», «Simnarın əhvalatı», «Sehrli saz», «Çoban və üzük» və s.

Nizami «İki rəssam» hekayəsində Rum və Çin nəqqaşlarının yarışını təsvir edir: İki rəssam sənətdə möcüzə yaradır. Onların birinin digərindən xəbərsiz çəkdiyi, eyni mənzərəyə vurduğu nəqşlər bir-birindən seçilmir. Şairin «Rəssam Maninin hekayəsi» də eyni məzmununda yazılmışdır. Hər iki hekayədə nəqqaşlıq sənətinin Şərqdə yüksək səviyyəyə qalxdığını nümayiş etdirən şair digər tərəfdən, sənətin və sənətkarın inkişafında qarşılıqlı yarış üsulunun da faydalı olduğunu göstərir.

Nizami poemalarının çoxunda ağıllı, hökmdar surəti yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Zülmkar İran şahı dünyaya göz açan oğlu Bəhrəmi Yəməndə tərbiyələndirir. Yəmən hakimi Nəman Bəhram üçün Simnar adlı memara gözəl bir qəsir tikdirir.

Yaxud Bəhram İran tac-taxtına sahib olduqdan sonra Simnarın şagirdi Şeyda adlı memara yeddi qız üçün yeddi rəngli yeddi gümbəz tikdirir.

Nizami bəhs etdiyi qəsrlərin tikilişi, forması, nəqşləri, rəngləri, orada işləyən sənətkarın məharəti haqqında ətraflı məlumat verir. Bu da gənclərimizi orta əsr memarlıq, nəqqaşlıq və rəngkarlıq sənəti ilə yaxından tanış edir.

Dahi şair musiqi sənətindən də eyni məhəbbətlə bəhs etmiş. «İsgəndərnamə» poemasında musiqi alətindən və onun sehrkar qüdrətindən hikmətli hekayələr söyləmişdir. Əslatunla Ərəstunun musiqidə göstərdikləri məharət – vəhşi heyvanları yatırır oyatmalarına dair sehrli əhvalatlar qədim və orta əsrlərdə incəsənətin yüksək bir səviyyəyə qalxdığından xəbər verir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ

(1498-1556)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutan və Şərq xalqlarının ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərən dahi sənətkarlardan biri də Məhəmməd Füzulidir.

Kərbəla şəhərində Süleyman adlı bir ziyalının ailəsində

anadan olmuş Məhəmməd erkən məktəbə getmiş, ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Şair sonralar öz divanının müqəddiməsində məktəb günlərini xatırlayır.

Təhsil illəri gənc Məhəmmədin həyata münasibətində dönüş yaratmışdır. O, gecə-gündüz dövrünün dünyəvi və dini elmlərini öyrənməyə çalışır, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənir, bu dillərdə bədii əsərlər yaradır:

Dahi sənətkar özündən sonra böyük bir irs qoymuşdur: «Leyli və Məcnun», «Bəngü-Badə», «Ənisül-Qəlb», «Səhbətül-Əsmar», «Həft-Cam», «Səhhət və Məraz», «Şikayətnamə», «Rindü Zahid», qəzəllər, qitələr, rübailər və sairə...

Məhəmməd Füzuli öz dövrünün mütəfəkkir şairi olmaqla yanaşı, həm də gözəl bir pedaqoq və tərbiyəçi idi. Onun bütün bədii yaradıcılığında ardıcıl və tam bir tərbiyə sistemi verilmişdir. Şairin əsərlərinin bir çoxunda tərbiyənin məqsəd və məzmunundan konkret bəhs olunur. Füzulinin poeziyası insanı həyatı hərtərəfli öyrənməyə, xeyirxahlığa, ədalətə çağırır, haqsızlığa, zülmə qarşı qəzəb və nifrət oyadır. Füzuliyə görə, elm insanlara xidmət etməlidir, çünki insanın həqiqətə, səadətə, bəxtiyarlığa qovuşması yalnız elmlə, tərbiyə ilə mümkündür. Elm insan zəkasına, insan şüuruna nur çiləyir, onun gözü önündə həyatın sirlərini açır. Şair bu barədə deyir:

Elmdir bəisi-rifahəti-xəlf.

Füzuli elmə xalqın rifahı üçün çox mühüm amil, hətta güclü bir silah kimi baxır. İnsanın tərbiyəsində təlim və elm böyük rol oynayır. Tərbiyə düzgün verildikdə insanı kamil edir, onu şəxsiyyət mövqeyinə qaldırır. Füzulinin fikrincə, tərbiyəçi insan qəlbinin bütün sirlərini duymalıdır. Buna görə də tərbiyəçi bütün elmləri və sənətləri dərinlən bilməlidir ki, onun bazarına gələn müştərilər orada istədiyi hər şeyi tapa bilsin:

*Hər dildə ki var əhli-razəm,
Məclisi-fünunə eşqbazəm.*

Dükənım ola rəvac bazar.

Hər istədiyin bula xiridar.

Dahi sənətkar cəhalət və avamlığın düşməni olmuş, xalqı elm öyrənməyə, bilik əldə etməyə, bu yoldakı çətinlikdən qorxmamağa çağırmışdır. Şair öz əsərlərində zahidləri, bütün günü təsbeh çevirib, dua vird edənləri cahil adlandırmışdır. Füzuli deyir ki, əsl cəhənnəm zahidin məclisidir. Məhz bu zahidlər elmə və mədəniyyətə mane olur, ona xor baxır, gənc nəslin təlim və tərbiyəsini pozurlar:

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma,

Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma.

Əsərlərində yüksək insani hissləri, vətənpərvərliyi tələqin edən, ictimai haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı çıxan Füzuli gənc nəslin təlim və tərbiyəsini ön plana çəkmişdir. Şairə əbədi şöhrət qazandıran «Leyli və Məcnun» poeması tamamilə tərbiyəvi xarakter daşıyır. Əsər bir çox nəsilərin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Poemadan Şərq ölkələrində uzun müddət dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. «Leyli və Məcnun» poemasının ayrı-ayrı fəsillərində şairin təlim və tərbiyə haqqında mülahizələrinə rast gəlirik. Füzulinin əsas qəhrəmanları Leyli və Məcnun istək – arzuları ilə cəmiyyətin qanun-qaydaları arasında dərin təzad var. Ona görə də qəhrəmanlar yaşadıkları qaranlıq mühitdə azab çəkir, təklənirlər. «Leyli və Məcnun» poeması dövrün aynasıdır. İctimai mühit, insanların həyat tərz, düşüncəsi, adət-ənənəsi əsərdə bədii təcəssümünü tapmışdır. Füzulinin təsvirindən məlum olur ki, mədrəsədə təlim 10 yaşından başlanır. Uşaq 10 yaşına çatdıqda ona oxumaq üçün lazım olan vəsaiti hazırlayır, təzə məktəb libası geyindirib məktəbə göndərilir. Əsəri oxuyarkən bu qənaətə gəlmək olar ki, o zaman məktəbdə əsasən oxu və yazı öyrədirdilər: Hüsnxəttə xüsusi diqqət yetirirdilər. Yazı məşq etdirilir, oxu isə əzbərləmə və təkrarlama yolu ilə öyrədilirdi. Ağır tədris üsulu uşaqların

narazılığına səbəb olurdu:

Peyvəstə müəllim eyləyib cövr

Gahi səbəq oxuda, gahi dövr.

Billah mənə bu idi məqsud,

Məktəbdə olurmu tiftl xoşnud.

Füzuli poemada qızların təhsil almasını da qətiyyətlə təbliğ etmişdir. O, qızların oğlanlarla birgə oxuması fikrini irəli sürmüş, onların təhsilə qadın olduğu təsdiq etmişdir. Füzulinin mülahizələri öz sələfi Nizami Gəncəvinin fikirləri ilə səsləşir. Çünki Nizami də «Leyli və Məcnun» əsərində ideal məktəbin tərəfdarı olmuşdur.

Füzuli bütün əsərlərində gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsinə dair qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bu cəhətdən şairin «Rindü Zahid» hekayəsi də maraqlıdır. Əsər farsca yazılmışdır. Burada ata ilə oğul – Zahid ilə Rind arasında gedən mübahisə əsərin mündəricəsini doğurur, Zahid Rind adlı ağıllı oğluna yaxşı bir peşə seçmək istəyir, lakin Rind atasının təriflədiyi peşələrin heç birini qəbul etmir. Əsərdən məlum olur ki, Füzuli həyatın mənasını əməkda, zəhmətdə görür. Tənbelliyi, işləməkdən qaçan adamları tənqid edir, göstərir ki, insan çalışmaq sayəsində yüksək rütbəyə çata bilər. O, övlad tərbiyəsindən də geniş danışır. Füzuli atanın dili ilə gənc nəslə müraciət edərək deyir ki, insan çalışmazsa, fəzilət, hünər kəsb edə bilməz. Dahi şair müəllimin xidmətini yüksək qiymətləndirir, onu hətta atadan da müqəddəs sayır.

Əsərdə Rindin simasında gələcək nəslin nümayəndəsi nəzərdə tutulmuşdur. Ata oğlunda istedad, fərsət nişanələri müşahidə edən kimi nəsihətə başlayır, oğluna bildirir ki, hər kəs öz səyi və kamalı sayəsində mərtəbəyə çatır; aqlın dəlillərinə əsaslan, yalnız öz səyinə, zəhmətinə, sənətinə güvən. Bil ki, dövlətlilik, yoxsulluq Allahdan deyildir. Çalış bilik, mərifət kəsb et. İnsan maarif kəsb etməklə feyz qazanmağa qabildir. Təvəzökar ol. Kamal sahiblərindən yaxşı xasiyyət öyrən. Bil ki, səadət öz əlindədir.

«Bəngü Badə» şairin gənclik illərində yazılmışdır. Bəng ilə Badənin mübarizəsindən danışan əsərdə əslində şahlar arasındakı müharibələr alleqorik şəkildə canlandırılır. Füzuli şərab və tiryəkin timsalında feodal hakimlərinin iç üzünü açır, onların ikiüzlü, yaltaq və satqın olduğunu göstərir, şair bununla dövrünün şah və sultanlarını düzgün yola, xalqı incitməməyə çağırır.

Meyvələrin söhbəti. Füzuli yaradıcılığında «Söhbətül-Əsmar» poeması istər məzmun, istərsə də quruluşu etibarlı ilə fərqlənir. Əsər bahar vaxtı hər şeyin dilini bilən arif bir səyyahın bağa gəzməyə çıxması ilə başlanır. Bu adam giləs, ərik, armud, heyva, nar, şaftalı, üzüm və başqa... meyvələrin bir-birilə ciddi mübahisə etdiklərinin şahidi olur.

Əriyin özünü öyməsindən narazı qalan alma ona irad tutur:

Hər kim səni yedi, qarnı şişdi,

Dəryayı-bala içinə düşdü.

Bundan sonra alma özünü tərifə başlayır. Bu, armuda xoş gəlmir və istehza ilə almaya deyir:

Gər yaxşı olardın, al deyərdin.

Alma neçün adını qoyardın.

Almanı pisləyəndən sonra armud özünü tərifə keçir:

Hər xəstəyə mən şafə verirəm.

Hər cərgəyə mən şafə verirəm.

Sonra özünü tərifləyən və cahanda ondan xoş meyvə olmadığını iddia edən alçaya albalı rixşəndlə deyir:

Fəxr eyləməyə eyləməmişən ar?

Bu zaman giləs hiddətlənir:

Ey nakəsi-dün, utanmadınmı?

Azərəm oduna yanmadınmı?

Kəndusini bunca vəsf etdin,

Qurtar sözünü ki, həddən ötdün.

- deyə sonra öz gözəlliyindən və meyvəsindən fəxrlə bəhs edir.

Füzuli meyvələrin mübahisəsində zamanəsinin hakim təbəqələrini – saray xadımlərini, feodalları, qoluzorlu mən-səb sahiblərini ifşa edir. Əsərin bir yerində deyilir:

Şaftalı deyərdi:

-Padşahım.

Fıstıq ki:

-Əncüm içrə bahəm,

Həm cövz deyərdi:

-Xosrovam mən,

Fındıq deyərdi:

-Sərvərəm mən.

Limu ki:

-Mənəm bu bağə mahmud

-Şahəm ki. -deyərdi Şahpalud.

Səyahətə çıxan adam bu mübahisədən məyus olur. Gə-ri dönmək istədiyi zaman yolu bostana düşür. Burada da mübahisə vardır. Lakin bağdakı həyatla bostandakı həyat arasında böyük fərq var. Əgər bağ təsvir edərkən şair o za-mankı feodal şəhərini nəzərdə tutursa, orada olan hərə-mərcliyi, özbaşınalığı göstərsə, bostanın təsvirində feodal saray hakimiyyətini qələmə alır. Bostanda Qovun – şah, Qarpız – vəzir, Gərmək – vəkil, Xiyar – müdavim, Şamama – xidmətçidir. Belə rütbələr olmasına baxmayaraq bostanda da hərə-mərclikdir. Burada da hamı özünü öyür. Əsərdən belə nəticə çıxır ki, lovğalıq, özünü öymək nadanlıqdır. Lovğalıq hakim olan yerdə özbaşınalıq həddini aşır, hamı özünü ağa sanır.

Göründüyü kimi, «Söhbətül-Əsmar»da feodal cəmiy-yətində hakim təbəqəyə xas olan səciyyəvi cəhətlər, mənəm-lik ifşa olunur. Füzuli özgələrin hünər və məziyyətlərini dan-maq və ya öz adına çıxmaq yolu ilə hörmət qazanmaq istə-yən təkəbbürlü, mənəbpərəst şəxsləri meyvələrin mübahisə-sində tənqid edir. Əsərdə təsvir olunan alleqorik surətlər

məhz mənfi cəhətdən səciyyələndirilir. Füzuli xudpəsənd və bədxah adamları bu mənfiliklər vasitəsilə ifşa edir. Füzuli-nin «Bəngü-Badə» əsərində olduğu kimi, burada da orta əsr feodalizm cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan çirkin cəhətlər açı-lıb göstərilir. Bu baxımdan əsərin mövzusu aktual və mə-raqlıdır.

«Söhbətül-Əsmar» poeması bu gün də klassik Azər-baycan uşaq ədəbiyyatının gözəl, qiymətli nümunələrindən biri kimi oxunmaqdadır. Bu əsər böyük tərbiyyəvi əhəmiyyət daşıdığına görə orta məktəblərdə geniş tədris olunur.

«KOROĞLU» DASTANI

«Koroğlu» dünyanın məşhur eposları ilə eyni cərgədə dayanan qəhrəmanlıq dastanıdır. XVI-XVII əsrlərdə Azər-baycan və Yaxın Şərqdə insan azadlığı, istiqlaliyyəti uğrun-da geniş xalq kütlələrinin apardığı mübarizənin xalq tə-fəkkürünə məxsus bədii salnaməsidir. Məlumdur ki, Azər-baycan xalqı yüz illər boyu öz azadlığı uğrunda xarici işğal-çılara, daxili feodallara qarşı uzun müddət müqavimət gös-tərmiş, qəhrəmanlıqla vuruşmuşlar. Bütün bunlar nağıl, he-kayə və şeirlərdə öz bədii əksini tapırdı. El aşıqları döyüşlə-rdə iştirak edən ayrı-ayrı igidlərin hünəri haqqında nəğmələr qoşur, şənlik və məclislərdə oxuyurdular. Bu nağıl, hekayə və şeirlər aşıqlar tərəfindən təkmilləşə-təkmilləşə böyük qəh-rəmanlıq dastanlarına çevrilmişdir. Uzun müddət ağızlarda dolayan, məclislərdə gəzən bu dastanlar keçən əsrin ortala-rından toplanıb yazıya alınmışdır.

«Koroğlu» dastanlarının əsas iştirakçıları Koroğlu və onun başına toplaşan dəlilər – igid kəndli gənclərdir. Onla-rın məskəni isə Çənlibel dağlarıdır. Koroğlu və onun dəliləri buradan səfərə çıxır. Səfər adı bir səyahət deyil, müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar qərara alınır. Hər səfərlə bağlı hadisələrin başa çatması ilə eposun bir qolu yaranır. Beləliklə, bu səfərlər «Koroğlu» dastanlarının bütöv məzmununu əhatə edir.

Həsən xan tərəfindən gözləri çıxarılmış atasının intiqamını almaq üçün dağlara sığınan Rövşən yoxsul kəndlilərin igid oğullarını başına toplayıb paşalara, bəylərə və xanlara qarşı yürüşlərə başçılıq edir. O, el arasında qoç Koroğlu kimi tanınır. Beləliklə, Koroğlu hərəkəti elə geniş vüsət alır ki, hətta xotkar, xan və bəy qızları sarayların zəngin, dəbdəbəli həyatındansa, dağların təmiz havasında at çapmağı, qılnc oynatmağı, ox atmağı, kəndli igidləri ilə sevib seilməyi daha üstün tuturlar.

Koroğlunun qəhrəmanlığı xotkar qızı Nigar xanımı da özünə cəlb edir. Onu da çəkib Çanlıbelə gətirir, Koroğlunun mənəvi dostu, həyat yoldaşıdır.

Koroğlu surəti. Eposun əsas qəhrəmanı Koroğludur. O öz şəxsiyyəti, təbiəti etibarlı ilə hamıdan fərqlənir. Koroğlu qorxmaz və cəsur insan, təmkinli və tədbirli sərkərdədir. Ən çətin anlarda belə təmkinini pozmadan tədbir görməyi, vəziyyətdən çıxmağı bacarır. Dəliləri səfərə yola saldıqda onlara qısa və aydın məsləhətlər verir.

Koroğlunu bir sərkərdə kimi fərqləndirən əlamətlərdən biri də onun yarağıdır. Onun Qıratı dəniz aygırından törəmiş, qılncı ildirim parçasından düzəldilmişdir. O, əlində Misri qılnc, Qıratın belində meydana girdikdə nəinki pəhləvanlar, ordular belə onun qabağında davam gətirə bilmir. Koroğlu nəre çəkdikdə isə ath atından yıxılır, quş qanad salır. Nəhayət, Koroğlunun bir silahı da var. Bu, onun Qırat qədər sürətli, Misri qılnc qədər kəsərli, yer-göy titrədən, nə-rə qədər zəhmli olan mənəvi silahı, ecazkar təbi, saz-söz qüdrətidir. Döyüşə girməzdən əvvəl sazın cəngi səsi, sözün çağırış ruhu Koroğluya yeni güc, yeni qüvvət verir. Beləliklə, Koroğlu dəliləri döyüşə ruhlandırır, düşməni sarsıdır:

Haydı, dəlilərim, haydı!

Yeriyn meydan üstünə.

Havadakı şahin kimi

Şığıyın al qan üstünə.

Məhz bu səfərbəredici hücum əmrindən sonra Koroğlu Qıratın cilovunu buraxır, Misri qılncı qından çıxarır.

Koroğlunun qəhrəmanlığı ilə şairliyi həmahəngdir, bir-birini tamamlayır. Onun saz-söz sənəti təkcə döyüşə çağırışlarla məhdudlaşmır. Buradakı nəsihət, zamanədən şikayət və həzin lirizm, bədii boyaları ilə yüksək sənət nümunəsidir:

Ay ağalar, ay qazılar,

Heç iyid yalqız olmasın.

Ətim yeyib, qanım içən

Namərdə möhtac olmasın.

Haşa demərəm, haşadan,

Qorxmaram bəydən, paşadan.

Kükrəyib çıxsə meşədən

Aslan da yalqız olmasın.

Koroğlunun daş qalası,

Ərsə çıxıbdır nalası.

Ördək ilə qaz balası

Göllərdə yalqız olmasın.

Koroğlunun şeiri, sənəti, coşqun havaları nikbin bir ruha, yüksək pafosa malikdir. Bu da qüdrətli sərkərdə və aşığın xalq arasında böyük şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur. Koroğlu gənclərimizin qəlbində qəhrəmanlıq qururunu, vətənpərvərlik və humanizm hissini coşduran şöhrət rəmzidir.

Gənc surətlər. Koroğlunun sərkərdəliyi altında qəhrəmanlıq məktəbi keçən və dəlilər adı ilə şöhrət qazanan gənclərin hamısı kəndli balalarıdır. Onlardan bəzilərinə Koroğlu şəxsən sınaqdan keçirib öz dəstəsinə götürmüş, bəziləri isə qaçıb Çanlıbelə sığınmışdır. Koroğlu kəndli gənclərə təlim verib dəlilərin sırasına qəbul etmişdir: Dəmirçioğlu, Eyvaz, İsabala, Bəlli Əhməd, Halaypozan, Toxmaqvruran, dəli Mehtər, Tanrıtanımaz və b. Koroğlunun adlı-sanlı igidləri-

dirlər. Onların hər birinin özünəməxsus xasiyyəti, hünəri, bacarağı vardır. Bununla belə, bu gəncləri bir məqsədə, bir məsləkə, xidmətə sövq edən əqidə və məslək birliyi. Bu da zülmkar bəy və xanlara, feodal ənənələrinə qarşı mübarizə, əbədi azadlıq və istiqlaliyyət ideallarıdır.

Hər bir gəncin mənəvi aləmində bu ideal və arzular dərin kök salmış, etiqada çevrilmişdir. Ona görə də Çənlibel gəncliyin məbədinə, azadlıq qalasına çevrilmişdir. Saraylarda cah-cəlal, daş-qaş içərisində böyüyən paşa, bəy və xan qızlarının Çənlibeldə yaşamaq arzusunu başlıca səbəbi də onların azadlığa meyli ilə bağlı olmuşdur. Onlar «Əgər iyid-sənsə gəl apar məni» deyər Koroğluya məktub göndərirlər, onun və ya dəlilərin köməyi ilə Çənlibelə can atırlar. Nigar xanım bu qızları Çənlibeldə böyük hörmətlə qarşılayır. Koroğlu və dəliləri döyüşə getdikləri zaman Nigar da qızlarla birlikdə əllərində qılınç, at belində Çənlibeli müdafiə edir.

Beləliklə, Koroğlunun məskəni Çənlibel dağlarına mübariz gənclər toplaşmışdır. Bu gəncləri bir-birinə bağlayan vətənə məhəbbət hissi, azadlığa meyl, doğma xalqa ehtiram və hörmət duyğuları olmuşdu. Çənlibeldə yaşayanlar arasında böyük ailə birliyi və səmimiyyəti vardı. Onlar Koroğluya ata, Nigar xanıma ana gözü ilə baxırlar. Bu gənclər haqsızlığa, zülmə, istismara barışmaz düşməndirlər. «Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün» devizi onların həyat qanununa çevrilmişdir. Odur ki, Koroğlu dastanında təsvir olunan Çənlibel həyatı, orada yaşayan igidlərin mənəvi keyfiyyətləri sonrakı nəsillər üçün böyük tərbiyə məktəbi olmuşdur.

«*Durna teli*» səfəri. «Koroğlu» eposunda hər bir səfər müəyyən bir hadisə ilə əlaqədardır. «Durna teli» səfərində isə əsas məqsəd durna teli gətirməkdir. Səfərdən əvvəl Çənlibeldə bir şənlik vardır, gənclər at çapır, qılınç oynadırlar, şəp-pər atır, yarışır, uca bir yerdə dayanan Koroğlu, Nigar xanım və Çənlibel camaatı bu məşqə tamaşa edirlər. Bu zaman Eyvaz çalmasında durna teli, at belində ox kimi süzüb gəlir. Onun bu gəlişi Koroğlunu vəcdə gətirir:

*Nigar xanım, sənə deyim
Bu gələn Eyvaz, bu gələn.
Əynində var polad geyim.
Bu gələn Eyvaz, bu gələn.*

*Eyvazım on beş yaşında,
Qüdrət qələmi qasında,
Durna teli var başında
Bu gələn Eyvaz, bu gələn.*

On beş yaşlı Eyvazın ilk dəfə səfərə çıxmasına durna teli səbəb olur. Səfərə Eyvazla bərabər Dəmirçiöglu və Bəlli Əhməd də gedirlər. Dəlilər Bağdad yaxınlığındakı qoruqda durna ovlayır, tellərindən yolub heybələrinə yığır, atından da kabab çəkib xurma ağacının dibində yeyib yatırlar. Aslan paşanın qoşunu da bundan istifadə edib əvvəlcə onların atlarını tutur, sonra isə özlərini mühasirəyə alıb dustaq edir.

Aydın ki, dəlilər təcrübəsizlik üzündən fəlakətə düşürlər. Bununla belə, ilk məğlubiyyət özü də bir sınaq olur. Onlar düşməne asanlıqla təslim olmurlar, son ana qədər müqavimət göstərirlər. Ölüm ayağında belə onlar bir-birlərinə sadıqdırlar: Eyvaz dar ağacına gətirilərkən Dəmirçiöglunun həyəcanı belə təsvir olunur:

«Dəmirçiöglunun qan başına vurdu. Bir güc vurdu, iki güc vurdu ki, qollarının ipini qıra bilsin, amma hər dəfə güc vurduqca ip onun ətinə kəsib içəriyə girirdi. Dəmirçiöglu başa düşdü ki, onun qollarını mumlu kirislə bağlayıblar. İş belə görəndə ümidi üzüldü, ürəyi kövrəldi, dedi:

*Hamı mənim qoç Koroğlum,
Gələ girə bu meydana!
Çəkəndə Misri qılınç,
Qəbzəsi qana boyana!*

*Qırat bir burdan atıla,
Müxənnət ölkən çapıla,*

*Koroğlu burda tapıla,
Hərəniz qaça bir yana!*

*Dəmirçioğlunu dindir,
Suçunu boynuna mindir,
Biz iki dəlini öldür,
Paşa, qıyma Eyvaz xana!*

Göründüyü kimi, Dəmirçioğlu Eyvazın sağ qalması üçün ölümə hazırdır. Bu, dəlilərin bir-birinə olan böyük sədaqətinin təmsalıdır. «Durna teli» boyunda xalqın Koroğlu hərəkətinə münasibəti böyük rəğbət hissi ilə ifadə olunmuşdur. Dəlilərin tutulması xəbərinə eşitdikdə Xoca Əzizin Qıratı satın alıb Koroğluya təcili xəbər aparması, qoca biçinçinin göz yaşı tökməsi, Koroğlunun öz dəstəsi ilə köməyə gəldiyini gördükdə isə kəndlilərin hədsiz sevinci oxucunu rıqqətə gətirir. Koroğlunun öz dəliləri ilə birlikdə qocanın taxılını biçməsi, Aslan Paşanın xəzinəsini yoxsul kəndlilərə paylaması onun geniş xalq kütlələri ilə yaxınlığını sübut edir.

«Durna teli» səfərində Koroğlu hərəkətinə ümumxalq məhəbbəti, Koroğlu və onun dəlilələrinin gücü, qüdrət və məğlubedilməzliyi dolğun əksini tapmışdır. Bu qolu oxuduqdan sonra inanırsan ki, atalar dediyi kimi, «igid elə arxalanan», «igidi el saxlar».

III FƏSİL XIX YÜZİLDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

XIX əsr Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir mərhələdir. Uzun illər Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrinə məruz qalan, dağılıb talan edilən Azərbaycan ərazisi 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Rusiya ilə İran arasında bölüşdürüldü. Araz çayından cənubu İranın, şimal tərəfi isə Çar Rusiyasının tərkibinə qatıldı.

Bu ağır şəraitə baxmayaraq, Azərbaycanın maarifpərvər ziyahıları Rusiyanın və Qərbin demokratik görüşlü, tərəqqipərvər ziyahıları ilə əlaqə saxlayır, qabaqcıl rus mədəniyyətini öyrənir, təbliğ edir və ölkədə maarifçilik ideyalarını yaymağa çalışırdılar.

Azərbaycan ictimai fikri tarixində maarifçiliyin yaranması və inkişafı məhz bu dövrlə bağlıdır. Maarifçilərin başlıca qayəsi cəmiyyətin tərəqqisində ilk növbədə aqlın, idrakin gücünə əsaslanmaq idi. Onlar ağıldan və şüurdan kənarda mövcud olan görüş və təsəvvürləri qəbul etmirdilər. Onların başlıca amalları cəmiyyət içərisində elm və maarifi yaymaq, bunun vasitəsilə də cəmiyyəti mövcud ictimai quruluşun, avamlığın və dini fanatizmə buxovlarından xilas etmək idi. Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, maarifçilər bir tərəfdən elm, maarif və mədəniyyətin xalq kütlələri içərisində yayılmasına çalışır, o biri tərəfdən feodal münasibətlərinə, geriliyə, cəhəltərə qarşı barışmaz mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan əyalətlərində yeni üsullu məktəb açmaq, bu məktəblər üçün dərsliklər hazırlamaq, milli mətbuat və milli teatr yaratmaq maarifçilərin başlıca məqsədi idi.

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində – Şuşa (1830), Nuxa (1831), Bakı (1832), Gəncə (1833), Şamaxı (1837) və Naxçıvanda (1937) rus dilində qəza məktəbləri açılmışdı.¹ Bu məktəblərdə rus dili, hesab, coğrafiya və şəriət dərsləri keçilirdi.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., B., AEA nəşri, 1960, s.24.

Yeni dərsliklər. Rus və Azərbaycan xalqları arasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranması ölkədə demokratik meyillərin güclənməsinə səbəb oldu. Digər tərəfdən, yeni milli məktəblərin yaranmasına zəmin yaratdı. Belə bir dövrdə yeni üsullu məktəblər üçün proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması təxirəsalınmaz bir problem kimi ortaya çıxdı. Əlbəttə, qədim və orta əsr mədrəsələrində tədris olunan əsərlər daha çox ərəb və fars dillərində olduğundan yeni mündəricəli dərsliklərin yaradılmasında ortaya böyük çətinliklər çıxırdı.

A.Bakıxanovun «Fars dilinin qrammatikası» (1831), Mirzə Kazımbəyin «Rus-türk-Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası» (1837) və bu qəbildən olan digər dərsliklər yeni dərsliklərin yaranması üçün də zəmin yaratdı.

XIX əsrdə rus-Azərbaycandilli məktəblər üçün M.Ş.Vəzəh və İ.Qırıqoryevin birlikdə hazırladıqları iki hissədən ibarət «Müntəxəbat» ilk milli dərsliklərdən hesab olunur. Dərsliyin «Полная и пространная хрестоматия Азербайджанского наречия» adlanan birinci hissəsi 1856-cı ildə nəşr olunub, tədrisinə icazə almaq üçün Maarif Nazirliyinə göndərilə də, nazirlik həmin dərsliyin tədrisinə icazə verməmişdir.¹

Müntəxəbatın aşağı siniflər üçün nəzərdə tutulan ikinci hissəsi lüğətlə birlikdə 1855-ci ildə nəşr edilmiş² və uzun müddət qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

Yeni məktəblərin sayı artdıqca milli dərsliklərə ehtiyac artır, yeni dərsliklər yaranırdı. 1856-cı ildə İ.Rodinovun Peterburqda nəşr olunan Azərbaycan və rus dillərində birinci siniflər üçün «Tatar əlifbası»³ dərsliyi, 1861-ci ildə yenə də Peterburqda M.Ə.Vəzirovun «Tatar-Azərbaycan dillərinin

qrammatikası», 1863-cü ildə çap olunan «Qiraət kitabı»⁴ dərsliklərinin yaranması da fikrimizi sübut edir.

Bu illərdə S.Ə.Şirvani iki dərslik hazırlamışdır: «Rəbiül-ətfal» (1878) və «Təcül-kütub» (1893). Yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş «Rəbiül-ətfal» dərsliyinə müəllif nəzm və nəsrle yazdığı hekayə, təmsil, öyüd və satirik əsərlərini daxil etmiş, Nizami, Füzuli, İ.A.Krıllov və İ.İ.Dmitriyevdən tərcümələr vermişdir.

S.Ə.Şirvani tərtib etdiyi dərslikləri nəşr etdirə bilmədi. Həmin dərsliklərə daxil olan materialların bir qismini A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov «Vətən dili» kitabına daxil etdilər. İki hissədən ibarət olan «Vətən dili» dərsliklərini hazırlayarkən müəlliflər böyük çətinliklərlə qarşılaşdılar. Azərbaycandilli klassik şeirimizdə uşaqlar üçün nümunələr olmadığından dərsliyin çox hissəsinə tərcümə əsərləri, az qismində isə H.Qaradağlının uşaq şeirlərini daxil etməli oldular. «Vətən dili» dərsliyinin müqəddiməsində də müəlliflər milli uşaq əsərlərinin yoxluğundan şikayətlənib, tərcümə əsərlərinə geniş yer verməyə məcbur olduqlarını etiraf etmişlər.

Bununla belə, «Vətən dili» dərsliyi öz dövründə geniş şöhrət qazanıb təkrar-təkrar nəşr olunmuşdur.

«Ziya» qəzetinin redaktoru Səid Ünsizadənin 1882-ci ildə Tiflisdə «Ziya» mətbəəsində çap etdirdiyi müntəxəbat, Mehdi Həsənoğlunun «Vətən dili» dərsliyi (1894) məhz həmin illərdə meydana çıxmışdı.

Milli məktəblərin açılmasında, yeni proqram və dərsliklərin yaranmasında unudulmaz xidmətləri olan Rəşid bəy Əfəndiyevin 1898-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Uşaq bağçası» adlı əlifba dərsliyi dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Bu dərslik uzun müddət məktəblərimizdə qiymətli tədris vəsaiti olmuşdur.

Ədibin «Bəsirətül-ətfal» adlı daha mükəmməl və iri həcmli dərsliyi isə 1901-ci ildə Bakıda çap edilmişdir.

Gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə böyük qayğı göstərən

¹ И.К.Ениколопов, Поэт Мирза Шафи. Б., 1938, с.74.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II s. B., AEA nəşri, 1960, s.97.

³ Burada tatar sözü Azərbaycan sözü mənasında işlənmişdir.

⁴ Kitabın müəllifi məlum deyildir – Q.N.

N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» (1899) və «Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça» (1899) əsərləri də öz dövrü üçün mötəbər dərsliklər idi.

Yeni üsullu milli məktəblər üçün dərsliklərin yaranmasında bir tərəfdən yeni nəslin təhsil və tərbiyəsi güdülürdüsə, digər tərəfdən, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının toplanıb nəşr olunmasına zəmin yaranırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, dərsliklərdə olan bədii nümunələrin əksəriyyəti tərcümə əsərləri, az qismi isə ərəb və fars tərkibli nəsihətlər idi.

Mətbuat və uşaq ədəbiyyatı. Azərbaycan milli mətbuatının təməlini qoyan fədakar maarifpərvər H.B.Zərdabi uzun fasilədən və böyük çətinliklərdən sonra 1875-ci ildə «Əkinçi» qəzetinin nəşrinə nail oldu. Naşir oxucularına müraciətlə yazırdı: «Rəiyyət padşaha, övrət kişiye, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustaya məgər qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik»¹.

Bu açıq-aydın «Əkinçi»nin demokratik mövqedə, zəhmətkeş kütlələrin mövqeyində dayandığını, onların gələcək taleyinə biganə olmadığını göstərirdi. Təsədüfi deyildi ki, qəzet nəşrə başladığı ilk günlərdən Azərbaycanın yanar ürəkli, maarifpərvər ziyalılarını ətrafına toplamışdı. Onun səhifələrində M.F.Axundov, N.B.Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, S.Ə.Şirvani kimi maarifçi ziyalıların yazdığı əsərlər çap olunurdu.

«Əkinçi» qəzeti bağlandıqdan iki il sonra Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə «Ziya» (1879) (sonralar «Zi-yayi-Qafqaziyyə» adı ilə çıxmışdır) qəzeti nəşrə başladı. Əlbəttə, «Əkinçi»dəki demokratik görüşlər və qabaqcıl ideyalar «Ziya»da davam etdirilməsə də, burada yeni üsullu məktəblərdə tədris üçün yeni məzmunlu dərsliklər hazırlamaq təşəbbüsü qaldırıldı.

«Ziya»dan fərqli olaraq «Kəşkül» (1883) «Əkinçi»nin ənənələrini davam etdirərək, şairləri zamanəyə müvafiq əsərlər yazmağa çağırırdı. «Kəşkül» köhnə mədrəsələrin islahı, yeni «üsuli-cədid» məktəblərinin açılması, kitabxana, teatr, milli-mədəni müəssisələrin yaradılması, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. «Kəşkül» onillik fəaliyyəti boyu Azərbaycan ədəbiyyatının çap olunub yayılmasında böyük xidmət göstərmişdir. Qəzetin səhifələrində maarifpərvər ziyalıların dərslikləri orijinal əsərlər əsasında tərtib etmək üçün geniş müzakirə açması nəticəsiz qalmırdı.

Məlumdur ki, «Ziya» qəzetinin redaktoru S.Ünsizadənin rəhbərliyi ilə keçən bu müzakirə həm milli ədəbiyyat əsasında dərslik yaratmağı, həm də müstəqil oxu kitabları tərtib etməyi məsləhət görürdü. Müzakirədə H.Zərdabi, S.Vəlibəyov, S.Ünsizadə, M.Şahtaxtılı, M.Ə.Xəlilov və başqaları fəal iştirak edirdilər.

H.Zərdabi yaradılması nəzərdə tutulan dərsliklərə yüksək ideya-məzmunla malik hekayələr və mahnılar daxil etməyi, bu yolla uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirməyi lazım görürdüsə, M.Şahtaxtılı rus ədəbiyyatından tərcümə ilə yanaşı, el arasında geniş yayılmış saysız-hesabsız nağılları, hekayələri, rəvayətləri, atalar sözlərini, tapmacaları, aforizmləri toplayıb kitab halında nəşr etməyi təklif edirdi. S.Vəlibəyov isə uşaq mütaliəsinə verilən quru didaktizmdən ibarət hekayələrin əksinə olaraq, mövzusu canlı həyatdan götürülmüş, balaca həmvətənləri mənsub olduqları xalqın məişəti, dünyagörüşü ilə tanış edən əsərlərə üstünlük verirdi.

Ona görə də maarifpərvər xadimlər bədii söz sənətinə, xüsusən folklor materialına xüsusi maraq göstərirdilər. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatı xalqın özü tərəfindən öz doğma dilində yaradılmışdı. Bu ədəbiyyat həm də xalqın milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənəsini, psixologiyasını, arzu və istəyini, kədər və sevincini şirin, rəvan bir dil ilə ifadə edirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda realist-maarifçi ədəbiyyatın

¹ «Əkinçi», 1877, №12.

canlanması, Azərbaycan-rus dillərində məktəblərin açılması, yeni mündəricəli dərsliklərin hazırlanması, şübhəsiz, yeni uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünə təkan verdi. Əsrin birinci yarısında A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir nəsihətamiz və satirik mənzum hekayə və təmsillərini yaratdılar. Bu səpkidə yazılan əsərlər Azərbaycanda yeni mündəricəli uşaq ədəbiyyatının meydana çıxmasına zəmin yaratdı. Əsrin ikinci yarısında S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yeni mərhələyə daxil oldu. Böyük realist - maarifçi tərbiyəvi lirik şeirləri, mənzum və mənsur hekayələri, nəsihətamiz təmsilləri, ən başlıcası, satirik mündəricəli əsərləri ilə əsrin ruhundan doğan yeni məskurəli uşaq ədəbiyyatının əsasını qoydu. Bu, M.H.Qarabaği, Həsənəli xan Qaradaği, Ə.Cavanşir, R.Əfəndiyev kimi maarif xadimlərinin uşaq ədəbiyyatı yaratmaq təşəbbüslərini artırdı. Onların orijinal, həm də iqtibas və tərcümə yolu ilə yazdıqları şeir və hekayələr kitabça halında çap olundu, dərsliklərə daxil edildi.

XIX əsr realist maarifçi ədəbiyyatın möhkəm kökü üstündə şəxslənən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı əlvan, məzmunlu və canlı olması ilə seçilir. Onun zənginləşməsində tərcümə və iqtibas ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur.

ABASQULU AĞA BAKIXANOV (1794-1847)

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrinin inkişafında Abasqulu ağa Bakıxanovun müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, ensiklopedik biliyə malik idi. Bakı xanlarının nəslindən olan Abasqulu ağa Bakıxanov keçmiş Bakı qəzasının Əmirhacıyan (Əmircan) kəndində doğulmuş, ilk təhsilini də burada almışdır. Sonralar atasının Qubada Əmsər kəndindəki malikanəsinə köçmüş və orada yaşamışdır.

Təhsilini Qubada, mədrəsədə davam etdirən Abasqulu ağa ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, klassik Şərq ədəbiyyatı, xüsusən Firdovsi, Xəyyam, Xaqani, Nizami, Sə-

di, Rumi, Hafiz kimi sənətkarların əsərləri ilə tanış olmuşdur.

A.Bakıxanov 25 yaşında ikən Qafqazın baş hakimi general Yermolov tərəfindən Tiflisə dövlət qulluğuna çağırılır. Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışan Bakıxanov rus dilinin incəliklərinə yiyələnməyə və bu dilin vasitəsilə qabaqcıl rus mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağa səy göstərir. Burada görkəmli şəxsiyyətlərlə yaxından tanış olur.

A.Bakıxanovu elmi və ədəbi yaradıcılıq özünə daha çox cəlb edirdi. Buna görə də o, 30-cu illərin əvvəllərindən Rusiyanın böyük şəhərlərinə və Avropaya səfərləri zamanı demokratik fikirli adamlarla tanış olur, həm də yazacağı elmi və ədəbi əsərlər üçün material toplayır.

A.Bakıxanov 1846-cı ildə Şərq ölkələrini səyahətə çıxır: İran və Türkiyə şəhərlərini, ərəb ölkələrini gəzir.

A.Bakıxanov elmi və ədəbi əsərlərində tərbiyə və təhsil məsələsinə geniş yer vermişdir. «Təhzibül-əxlaq» və «Kitab-nəsihət» əsərlərini bu məqsədlə yazmışdır. «Təhzibül-əxlaq»da «Etidala riayət», «Yaxşı işlərin fəziləti», «Can sağlığının qazanılması», «Şöhrətin bəyanı» fəsilləri gənc nəslin əxlaqi tərbiyəsindən və ümumiyyətlə, insanın əxlaq normalarından bəhs edir.

Görkəmli maarifçi «Etidala riayət» (Orta hədd) təlimində orta həddə üstünlük verir, təbiət hadisələrindən misallar gətirir və belə qənaətə gəlir ki, hər şeydə azlıq zərərli olduğu kimi, çoxluq da zərərli idi. Az yemək insanı taqətdən saldığı kimi, artıq yemək də səhhəti pozur. Nəbatətin yetişməsi rütubətə möhtacdır, lakin rütubət çox olarsa, onu çürüdür: xəsislik pis xasiyyət olduğu kimi, həddindən artıq əliaçıqlıq və israfçılıq da pis keyfiyyətdir.

«Gülüstan-i İrəm» əsərində A.Bakıxanov Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixini yazmışdır. Əsər müəllifin sağlığında rus tarixçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

A.Bakıxanov «Qüdsi» təxəllüsü ilə bir sıra epik-lirik şeirlər, poemalar, mənzum hekayələr və təmsillər yazmışdır.

Bu əsərlərin çoxu şairin «Mışkatül-ənvar» və «Miratül-cəmal» kitablarında toplanmışdır. A.Bakıxanovun didaktik məzmunlu poetik əsərləri – təmsilləri və mənzum hekayələri yeniyetmələrin estetik tərbiyəsində faydalı olmuşdur.

Mənzum hekayələri və təmsilləri. «Hind əfsanəsi», «Hikmətin fəziləti», «Qarı və Harun», «Uşaq və günəş», «Ümidin boş çıxması» və s. öz mündəricəsi etibarlı ilə didaktik əsərlərdir.

A.Bakıxanov «Hind əfsanəsi» hekayəsində xalq nağılı süjetindən istifadə edərək ağıllı hakim surəti yaratmaq istəmişdir. Ölkəni ədalətlə idarə edən şahın vəfatından sonra ağılsız və fərsiz şahzadə saray ayanlarının hiyləsinə aldanır, ölkədə hərc-mərclik yaranır. Bu zaman şahzadə ölümə məhkum etdiyi ağıllı vəzirin məsləhətinə və köməyinə ehtiyac duyur. O, vəzirin ağıllı tədbirləri sayəsində düşmənləri məğlub edib əmin-amanlıq yaradır. Əsərdə vəzir ədalət tərəfdarı, vətənsəvər kimi təsvir edilmişdir.

Vəzir xalqla şah arasında körpü yaradır, yeri gələndə onun qəzəbini söndürür, qəlbinə ədalət toxumu səpirdi. Şahın ölümündən sonra isə vəzir hiyləgər, mənfəətpərəst saray adamları ilə mübarizə aparmalı olur. Riyakar saray ayanları şahzadənin nadanlığından, xarakterinin zəifliyindən istifadə edərək, onun başını eys-ışrətə qatmağa, beləliklə də, xəzinədən öz mənfəətləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Lakin onların hiyləsi baş tutmur. Hekayənin sonunda, xalq məsəlində deyildiyi kimi, özgəyə quyu qazan özü düşür. Vəzirin odda yandırılmasını istəyən saray ayanlarının özləri odda yandırılır. Ədalət qələbə çalır.

«Hind əfsanəsi» mənzum hekayəsində şairin oxuculara təlqin etdiyi fikir «Hikmətin fəziləti» mənzum hekayəsində daha konkret ifadə olunur. Burada da xalq kütlələrinə ədalətlə, insanpərvərliklə xidmət etmək üçün ağıllı adamlara, kamal sahiblərinə ehtiyacdən danışılır.

Ömrünü başa vuran bir həkim üzüyünü şahə göndərir və onu ən ağıllı adama bağışlamağı xahiş edir. Şah ağıllı

adama üzə çıxarmaq üçün üç sual verir. Bu suallara yoxsul bir qoca daha düzgün cavab verir. Bu cavablardan məmnun qalan şah üzüyü qocaya verib onu sarayda məsləhətçi saxlayır. Şair sonda yazır:

*Nə yaxşı olardı hər ölkədə, ah,
Olaydı belə bir vəzir ilə şah.*

A.Bakıxanov «Ümidin boş çıxması» mənzum hekayəsində saray ayanlarının acgözlüyünü, xoşagəlməz rəftarını tənqid edir. Bağban özünün peyvənd elədiyi ağacın ilk barını şahə hədiyyə aparır, bunun ucbatından həbsxanə küncünə atılır. Lakin sonradan onun qəlbinə almaq istəyən şahı bağban öz tutarlı cavabı ilə sarsıdır. Xəzinədən qiymətli daş-qış əvəzinə yalnız bir balta və quran götürən bağban deyir:

*Baltayla kəsəram ağacı əvvəl,
Ki, odur gətirən başıma əngəl.
Deyəram and içsin nəslim Qurana,
Ümid bağlamaşın heç bir sultana.*

Göründüyü kimi, şair əsərdə saray əhlinə ümid bağlamamağı, etibar etməməyi məsləhət görür.

A.Bakıxanov xəsisliyin, tamahkarlığın acı nəticələrini xatırladır, insan üçün ən naqis keyfiyyət olduğunu təbliğ edir. O, «Qarı və Harun» mənzum hekayəsində də bu mövzuya toxunmuşdur. Kiçik həcmli hekayədə öz səxavəti ilə nümunə olan Xəlifə Harun-ər Rəşidin tamahkarlığı üzə çıxır.

A.Bakıxanov «Uşaq və günəş» şeirində uşağın mənəvi aləmində baş verən psixoloji dəyişiklikdən bəhs edir. Uşaq təsəvvüründə ev əzəmətli saray, çırağın şöləsi sehirli işıq mənbəyidir. Lakin o günəşi gördükdə, çıraq ilə günəşin fərqi ni dərk etdikcə onun təsəvvür dairəsi genişlənir, həyat və təbiət anlayışı dəyişir və get-gedə zənginləşir.

A.Bakıxanovun üç təmsili məlumdur: «Tülkü və qoyun», «Qurd və ilbiz», «Yersiz iftixar». Bu təmsillərin hər

birində insan təbiətində özünə yer tapan mənfi xasiyyətlər üzə çıxarılır, tənqid edilir. Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyatda tülkü hiyləgərliyi təmsil edir. A.Bakıxanovun səciyyələndirdiyi tülkü surəti («Tülkü və qoyun») Krilovun «Qurd və quzu»sunda olduğu kimi bir bəhanə ilə qoyunu yemək istəyir. Buna görə də xəbis təbiətli qurdu şahid gətirir. Qurd yırtıcı təbiətə malik olsa da, tülkü qədər hiyləgər deyil, gördüyü işin nəticəsini düşünmür. Məsum təbiətli qoyun isə tülkünün hiyləgərliyini anlasa da gücsüzdür, lakin həqiqət tərəfdarıdır. Onun bu yalqızlığını görən dostu – it ona havadar çıxır. Hiyləgər tülkünün əli boş çıxır, özünü zorla xilas edir, qurd isə nadanlığının qurbanı olur.

A.Bakıxanov təkəbbür və yersiz iftixarın mənfi nəticə verdiyini gənclərə başa salır. Meyvənin içərisinə ağacdan düşən qurd («Qurd və ilbiz») bunu qəhrəmanlıq sanır, öz-özünə öyünür, igidlikdən dəm vurur, öz şöhrətini yaymaq istəyir. Küləyə meydan oxuyur. Lakin küləyin ağacdan saldıdığı meyvə başına düşüb onu əzir. Şair belə yersiz şöhrətpərəstliyə qarşı ilbiz surətini yaratmışdır. Ilbiz qurdun özünü öyməyinə, təkəbbürlü ədasına istehzal nəzərlə baxır. Küləklə, tufanla hesablaşan ilbiz ehtiyatla hərəkət edir, külək əsəndə öz qınına çəkilir.

Kudu da («Yersiz iftixar») çinarın vasitəsilə ucalır, sonra isə çinara tənə edir, ona yuxarıdan baxır. Şair kudunun avamlığına işarə edərək Çinarın dili ilə deyir:

*Çinar gülüb dedi: - Öyünmə sən də,
Hünər məlum olar xəzən əsəndə...*

Cəmiyyətdə himayədarlıq edənlərin köməyi və qayğısı sayəsində özünə mövqə qazanan adamlar olur ki, onlar bunu öz hünərləri bilir. Kiçik bir müqavimətə rast gəldikdə isə dözə bilmir, hünər və şöhrətlərini itirirlər.

Şübhəsiz, şair gənc oxuculara öz hünər və bacarıqlarına güvənməyi məsləhət görür.

Bundan başqa, A.Bakıxanov Krilovun «Eşşək və bül-

bül» təmsilini tərcümə etmişdir.

Nəsihətlər. A.Bakıxanov «Tənzibül-əxlaq» əsərində cəmiyyət və əxlaq normaları haqqında fikirlərini təqdim edir. O, «Təhzibül-əxlaq»dan xülasə olan «Nasayeh» («Nəsihətlər») adlı əsərini gənc nəslə tövsiyə məqsədilə sadə dildə yazmışdır. 103 nəsihətdən ibarət olan əsər bu gün də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini saxlayan xalq zərb-məsəlləri ilə qaynayıb qarışmışdır.

«Təhzibül-əxlaq»da Bakıxanov bir tərbiyəçi-pedaqoq kimi çıxış edir. O, nəsihətlərin əvvəlində yazır: «Uşaqlıqda öyrənilən elm başda qazılmış nəqşlər kimidir» məşhur məsəlini nəzərə alaraq uşaqları lap kiçik yaşlarından mənəvi-əxlaqi gözəlliyə öyrətmək lazımdır ki, bu gözəl xasiyyətlər onlarda adət və vərdiş şəklində alıb təbiətlərinə daxil olsunlar. Buna görə də hicrinin min yüz əlli ikinci sənəsində həmin məsələyə dair balaca bir nəsihət kitabı yazdım. Ümid edirəm ki, bu kitabın uşaqlara böyük mənfəəti olar».

«Nəsihətlər»in ideyasını məişət və cəmiyyətdə davranış qaydaları, dostluq və yoldaşlıq münasibətləri, insanın ən yüksək ləyaqəti olan yaxşılıq, elmin, biliyin və kamalın üstünlükləri və bu kimi məziyyətlər doğurur.

A.Bakıxanov uşaqlara birinci növbədə öz ata-anasını sevməyi, onları heç vaxt incitməməyi, ailədə özündən böyüklərin sözüne baxmağı məsləhət görür. O, vəzifə və elmdə, yaxud yaşda üstün və böyük olanlara hörmət etməyi vacib bilir; çünki «Səndən də kiçiklər sənə hörmət edirlər». Humanist yazıçı biçarə və bədbəxtlərə gülüməyi, əksinə, bacardığıca onlara qayğı göstərməyi əsl insanlıq hesab edir.

A.Bakıxanov dostluq və yoldaşlıq münasibətlərini yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, dostluq etmək insanlıq ləyaqətidir, düşmənçilik isə peşmançılıq törədir. O yazır ki, dostu çox olan adam xoşbəxt sayılır: «...sənə müsibət üz verəndə dost dərdinə şərikin olub sənənin nöqsanını göstərə və ehtiyac olduqda kömək eləyə». A.Bakıxanov dostluq və yoldaşlığın bir sıra şərtlərini də xatırladır, «mal-dövləti, cah-

calalı çox sevən adamlara dostluq yaraşmaz, çünki o həmişə öz xeyrinə və başqasının zərinə çalışacaqdır».

A.Bakıxanov yaxşılığı, yaxşılıq etməyi insanın əsas məziyyəti sayır. Onun fikrinə, «insan yaxşı əməldən iki dəfə zövq alır: birisi onu edən zaman, ikincisi əvəzini görəndə zaman». Yazıçı məsləhət görür ki, yaxşılıq etdikdə açıq və ya işarə ilə ona minnət qoyma. Onda yaxşılığın qiyməti itər və xoşluq əvəzinə inciklik törəyər. Bununla belə, A.Bakıxanov hər kəsin özünə görə yaxşılıq etməyini üstün tutur. Hətta ziyankar və pis adamlara yaxşılıq etməyi məsləhət görür. Çünki onda yaxşı və xeyirxah adamların qədir-qiyməti bilinməz.

Görkəmli maarifçi elmin və biliyin üstünlüklərini döndənə təqdir edir. Məsləhət görür ki, «elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir». O, elmi və ağıl dövlətdən uca tutur, «çünki elm həmişə sənindir, onu heç kəs səndən ala bilməz».

A.Bakıxanov yeniyetmələrin gələcəkdə cəmiyyət üçün daha ləyaqətli adam olmaları üçün ağıllı məsləhətlər verir, ailədə, məclislərdə, kütlə içərisində davranış qaydalarına riayət edir, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmağı vacib sayır. «Hər vilayətdə olsan, o vilayətin qanun-qaydalarına zidd iş görmə ki, cəzaya düşər olmayasan... Hər kəsə rast gələndə salam ver. Əyər sənə bir söz söyləsə, ədəblə dinlə və cavab ver ki, hamı səni tutsun... O adamlarla otur-dur ki, hamı onları yaxşı hesab edir, əclaf və hərzə adamlardan uzaq ol ki, sən də onlar kimi olmayasan, yalan danışmaqdan çəkin, çünki səni yalançı tanısalər, doğru sözünə də inanmazlar».

A.Bakıxanov məclislərdə öz yerini tanımağı, yersiz və hərzə-hərzə danışmamağı, yeyib-içməkdə həddini aşmamağı, özünə münasib adamlarla oturub-durmağı gəncliyin ləyaqəti hesab edir.

«Nəsihətnamə» həyat kitabıdır. Əsası humanizmlə yığılmış bu kitab gəncliyin mənəvi tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qasım bəy Əlibəy oğlu uşaqlıq və gənclik illərini anadan olduğu Şuşa şəhərində keçirmişdir. İlk təhsilini mədrəsədə almışdır. Burada ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, beləliklə, klassik Şərq ədəbiyyatına, Azərbaycan şairlərinin əsərlərinə dərinləndən bələd olmuşdur.

Qasım bəy Zakir sonralar Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın bağışladığı Xındırstan kəndində yaşamışdır. Burada kənd adamlarına qaynayıb qarışmış, onlarla birlikdə əkib-biçmiş, çörək kəsmiş, dərdlərinə şərik olmuşdur. Şirin söhbəti, alicənablığı, xoş rəftarı ilə kəndlilərin hörmət və ehtiramını qazanmışdır. Şairin «rəiyyətə» xoş rəftar və münasibəti xəbis və təkəbbürlü bəylərin xoşuna gəlmədiyindən onların fitva və kələklərinə məruz qalırdı.

Q.Zakirin yaşadığı dövr mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Bu dövrdə bir tərəfdən çar məmurlarının, digər tərəfdən, yerli bəylərin təzyiqi kəndlilərlə hakim təbəqə arasında sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu. Həmişə rəiyyətin mövqeyində dayanan Q.Zakir Cəfərqulu bəyin fitnəkarlığı nəticəsində baş hakim K.Tarxanov tərəfindən Bakıya, oğlu və qardaşı oğlu isə Rusiyaya sürgün olunur, kəndi talan edilir. Şair bu haqsızlığı və yerli hakimlərin özbaşınalığını M.F.Axundova, general İsmayılbəy Qutqaşınliya, Şamaxı qubernatoru M.P.Kolyubakina, gürcü knyazı Eli-koya yazıb bildirir. M.F.Axundov hakim dairələrə müraciət edərək Q.Zakirin vətəninə qaytarılmasına müvəffəq olur.

Şair doğma vətəninə qayıtsa da, oğlu və qardaşı oğlunun sürgündə qalması, kəndinin talan edilməsi, müflis həyatı onun dünyagörüşündə silinməz izlər buraxır. Bu, onun poetik yaradıcılığında da əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, Q.Zakir kiçik yaşlarından yazıb yaratmışdır. O, zəngin xalq yaradıcılığı, aşiq şeiri və Şərq poeziyası xəzinəsindən bəhrələnərək lirik və epik şeirin bir çox növlərində əsərlər yazmışdır. Şairin ədəbi irsi onu Füzuli və

Vaqif ədəbi məktəbinin layiqli xələfi kimi tanıtılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli Q.Zakirin poetik yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, onun sənəti haqqında yazır: «Zakirin hər qism əsar və kəlamı mövcuddur: qəzəliyyat, mürəbbit, müxəmməsət, şeiri-müstəzad, tərkibbənd, tərcibənd və s. Fars dilini dəxi mükəmməl surətdə bilirmiş və bu dildə bir çox abdar şeir və qəzəlləri vardır. Türki (azərbaycanca) qəzəlləri var ki, Füzuliyə bərabərdir. Müxəmməs və qəfiyələri Vaqifinkindən əskik deyil».

Q.Zakirin şeirlərindən nümunələr şairin sağlığında çap olunmuşdur. «Fərzəndi-əziz və digər müasirin» mənzuməsi «Qafqaz» (1854, №50) toplusunda nəşr edilmişdir. M.F.Axundov şairin şeirlərini toplamış, lakin nəşrinə nail ola bilməmişdir. Şərqşünas A.Berje M.F.Axundovun topladığı əsərlərin əsas qismini «Əşəri-şüərayi-Azərbaycan» toplusuna daxil etmişdir.

XIX əsrin axırlarında Q.Zakirin əsərləri dərsliklərdə də çap edilmişdir. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov 1888-ci ildə «Vətən dili» adlı dərsliklərində şairin bir neçə şeirini vermişlər. Əsərin əvvəllərində isə F.B.Köçərli «Balalara hədiyyə» (1912) dərsliyində Q.Zakirin şeirlərindən və təmsillərindən nümunələr vermişdir. Həmin vəsait kiçikyaşlı məktəblilər üçün nəzərdə tutulduğundan tərtibçi şeirlərin dilini sadələşdirmişdir.

Q.Zakirin əsərləri XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq toplanıb mükəmməl və müntəzəm nəşr olunmuş, ətraflı tədqiq edilib öyrənilmiş, haqqında elmi və kütləvi əsərlər yazılmışdır. Eyni zamanda orta və ali məktəb dərsliklərində şairin həyat və yaradıcılığının tədris olunmasına, öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir.

Satirik şeirləri və mənzum məktubları. Q.Zakirin poeziyası şəkil və növlərinə görə əlvan olduğu kimi, mövzu və mündəricə etibarlı ilə də geniş və zəngindir. Lakin bu poetik əsərlərin əksəriyyəti uşaqların bilik və yaş səviyyəsinə uyğun gəlmədiyindən onlardan yalnız şikayət tərzli məktubları və

bəzi satirik şeirləri orta və yuxarıyaşlı məktəblilər üçün məqbul sayılır: «Durnalar», «Çıxmadı, qurtulaq dərdü bələdan», «Bərdə xarabələrini», «MİRZƏ FƏTƏLİYƏ MƏKTUBLAR», «İsmayıl bəy Qutqaşınliya», «Mixail Petroviç Kolyubakinə», «Xarabə olsun görüm belə zamanə» kimi şikayət ruhlu mənzum məktubları, satirik şeirləri, bir sıra qoşma və gəraylıları bu qəbildəndir.

Bu mənzum məktublar və satirik şeirlər sadə, anlaşıqlı olmaqla bərabər, Q.Zakirin həyatını və mühitini öyrənmək baxımından da diqqəti cəlb edir. Şair məktub göndərdiyi nüfuzlu şəxslərə özünün incidildiyini, kəndinin və ailəsinin dağıldığını, uşaqlarının sürgün edildiyini yazıb bildirir:

*Üç ildən əfzundur iki fərzəndim
Sürülüb qürbətə, dağılıb kəndim,
Pirənəsərlikdə havadan endim,
Necə ola edəm səyri-gülüstan.*

Lakin şair çəkdiyi müsibətin acılarına mərdliklə dözmüş, bədbinliyə qapılmamış, ləyaqətini gözləmiş, cəsarətini, mərdənəliyini itirməmişdir. Bu xüsusiyyətlər onun poeziyasının da ruhuna hopmuşdur.

*Rahi-müsibətdə keçmişəm candan,
Müxənnətdir qorxan bir qasıq qandan.
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər mənə.*

Mündəricəsi və şəkli baxımından Koroğlunun qəhrəmanlıq poeziyasını xatırladan şeirləri ilə Q.Zakir gəncliyimiz üçün cəsarət və mərdlik rəmzinə çevrilmişdir.

Şair mənzum məktublarında yalnız ailəsinin təhqir olunmasından, kəndinin dağıdılmasından gileyəlmir, bütün Qarabağ vilayətində mövcud olan özbaşınalıqdan və hərəmərclikdən şikayətlənir. Şairin məktublarının məzmunundan aydın olur ki, bəylərin özbaşınalığı, məmurların rüşvət-xorluğu, oğurluq, qaçaq-quldurluq, riyakarlıq, böhtan, fit-

nə-fəsad, pul gücünə ailə dağıtmaq, adamları sürgün etdirmək həddini aşmışdır:

*Özgə məqulədən danışaq bir az,
Deməsinlər kişi xamdır, annamaz,
Bir kəsə olmazsa zamanə dəmsəz,
Çox adamlar alır üstünə ayaq.*

Şair hərc-mərcliyin səbəbini ictimai haqsızlıqda görərsə də, ona qarşı mübarizə aparmaqda acizdir. Harın bəylərlə rüşvətxor və tamahkar məmurların əlbir olması onu qorxudur. Ona görə də Q.Zakir M.F.Axundova yazdığı mənzum məktubda bir para əhvalatı ehtiyatla danışır:

*Gərçi vilayətdə çox idi əhval
Müəssər olmadı şərh edim əlhal,
Bir parasın yazıb elədim irsal,
Bu şərt ilə nə diş bilsin, nə dodaq.*

Q.Zakirin maarifçi dünyagörüşü ona əsl mübarizə yolunu görməyə imkan vermir. Buna görə də, haqq-ədalət tələb edən şair dərin inamla hakimləri, vəzifəli şəxsləri düzlüyə, ədalətə çağırır. Bu da onlara təsir etmədikdə gördüyü, şahidi olduğu hadisələri satirik qələmlə nəzmə çəkir, ona tənqidi münasibətini bildirir.

Q.Zakirin mənzum məktubları və həcvləri Qarabağın həyat salnaməsidir. Şair Qarabağ vilayətini talayan bədxahları qamçılamaqla yanaşı, xeyirxah adamları da unutmur, onlara minnətdarlığını bildirir, qəlbindən keçən mətləbləri açıb danışır. Təəssüf ki, belələri azdır və olanlar da gücsüzdürlər.

Şairin öz sevgilisinə və yaxud durna qatarına üz tutub şikayətlənməsi də buradan irəli gəlirdi. Bu, həm də şairin bədii ifadə vasitəsi və öz məramını demək üçün çıxış yolu idi:

*Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar,
Qorxuram toxuna ötən zamanlar.
Sürbəniz dağılıb çəşə, durnalar.*

Q.Zakir «Bərdə xərəbələri» və digər mənzumələrində uzaq keçmişə səyahət edir. Bu gün xarabalara qalmış qədim saraylara üz tutur, təəssüfünü bildirir. Şair tarixi xatırlayıb kədərlənməklə kifayətlənmir, bu xarabalıqları öz dövründə viranəyə çevrilmiş evlərlə müqayisə edir. Fikrimizi mühitin törətdiyi cinayətlərə yönəldir, zamanəyə açıq gözlə baxmağa çağırır.

Mənzum hekayələri və təmsilləri. Q.Zakir mənzum hekayələrində həyat və məişət üçün vacib olan mövzuları qələmə almışdır. «Həyasız dərvişlər haqqında», «Həyasız dərviş və ismətli qadın», «Tərhanlar və elçilər» və s. bu baxımdan səciyyəvidir. Bu səpkidə yazılmış əsərlərdə feodal adət-ənənələri, dini xürafat, cəhəlat ifşa olunur.

«Zövcə-axər» mənzum hekayəsində ailə müqəddəsliyinə və saflığına ləkə vuran dini adətin mahiyyəti açılır. Əsərdən məlum olur ki, ər evindən qovulmuş qadın yenidən bu ailəyə qayıtmaq üçün dini adətə görə, müvəqqəti olaraq başqa birisilə kəbin kəsdirməlidir.

Q.Zakirin burada təsvir etdiyi qadın fəal və mübarizdir, əsl səmimiyyəti və səadəti müvəqqəti ərə getdiyi adamda tapdığı üçün ondan ayrılmaq istəmir. Onların səmimiyyətinə inanən humanist şair bu izdivacın pozulmasını istəmir. Nağıllarımızda işlənən dərviş libaslı xeyirxah insanlar dar ayaqda başər övladına kömək əli uzadır. Əlbəttə, əsərin belə xoş əhval-ruhiyyə ilə nəticələnməsi şairin məramı idi. Lakin şair «xeyirxahlıq» və ya «tərki-dünyalıq» cildinə girib qapı-qapı dilənən həyasız dərvişləri ifşa etməkdən çəkinmir. «Həyasız dərvişlər haqqında» və «Həyasız dərviş və ismətli qadın» hekayələrində də dərvişləri ifşa edənlər məhz qızlardır. Buradakı qızlar da «Zövcə-axər»dəki qadın kimi öz mənlilik və heysiyyətlərini qorumağı bacarırlar. Q.Zakir əsarətdə yaşayan qadınları həyatda mübariz görmək istəyirdi. Digər tərəfdən, dərviş adı ilə tüfeyli həyat keçirən müftəxorları qızların dili ilə ifşa edirdi. Şairin tənqidində kəskin, ifşaedici boyalarla nəsihətamiz tərbiyəvi fikirlər birləşir. Cəmiyyət

içerisində həqiqət axtaran, özünəməxsus etik görüşlərə malik olan dərvişlərlə həyasız dərvişlər müqayisə edilir. Q.Zakir həyasız dərvişləri dövrünün rüşvətxor yasovullarına bənzədir:

*Nə ki, düşə dər-dər yasavullar tək,
Kimidən un ala, kimidən əppək.*

Q.Zakir əsərdə qızın dili ilə ailənin yoxsulluğuna da işarə edir. Qızın dərvişə verdiyi cavabdan aydın olur ki, evdə nə bir tikə çörək, nə bir urvalıq un, nə də bir qəpik vardır. Anası isə öz dərvinə yox, qonşunun dərvinə ağlamağa gedibdir. Göründüyü kimi, kiçik həcmli mənzum hekayədə şair bir çox vacib məsələlərə toxunmuşdur.

Q.Zakirin «Tərhanlar və elçilər» mənzum hekayəsində seçdiyi mövzu da aydın və konkretir. Herat hakimi Yəməni şahına iki tərhan sovqat göndərir, naşı elçilər yolda tərhanları yemləyə bilmir, axırda qatıq dolu qazanın içərisində gətirib şahla təqdim edirlər, bunu gören şah qəzəblənib elçilərin qətlinə hökm verir. Lakin ağıllı və cəsarətli vəzir ehtiramla deyir:

*Vacibül-qətdir hərçənd bunlar.
Nəhayət, aləmdə bir qaidə var,
Heç adətdə yoxdu elçiyə zaval...*

Bu sözlər daşürəkli, qəzəbli şahı yumşaldır, elçilər xilas olur.

Q.Zakirin təmsillərində XIX əsr Azərbaycan ictimai həyatının eybəcərlikləri tənqid olunur. Bu əsərlərdə şair haqsızlığa, zülmə və əsarətə qarşı çıxır, feodal əxlaq normalarını ifşa edir.

Q.Zakir təmsillərinin özünəməxsus məziyyətləri vardır; şair burada xalq yaradıcılığından aldığı mövzuları epik səpkidə nağıl edir, onun həyatdakı müqabilini oxucusuna xatırladır. Bu da satirik təmsillərin həyatla daha bağlı olduğunu sübut edir.

Q.Zakirin təmsillərinin əksəriyyəti dostluq və yoldaşlıq münasibətinə aiddir: «Aslan, qurd və çaqqal», «Dəvə və eş-

şək», «Tülkü və qurd», «Xain yoldaşlar haqqında», «Sədaqətli dostlar haqqında». Şair bu təmsillərin hər birində oxucunu dostluq və yoldaşlığın müxtəlif keyfiyyətləri ilə tanış etməklə yanaşı, ona öz münasibətini bildirir.

«Aslan, qurd və çaqqal» təmsilində qurdu böldüyü şikar payı aslanın xoşuna gəlmədiyindən onun gözünü çıxarır: Çaqqal bu hadisəni görüb dərhal nəticə çıxarır: əldə edilən qənimətin hamısını aslana verir. Aslanın bu bölgüdə xoşu gəlir və bunu kimdən öyrəndiyini çaqqaldan soruşur. Çaqqal ehtiramla:

*Dedi ki, bilmədim binadan, başdan,
Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan.*

Q.Zakir təmsildə irəli sürdüyü, qələmə aldığı fikri həyatı misallarla möhkəmlədir.

Qarabağ bəyləri çox zaman kəndlilərlə ortaq əkdici bostan bəhrəsinin yaxşısını seçib özünə götürür, yerdə qalanını isə ortaq olduğu kəndliyə verir, kəndli etiraz etdikdə hücum və təhqirlərə məruz qalır. «Aslan, qurd və çaqqal» təmsilində, adından göründüyü kimi, üç obraz yaradılmışdır, onların üçü də dövr üçün səciyyəvi xarakterə malikdir.

«Aslan, qurd və çaqqal» təmsilində qurd düzlüyü, obektivliyi üzündən «Tülkü və qurd» təmsilində isə nadanlığı üzündən cəzalanır. Tülkü isə bütün təmsillərdə öz hiyləgərliyində qalır. O, işini yaxşı bilir, yağlı tikəni gördükdə tələsik üstünə cumur, tələ olub-olmadığını diqqətlə yoxlayır, yaqın etdikdən sonra nəfsini tox tutub özgəni tələyə salmaq fikrinə düşür və buna da nail olur. «Tülkü və şir» təmsilindəki tülkü də ehtiyatla hərəkət edir, hətta öz üzərinə daha ciddi məsuliyyət götürür: vilayəti çapıb talayan şirlə mübarizəyə girişməli olur.

Q.Zakir «Xain yoldaşlar haqqında» və «Sədaqətli dostlar haqqında» təmsillərində insana xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərə əsaslanır. «Xain yoldaşlar haqqında» təmsilində ilan və tısbağa dəvə ilə yoldaşlıq etmələrinə baxmayaraq ona xəyanət edirlər. Tapdıqları çörəyi üç yerə bölmək əvəzinə kələk qurub dəvəni bu nemətdən məhrum etmək, onun

payını da özləri yemək istəyirlər.

«Sədaqətli dostlar» təmsilindəki ahu, tısbağa, qarğa və kəsəyən bir-birinə möhkəm tellərlə bağlıdırlar. Onların heç biri öz təbiəti etibarilə yirtıcı deyildir, hər birinin özünəməxsus xasiyyəti, həyat tərzidir. Ahu sürətlə qaçmaq, qarğa uçmaq, kəsəyən kəsmək, tısbağa gizlənmək kimi keyfiyyətə malikdir. Məhz buna görə də onlardan biri dara düşdükdə o biriləri öz qabiliyyətlərindən məharətlə istifadə edib yoldaşlarını xilas etməyə cəhd göstərirlər.

Susuzluqdan bostanları quruyan Qarabağ kəndliləri Q.Zakirin məsləhəti ilə dağları döyüb qovur, suyu arxdan öz bostanlarına döndərirlər. «Sədaqətli dostlar» təmsilində şair kəndlilərin bu birliyini ifadə etmişdir.

Q.Zakirin «Dəvə və eşşək» təmsilində dəvə heç kəsə toxunmamaqla sakit, xoş güzəran keçirmək niyyətindədir. Ona görə də onun sakit təbiətinə, mülayim davranışına toxunduqda öz bildiyi kimi hərəkət edir. Eşşək ilə yoldaşlıq edən dəvə, sahibindən xilas olub çəmənəzarda asudə həyat keçirir. Bu asudəlik uzunqulağı yolundan çıxarır, ucadan oxumaq, əylənmək istəyir. Dəvə ona etiraz edir, asudə və rahat güzəranı itirmək istəmir. Eşşək isə öz hərəkətinin qurbanı olur.

Q.Zakir şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən yaradıcılıqla bəhrələnərək zamanəsinin müxtəlif zümərələrə mənsub adamlarının xarakterini, münasibətini təmsillərində səciyyəyləndirməklə müasirlərini düşünməyə, haqsızlığa, zülmə, ədalətə, cəhalət və nadanlığa qarşı etiraz hissi oyatmağa çalışmışdır.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ (1835-1888)

Seyid Əzim Şirvani Məhəmməd oğlu Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından atasını itirən Seyid Əzim ana babası Molla Hüseynin himayəsində yaşamışdır. Molla Hüseyn balaca nəvəsini Dağıstanın Yaqsay kəndinə aparmış və tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. 11 il

babasının himayəsində yaşayan Seyid Əzim ərəb və fars dillərinin incəliklərini öyrənir, ləzgi dilinin bir neçə ləhcəsi ilə tanış olur.

Seyid Əzim 1853-cü ildə anası ilə doğma Şamaxıya qayıdır. Elmə böyük həvəsi və istedadı olduğu üçün təhsilini və biliyini artırmağa ciddi səy göstərir. Bu məqsədlə də 1856-cı ildə İraqa yola düşür, Nəcəf, Bağdad və Şam şəhərlərində ali ruhani təhsili alır.

Şamaxı dindarları Seyid Əzimin vətənə ruhani kimi qayıdacağını gözləyirdilər. Lakin gənc şair doğma yurda qayıtdıqdan sonra ömrünün axırına qədər cəhalətpərəst din xadimləri ilə mübarizə apardı.

Seyid Əzim iki ildən sonra yenidən səyahətə çıxır, Məkkə, Misir və Suriyanı gəzir. İranda, xüsusən Cənubi Azərbaycanda olur, bir çox alim və şairlərlə görüşür. O, Qafqaz vilayətini də gəzmiş, Orta Asyanın bir çox şəhərlərində olmuşdur. Bütün bunlar onun dünyagörüşünə təsirsiz qalmır.

İti həfizəyə və müşahidə qabiliyyətinə malik olan Seyid Əzim səyahət zamanı yerli xalqların tarixi, məişəti, adət-ənənəsi, bədii söz sənəti ilə maraqlanır, zəngin material toplayır. Sonralar yazdığı dərsliklərdə bunlardan istifadə edir. Şərq ölkələrində kütlələrin acınacaqlı həyat tərzini, səfalətini, avamlıq və cəhalətini görən şairdə İslam aləminin özbaşınalığına, zülm və haqsızlığına qarşı dərin nifrət hissi oyanır. Seyid Əzim xalqları ağır həyatdan, əsarətdən xilas etməyin yollarını axtararkən elm və maarifi yeganə nicat hesab edir. Bu məqsədlə də yeni üsulda məktəblər açılmasına çalışır.

1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələ şairin ümid və arzularını puça çıxardı. Bu təbii fəlakət Şamaxını bərhad hala salmışdı. Çar hökuməti şəhəri bərpa etdirməkdənsə, vilayətin mərkəzini Bakıya köçürməyi üstün tutur. Əhalinin əksəriyyəti Şamaxını tərk edir. Aclıq, qəhətlik və səfalət şəhərdə hökm sürür. Şairin ailəsi ağır maddi ehtiyaca məruz qalır. Seyid Əzim Mahmud ağaya və Həsən bəyə yardım

üçün müraciət edirsə də, nəticə vermir. Lakin ağır günlər sabaha nikbin gözlə baxan şairi sarsıtmır.

Əməksevər kütlələr Şamaxını, çətinliklə də olsa, bərpa edirlər.

Seyid Əzim məktəb açıb müəllimliyə başlayır. Müəllimlik fəaliyyəti ona pedaqoji və bədii yaradıcılığını davam etdirməyə, eyni zamanda rus dili və ədəbiyyatı ilə tanış olmağa imkan yaradır. Həmin dövrdə Seyid Əzim Şamaxıda şair Məhəmməd Səfənin evində yaradılan «Beytüs-Səfa» şeir məclisinə rəhbərlik edir. O, Qarabağ («Məclisi-üns», «Məclisi-fəramuşan») və Bakıdakı («Məcmuəş-şüəra») ədəbi məclislərlə də əlaqə saxlayır.

Seyid Əzim böyük maarifpərvər H.B.Zərdabi ilə tanış olur. Bakıda kapitalizmin sürətlə inkişafı, fəhlə sinfinin gündən-günə artması, demokratik meyllərin güclənməsi, milli teatrın (1873) və milli mətbuatın (1875) yaranması tərəqqipərvər ziyalılarda öz işlərinə dərin inam yaradırdı.

Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında baş verən bu böyük hadisələri Seyid Əzim diqqətlə izləyir, yeri gəldikcə öz münasibətini bildirirdi. O, dövrün salnaməsi olan «Əkinçi» qəzeti ilə sıx əlaqə saxlayır, maarifçi şeirlərini onun səhifələrində çap etdirirdi. «Əkinçi» bağlandıqdan sonra isə şair ədəbi fəaliyyətini «Ziya» və «Kəşkül» qəzeti səhifələrində davam etdirir.

Seyid Əzim qızgın ədəbi, pedaqoji fəaliyyəti ilə seçilir. Şamaxı şəhər məktəbində, həm də özü açdığı məktəbdə dərs deyir, dərslərlər tərtib edir, eyni zamanda bədii yaradıcılıqla, elmi və pedaqoji fəaliyyətlə ciddi məşğul olur. «Şirvan xanlığının tarixi» əsəri üzərində işləyir. Klassik ədəbiyyatı toplayıb «Təzkirə» tərtib edir. Nəhayət, öz əsərlərini toplayıb Azərbaycan və fars dillərində «Divan» hazırlayır.

Gərgin yaradıcılıq işi, maddi çətinliklər Seyid Əzimin səhhətini pozur, 1888-ci ildə böyük arzularla döyünən ürəyi həmişəlik dayanır. Şairin vəsiyyətinə görə, onu Şahxəndan qəbiristanında dəfn edirlər. «Kəşkül» qəzeti 75-ci nömrəsin-

də maarifpərvər şairin vəfatını dərin kədər hissi ilə oxucularına xəbər verir.

Seyid Əzim Şirvaninin yaşadığı dövrdə mollaxanalar-da və mədrəsələrdə uşaqlara başlıca olaraq ruhani təhsili verilir, ərəb və fars dili öyrədilirdi. Uzun müddət Şərq ölkələrini gəzmış, ali mədrəsələrdə təhsil almış Seyid Əzimin ümumdünya məqsədi doğma vətəninə yeni üsullu məktəblər açmaq və gənc nəsli maarifləndirmək, zamanın tələbinə uyğun tərbiyə etmək idi.

S.Ə.Şirvani maddi çətinliklərə və mənəvi sıxıntılara baxmayaraq, Şamaxıda açdığı məktəbdə uşaqlara türk (Azərbaycan), rus və fars dillərini də öyrədir, bir sıra təbiət elmlərini tədris edirdi. 1877-ci ildə maarifpərvər şair Şamaxı şəhər dövlət məktəbinə müəllim təyin olunur. O, hər iki məktəbdə ömrünün axırına kimi fəaliyyət göstərir.

Gənclərin təlim və tərbiyəsində məktəbin misilsiz rolunu yüksək qiymətləndirən S.Ə.Şirvani ana dilində dərsləklərə böyük ehtiyac olduğunu görür və bu sahədə müəyyən iş görməyi müəllimin əsas vəzifəsi, borcu hesab edirdi.

Xalq maarifi yolunda böyük fədakarlıq göstərən şairin ədəbi irsi sağlığında nəşr olunmadı. S.Ə.Şirvaninin ictimai-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən istedadlı oğlu Mir Cəfər həm də atasının əsərlərinin nəşri üçün ciddi fəaliyyətə başladı. Şairin əsərlərindən ibarət «Məcmuə» 1895-ci ildə Təbrizdə və Tiflisdə, 1902-ci ildə isə Bakıda nəşr olundu. Bu və çap olunmuş digər kiçik həcmli kitablar şairin zəngin ədəbi irsinin yalnız bir qismi idi.

S.Ə.Şirvaninin ədəbi irsi XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq müntəzəm çap olunmağa başlayır. «Seçilmiş əsərləri» (1930,1937), «Məktəb kitabxanası» seriyasından «Seçilmiş şeirləri» (1948), 2 cildə ibarət «Seçilmiş əsərləri» (1950-1953) nəşr olunur. 1967-ci ildə S.Rüstəmovun tərtibi ilə üç cildə nəşr olunmuş əsərləri hələlik ən mükəmməl nəşrdir. Üçcildliyin ikinci cildinə şairin uşaqlar üçün yazdığı «Rəbiül-ətfal» dərsləri, satirik şeir və mənzumələri daxil edil-

mişdir. Tərtibçi dərslikdəki əsərlərin bir hissəsini «İbrət güzgüsü» adı ilə 1971-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatında da çap etdirmişdir. Burada şairin mənzum hekayələri, öyüdləri, təmsilləri, satiraları və maarifi təbliğ edən əsərləri toplanmışdır.

Öyüdlər və mənzum hekayələr. S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayələrinin mövzu dairəsi çox genişdir. Burada insan, onun mühiti və ictimai həyata münasibəti inikasını tapmışdır. Şair klassik ədəbi ənənələrdən istifadə edərək əsərlərində nəcib mənavi keyfiyyətlər, elmə, təhsilə coşqun maraq aşılayır. Didaktik məzmunlu öyüdlər və mənzum hekayələr S.Ə.Şirvaninin maarifçilik baxışlarını tədqiq etmək cəhətdən maraqlıdır. Görkəmli vətəndaş-şair səyahət zamanı topladığı müxtəlif rəvayət, əfsanə, lətifə, qaravəlli, atmaca, atalar sözü və zərb-məsəllər kimi xalq incilərindən öz əsərlərində geniş istifadə etmişdir. Şair mənzum hekayələrində satirik boyalardan geniş istifadə edir, gənc oxucusunu gülməli, eyhamlı, tənqidi vasitələrlə düşündürür, yeniliyə sövq edir. Bu əsərlərdə sənətkar yazıcının öyüdü, nəsihəti, təlqin etdiyi fikir girişdə və ya sonda verilir.

S.Ə.Şirvani gənc oxucularına tövsiyə edirdi ki, yüksək mədəniyyətli, ləyaqətli, əsl ziyalı olmaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl, elmi biliklərə yiyələnmək lazımdır. Şairin oğlu Mir Cəfərə xitabı, öyüd və nəsihətləri, müraciəti bu cəhətdən səciyyəvidir. S.Ə.Şirvani «Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanim!» – deyə müraciət etdiyi övladına əhli-ürfan olmağı, buna görə də «hər lisanə» rəğib olmağı, hər elmi öyrənməyi məsləhət görür:

Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,

Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.

S.Ə.Şirvani «Misir şahzadələri» mənzum hekayəsində iki qardaşın həyat yolundan bəhs edir. Onlardan biri var-dövlət, digəri bilik toplayır. Bilik xəzinəsinə sahib olan qardaşın fikrincə, xəzinəyə var-dövlət toplayan hökmdarlar, xalqa dərd-qəm verən müstəbidlər, bilik toplayanlarsa elm

yayan peyğəmbərlərdir. S.Ə.Şirvani «Ruhanilik təhsili», «Müctəhidin təhsildən qayıtməsi», «Münəccimlər yalançıdır», «Köpəyə ehsan», «Molla və çoban», «Riyakar abid» və digər satiralarında avam kütlələri maarif ziyasından məhrum edən riyakar din xadimlərini ifşa edirdi. Heç təəccüblü deyil ki, açıqfikirli, mübariz sənətkar ruhanilərin təkfirlərinə, axund və mollaların fitvasına məruz qalırdı.

Ey oğul, var cahanda çox molla,

Güzəranı üçün edir qovğa.

Qeyrəti-milləti bəhanə qılır,

Gündə xalq içrə yüz fəsanə qılır,

Əhli-dünyaya eyləyir lənət.

Özü dünyaya eyləyir rəğbət.

Şair xalqın pulu hesabına Şərq ölkələrində təhsil alan, vaxtını eys-işrətdə keçirib, vətənə qayıtdıqdan sonra bir-iki dini mərsiyə oxumaqla vəzifəsini bitmiş hesab edən müctəhid, abid, münəccim, qazi, molla və digər ruhanilərin riyakar simasını açıb göstərir. S.Ə.Şirvani gənc nəslin ədalətli, xeyirxah, həqiqətpərəst, böyüklərə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasını arzu edirdi. Şair üzünü oğluna tutub deyir:

Sadəfi-təhimin səmin gülhəri,

Vermə bir kimsəyə yaman xəbəri.

Bülbül ol, ver bahardan müjdə.

«Səncan şahın yuxusu» mənzum hekayəsində S.Ə.Şirvani eyni məqsədi izləyir. Yuxunu bədxah niyyətlə yozan cəzalanır, xeyirxah niyyətlə yozan isə mükafatlanır.

Şair birliyi, həmrəyliyi yüksək qiymətləndirir, çətinliyi ancaq ittifaqla aradan qaldırmağın mümkün olduğunu söyləyirdi. S.Ə.Şirvani əməkçi kütlələr üçün faydalı işlərin arxasınca getməyi, heç bir çətinlikdən qorxmamağı məsləhət görürdü. Ona görə də yazırdı:

Ki, cahanda var elə işlər,

Nəzərə ibtidada xoş görünər,

*Lakin axır verər nəticə yaman.
Elə işlər də vardır, ey sərvər,
Sənə zahirdə çox yaman görünər
Leyk axır verər nəticəyi-südl.*

«Maral» mənzum hekayəsində şair gənclərə zahiri gözəlliklərə uymamağı tapşırır. «Allaha rüşvət», «Xan və deh-qan», «Sadəlvəh nökr» və b. satiralarında isə gerilik, dini fanatizm, cəhalət və özbaşınalıq ifşa olunur. «Allaha rüşvət» satirasında quraqlıqdan cana doymuş avam kəndlilərin pul yığıb kəndxuda vasitəsi ilə allaha göndərmələri təsvir olunur. Kəndxuda çöldə ov axtaran süvarini xuda bilib pulu ona verir, həm də kəndlilərin arzusunu yetirir. Təsədüfən yağan leysan əkin-biçini yuyub aparır. Belə güman edirlər ki, rüşvət həddindən artıq olubdur.

«Xan və deh-qan»da isə avam kəndlilərin hüquqsuzluğu, ağır həyat tərzii üzündən mənəvi yoxsulluğu ürək ağrısı ilə açıb göstərilir:

*Dedi: Ey it, kənarə çıx yoldan,
Nə baxırsan donuz kimi koldan?*

S.Ə.Şirvani oğluna müraciətində gəncliyi sayıq olmağa, fitnə-fəsada uymamağa çağırır:

*Ey oğul, olma çox da sadəzəmir,
Tə sənə mərdum eyləyə təzvir.
Xəlv olub məkrü hiyləyə kamil.
Sadəlvəh olma sən də ey qafil.
Zirək ol, yaxşıya yaman olma
Xəlvdən çox da bədgüman olma.*

Maarifpərvər şair gənclərdə zəhmətə böyük rəğbət, tənbelliyə və müftəxorluğa nifrət oyatmağa çalışır:

*Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar
Xüşk olan bir odundu, layiqi-nar.
Bunu bizdən deyibdir əqdəm,*

*Sənəti olmayan deyil adəm.
Püç olub, getsə dövlətin vayo,
Genə sənətdir əldə sərmayə.*

Şair, sənəti insanın sərvəti kimi qiymətləndirir. Onu həyat, sevinc mənbəyi hesab edir. Çünki sənəti olmayan, elmdən xəbərsiz adam xalqa, vətənə faydalı ola bilməz.

Mənsur hekayələri. S.Ə.Şirvaninin mənsur hekayələri qədim hökmdarların həyatı ilə bağlı rəvayətlərdən ibarətdir. Burada bir qütbə hakim, digər qütbə rəiyyət dayanır. Hakim təbəqəni Nuşirəvan, Rumlu İsgəndər, Çin padşahı, Harun, Sultan Səncər kimi şahlar, hakimlər və b., rəiyyəti isə yoxsul, dilənçi, şair, həkim, sənət adamları təmsil edirlər.

Bu rəvayətlərin bir qisminə hakimlə rəiyyət arasında baş verən münaqişə, rəiyyətin açıq, cəsarətli və məntiqi cavabı, hakimin isə «günahkar» rəiyyəti bağışlaması təsvir olunur. Orta əsr Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi, S.Ə.Şirvaninin də humanist ideyaları təbliğ etməsi və ona öz dərsliklərində geniş yer verməsi təsədüfi deyildi. Şair bir tərəfdən gənc nəslin insanpərvər ruhda tərbiyə olunmasına cəhd göstərir, digər tərəfdən, tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olan əsərlər vasitəsilə daşqəlbli varlıları yumşaltmağa, onları xeyirxahlığa və ədalətə sövq edirdi.

S.Ə.Şirvani Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sindən də hekayələri bu məqsədlə seçmişdi: «Nuşirəvanın cavabı», «Nuşirəvanın ova getməsi», «Nuşirəvan və qonaqpərvər kişi», «Nuşirəvanın sarayı və qarının daxması», «Nuşirəvan və iki bayquş», «Çin padşahının İsgəndərdən sualı», «İsgəndər və dəli», «İsgəndərin hekayəsi», «İsgəndərin sirri» və s. hekayələrdə başəri ideyalar təbliğ olunur. Nuşirəvan düşmənin ölüm xəbərini gətirən şəxsə deyir: «Heç eşitdin ki, Allah məni əbədi saxlayacaq?». S.Ə.Şirvani cavabdan nəticə çıxarıb tövsiyə edir ki, düşmənin ölümünə bais olma, çünki sən də həmişəlik deyilsən.

Şair ölkəni idarə edən hakimləri düzlüyə və ədalətə

çağırır. O öz məqsədini «Gülüstən»dan gətirdiyi hekayətlə tamamlayır: Ova gedən Nuşirəvan qullardan birini yaxın kəndə göndərir ki, kabab üçün duz gətirsin və ona tapşırı ki, duzu alanda haqqını ver, kənd dağılmasın. «Bu az duzdan nə xələl olacaq ki, kənd dağıla?» - deyən əyanlara Nuşirəvan belə cavab verir: «Zülmün binası əzəldən az olub, hər kəs ki gəlib, bir qədər artırır».

«Əbu Mənsurun əfvi», «Harunun bağbanı», «Şah və günahkar», «Düşmənin bağışlanması», «Soltan Məlik şah və qarı» və b. hekayələrdə hakimlər ədalətli, xeyirxah, günahlar bağışlayan, aqıl və insanpərvərlik mücəssəməsi kimi təsvir olunur. Onlar hökm sahibidirlər, onların əli ilə həqiqət bərqərar olur, xəsislik səxavətə çevrilir, insan-insana arxa və kömək olur, bir-birinin məhəbbətini qazanır. Bu ideya şairin arzu və məramının ifadəsi idi.

Başqa qisim hekayələrini isə Şirvani hakimlərin zülm və haqsızlığını, ədalətsiz qanunlarını ifşaya, var-dövlət sahiblərinin xəsisliyini tənqiddə yönəltdi. Bu cəhətdən «Nuşirəvan və qonaqpərvər kişi», «Nuşirəvanın sarayı və qarının daxması», «Padşah və dərviş», «Şikayətcinin cavabı», «Şair və dövlətli» və b. hekayələr diqqəti cəlb edir.

«Nuşirəvan və qonaqpərvər kişi» hekayəsində öz əməyi işə yaşayan, həqiqətpərəst bağban müstəbid hakimə qarşı qoyulur. Bağbanın qonaqpərvərliyindən və səxavətindən xəbər tutan Nuşirəvan bəzircan libasında ona qonaq gəlir. Eşitdiyindən daha artıq hörmət və nəvazişlə qarşılanır. Nuşirəvan bağbanda gördüyü insani sifətlərə heyran edir, özünün necə zülmkar olduğunu dərk etdikdə ağlayır, qəllət yuxusundan ayılır. Nuşirəvan, həmçinin qonşu olduğu qarının dili ilə ifşa edilir. Ümumiyyətlə, hakim təbəqəni və din xadimlərini xalqın müxtəlif zümrəsinin nümayəndələri – ağ saçlı ana, çoban, qul və b. ağıllı cavabları ilə ifşa edir, nüfuzdan salırlar.

Təmsillər. S.Ə.Şirvaninin maarifçilik görüşləri onun təmsillərində də əksini tapmışdır. Onun təmsilləri şifahi xalq

ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Şair yaşadığı dövrün, cəmiyyətin bir sıra səciyyəvi hadisələrini heyvanlar aləminə köçürmüşdür. O, «Aslan və iki öküz» təmsilində qoluzorlulara, güclülərə qarşı zəif qüvvələri birləşməyə çağırır, tək qalmanın, təkəllümlərin acınacaqlı aqibətini göstərir. Zəif qüvvələr birləşdikdə böyük qüvvəyə çevrilir və hər cür zülmkara, müstəbidə qarşı dura bilir. Lakin ayıq olmaq, birliyi pozmammaq lazımdır, çünki məkrli düşmən gücü çatmayan yerdə hiyləyə əl atar, təkəllüb məhv edə bilər. S.Ə.Şirvani öz təmsillərinin birində sayıq olmanın gözəl nəticə verməsini təqdir edir. «Xoruz və çaqqal» təmsilində xoruzun ayıqlığı nəticəsində çaqqal gülcünc vəziyyətə düşüb aradan çıxır. «Siçan balasının sərgüzəşti» və «Maral» təmsillərində də eyni məqsədi izləyən şair uşaqlara ağı qaradan seçməyi, diqqətli olmağı, hər şeyin mahiyyətinə fikir verməyi tövsiyə edir. Xoruzla pişiyi ilk dəfə görəndə siçan balasını xoruzun qanadlarını açıb uca səslə banlaması, «alov saçan» qırmızı pipiyi qorxudur, lərzəyə salır. Pişiyin isə xoş görkəminə rəğbəti artır, onunla ülfət yaratmağa can atır. Bu təmsildə şair pişiyin siçanlara düşmən kəsildiyini, xoruzun isə müsbət keyfiyyətlərini izah edir. Sonra da üzünü oğlu Mir Cəfərə tutub deyir:

Var elə şey ki, xoşnümədi sənə,

Leyk hatında bir baladı sənə.

Var elə şey ki, xoş gəlir gözünə,

Amma onun ziyanı var özünə.

Maralın xilas olmasına çirkin ayaqları kömək edirsə, ovçu əlinə düşməsinə onu valeh edən buynuzları səbəb olur. Göründüyü kimi, burada da şair gənc oxucusuna zahir, aldadıcı gözəlliyə uymamağı, hər şeyin məzmununa, mahiyyətinə diqqət verməyi təlqin edir. «Dəvə və balası» təmsilində şair təsvir edir ki, dəvə ağır zəhmətə qatlaşır, gecə-gündüz yük daşıyır, bir dəqiqə dincəlməyə hüququ yoxdur. Dəvə dözülməz, ağır güzəranı, hüquqsuz vəziyyəti haqqında öz balasına gileyilir:

*Gedirəm, əldə bir maharım yox,
Öz əlində bir ixtiyarım yox...*

Aydındır ki, şair burada dəvənin timsalında bəy və xanların qapısında gecə-gündüz ağır zəhmətlərə qatlaşan hüquqsuz müzdurları nəzərdə tutur.

S.Ə.Şirvani «Qaz və durna», «Dəvə və uzunqulaq», «Eşşək və arılar» təmsillərində insana xas olan mənfi xasiyyətlərin törətdiyi xoşagəlməz hadisələrdən bəhs edir. Başqa sözlə desək, xudbinliyin, təkəbbürlü olmağın etinasızlığın, avamlığın acı nəticələrini açıb göstərir. Qazın özünü dönə-dönə tərifləməsi, dəvənin hər şeyi öz arşını ilə ölçməsi, eşşəyin nadanlılığı durna və arılar tərəfindən ifşa edilir. Qazın timsalında bir neçə sənəti yarımçıq öyrənənlər tənqid edilir, bir sənətin mahir ustası olanlar isə tərif olunur:

*Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyl edən qalar naqis.*

Şairin «Eşşək və arılar» hekayəsindəki eşşək nadanlığın, avamlığın timsalıdır. Arılardan bal düzəltməyi öyrənmək istəyən eşşək bu işi bacarmadığından arıların şanını vurub dağıdır.

S.Ə.Şirvani böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan bu təmsildə şeirə yüngül əyləncə kimi baxan üzdənirəq şairləri «mahir bir ustadın yarada bilmədiyini şanı düzəltməyə» cəhd edən eşşəyə bənzədir.

S.Ə.Şirvani «hər kəsin balası özünə şirindir» xalq məsəlindən istifadə yolu ilə «Süleyman və qarğa» hekayətini, «Yaxşılığa yaxşılıq» atalar sözündən isə yaradıcılıqla istifadə edərək «Ayı və siçan» təmsilini yazmışdır. Mütəfəkkir maarifçi şairin təmsilləri xalq yaradıcılığından mayalandığı üçün dili sadə, aydın, obrazlıdır. Bu həyatı, təsirli və düşündürücü təmsillər didaktik səciyyə daşıyır. Onu kiçik yaşlı oxucular böyük həvəslə oxuyub öyrənirlər.

IV FƏSİL XX YÜZİLDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI.

1901-1917-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı

XX əsrin birinci rübü Azərbaycan ictimai fikir tarixində yeni mərhələdir. Tarixən qısa olsa da, bu dövr özünün mürəkkəbliyi, ziddiyyətliyi və təlatümlüiy ilə seçilir.

1905-ci il inqilabı Rusiyada olduğu kimi, Zaqafqaziya ölkələrində də «İmperializm dövründə birinci burjuva-demokratik inqilabı olan 1905-1907-ci illər inqilabı bütün «aşağı təbəqələr», Rusiyadakı bütün millətlərin milyonlarla fəhlə və kəndlilərini oyadıb fəal siyasi həyata cəlb etdi. İnqilab, Rusiyada yaşayan digər xalqlar kimi azərbaycanlıların da tarixi müqəddəratında böyük dönüş mərhələsi oldu»¹.

1905-ci il inqilabı milli şüurun oyanmasına, elm, maarif və mədəniyyətin çiçəklənməsinə təkan verdi. Bir-birinin ardınca maarif ocaqları, xeyriyyə cəmiyyətləri, nəşriyyatlar, kitabxanalar yaradıldı. Milli dilin, milli ədəbiyyatın tədris olunduğu məktəblərin, xüsusilə qız məktəblərinin sayı artdı. Belə bir xeyirxah və nəcib işə maarifçi-demokrat yazıçılar, ictimai xadimlər və mətbuat ətrafında toplaşan tərəqqipərvər ziyalılar, müəllimlər yaxından kömək edir, əllərindən gələni əsirgəmədilər: N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, R.Əfəndiyev, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov kimi müəllim və yazıçıların fəaliyyət dairəsi daha geniş və çoxcəhətli idi. Onlar bədii yaradıcılıqla yanaşı, müəllimlik edir, dərslük, dərslər vəsaitləri və proqramlar hazırlayırdı, dövrü mətbuatda fəal iştirak edir, teatr tamaşaları hazırlayırdı, aktyor və rejissor kimi də işləyirdi, maarif, mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrində böyük fədakarlıq göstərirdilər. Bu dövrdə müəllimləri düşündürən vacib məsələlərdən biri, yeni üsullu məktəblərin artması və yeni

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s. 2. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, səh.360

tələblər səviyyəsində şagirdlər üçün dərsliklərin yaradılması idi.

Bu da, şübhəsiz, yeni mündəricəli uşaq ədəbiyyatının yaradılmasına zəmin yaradırdı. Bu və digər mühüm məsələlərin müəllimlər qurultayında müzakirəsi çox vacib idi.

Azərbaycan müəllimlərinin birinci (1906) qurultayında maarif xadimləri ilə yanaşı, qabaqcıl ziyalılar da iştirak edirdilər. Qurultayda təkmilləşmiş əlifbanın tətbiqi, səsli dərs üsuluna keçilməsi, əyani vəsaitdən geniş istifadə, milli ədəbiyyatın və dilin əsas fənlərlə eyni hüquqa malik olması, yeni dərsliklərin hazırlanması və başqa məsələlər müzakirə olundu.

Qurultayın gedişinə istiqamət verən və tərəqqipərvər müəllimləri bir cəbhədə birləşdirən N.Nərimanov, ümumiyyətlə, yeni üsullu məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsi üçün qızgın fəaliyyət göstərirdi.

Bu sahədə cəsarətli addımlar atan N.Nərimanov hələ 1899-cu ildə «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» kitabını yazmış, sabit ədəbi dil və vahid imla qaydalarından bəhs etmişdir. O, həmçinin S.M.Qənizadə ilə birlikdə «Sovqat» adlı şəkili uşaq jurnalı və «Məktəb» adlı elmi-pedaqoji məzmunlu aylıq jurnal dərc etmək təşəbbüsündə olmuşdur.

R.B.Əfəndiyev də «uşaq bağçası» kitabında təlim və tərbiyənin vəhdətinə (K.D.Uşinskinin təlimi – Q.N.) əsaslanaraq orijinal və tərcümə əsərlərində təbiət, coğrafiya, tarixi hadisələr və kainatın quruluşuna dair materiallar vermişdir. Müəllif əsrimizin əvvəllərində çap etdirdiyi «Bəsirətül-Ətfal» (1901) kitabının da tərtibində bu üsuldən istifadə etmiş, həmçinin Şərqi nəsihətamiz-hikmətamiz təmsilləri ilə onun səhifələrini zənginləşdirmişdir.

Uzun müddət mükəmməl vəsait kimi istifadə olunan «Birinci il» (1909), «İkinci il» (1908), «Üçüncü il», («Yeni məktəb» (1909) dərsliklərində istər milli uşaq ədəbiyyatının, istərsə də tərcümə ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri seçilib toplanmışdır. Bunlardan başqa, A.Şaiqin «Uşaq gözlüyü»,

«Gülzar», İrəvan müəllimlərinin hazırlayıb Tiflisdə çap etdirdikləri iki hissədən ibarət «Ana dili» və başqa vəsaitlərdə də yeni məzmunlu uşaq ədəbiyyatından nümunələr verilmişdir.

«Yeni məktəb» adlı «Üçüncü il» dərsliyi bu dərsliklərə nisbətən daha çox yayılmışdır. Dərslik şagirdlər tərəfindən asan oxunduğuna və yaxşı başa düşüldüyünə görə on dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. «Gülzar» (1912) dərsliyi də inqilabdan əvvəlki dərsliklərdən öz mükəmməl tərtibi və həcmi etibarilə seçilirdi. Kitabın müəllifi Abdulla Şaiq burada M.Füzuli, M.F.Axundov, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət kimi görkəmli Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərinə geniş yer vermiş, mədəniyyətimiz tarixində onların xidmətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Böyük çətinliklərə baxmayaraq teatr, musiqi və incəsənətin digər sahələrində də canlanma əmələ gəlmişdi. Teatrın repertuarında əsas yeri Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri tuturdu; M.F.Axundovun «Hacı Qara», N.Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin», Ə.Haqqverdiyevin «Dağılan tifaq», C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», N.Nərimanovun «Şamdan bəy» kimi realist əsərləri burjua-mülkədar quruluşunun daxili ziddiyyətlərini açır, maarifçi və demokratik fikirləri yayırdı.

Dövrünün maarifpərvər yazıçıları, müəllim və qabaqcıl ziyalıları ölkədə mədəniyyətin çiçəklənməsi, xalq kütləsinin maariflənməsi, yeni nəslin biliklərə yiyələnməsi üçün açılmaqda olan yeni üsullu məktəblərdən, bu məktəblər üçün hazırladıqları dərs kitablarından, ölkənin hər yerinə yayılan qəzet və jurnallardan, teatr sənətindən istifadə edirdilər. Onların yazıb-yaratdıqları yeni əsərlər də qəzet, jurnal və məktəb dərslikləri vasitəsilə yayılırdı.

Məlum olduğu kimi, dövrün yazıçıları öz yaradıcılıq qayələri baxımından ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara mənsub olmuşlar. Bu ədəbi meyillər inqilabi-demokratik ədəbiyyat, realist maarifpərvər ədəbiyyat və romantik ədəbiyyat adı ilə

əsrin ilk rübündə ədəbi prosesləri təmsil edirdi.

Demokratlar - C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi və b. əsasən «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi ətrafında birləşir, öz baxışlarını bu jurnal və bunun təsiri ilə çıxan «Zənbur», «Məzəli», «Babayi-Əmir», «Tuti», «Bəhlul» və başqa demokratik məsləhət mətbuat vasitəsilə yayırdılar.

Azərbaycan tənqidi realistlərinin böyük xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, onlar köhnə dünyanı yıxmaq, cəmiyyəti xilas etmək yolunda fədakarlıqla çalışmışlar. «Molla Nəsrəddin» və onun «böyük məktəbi» həyatımızı, cəmiyyətimizi bu köhnəlik cəngindən xilas etməyə, feodal münasibətlərinin çirkin, fəlakətli olmasını hamıya başa salmağa, bütün pərdələri qaldırmağa, həyatı çılpalığı ilə, həqiqəti açıqlığı ilə göstərməyə, adamları ayılmağa, sayıq salmağa çalışmışdır.

Tənqidi realistlər ədəbiyyata əməkçi kütlə – fəhlə, kəndli, muzdur, nökrər surətləri gətirir, onların həyat və məişətini təsvir edirlər. C.Məmmədquluzadənin «Danabəş kəndinin əhvalatları», «Danabəş kəndinin məktəbi», «Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «İranda hüriyyət», M.Ə.Sabirin «Bakı fəhlələrinə», «İnsanımı sanırsan?!» «Əkinçi», «Çığırma, yat», «Səttar xana», «Neylərdin, ilahi?!», «Paradır» şeirləri, N.Nərimanovun «Pir», «Bir kəndin sərgüzəşti» əsərləri, publisist məqalələri, Ə.Haqqverdiyevin «Ata və oğul», «Marallarım», «Cəhənnəm məktubları», «Şeyx Şaban», Ə.Nəzminin «Əkinçilər», «Yazım, yazmayım?», «Füqəra», «İki səs», «Sizə nə?», M.S.Ordubadi və M.Möcüzün satirik şeirləri, felyetonları fəhlə və kəndli mühitini bütün ziddiyyətləri ilə təsvir edirdi. Əlbəttə, sadəcə olaraq, təsvir etmək yox, eyni zamanda, bu qaranlıq mühiti sözün nuru ilə işıqlandırmaq, bu işıqla onların özlərini özlərinə göstərmək realistlərin başlıca məramı idi. Realist yazıçılar fəhlə və kəndlinin istismar olunmasının əsl səbəbkarını göstərməklə onları ayağa qaldırır, mübarizəyə ruhlandırır dırlar. Bu da realistlərin inqilabi-demokratik mövqedə durduqlarını göstərirdi. C.Məm-

mədquluzadə gördüklərini qələmə almaq, qəflət yuxusunda yaşayanları oyatmaq üçün çarə axtarırdı.

Görkəmli ictimai xadim və yazıçı N.Nərimanov Azərbaycan gənclərinin maariflənməsi, təlim və tərbiyəsi uğrunda inadla mübarizə aparır, məqalə, məruzə və çıxışlarında zəhmətkeşləri birləşməyə, çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizəyə çağırırdı. N.Nərimanov ana dilinin saflığını və varlığını qorumağı balaların vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas qayəsi hesab edirdi. O, əli qələmli ziyalılara üz tutub deyirdi: «Siz ana dilini bilmədəniz, millətinizə yavuş olub onun dilini anlamayacaqsınız. Anlamayan surətdə onun dərdinə əlac edə bilməyəcəksiniz, əlac etməyən surətdə nəyə lazımsınız?».

Ə.Haqqverdiyev əsrin əvvəlində mülkədarlığı tənqid edən «Bəxtsiz cavan» pyesini yazdı. Əsərdəki münaqişə köhnə nəsil ilə yeni nəsil, köhnə təfəkkürlə yeni təfəkkür arasında cərəyan edir. Oğulları, yeni nəslə təmsil edən Fərhad «ataların» köhnəməliş adət-ənənəsinə, baxışlarına qarşı bir maarifçi kimi çıxış edir.

Ə.Haqqverdiyev Fərhadın dili ilə çürüməkdə olan mülkədar cəmiyyətinin mənfur simasını ifşa edir. Səməd ağalar rəiyyətə üz-üzə gələcəklərindən qorxurlar.

«Ata və oğul» hekayəsində də yazıçı eyni məsələyə toxunur. Lakin buradakı oğul yenilik tərəfdarı, mübariz deyil, əksinə, közərən ocağın sönmüş külüdür. Burada burjuamülkədar cəmiyyətinin insan əxlaqına mənfəi təsiri inandırıcı təsvir olunur.

Realist ədəbi məktəbə məxsus yazıçılar satira janrından daha çox istifadə edirdilər. Onlar mühitin doğurduğu ziddiyyətləri, ictimai qüsurları şeir, hekayə, felyeton və məqalələrində kəskin tənqid atəsinə tuturdular.

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və Ə.Haqqverdiyev kimi Ə.Nəzmi də inqilabi satira yolunu tutmuş, istismarçı sinfə sonsuz nifrət bəsləmiş, həmvətənlərini haqsızlığa, zülmə qarşı mübarizəyə çağırırmışdır. O, xırda məişət məsələlərindən tutmuş həyatın bütün vacib problemlərinə – təhsilə,

elmə, maarifə, qadın hüququna, sinfi mübarizəyə, beynəlxalq irticaya və s. inqilabi-demokratik mövqedən yanaşırdı.

Ə.Nəzmi uşaqların həyatından bəhs edən və onlara məxsus olan şeirlərini («Məktəb uşağı», «Uşaqlar», «Oğul və ata», «Atanın oğluna nəsihəti») və «Çalışqan Camal» poemasını yazmışdı.

Maarifpərvər realistlər ən çox ailə-məişət mövzusunun qələmə alır, hər şeydən əvvəl, maarif və məktəbi təbliğ edirdilər. Maarif və mədəniyyətin inkişafını milli intibah üçün, hətta ictimai aləmdə münasibətləri düzəltmək üçün əsas vasitə sayır, ictimai ziddiyyətlərin həlli üçün çıxış yolunu bunda görürdülər...

Maarif xadimləri və onların məslək dostları olan müəllimlər daha çox dərslük və dərs vəsaitləri hazırlayıb, təlim və tərbiyə işinə böyük qayğı ilə yanaşıb, öz ədəbi və ictimai fəaliyyətlərini də bu istiqamətə yönəldirdilər. Onların bədii əsərlərində də daha çox uşaqların həyatından, əxlaq və əhvalından, gələcəyə inamından, arzu-istəklərindən, çətinliklərindən bəhs edilirdi. R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənzəminli, İ.Musabəyov kimi maarifpərvər ziyalı və yazıçıların bu sahədə müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onların ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə pedaqoji fikirləri bilavasitə bir-birini tamamlayırdı. Onlar yeni üsullu məktəb uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, bu məktəbə lazım olan yeni məzmunlu dərs vəsaitlərinin hazırlanması, tədris olunan əsərlərin diqqətlə seçilməsi kimi ən vacib məsələlərdə də böyük fəallıq göstərirdilər. Maarif xadimləri və yazıçılar tədris etdikləri əsərlərin məzmun və mündəricəsinə xüsusi diqqət yetirir; insanpərvərlik, vətənpərvərlik, elm, bilik və təhsil təbliğ edən ən zaruri mövzuları seçib öyrədir, uşaqların şüurunda vətəndaşlıq qeyrəti, maarif və mədəniyyətə meyl oyadırdılar. R.Əfəndiyev «Elm tükənməz xəzinədir» hekayəsində yazırdı: «Bu elə bir xəzinədir ki, onu sandıqda qoruyub qaravul və gözetçi olmağı və hesab saxlamağı istəməyir. Elm bir dövlətdir ki,

onu itirmək olmaz və oğurlamaq mümkün deyildir... Elm puldan və paradan zəngin, topdan və tüfəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir»¹.

Görkəmli şair, nasir, dramaturq, eyni zamanda bir maarif fədaisi kimi tanınan R.Əfəndiyev həm də yeni mündəricəli, yeni formalı uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından biri olmuşdur. O, tərtib etdiyi dərslüklərə («Uşaq bağçası», «Bəsirətül-Ətfal») öz şeir və hekayələrini, təbdil və tərcümələrini daxil etmişdir.

S.S.Axundov məşhur «Qorxulu nağıllar»ını, yeniyetmələrin acı taleyindən bəhs edən bir sıra hekayələrini, Y.V.Çəmənzəminli «Məlik Məmməd», «Əziz», «Bir qəpik», S.M.Qənizadə «Tülkü və Çax-çax bəy», İ.Musabəyov «Cəhalət fədailəri», «Rzanın qutusu», «İki dost». «İki dost, iki yol» (iqtibas) hekayələrini bu illərdə yazmışlar.

M.Ə.Sabir, S.S.Axundov və A.Səhhət kimi sənətkarlarla eyni amal uğrunda mübarizə aparan Abdulla Şaiq XX əsr realist maarifpərvər ədəbiyyatın yaranmasında misilsiz xidmət göstərmişdir. Ədəbiyyatımızda şair, nasir, dramaturq kimi şöhrət qazanan Abdulla Şaiq həm də əsl xalq müəllimi, maarifpərvər, ictimai xadim kimi şöhrət qazanmışdır. Ona Azərbaycan ədəbiyyatında böyük hörmət qazandıran uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətləri olmuşdur.

XX əsr uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində və yayılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas Firudinbəy Köçərlinin xüsusi xidməti olmuşdur. O, şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən toplanıb hazırlanmış «Balalara hədiyyə» (1912) adlı dərs vəsaitini yeni pedaqoji prinsiplər əsasında tərtib etmişdir. Kitab ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, mətbuatda haqqında qiymətli fikirlər söylənməmişdir. Yazıçı-tənqidçi Seyid Hüseyn yazırdı: «Hərçənd bu kitab zahirdə uşaqlar üçün yazılmışdısa da, lakin bütün ənənəvi-milliyəsi <...> nağıl və hekayələri<...> milli misal və nəğmə

¹ R.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. B..Gənclik, 1979, s.8. Tərtib və öz söz A.Abdullayevindir.

ləri, uşaqlara məxsus oyuncaqları tərtib etdiyindən bizi keçmişimizlə aşına edir.. Keçmişimizə qarşı bizdə milli duyğu oyandırır... Möhtərəm Firudinbəy Köçərli cənabları bizdən ötrü kəndi hədiyyəsi ilə böyük bir cığır açdı».

Görkəmli ədəbiyyatşünas Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir sıra məsələlərindən bəhs edən məqalələr və ayrı-ayrı yazıçılara məktublar yazıb uşaq ədəbiyyatının, ilk növbədə, dilinin saflığına çalışmışdır. O zaman mütərəqqi ziyalılar tərəfindən rəğbətə qarşılanan «Ana dili» məqaləsində F.Köçərli yazırdı: «Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir... Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdii kimi, ana dilini də sevir».

Ana dilinin saflığını həm tarixi dəlillər, həm də müasir həyatı misallarla müdafiə edən tənqidçi qələm dostlarına, yazıçılara, müəllimlərə çoxlu məktublar yazır, onlara əsərlərində ərəb, fars ibarələrindən uzaqlaşmağı məsləhət görürdü. A.Şaiqə göndərdiyi bir məktubunda F.Köçərli ədəbi dilin mənbələri və inkişaf yolları, onun bu gün hələ kifayət qədər öyrənilmədiyi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir: «Biz dilimizi bilmirik və bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyl və rəğbətimiz o qədər olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram, hətta elanlar o qədər dolaşq və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşməyir və başa düşmədikləri halda qəzetə oxumaqdan rəğbətləri kəsilir...»

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiq edilib öyrənilməsində, dövrünün ədəbi prosesinə dair tənqidi məqalələrdə, xüsusilə uşaqlar üçün hazırlanan dərsliklərdə və uşaq əsərlərində həmişə maarifçilik mövqeyindən çıxış etmişdir.

Əsrin birinci rübündə bir çox müəllimlər, müxtəlif sənət adamları, qabaqcıl ziyalılar da vətənimizdə maarifin çiçəklənməsi yolunda əllərindən gələni əsirgəməmiş, uşaqlar

üçün əsərlər yazmış, dərsliklər yaratmış, dövrü mətbuatda bu mövzuda maraqlı yazılar çap etdirmişdilər: onlardan Ş.Əfəndizadə, Ə.A.Münzib, A.Ağabəyli, B.Mürşüd, C.Əsgərzadə, Ə.Cəfərzadə və F.Ağazadənin, Bakı, Tiflis, İrəvan, Gəncə və başqa şəhərlərdə fəaliyyət göstərən bir çox müəlliflərin unudulmaz xidmətləri olmuşdur.

Romantik yazıçıların özlərinə məxsus mövzusu və bədii üslubu vardır. 1905-ci il inqilabının təsiri nəticəsində əldə edilən nailiyyətləri müdafiə etmək, müstəmləkə zülmü əleyhinə azadlıq ideyalarının tərənnümü, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, millətlər dostluğu və qardaşlığı, fəhlə və kəndlilərin insani hüquqlarının müdafiəsi, xalqların azad gələcəyinin tərənnümü, elm və maarifin təbliği və bu kimi başəri ideyalar qabaqcıl romantiklərin başlıca mövzusu idi.

Qabaqcıl romantiklər realist və maarifçi yazıçılardan kəskin şəkildə ayrılır. elm və maarifin yayılmasında, xalq kütlələrinin savadlanmasında, xüsusilə yeni nəslin təhsil və tərbiyəsində onlarla eyni mövqedə dayanırdılar.

XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrindən olan M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, gənc C.Cabbarlı, A.Divanbəyoglu, Ə.Cavad müxtəlif şəraitdə yaşayıb yarat-salar da, bir vətəndaş kimi yeni nəslin sabahına münasibətləri, baxışları eyni idi. M.Hadi maarifi təbliğ edən əsərlərində yeni üsullu məktəbdən və orada təhsil alan şagirdlərin həyatından sevinc və fərəh hissi ilə danışır. Onun «Məktəb şərqi», «Qızlar bağçası», «Tərəqqiyi-sənaye» və b. şeirlərində mütərəqqi ideyalar təbliğ edilir, cəhalət və avamlıq dünyasına qarşı mübarizədə məktəbin rolu yüksək qiymətləndirilir, elm və texnikanın öyrənilməsinə çağırış ruhu aşılanır. «Məktəb şərqi» şeirində Hadi «Məktəb nə demək?» sualına cavab aydınlaşdırır.

«Məktəb şərqi»nin yazıldığı dövrdə xalq hələ məktəbin, elmin əhəmiyyətini kifayət qədər bilmir, öz uşaqlarının gələcək taleyini ruhaniliyə və ticarətə bağlamağa səy göstərirdilər. Şair məktəbi cəhalət yuvasını işıqlandıran günəşə,

təbiətə sığal verən güzgüyə, açıq ürəklərə həyat verən beşiyyə bənzədir. «Qızlar bulağı» şeirində də şairin yeniləşməyə, müasirləşməyə meylini, arzusunu görürük. Çantaları əllərində, səliqəli geyinmiş bir dəstə qızın məktəbə getməsi maarif-pərvər şairi şadlandırır.

*Qoşuyor məktəbə bir nur kimi,
Gediyor cənnətə bir hur kimi.
Oxu, ey bülbülü-növxani-çəmən!
Sənin ilə edəcək fəxri vətən.
İmdidən tərbiyə qıl bağı-dili,
Bitsin o bağçada* irfan güli.*

M.Hadinin dili, şeirlərində işlətdiyi ifadə və ibarələr qəliz olsa da, bəzən böyük həcmli əsərlərinin içərisində üslubca xalq şeirinə yaxın, nikbin əhval-ruhiyyə aşıl原因an parçalar da vardır ki, bunların uşaqlara öyrədilməsi həm Hadini sevdirmək, həm də tərbiyə baxımından əhəmiyyətlidir. Şairin «Əməl» poemasından «Dilək ölməz» adlı parça bu qəbildəndir:

*Bu ağır yük çəkilməz,
Bu ağırılar içilməz.
Sənsiz, a parlaq dilək
Qaranlıqlar keçilməz.
Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.*

Ədalətsiz ictimai həyatın bədbəxt etdiyi vətəndaşların faciəsi, kimsəsiz yetim uşaqların dərdi, küçələrə atılmış kiçik körpələrin iniltisi, feodal əxlaq normalarının, köhnə adət-ənənələrin qurbanı olan yoxsulların əzablı həyatı Cavid şairinin («Öksüz Ənvər», «Kiçik sərsəri», «Vərəmli bir qız») mövzusu olmuşdur. H.Cavidin «Qız məktəbi»ndə yeni gö-

rüşlü bir müəllimlə qarşılaşırıq. Məktəbli qızın sadə geyinməsi müfəttiş əfəndidə maraq oyadır, onun ata və anasının olub-olmadığını soruşur. Gülbahar adlı bu qızın zəngin bəyzadə qız olduğunu öyrənən əfəndi ondan soruşur:

-Öylə isə, geydiyin geyim necin böylə sadə?

Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?

Söylə, yavrum! Heç sıxılma...

-Var, əfəndim, var... onların yox qiyməti.

Bir qızın ancaq bilikdir, təmizlikdir ziynəti.

-Bu dünyada ən çox sevdiyin kimdir? – sualına Gülbahar: -Atam, anam, bir də müəllimim – deyər cavab verir.

Azərbaycan romantiklərindən biri olan Abdullabəy Divanbəyov az, lakin maraqlı yazan yazıçılardandır. Onun «Can yangısı» romanı, «Dan ulduzu» və «Cəng» adlı hekayələri oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Onun 1906-cı ildə yazdığı «İlan» və «Fəhlə» hekayələri uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələrindən sayılır.

Kənd məişətindən alınmış «İlan» hekayəsində qədim adət və etiqadların bəzən fəlakət doğurduğu göstərilir.

XX əsrin əvvəllərində olan mürəkkəb, keşməkeşli ictimai həyatın ziddiyyətləri romantik təbiətli Əhməd Cavadın yaradıcılığında da bədii əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, onun sadə, oynaq və əlvan şeirləri («Müəllim», «Quşlara», «Beşik», «Mən Tuqayam, bir quşam», «Uşaqların əylənməsi üçün» və s.) uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələri sayılır.

«Beşik» şeirinin oynaq misraları maraq doğurur:

*Beşik baxmaz heç bir kəsə
Qulaq verir gələn səsə.
Nənə bir nəğmə söyləsə,
Yel olur, yellənir beşik.*

«Balalarım» şeirində baharın gəlməsini sevinc hissi ilə uşaqlara yetirən şair bahar tərəvətinə, baharın, qışın əlamətlərini uşaqlara çatdırır.

* Bağçada sözü məktəb mənasında işlənmişdir.

Gənc C.Cabbarlıda da romantizmə meyl olmuş və ilk qələm təcrübələrini də bu ruhda sinamışdır. «Bahar», «Qürub çağı bir yetim», «Boranlı qış gecəsi» kimi uşaq şeirləri, orta və yuxarı yaşlı məktəblilərin oxuması üçün münasib olan «Ey dan ulduzu», «Şərq», «Ölkəm» nəğmələri Cabbarlı yaradıcılığının birinci dövründə qələmə alınmışdır. 1915-ci ildə «Qurtuluş» jurnalında nəşr olunan «Qürub çağı bir yetim» və «Boranlı qış gecəsi» şeirlərində C.Cabbarlı yoxsulluq və səfalətin törətdiyi faciələri təsvir etmişdir. Bu şerlərin qəhrəmanları acı düşüncələr və dərddli xatirələrlə yaşayan məhkum insanlardır.

Romantizm metodu əsasında yazıb-yaradan Azərbaycan yazıçıları estetik görüşləri etibarilə bir-birindən fərqlənənlər də, onları köhnə dünyaya, onun zülm və ədalətsizliyinə qarşı mübarizə, xoşbəxt, işıqlı gələcək arzuları, azad məhəbbət tərənnümü, dini fanatizmə etiraz birləşdirir. Onların əsərlərində millətin xoşbəxtliyini, maarif və mədəniyyətin çiçəklənməsini görmək arzusu güclü idi.

Uşaq mətbuatı

1905-ci il inqilabı Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatı canlandırdı: maarif, məktəb və mətbuat xalqın tələbatına çevrildi, inqilabi-demokratik mətbuat yarandı. «Molla Nəsrəddin» jurnalından sonra «Zənbur», «Kəlniyyət», «Babayi-Əmir», «Məzəli», «Tuti», «Bəhlul», «Lək-lək» kimi satirik jurnallar meydana çıxdı. Bunlar uşaq mətbuatının yaranmasına səbəb oldu. Əsrin əvvəllərindən nəşrə başlayan «Dəbistan» (1906-1908), «Rəhbər» (1906-1907) «Məktəb» (1911-1920) məcmuələri ilk uşaq mətbuatı kimi milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına geniş yol açdı. Dövrün qabaqcıl ziyalıları – yazıçılar, müəllimlər və tərcüməçilər bu jurnallarda yaxından çıxış etməyə başladılar. Bu dövrdə M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov kimi uşaq ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları yetişdi. Onlar öz ictimai-

ədəbi və pedaqoji fəaliyyətləri ilə yanaşı, XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yaratdılar.

«Dəbistan» jurnalı. Maarifpərvər ziyalılardan Əlisgəndər Cəfərzadə və Məmməd həsən Əfəndizadənin uzun müddət nəşrinə çalışdıqları «Dəbistan» jurnalının məramı yeniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zehni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək idi. Bu məqsədlə jurnalın 1906-cı il tarixli I nömrəsinin əvvəlində deyilirdi: «Uşaqlarımız məktəbdən azad olandan sonra asudə vaxtlarını uşaqlara məxsus jurnallarda və kitablarda ana dilində yazılmış ibrətəməz hekayələr və mənzumələr qiraətinə sərf edələr, təkni elm və tərbiyəyə dair məktəblərdə öyrənilməsi mümkün olmayan əhvalatları böylə jurnallar və kitablar vasitəsilə öyrənsinlər».

Görkəmli ictimai xadim və ədib N.Nərimanov jurnalın çıxması münasibətilə «İrşad» qəzetinin 1906-cı il 9 mart tarixli nömrəsində yazırdı: «Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub nələc qalmışlar. «Dəbistan» isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub, zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik. Bəli, oxuyanlarımızda qeyrət görünür, hər kəs öz qüvvəsinə görə işləyir. İşləyin, qeyrətli qardaşlar, işləyin. Qoy millətin afərin səsi sizə ürək verib qeyrətinizi dəxi artırsın».

C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və b. demokratik ruhlu yazıçılar da «Dəbistan»ın çıxması münasibətilə məqalə və təbriklər dərc etdilər.

«Dəbistan» jurnalı müəllim və ziyalılarımızın arzularını nəzərə alaraq bir çox sahələri əhatə edən bölmələr yaratmışdır. Həmin bölmələr bədii ədəbiyyat, tərcümə ədəbiyyatı, təlim-tərbiyə və tərbiyə tarixi, coğrafiya və səyahət, Azərbaycan, fars və rus ədəbiyyatı, şifahi xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisələr və digər sahələri əhatə edir, öz səhifələrində bu mövzularda maraqlı yazılar buraxırdı. Şübhəsiz, bu sahələr içərisində uşaqlar üçün yazılmış bədii ədəbiyyat daha geniş

yer tuturdu.

«Dəbistan» jurnalının səhifələrində dövrün qabaqcıl ziyalıları və maarif fədailəri iştirak edirdi. M.Ə.Sabirin uşaqlara ilk töhfəsi olan «Məktəb şərqi», A.Şaiqin «Ananın oğluna laylay deməsi», A.Səhhətin «Quşlar», «Ana və oğul», «Sərcə və qırğı», «İt və köpək», S.M.Qənizadənin «Nabəkar qonşu» (təbdil), «Allah xofu», D.Əfəndiyevin «İlin dörd fəslə», A.Divanbəyovun «İlan», «Fəhlə» əsərləri ilk dəfə «Dəbistan» jurnalı vasitəsilə uşaqlara təqdim olunmuşdur.

«Dəbistan»ın səhifələrində çıxış edən qabaqcıl müəllim və həvəskar ədəbiyyatçılardan M.Əfəndizadənin («Bağdadlı Cəfərin hekayəsi»), Mir Həsən Möhsünzadənin («İki yoldaş – Heydər və Əkbər»), İslamzadənin («İki şagird, yaxud Həsən və Səməd»), M.Həsən Tahirzadənin («Kiçik şagirdlərin söhbəti») və b. bədii yazıları tərbiyəvi-didaktik mahiyyət daşıyırdı. Məcmuədə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, rus, Şərq və Qərbi Avropa ədəbiyyatlarından tərcümələr (Krilov, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Qorki, Sədi, Göte, Hüqo və b.), S.Ə.Şirvani, H.M.Zərdabi, Cami, Əbu Əli ibn Sina, Nəvai, Hafiz, Kolumb, Edison kimi görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə dair materiallar dərc edilirdi. Nəşri cəmi iki il davam edən «Dəbistan» jurnalı abunələrin azlığından və mətbəə xərcinin çatışmazlığı üzündən 1908-ci ildə bağlandı. Bu münasibətlə M.Ə.Sabir «Dəbistan» da qapanmışdır. Bu münasibətlə M.Ə.Sabir «Dəbistan» da qapanmışdır. Bu münasibətlə M.Ə.Sabir «Dəbistan» da qapanmışdır.

«Rəhbər» jurnalı. Nəşri cəmi dörd ay davam edən «Rəhbər» jurnalının nəşri görkəmli maarif xadimi M.P.Mahmudbəyov idi. Böyük çətinliklərlə jurnalın nəşrinə nail olan M.Mahmudbəyov «Rəhbər»in birinci nömrəsində çap etdiyi «İfadeyi-məram» adlı baş məqaləsində onun məqsəd və məramını belə ifadə edirdi: «Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişət və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan mil-

lət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır... Pəs bir millət ki, öz milliyyətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsilə milliyyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın.

Məqsədimiz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəliləməsinə milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələndə qədər rəhbərlik etməkdir.

«Rəhbər»in məramnaməsindən aydın görünür ki, o əsasən pedaqoji təmayüllü olmuş, təlim-tərbiyə məsələlərinə rəhbərlik məqsədi daşıyırdı.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri C.Məmmədquluzadə «Rəhbər»in çıxmasını jurnalında satirik boyalarla təbrik etmiş. M.Ə.Sabir isə orijinal şeirlərini və tərcümələrini, həmçinin Firdovsinin «Şahnamə» poeməsindən «Siya-vuş» fəslinin tərcüməsini «Rəhbər» jurnalında çap etdirmişdir. «Rəhbər» jurnalı məşhur ədəbiyyatşünas F.B.Köçərlinin Vidadi, Vaqif, Zakir və Nəbatini haqqında yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələri də öz səhifələrində ardıcıl çap etmişdir.

«Rəhbər» jurnalının məramnaməsi zəngin olmuş, pedaqogika və ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, ədəbi-bədii yaradıcılığa və tərcümə əsərlərinə də səhifələrində geniş yer vermişdir.

«Məktəb» jurnalı. «Dəbistan» və «Rəhbər» jurnalının qarşıya qoyduqları məqsədi onların bağlanmasıyla bir neçə il sonra nəşrə başlayan «Məktəb» jurnalı davam etdirdi: Maarifpərvər jurnalistlərdən Qafur Rəşad Mirzəzadənin və Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadənin təşəbbüsü ilə 1911-ci ilin 29 noyabrından nəşrə başlayan «Məktəb» məcmuəsi ilk nömrəsində öz istiqaməti haqqında deyirdi: «Bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir... Bizim bu «Məktəb»i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizə bir xidmətdir. «Məktəb»i oxuyacaq şagirdlərin biliyi

geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş oluruq».

Vaxtilə məktəblilər üçün «Məktəb» adlı məcmuənin çapına təşəbbüs göstərən, lakin buna nail ola bilməyən N.Nərimanov eyni adlı jurnalın nəşrindən xəbər tutub onun birinci nömrəsində çap etdirdiyi məqaləsində iftixar hissi ilə yazmışdır: «Şükür olsun ki, bu axırıncı illərdə məktəblər artır, camaatda məktəbə az da olsa rəğbət, bir ehtiyac hissi oyandır. Məktəblər artdıqca başqa ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir. Doğrudan da bu böyük ehtiyacımızı hər kəs bilib təsdiq etməkdədir. Bu, bir vəzifədir, böyük bir xidmətdir. Bu xidmət üçün çalışmaq lazımdır. Əcəba, bunun üçün kim çalışmalıdır? Şübhəsiz ki, bunun üçün uşaq ataları və bilxassə möhtərəm müəllimlər çalışmalıdır. Biz isə arada yalnız bir vasitə ola bilərik».

«Məktəb» jurnalı ilk nömrəsindən başlayaraq yeniyetmələrin təhsilinə, təlim-tərbiyəsinə xidmət etmiş, öz ətrafına dövrünün görkəmli yazıçı və maarifpərvər ziyalılarını toplamışdır. Vaxtilə «Dəbistan» və «Rəhbər» məcmuələrində çıxış edən müəlliflərin əksəriyyəti istər bədii, istərsə də pedaqoji məzmunlu əsərlərlə «Məktəb»in səhifələrində müntəzəm çıxış edirdilər. Burada çap edilən əsərlərin əksəriyyətində elmin və məktəbin rolu təqdir olunur, yeni nəslin tərbiyəsinə yeni üsullu məktəblərin tərbiyə üsulları inandırıcı bəydlərlə təbliğ edilirdi.

«Məktəbə dəvət» adlı baş məqalədə deyilirdi: «Məktəb ən böyük, ən qiymətli və ən sevimli bir binadır. Ən gözəl keçirilən ömür, ən ləzzətli vaxt məktəb günləridir. İnsan oraya gözləri qapalı, zehni örtülü girir... Gözləri işıqlı, zehni açıq çıxar... Məktəb həyatın nizamnaməsidir...»

Məqalədə məktəbin müqəddəsliyi təbliğ edilir, insani keyfiyyətlərin – humanizmin, qardaşlıq və birliyin bünövrəsinin buradan başlanması göstərilir. Bu ideyanın təsiri

gücünü artırmaq üçün ayaniliyə, inandırıcı hadisələrin bədii təsvirinə diqqət yetirilir.

«Məktəb» jurnalında müəllimlər, ədəbiyyat həvəskarları, maarifpərvər ziyalılar, eyni zamanda, dövrün tanınmış nəsir və şairləri müntəzəm çıxış edirdilər. H.Cavid, Ə.Nəzmi, A.Səhhət, A.Şaiq, R.Əfəndizadə, S.S.Axundov, İ.Musabəyov kimi görkəmli sənətkarların ədəbi-bədii yazıları ilk dəfə «Məktəb» jurnalında nəşr olunmuşdur. M.Ə.Sabirin vəfatından sonra jurnalda onun uşaqlar üçün yazdığı şeir və mənzumələri toplanıb vaxtaşırı çap edilmişdir. S.S.Axundov «Qorxulu nağıllar»ını bilavasitə «Məktəb» jurnalı üçün yazmışdır. 1912-ci ildən 1914-cü ilə qədər ardıcıl çıxan bu hekayələri uşaqlar da, valideynlər də böyük həvəslə oxuyur, davamını səbirsizliklə gözləyirdilər.

«Məktəb»in səhifələrində çap edilən şeirlərdə də jurnalın məramına – yeni məktəbin, elmin, təlim və tərbiyənin roluna, yeni nəslin böyük gələcəyinə inam hissi ifadə olunurdu. S.Ə.Şirvaninin «Oğluma nəsihət», M.Ə.Sabirin «Məktəb şagirdlərinə», Ə.Nəzminin «Məktəb uşağı», Abbas Səhhətin «İki uşaq», H.Cavidin «Bir qız», R.Əfəndizadənin «Qızlara nəsihət», Q.Ə.Cənnətin «Öyüd», Ə.Səttarın «Ağca» əsəri bu cəhətdən maraqlıdır.

«Məktəb»in səhifələrində milli ədəbiyyatla yanaşı, tərcümə ədəbiyyatına da geniş yer verilirdi. A.Səhhətin Puşkindən («Qış»), Nikitindən («Uşaqlıq xatirəsi») tərcümə edib jurnalda çap etdirdiyi əsərləri indi də bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

«Məktəb» jurnalı 1920-ci ilədək nəşrini davam etdirdi. Uşaq aləminin salnaməsi olan jurnal on illik fəaliyyəti ərzində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və təşəkkülü işinə ciddi kömək etmişdir.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
(1866-1932)

«Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm» deyən və əli qələm tutan gündən bu qaranlıq mühitə və cəhəlatə qarşı barışmaz mübarizə aparan Cəlil Məmmədquluzadə əsrimizin əvvəlində yeni ədəbi həərəkəti istiqamət verən böyük mühərrir və yazıçı kimi şöhrət qazanmışdır.

C.Məmmədquluzadə Naxçıvanda anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada və ikisinifli rus məktəbində almışdır. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını (1882-1887) bitirib Uluxanlı, Baş Nəraşen və Nehrəm kəndlərində on il (1888-1897) müəllim işləmişdir. Sonra müəllimliyi buraxıb İrəvana getmiş, bir neçə il vəkil və tərcüməçi vəzifələrində çalışmışdır.

Yaşadığı mühitə həssas gözlə baxan və dərin müşahidə qabiliyyəti olan C.Məmmədquluzadə işlədiyi yerlərdən zəngin mövzu və material toplamış, ilk əsərlərini də bu illərdə qələmə almışdır; «Çay dəstgahı» (1889), «Kişmiş oyunu», «Poçt qutusu» hekayələri müəllim işlədiyi dövrün məhsuludur.

Gənc ədib ilk dəfə «Şərqi-rus» qəzetində mühərrirliyə başlamış, «Poçt qutusu» hekayəsini də həmin qəzetdə çap etdirmişdir.

«Şərqi-rus» qəzeti bağlandıqdan sonra C.Məmmədquluzadə onun mətbəəsini satın almış, adını da «Qeyrət» mətbəəsi qoymuşdur.

Bütün Rusiyanı bürüyən 1905-ci il inqilabı çar üsulidarəsini müəyyən güzəştlərə məcbur etdi. Belə bir məqamdan istifadə edən C.Məmmədquluzadə böyük arzularını həyata keçirmək üçün qabaqcıl fikirli ziyalılarla «Qeyrət» mətbəəsində 1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə başladı. Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda kiçik fasilələrlə 25 il fəaliyyət göstərən jurnal xalqımızın ictimai və mədəni inkişafında misilsiz rol oynamış, Yaxın və Orta Şərqdə böyük

şöhrət qazanmışdır.

C.Məmmədquluzadə mühərrirlik fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılığını da ardıcıl davam etdirmişdir. O, duzlu, mənalı, məzmunlu, kinayə və eyhamla dolu felyeton və məqalələrində yeni nəslin taleyini düşünmüş, təhsil və tərbiyələnməsinə böyük diqqət yetirmişdir. C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının birinci nömrəsinin baş məqaləsində oxucularına öz müxtəsər və məzmunlu məramnaməsini bildirərək yazırdı: «... Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi: - Bala, ağlama, xortdan gələr səni aparar! – Və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdən bir ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!»

C.Məmmədquluzadə «Niyə mən dərsdən qaçdım» felyetonunda mollağın və valideynin təhsil və tərbiyəyə münasibətini, uşağın dərsdən qaçmasının səbəblərini aydın göstərirdi. Məktəbdəki falaqqadan qorxan uşaq qamış atına minib küçələrdə oynamağı daha üstün tutur. Molla uşağın birini yanında əyləşdirib cibinə kişmiş-noxud doldurub yapışb çənəsindən deyir: «Mən ölüm, bacıoğlu, mənim ürəyimi sıxma, dərsləni yaxşı əzbərlə, yoxsa səndən küsərəm». Molla başqa uşaqda da bu cür rəftar etdikdə əvvəlki uşaq dərsdən qaçır və mollaya deyir: «- Hey, sən indi kişmiş, noxudu verirsen Cəfərə, mən də sənə acığına ta bundan sonra nə məktəbə gələrəm və nə də sənə halva gətirərəm».

Böyük ədib kiçik bir felyetonda həm mollağın çirkin əməllərinə, həm də savadsız valideynin nadanlığına kinayə edir, acı-acı gülür.

C.Məmmədquluzadə «Təzə təlim kitabı», «Cavanlara», «Qız tərbiyəsi», «Qanlı faciə», «Kərbəlayı», «Əvvəlinci söz», «Nişanlı bir qız», «Bismilla Xirakima Nırragim»,

«Rəndə», «Dərs kitabları», «Uşaqlarımız», «Uşaq teatrı» və b. felyetonlarında köhnə məktəbin, köhnə dərs kitablarının, köhnə dərs üsulunun və ümumiyyətlə, köhnə tərbiyənin bütün nöqsanlarını açır, ifşa edir. Müxtəlif bədii üsullardan istifadə edən ədib «Təzə təlim kitabı» felyetonunda ailədə, məktəbdə, hökumət idarələrində hökm sürən cəhalət, nadanlıq, avamlıq, ədalətsizlik kimi mənfi halları «hesab məsələləri» şəklində əks etdirir:

1. Bir küllətdə dörd nəfər uşaq var və hər bir uşağın ayrı-ayrı anası. Ev sahibinin neçə arvadı var?

2. Molla dərs verdiyi kitabın 42 səhifəsi var, hər səhifəni uşaq iki ay oxuyur. Nə müddətdə uşaq həmin kitabı qurtara bilər?

3. Molla bir uşağın ayaqlarını falaqqaya qoyanda on bir çubuq sındırır. Yeddi uşağa nə qədər çubuq görəkdir hazır edə?

4. Bir kişi evinə üç dənə alma gətirdi, birini verdi oğluna, birini qızına və birini də özü yedi. Arvada neçə alma yetişi?

5. Müsəlman uşağı dörd il rus dərsi oxuyub evinə qayıdanda anası ilə rusca danışır. Bu hesabla cavan on dörd il oxuyandan sonra nə dildə danışacaq... və s.

Ədib M.Ə. Sabir ilə birlikdə «Molla Nəsrəddin» jurnalı vasitəsilə əsrimizin əvvəllərində çıxan ilk uşaq mətbuatını («Dəbistan», «Rəhbər») alqışlamış, az sonra onların bağlanması təəssüflənmişdir.

C. Məmmədquluzadə dram əsərlərində də uşaqların taleyini unutmamış, avamlığın və nadanlığın qurbanı olan yeniyetmələrin halına acımış, «Ölülər» komediyasında Cəlal və Nazlı kimi yadda qalan surətlər yaratmış, «Danabaş kəndinin məktəbi» pyesini isə müəyyən mənada bu mövzuya həsr etmişdir.

«Ölülər»də Cəlalla Nazlının sözü az olsa da, onların haqqında İsgəndər danışır, həm də çox mənalı və düşündürücü danışır. «Kefli İsgəndər kimi» tanınan bu gənc əslin-

də ayıq və aydın məqsədli ziyalıdır. İsgəndərin Şeyx Nəsrullaha və avam məşədilərə verdiyi cavablar və son monoloq bir yana, təkcə Cəlal və Nazlı haqqında düşüncələri onun avam və fırıldaqçılar mühitində aqıl və ayıq ziyalı olduğunu aydın göstərir. İsgəndər molladan dərs alan balaca qardaşı Cəlala deyir: «Sokrat bir adam idi, çoxdanın adamı idi. Çox-çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, «Mən dərs oxumamış elə xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm: amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm»... Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan, Deyirsən ki, mən kefliyəm, amma and olsun Qaraman pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra başlayacaqsan İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa, xa-xa-xa!» İsgəndər bacısı Nazlının başına gələcək faciələri düşündükcə içəridən od tutub yanır, yandıqca araq şüşəsini başına çəkib deyir: «Ey mənim gözəl bacım Nazlı, səhərdən axşama kimi oturubsan evdə anadan bozbaş bişirmək dərsi alırsan, amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdiiyim şəhərlərdən sənə nəgilləydim, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bax, həyətdə gün çıxıb, sən ki o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb, amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər?»

«Bunlar kefli, yaxud şüursuz adam sözü deyildir. Bunlar keçmiş və gələcəyi görüb düşünən, yeni nəslin taleyi və dərdləri ilə yaşayan adamın sözləridir. İsgəndəri məhz bu dərdlər sərxoş etmişdir!»¹

C. Məmmədquluzadə «Ölülər»də balaca Cəlal və Nazlıdan tutmuş avam ağsaqqalların, hüquqsuz anaların, az-çox təhsil görmüş, amma zamanəyə baş əyən ziyalıların, fırıldaqçı şeyx və ruhanilərin hər birinin özünəməxsus xarakterini və aqibətini böyük ustalıqla qələmə almışdır.

«Danabaş kəndinin məktəbi»ndə isə fırıldaqçı Şeyx Nəsrullahdan sonra həmin kəndə yeni maarif ziyası gəlir.

¹ Mir Cəlal, F. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1982, s. 85.

Şeyx Nəsrullahı böyük ehtiramla qarşılayan avamlar maarif ziyasından ürküb qaçırlar. Soldat sözünü eşidən kimi uşaqlarını gərmə qalağında gizlədirlər. Elmin, maarifin işığını başa düşməyən bu avam və nadanlar şallaq və tatari gücünə uşaqlarını məktəbə gətirirlər. Oxumaq, bilik əldə etmək onların anlayışında yoxdur. Müəllim, burjuva ziyalı Həsənov da bu kəndə öz ağılı, fərasəti, bacarığı və təcrübəsi ilə deyil, rəsmi dövlət adamları ilə gəlmişdir. Məhz buna görə də o, bir müəllim kimi maarifin əhəmiyyətini kəndlilərə başa sala bilmir. Avam camaatın suallarına verdiyi cavablar gülüş hədəfinə çevrilir, özü də pis vəziyyətdə qalır.

Hekayələri. C.Məmmədquluzadə «Poçt qutusu»ndan başlamış sosializm quruculuğu illərində yazdığı əsərlərə qədər müxtəlif mövzularda hekayələr də yazmışdır. Felyeton və pyeslərində olduğu kimi, hekayələrində də Azərbaycan kəndinin geriliyindən, avam kəndlilərin çürümüş adətləri və qanunlara qail olub müti bir həyat sürüklərindən böyük vətəndaş kədəri və cəsarəti ilə danışır. Keçmişin bütün çirkəblərinə qarşı kinayəli və eyhamlı qələmi ilə mübarizəyə girişir: «Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «Dəllək», «Pirverdinin xoruzu», «Zırrama», «Saqqallı uşaq», «Oğru inək», «Buz», «İki alma», «İki qardaş», «Yan tütəyi», «Şərq fakültəsi» və b. hekayələrində ədib təlim və tərbiyənin, müxtəlif adət və ənənələrin bu və ya digər cəhətlərinə diqqəti cəlb edir.

Bu hekayələrin bir çoxu məhz uşaqların təhsili, tərbiyəsi, düşdüyü ağır mühit, keçirdiyi iztirablarla bağlıdır.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında ictimai mühitin, ailə həyatının təsirini əks etdirən bu hekayələrdə C.Məmmədquluzadənin tərbiyəyə dair fikirlərini iki hissəyə ayırmaq olar. Bunlardan biri oğurluq, yalançılıq, qorxaqlıq, riyakarlıq və s. kimi burjuva-feodal əxlaqına xas olan çirkin sifətlərin ifşası; ikincisi isə tərbiyənin müsbət cəhətlərindən olan cəsarət, doğruluq, şüurlu intizam və humanizm ideyalarının təbliğ edilməsidir.

C.Məmmədquluzadə uşaqların tipik obrazını həmişə «tipik şəraitdə» verir. Uşağın hansı ailəyə mənsub olması, bu və ya digər ictimai mühitin onların xarakterində və həyatında nə şəkildə təzahür etməsi hekayənin əsasında durur.

Quru nəsihətçiliyə, didaktizmə yol verməmək üçün C.Məmmədquluzadə uşaqların ailədə tərbiyəsi məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri həyatı hadisələr, maraqlı süjetlər əsasında yazmışdır. «Saqqallı uşaq» və «Oğru inək» hekayələrində uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşü və davranışının formalaşmasında valideynin mühüm rol oynadığını göstərən ədib, sadəcə, nəsihət yolu ilə getmir, bu ideyanı maraqlı bir süjet daxilində oxucuya çatdırır. Bu isə həm uşaq bədii xarakterinin meydana çıxmasına, həm də xarakteri uşaqlarda formalaşdıran ailə və ictimai mühitin görünməsinə bədii imkan yaradır.

«Zırrama» hekayəsində müəllif zəhmətkeş kütlələr hesabına yaşayan bir qrup tüfeylini, onların feodal əxlaqını kəskin tənqid etmişdir. Hekayədə diqqəti cəlb edən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, ədib heç bir psixoloji və pedaqoji nəticə çıxarmır. O, məsələnin yalnız bədii təsvirini verir, nəticəyə gəlməyi isə oxucuların ixtiyarına verir.

«Saqqallı uşaq» hekayəsində ədəbi əsərin əsas ideyası ilə yanaşı, ata-anaları uşaqlarda yalançılıq, qorxaqlıq, böyüklərin sözüne baxmamaq və s. kimi zərərli vərdişlərin yaranıb kök atmasına qarşı mübarizəyə çağırır. Ata görür ki, evin divarlarını yazıblar. O, elə düşünür ki, bunu yazan uşaqlardır. Ona görə də uşaqlarını çağırır və onlara tapşırır ki, bir də divarı yazmasınlar. Atanı öz uşaqlarını divarın yazmalarından daha çox, onların bunu danmaları, qorxularından yalan danışmaları narahat edir. Ata dünyagörmüş, təcrübəli adamdır, «qoca mürəbbidir». O, bəzən hirsələnib uşaqlarına qışqırsa da, onlara fiziki cəza vermir. Ata bu qərara gəlir ki, uşaqların şüuruna zəruri təsir göstərmək, divarı yazmağın pis iş olduğunu onlara anlatmaq lazımdır. Bunun üçün o, əvvəl hökmə, öyüd-nəsihətə müraciət edir. Bunların

uşaqlara təsir etmədiyini gördükdən sonra başqa vasitəyə əl atır. Uşaqların yaşına, səviyyəsinə uyğun hərəkət edib bu dəfə onlara heç bir söz demir. Elə düşünür ki, bəlkə uşaqlar öz inadlarından əl çəkərlər, divarı yazmağın «hər bəbətdən pis iş» olduğuna inanalar. Uşaqlarla rəftarında ata üç tərbiyə üsulunu müqayisə edir, təcrübədən keçirir: öyüdnəsihət, məcburiyyət və inandırma. Sonuncu üsulu ata daha faydalı, təlim-tərbiyə işində əlverişli hesab edir.

Lakin bunlar heç bir nəticə vermir. Axırda məlum olur ki, divarı yazan balaca uşaqlar deyil, yaşlı adam, «saqqallı uşaq»dır. O «saqqallı uşaq» ki, yaşı 40-45-i keçmiş fəqir, yoxsul bir İran əhlidir. Acı mühit, yoxsulluq və savadsızlıq onu doğrudan da «saqqallı uşaq»a çevirmişdir. Ailəsini dolandırmaq üçün öz vətənindən dərbədə düşən Kəblə Əzim qapıları dolaşib alver edir, çörək pulu qazanır. Savadsız olduğundan nisyə verdiyi şeylərin şəklini divara çəkir. Yazıçı bir tərəfdən onun halına gülür, digər tərəfdən, ürəkdən acıyır. Onu bu vəziyyətə salan mühitə nifrət edir, eyni zamanda, Kəblə Əzim kimilərinin savadsızlığına qarşı çıxır. Onları gec də olsa yazıb oxumağa çağırır.

Uşaqların tərbiyəsi işində ailənin üzərinə düşən vəzifələrin başqa-başqa cəhətləri yazıçının «oğru inək», «İki alma» hekayələrində də göstərilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, uşaqları kiçik yaşlarından xeyirxahlıq, doğruluq, humanizm ruhunda tərbiyə etmək, onlara mədəni vərdişlər aşılamaq üçün ata-analar yaxşı nümunə olmalıdır. Çünki uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsi mühüm, bəzən də həlledici rol oynayır. Ona görə də ata-analar istər ailədə, istərsə də ictimai həyatda düzgün davranmalı, oğurluq, yalançılıq və s. kimi pis işə, pis sifətə yol verməməlidirlər.

Cəlil Məmmədquluzadə zəhmətkeş insanı dərin məhəbbət hissilə sevdiyi kimi, uşaqların da bu nəci bəhənlər ruhunda tərbiyə olunmasını tələb edir, sırayı əmək adamlarını sevdirməyi tərbiyənin mühüm cəhətlərindən biri sayırdı.

Ədib öz balaca oğlu ilə gəzməyə çıxır. Uşaq gördüyü şeylərin hamısından almaq istəyir. Ata isə uşağın bütün iltənağına baxıb istədiyi şeyləri almağı və beləliklə də, onu «dadamal» öyrətməyi tərbiyəyə zidd hesab edir. Ancaq uşağın təbiəti ilə də hesablaşmağı unutmur. Ona görə də «çün tərbiyə öz qaydasınca, uşağın öz təbiəti, bu da öz qaydasınca» – deyib uşaq üçün iki qırmızı alma alır. Tramvaya minib evə gələrkən oğlu yasında cırı-cırı geyinmiş bir uşaq onlara əl açır. Yəni də tərbiyə baxımından uşağa pul vermir, sonra isə pəşman olub yetim uşağın dərdinə acıyır. Tramvay hərəkət etdikdə yerdə həmin uşağın alma yediyini görür. Oğlunun «dədə, almanın birini verdim dilənçi oğlana» – deməsi onu çox sevindirir. Ədib elə buradaca köhnə tərbiyə sisteminin puç, insana necə laqeyd olduğunu ifşa edərək deyir: «Filosofiya aləminə gəldikdə qeyrilər küçədə dilənçiyə ianə verməyi necə başa düşürlər düşünlər və insanıyyət mütəxəssisləri bu məsələni necə həll edirlər etsinlər, ancaq balaca oğlum iki almasından birini bir yetim uşağa verdi. Ola bilər ki, oğlum da yekələndən sonra bir para alimlərin «küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz» – nəsihətini eşidəndən sonra onları küçədə görəndə, üz çevirəcəkdir. Ancaq hələ ki oğlum bu işləri başa düşmür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir.»

Cəlil Məmmədquluzadə həmişə təlim ilə tərbiyəni vəhdət halında götürürdü. O, uşaqların tərbiyəsi ilə bərabər təliminə də xüsusi fikir verirdi. «Şərq fakültəsi» hekayəsini də müəllif məhz bu məsələyə həsr etmişdir. Orta məktəbi çox zəif qurtarmış Xəlil başqa yoldaşları kimi institut tələbəsi olmaq arzusu ilə yaşayır. Bu məqsədlə işini Darülfünunun Şərq fakültəsinə verir. Səhlənkərlilik yüzəndən imtahana da gəlməyən cavan, necə olursa-olsun yüngül bir yolla instituta daxil olmaq istəyir. İmtahan sessiyası qurtardıqdan sonra məktəbə gələn Xəlilə müəllimlər sınaq üçün yoxlama yazı işi yazdırırlar. Məhz burada Xəlilin kəmsavad, adi şeylərdən xəbərsiz olduğu aydın olur.

Müəllif bununla gəncliyini – ömrünün ən qiymətli çağını boş, mənasız keçirən, elmlə maraqlanmayan, ancaq şöhrət məqsədi güdən tüfeyli gəncləri şiddətli tənqid atəsinə tutur, belələrinin aqibətini – cəmiyyətin ümumi inkişafı üçün nə cür əngəl törətdiklərini «Taxıl həkimi» hekayəsində daha qabarıq surətdə verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri içərisində lirik, oynaq bir dildə yazılmış «İki qardaş» hekayəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı lirik planda verdiyi təbiət təsvirləri ilə obrazın xarakterini açır, onun keçirdiyi xoş əhvali-ruhiyyəni aydınlaşdırır.

Hekayədə göstərilir ki, vəğzalda iki qardaş dayanmışdır. Bunlardan biri digərini yola salır. Bunlar görüşüb-ö-püşüb ayrılır, yenə də qayıdıb ö-püşür, bir-birilərindən ayrılma bilmirlər. Qatar yola düşüb uzaqlaşana qədər bunların məhəbbət dolu həsrətli gözləri bir-birindən ayrılma bilmir. Bu hekayələrdə bir tərəfdən humanizm ilə bağlı olan lirizm, digər tərəfdən də satiraya keçən yumor tərbiyəsini pozan cəhətlərə qarşı kəskin gülüş nəzərə çarpır.

Uşaqların hərəkətindəki nöqsanları göstərəkən yazıçı heç vaxt onlara gülmür. O, azyaşlı uşağın sadəlövhliyünü nəzərə alır, onun təbiətini unutmur. Burada yazıçı oxucunun gözü qarşısında uşaqları dərin məhəbbətlə sevən qocaman müəllim, humanist sənətkar kimi canlanır. Ancaq tənqid uşaqların tərbiyəsini pozan köhnə cəmiyyətə və valideynlərə qarşı çevriləndə gülüş başqa xarakter alır, acı kinayə ilə birləşir.

Böyük ədib gənc nəslin tərbiyəsi əxlaqı məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşırdı. O, bu mövzuda yazdığı hekayələrdə köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid edir, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışırdı. Uşaqları vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdislər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq Cəlil Məmmədquluzadənin ən böyük və nəcib arzularından biri idi.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR

(1862-1911)

XX əsr Azərbaycan ictimai fikri tarixində özünəməxsus mövqeyi olan Mirzə Ələkbər Sabir inqilabi məzmunlu yeni Azərbaycan şeirinin bayraqdarı kimi şöhrət qazanmışdır.

M.Ə.Sabir Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Xırda ticarətlə məşğul olan dindar atası Zeynalabdin kiçik Ələkbəri mollaın yanında oxumağa qoyur. Kiçik yaşlarından həyata açıq nəzərlə baxan fərasətli Ələkbər sıxıntılı molla-xana şəraitinə dözmə bilmir. 8 yaşında hədə-qorxu ilə oruc tutmağa məcbur edilən, molla tərəfindən incidilən Ələkbər bu acı həqiqəti üç misrada belə ifadə edir:

*Tutdum orcu irəmazanda,
Qaldı iki gözlərim qazanda,
Mollam da döyür yazı yazanda.*

Ələkbər mollaxanadanı tərk edib S.Ə.Şirvaninin məktəbində təhsilini davam etdirir. S.Ə.Şirvaninin açdığı yeni üsullu məktəb Sabir üçün faydalı olur. Çünki bu məktəbdə S.Ə.Şirvani klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatını tədris edir, maarifpərvər şair kimi uşaqlarda elmə, maarifə və sənətə ciddi meyl oyadırdı. O, Ələkbərin şeir yazmaq bacarığını duyub ona xüsusi qayğı göstərir, yazılarını təshih edir, yaradıcılığına istiqamət verir. Hətta şair S.Ə.Şirvani öz şagirdində istedadı görüb böyük Nizaminin «Xəmsə»sini ona hədiyyə verir.

Bir tərəfdən, Şamaxının dindar və cahil mühitinə, digər tərəfdən, atasının ticarət peşəsinə alışa bilməyən gənc Ələkbər dünyagörüşünü və biliyini artırmaq üçün Şərq ölkələrini səyahətə çıxır: Səmərqənd, Buxara, Xorasan, Səbzvar, Nişapur şəhərlərini gəzir, bir müddət Aşqabadda yaşayır. Gənc Sabir hara gedirsə, yoxsul insanların ağır güzəranı ilə üzləşir. Lakin qabaqcıl fikirli, tərəqqipərvər ziyalılarla tanışlığı ona təsəlli olur, onu ruhlandırır. Sabir atasının ölüm xə-

bərinə eşidib Şamaxıya qayıdır, başsız qalan ailənin qayğısı onun üzərinə düşür.

Yaşadığı mühtəda baş verən bir sıra hadisələr – 1902-ci il Şamaxı zəlzələsi, 1905-ci il inqilabı, çarizmin törətdiyi milli ixtilaf şairin yaradıcılığında silinməz izlər buraxır. Bu hadisələr nəticəsində Şamaxı şəhəri dağılmış, aclıq və səfalət yoxsul camaatın köçüb dağılmasına səbəb olmuşdu. Sabir çar hakimlərinin «parçala, hökm sür» siyasətinin mahiyyətini başa düşür, bu riyakarlığa qarşı özünün «Beynəlmiləl» şerini yazır. Birinci rus inqilabı şairin poetik yaradıcılığında həlledici rol oynadı. Bu illərdə çətinliklərə baxmayaraq, Sabir klassik Şərq ədəbiyyatını dərindən mütaliə edir, həm də bu ədəbiyyatın zəngin şəkli xüsusiyyətləri zəminində yeni ictimai məzmunlu satirik şeirlər yazır.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, M.Ə.Sabir, Abbas Səhhət, M.Tərrah, M.Mahmudbəyov və A.Nasəh birlikdə klassik şairlərin və özlərinin şeirlərini oxuyub müzakirə və təhlil edirdilər.

Inqilabi məzmunlu şeir və məqalələrlə xalq kütlələrinin fikri inkişafına kömək edən, demokratik fikirləri yayan Sabir sabun bişirib satmaqla gün keçirə bilməzdi. 1908-ci ilin yayında Sabir hökumətdən icazə alıb «Ümid məktəbi»ni açmağa nail olur. Yeni üsullu məktəbdə ana dili, fars dili, hesab, coğrafiya, təbiət və s. fənlər tədris olunurdu. Böyük sevinc və fərəhlə müəllimliyə başlayan M.Ə.Sabirin sevinci uzun sürmədi: bir ildən sonra məktəbi bağladılar.

1910-cu ildə M.Ə.Sabir Bakıya gəlir, maarifpərvər ziyalıların köməyi ilə Balaxanı məktəbində müəllimliyini davam etdirir. Şair burada fəhlələrlə yaxın əlaqə saxlayır, axşamlar onlara savad öyrədir. Mübariz fəhlələrin sahibkarlara və mütləqiyyətə qarşı açıq inqilabi çıxışları M.Ə.Sabirin dünyagörüşünə böyük təsir göstərir, onun şeirlərinin inqilabi məzmununu daha da dərinləşdirir. Bu vaxtlar ağır xəstələnən şair müalicə üçün Tiflisə gedir. C.Məmmədquluzadə və Həmidə xanımın böyük qayğısına və həkimlərin sayinə bax-

mayaraq, M.Ə.Sabirin xəstəliyi daha da ağırlaşır. O, Şamaxıya qayıtmalı olur və 1911-ci il iyulun 12-də vəfat edir.

M.Ə.Sabir əlinə qələm aldığı illər Şərq xalqlarının qəflətdən ayıldığı bir dövrə təsadüf edir. Əsarət altında əzilən vətəndaşları oyatmaq, onları özlərinə tanıtmək dövrün qabaqcıl ziyalılarının vətəndaşlıq borcu idi. M.Ə.Sabir yaradıcılığa başladığı ilk illərdən öz şeirlərini bu ruhda yazmağa çalışırdı. Lakin milli mətbuatın yoxluğu şairə zəhmətkeş xalqla sıx əlaqə saxlamağa, fikrini onlara çatdırmağa mane olurdu. Nəhayət, Sabir «Şərqi-rus» qəzetində şeirini çap etdirir. Bu, şairin ilk mətbu əsəri idi.

1905-ci il inqilabının təsiri ilə Qafqazda bir-birinin ardınca bir neçə qəzet və jurnal nəşrə başlayır. Bunların içərisində ruh etibarilə M.Ə.Sabirə ən yaxın olanı «Molla Nəsrəddin» (1906-cı il aprel) idi. Sabir inqilabi məzmunlu satirik şeirlərini gizli imzalarla müntəzəm olaraq «Molla Nəsrəddin»ə göndərir, jurnal da öz məsləkinə yaxın olan bu yeni mündəricəli şeirləri böyük həvəslə çap edib yayırdı.

Bu dövrdə bir neçə uşaq jurnalı – «Dəbistan», «Rəhbər», xeyli sonra isə «Məktəb» nəşr edildi; bir sıra yeni dərsliklər – «Birinci il», «İkinci il», «Yeni məktəb» uşaqların ixtiyarına verildi.

Şübhəsiz, Sabir kimi böyük sənətkar dövrün ictimai, ədəbi və mədəni-maarif tədbirlərindən kənarda qala bilməzdi. O, bir tərəfdən Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə «Molla Nəsrəddin»in səhifələrində uşaq ədəbiyyatı və mətbuatı uğrunda mübarizə aparır, digər tərəfdən, uşaqlar üçün yazdığı şeirləri «Dəbistan» və «Rəhbər» jurnallarında çap etdirirdi. Şair 1906-cı ildə Bakıya gələrkən «Dəbistan» jurnalının redaktoru ilə görüşüb, onunla fikir mübadiləsi aparır, uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı öz mülahizələrini bildirir. «Dəbistan»ın redaktoru uşaqlar üçün şeir yazmağı M.Ə.Sabirdən xahiş edir. Çox keçmir «Məktəb şərqisi» şeiri jurnalda çap olunur. Bu şeir məktəblilərin ən sevimli nəğməsinə çevrilir. Mirzə Ələkbər Sabir Firdovsinin «Şahnamə»sindən etdiyi

tərcümələri də «Rəhbər» jurnalının səhifələrində çap etdirir.

Mirzə Ələkbər Sabir Şamaxıda yeni yaradılan kitabxana-qiraətxananın açılışında oxuduğu «Elm» adlı şeirində, yeni nəslin təhsilinə və tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilməsinin vacibliyini bildirirdi. O, xalqın gələcək inkişafını «Vətən övladlarının savadlanmasında» görürdü.

Şair Şamaxı və Bakı məktəblərində müəllimlik edərkən uşaq ədəbiyyatının yoxsulluğunu bir daha yaqın etmiş, müxtəlif mövzularda xeyli şeir yazmışdır. Bu əsərlər nəsihətamiz mənzum hekayələrdən, elmi və məktəbi təbliğ edən şeirlərdən, məktəb şərqlərindən, habelə təmsillərdən ibarətdir.

Mənzum hekayələri. Bu mənzumələrdə şair valideynin zəhmətini, övladın ata-ana borcunu və xidmətini aydın, sadə, təsirli misralarla göstərmişdir. Şair ata-ananın zəhmət və arzularını övlada eşitdirməklə onun məsuliyyətini daha da artırır. «Məktəb şagirdlərinə töhfə» şeirində M.Ə.Sabir yeniyetmələrin həyatının məqsədindən bəhs edir. Uşaqlıqdan özünü əməyə, zəhmətə alışdıran hər kəs xoşbəxt ola bilər. Xoşbəxtliyin mənası zəhmətdədir. Lakin, tənbelliyə meyl göstərənlərin ömrü səfalətdə keçər. Zəhmət nəticəsində insan xoşbəxt gələcəyi də əldə etmiş olur, eyni zamanda xalqa, vətənə xidmət edir.

Mirzə Ələkbər Sabir yeniyetmələrə belə gözəl hisslər aşılamaq üçün xalq məsəllərindən ən səciyyəvi nümunələr seçir, kiçik süjetli mənzum hekayələr yazır, uşaqlara böyük ideyalardan xəbər verirdi. Həyatın özündən alınmış bu mövzular M.Ə.Sabir qələmində təsir gücünü daha da artırırdı.

Meyvə ağacı əkən yüz yaşlı qoca bağbana uşaqlar «bu gün varsan, sabah yox» – deyə nəhaq zəhmət çəkdiyini söylədikdə qoca onlara belə cavab verir:

Dedi: Əkmisilər, almışsınız, yemişsiz.

Xeyirlə yad edib dua demişsiz.

Əkərik bir daha yeyənlər üçün,

Əhli-xeyrə dua deyənlər üçün.

M.Ə.Sabirin uşaqlara məxsus şeirləri ibrətamiz səciyyəlidir. O, təlqin edəcəyi fikrini inandırıcı, real həyat hadisələri ilə əsaslandırır. «Yalançı çoban» mənzum hekayəsi bu cəhətdən səciyyəvidir: çoban iki dəfə «sürüyə canavar düşüb!» – deyə zarafat edib eli köməyə çağırır. Üçüncü dəfə həqiqətən canavar sürüyə hücum çəkib qoyun-quzunu qırır, camaat çobanın harayını yenə zarafat bilib köməyə gəlmir. M.Ə.Sabir poetik dillə oxucularına deyir ki, ciddilik insanın ən yaxşı mənəvi keyfiyyətlərindən biridir. Əks halda, sən el-obada, camaat arasında mövqeyini itirəcəksən, heç kəs sənin sözüünə əhəmiyyət verməyəcək.

M.Ə.Sabirin mənzum hekayələrinin bir çoxunda oğurluğun, əliyərililiyin pis nəticəsi açılib göstərilir. Qocanın yerə düşən pulunu uşaq götürüb sevinə-sevinə evlərinə gətirir. Lakin ana bu pulun zəhmətlə qazanılmadığını övladına təsirli sözlərlə başa salır. «Oğul, özgənin pulu bizi ucaltmaz, əksinə, dost-düşmən yanında başısağığı olar. Başqalarının üzünə baxa bilmərik. Pul nə qədər fərəh gətirsə də, təmiz vicdan ondan daha qiymətlidir».

M.Ə.Sabirin Molla Nəsrəddin lətifələri əsasında yazdığı «Molla Nəsrəddin və oğru», «Molla Nəsrəddinin yorğanı» mənzumələrində də oğurluğun pis nəticəsi, insanın mənəviyyatına ləkə olması poetik dillə söylənməmişdir.

M.Ə.Sabir «Artıq alıb əskik satan tacir», «Camış və sel» şeirlərində əliyərililiyi pisləyir. Şair deyir ki, artıq alıb əskik verən tacirin oğlu da atasının yolu ilə gedir. O da öz atasından oğurlamaq istəyir. Ata oğlunu cəzalandırıqda isə nurani qoca işə qarışır:

Əkdinin danənin budur səməri,

Səndən əxz eləyib həmin hünəri.

Ataların yerində işlətdiyi «Nə əkərsən, onu da biçərsən» məsəlindən M.Ə.Sabir gözəl istifadə edib atanın bəd əməllərinin ağır nəticəsini oxucularına çatdırır. Şair mənzumənin sonunda valideynlərə üzünü tutub nəsihət eləyir.

«Doğru olsan, övladın da doğru olar, oğru olsan, övladın da oğru olar».

Böyük sənətkarın qənaətinə görə, övladın sağlam təbiiyyəti ailədəki şəraitdən asılıdır. Buna görə də, uşağın tapıb gətirdiyi pulu ana sahibinə qaytardığı kimi, gərək tacir də öz ticarətinə haram qatmasın. Əks halda, «Camış və sel» hekayəsində olduğu kimi, atanın aqibətinə övlad da rişxənd edib güləcək. Südə su qatan kişidən təbii fəlakət intiqam alır. Sel camışı aparır. Atanın göz yaşlarına baxmayaraq, cəsarətli oğul onun günahını üzünə deyir:

...Ağlama, babacan!

Çünki südlərə süfeyl oldu,

Qatdığın su yığıldı seyl oldu.

Deməli, selin camışı aparması «fələyin qəzası» deyil, atanın tutduğu pis əməlin nəticəsidir.

M.Ə.Sabirin «Təbib ilə xəstə», «İskəndər və fəqir» hekayələrində insanın xarakterinə məxsus məntiqi cavabı maraqlıdır. İstər fəqirin Makedoniyalı İskəndərə, istərsə də həkimin xəstəyə cavabı adamı düşündürür.

Şərqilər. M.Ə.Sabirin «Uşaq və buz» şeiri bu gün də bədii dəyərini itirməyən, dillər əzbəri olan şərqilərdən biridir. Şair burada həyat hadisəsinin bir anının gözəl poetik lövhəsini yaratmışdır. Məktəbə gedən uşaq buz üstə sürüşüb yıxılır və ayağa qalxıb deyir:

Sən nə yamansan, a buz?

Adam yıxansan, a buz.

Az qalib ömrün sənin,

Yaz gələr, artar qəmin.

Əriyib suya dönərsən,

Axıb çaya gedərsən.

Bu şeirdəki uşaq obrazı ağıllı, cəsarətli və yaşına münasib anlayışa malikdir. O, yıxılarkən ağlamır, ayağa qalxıb cəsarətlə buzun yazda əriyəcəyini və axıb çaylara qa-

rısaçağını söyləyir. Şeirin dili axıcıdır, fikir, məna aydındır. Əlbəttə, real həyat hadisəsindən belə poetik və öyrədici nəticə çıxartmaq M.Ə.Sabir yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Uşağın buzla rəftarı yaşdılarına bir sıra gözəl keyfiyyətlər – həzircavablıq, iradəlilik, dözümlülük və cəldlik aşılayır.

M.Ə.Sabirin təkcə «Uşaq və buz» deyil, «Məktəb şərqisi», «Məktəbə tərgib», «Elmə tərgib» şeirləri də dərin mənalılıqına və yüksək bədii ifadə xüsusiyyətlərinə görə uzun müddət yadda qalır. Həmin nəğmələrin əvvəlində M.Ə.Sabir məktəbin böyük əhəmiyyətindən, elmin səmərəsindən, elmlə insanın böyük arzularına, işıqlı günlərə qovuşmasından, Vətənə, xalqa xidmətindən bəhs edir. Şair öz şərqilərini Azərbaycanda yeni üsullu məktəblərin fəaliyyətə başladığı illərdə yazmışdır. Buna görə də onlarda məktəbə çağırış, elmə həvəs hissinin təbliği güclüdür:

Mənim bağım, baharım,

Fikri ziyalı oğlum!

Məktəb zamanı gəldi,

Dur, ey vəfah oğlum!

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanım!

Məktəbdə var şərəfət,

Dəftərdə var lətafət.

Cari olur qələmdən

Şirin-şirin hekayət.

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanım!

M.Ə.Sabirin «Yaz günləri» və «Cütçü» şeirlərində baharın gəlişi, təbiətin oyanması, kəndlilərin tarlalara çıxıb əkinə başlaması poetik lövhələrdə təsvir olunmuşdur. Kiçik həcmli bu şərqilərdə daxili süjet, yüksək emosionallıq var. Şair baharın gəlişini «Yaz günləri» şeirində bir neçə misra ilə

sənətkarlıqla ümumiləşdirir:

*Gəl, gəl, a yaz günləri,
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.
Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək.
Yarpağı ləçək-ləçək.*

«Cütçü» şərqisində isə şair insanın zəhmətlə ucaldığını göstərir: İnsan nə qədər çox əmək çəksə, bir o qədər də gözəl yaşayar.

Təmsilləri. M.Ə.Sabir mənzum hekayə və nəsihatlərin-dəki fikirlərini təmsillərində daha da inkişaf etdirir. Mühüm ictimai-siyasi məsələlərin mahiyyətinə məharətlə toxunmaq, müasirinin tipik obrazını poetik lövhələrlə özünəməxsus bacarıqla yaratmaq Sabirə xas olan yaradıcılıq istedadıdır. Hiyləgərlik, təkəbbürlük, lovğalıq, gələcəyə biganə qalmaq kimi mənfi xasiyyətlər böyük sənətkarı həmişə düşündürmüşdür. O, insanlarda təsadüf olunan və ümumxalq işinə zərər vuran mənfi xasiyyətləri islah etmək, onların fəlakətli olduğunu müasirlərinə başa salmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, özünə məxsus ədəbi maneralardan məharətlə istifadə edirdi. Şair bəzən obrazları qarşılaşdıraraq birinin dili ilə digərinin nöqsanlarını açıb göstərmiş, tənqid etmişdir.

M.Ə.Sabir Füzulinin «Söhbətül-əsmar»ından bir qədər fərqli olaraq «Ağacların bəhsi»ndə üç ağac götürür və onları qarşılaşdırır: palıd öz nəhəngliyi ilə, alma dadlı meyvələri ilə, şam isə qışda da yamyaşıl olması və ev tikənlərə gərəkliyi ilə öyünür. Deməli, təbiətdə lazımsız heç bir şey yoxdur. Barlı ağac meyvəsi ilə insanlara fayda verdiyi kimi, barsız ağacın da öz dəyəri, öz yeri var.

Ən kiçik canlı olan qarışqa özündən qat-qat ağır yükü böyük həvəslə yuvasına daşıyır. Şair oğlunu qarışqadan ib-

rət almağa çağırır və göstərir ki, kiçik işləri görmək hünər deyil, hünər odur ki, böyük çətinliklə işıqlı əməllər görəsən:

*Kişilər, himməti dağı qoparı,
Kişi ol, dağ qopar əhəmiyyət ilə!
...İş apar, baş gedərsə qoy getsin,
Ad qalır, bəs deyilmi millət ilə?!*

«Hörümçək və ipəkqurdu» təmsilində isə M.Ə.Sabir vətənə, xalqa faydalı olmağı təbliğ edir. İpəkqurdu öz sürətli işi və məharəti ilə öyünən hörümçəyin zərərli təbiətini üzünə söyləyir. Məharət tez və çox iş görməkdə deyil, cəmiyyətə nə dərəcədə xeyir verməkdədir. Ona görə də ipəkqurdunun dili ilə şair görülməli işin səmərəsini belə təbliğ edir:

*Leyk məndə yox isə də üsrət,
Yapdığım işdə var ağır qiymət.
Aləmə fəidə verir karım,
Hər kəs istər ola xəridarım.*

M.Ə.Sabirin rus təmsilçisi Krılovdan iqtibas etdiyi «Qarğa və tülkü» təmsilində ik xarakter səciyyələndirilir: hiyləgər və yaltaq təbiətli tülkü və düşüncəsizliyi, ağılsızlığı ucundan onun toruna düşən qarğa. Ona görə də M.Ə.Sabir təmsilin sonunu öz üslubuna məxsus ümumiləşdirir:

*Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı yaqın ki, yaltaqlar.*

Göründüyü kimi, M.Ə.Sabir pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, öz poetik yaradıcılığı ilə də gənc nəslin maariflənməsinə, nəcib insani sifətlər, vərdislər əxz etməsinə çalışmışdır. Çünki böyük sənətkar gələcəyin sahibləri olan gəncliyə, Onun xoşbəxt sabahına inanırdı.

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikri tarixinə nasir, dramaturq və maarif xadimi kimi daxil olmuş Süleyman Sani Axundov həm də yeni uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri idi.

S.S.Axundov Şuşa şəhərində dünyaya göz açmış, uşaqlığı Ağdamın Seyidli kəndində keçmişdir. Atasını erkən itirən Süleyman kiçik yaşlarında anasının yanında qalsa da, məktəb yaşına çatdıqda dayısı Səfərlibəy Vəlibəyovun himayəsi altında yaşamışdır. O zaman S.Vəlibəyov Qori seminariyasında müəllimlik edirdi. Odur ki, Süleyman seminariyanın ibtidai məktəb bölməsinə daxil olur, sonra isə əsas şöbədə təhsilini davam etdirir. 1894-cü ildə seminariyanı bitirir və Bakıda üçüncü «Rus-tatar» məktəbinə müəllim təyin olunur.

S.S.Axundovun ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti də bu dövrə təsadüf edir: «Tamahkar» pyesi ilə ədəbi aləmə daxil olan gənc Süleyman sonralar «Eşq və intiqam», «Laçın yuvası» kimi məşhur pyeslərini yaradır. Bununla belə, o, kiçik hekayələr ustası kimi tanınmışdır.

S.S.Axundov ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, ictimai-mədəni işlərdə, xalqın maariflənməsi yolunda ciddi səy göstərir. Bu məqsədlə o dövrün qabaqcıl ziyalıları və maarifpərvər xadimləri N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq və b. ilə yaxın əlaqə saxlayır, onlarla bir cəbhədə çalışır.

1906-cı ildə I müəllimlər qurultayında S.S.Axundov ərəb əlifbasının islahı, yeni dərs üsuluna keçilməsi kimi bir sıra vaxtı çatmış vacib məsələlərin irəli sürülməsində və müdafiə olunmasında fəal iştirak edir. M.Mahmudbəyov, S.Əbdürrəhmanbəyadə, F.Ağzadə, A.Talıbzadə, A.Əfəndizadə ilə birlikdə gənc maarifpərvər «İkinci il» (1908) dərsliyini hazırlayb nəşr etdirir. Bu dərslik milli dildə, sadə və aydın üslubda yazılmışdı. Dərslikdə M.Ə.Sabirin, A.Səh-

hətin, A.Şaiqın uzun müddət yadda qala bilən oynaq vəznli uşaq şeirlərindən nümunələr verilmişdi. «İkinci il» dərsliyi ağır şəraitdə yaşayan yoxsul balalarını yeni üsullu məktəbə cəlb edirdi. Həmin dərslik milli ədəbiyyatın tədrisi tarixində yeni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən uşaqlara məxsus bədii ədəbiyyatın tədrisinə böyük ehtiyac duyan S.S.Axundov «Qorxulu nağıllar»ını yazıb 1911-ci ildən nəşrə başlayan «Məktəb» jurnalında çap etdirir. S.S.Axundov inqilabi mübarizə illərində ictimai hərəkətdə daha yaxından müdaxilə edir, inqilabın qələbəsinədən sonra isə Qarabağda mədəni-maarif ocaqlarının təşkilində fəal çalışır.

1921-ci ildən başlayaraq S.S.Axundov gənc respublikada görülən mədəni tədbirlərin qaynağında olur. Bu dövrdə onun kiçikhəcmli pyesləri «Tənqid-təbliğ teatrı»nda tez-tez səhnəyə qoyulur. Eyni zamanda «Cəhalət qurbanı», «Ümid çırağı», «Qan bulağı», «Nə üçün?», «Qatil uşaq», «Sona xala» və digər hekayələrində Azərbaycan kəndlərinin yoxsul güzəranı, ağır həyatı təsvir olunur. 1932-ci ildə Sovet hökuməti görkəmli ədib, ictimai xadim S.S.Axundovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək ona «Əmək qəhrəmanı» fəxri adını verir.

S.S.Axundov ömrünün son illərində Bakı pionerlərinin xahişi ilə «Uşaqlıq həyatından xatirələr» memuarını qələmə alır. «Qorxulu nağıllar», «Ümid çırağı» kitabında toplanmış orta və yuxarı yaşlılara məxsus hekayələr və «Uşaqlıq illərindən xatirələr» S.S.Axundova Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqe qazandırmışdır.

Qorxulu nağıllar. Bu silsiləyə müəllifin beş hekayəsi daxildir: «Əhməd və Məleykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrəf». Bu hekayələrdə azərbaycanlı ailələrin yoxsul güzəranı, uşaqların faciəli həyatı, ictimai fəlakəti doğuran səbəblər qələmə alınmışdır. «Zülmət səltənəti»ndə sıxıntılı mühit günahsız yoxsul balalarını qayğıdan, nəvazişdən məhrum edir, onları mənəvi və fiziki cə-

hətdən şikəst edir: təhsil, tərbiyə, sağlamlıq əvəzinə, əzir, döyür, mağaralara atır, gülləyə qismət edir.

«Qorxulu nağıllar» ictimai həyatın ibrətamiz aynasıdır. S.S.Axundov gördüyü, şahidi olduğu hadisələri hekayələrdə realist qələmlə, dolğun bədii boyalarla təsvir edir. «Abbas və Zeynəb» hekayəsində atadan yetim qalmış uşaqlar analarının himayəsi altında ağır şəraitdə yaşayırdılar: Həyatın hələ isti və soyuğunu, şirin və acısını dadmayan bu məsum balalar bu yoxsul güzəranə də qaidilər. Odun yığb satmaqla analarına cüzi kömək etməyi özlərinə borc bilirlər. Lakin zorakılıq dünyasında bu sıxıntılı, qayğılı günləri də onlara çox görürlər. Quldur Səfər onları gülləyə qurban edir. S.S.Axundov bu faciənin bahar çağı, təbiətin qoynunda 7 yaşlı Zeynəbin qulançar dərdiyi, 10 yaşlı Abbasın odun topladığı bir anda təbiətlə həmahəng təsvir edir: quşlar oxuyur, kəndlilər cütün arxasında zümzümə edir, çobanlar tütək çalır. Təbiətdə bir təntənə var. Bu zaman qəfildən açılan güllələr bu təntənəni pozur, göy çəmənə Abbasla Zeynəbin qanına qarq edir.

Hər bir dövrdə çirkin adətlərin, ədavətlərin törətdiyi cinayətlərin ağırlığı həmişə uşaqların və yeniyetmələrin həyatına xətər gətirmişdir. Məlum olduğu kimi, Gənc nəsil xalqın gələcəyidir. Yeniyetmələrə qayğı cəmiyyətin gələcəyinə olan qayğıdır. Gənc nəslin faciəsi cəmiyyətin faciəsidir. S.S.Axundov «Qorxulu nağıllar»da uşaqların başına gələn qorxulu, dəhşətli hadisələri nağıl etmiş, yeniyetmələrin faciəsini qələmə almışdır. Lakin müəllif bütün hekayələrin fənalında eyni nəticəyə gəlmir. «Əhməd və Məleykə» və «Nurəddin» hekayələrində yazıçı uşaqların ağır güzəranını təsvir etsə də, onlarda gələcəyə inamsızlıq yaratmır, əksinə, onlara ümid və etiqad təlqin edir. Ərindən əli üzülən Xədicə daxilən iztirablar keçirir, zahirdə bunu biruzə vermir, uşaqlara ümid, təsəlli verir, şirin nağıllarla onları ovundurmağa çalışır. Xoş bir təsadüf onun ümidini doğruldur. Səyyah Cəlaləddinin bacadan atdığı pul kisəsi ailəni aclıq fəlakətindən

xilas edir. Əlbəttə, səyyahın bu ailəyə köməyi təsadüfün nəticəsi olsa da, müəllifin hekayəni belə tamamlaması təsadüfi deyildi. S.S.Axundov uşaqların qəlbində sabaha ümid və inam aşılayırdı.

«Nurəddin» hekayəsində isə süjet daha geniş, hadisələr daha əhatəli, xarakterlər dolğun və bitkindir.

Nurəddin bəxtiyar ailədə dünyaya gəlmiş, ilk tərbiyəsinə ciddi qayğı göstərilmişdir. O, şad və xoşbəxtkdir. Lakin bu xoşbəxtlik uzun sürmür, anası Həlimənin vaxtsız ölümü Nurəddinin gələcək iztirablarının başlanğıcı olur. Ananın təhqirləri, atanın ölümü, Əmiraslanın və Gülpərinin qurduğu tor Nurəddini çöllərə, qorxulu yollara salır. Quldur səfərlərin, əmiraslanların əksinə olaraq, həyatda hələ də insanlığını itirməyənlər, insanın insana olan borcunu unutmayanlar, səxavətli adamlar tapılır. Bir tərəfdən Nurəddinin özünün sayıqlığı və səyi, digər tərəfdən, xeyirxah əllər – dilənçi cənnətəllilər, vaxtilə atasının əl uzatdığı rəhimlər onu ölümün əlindən alır. Deməli, həyatda şəxsi qüvvələrə qarşı xeyirxah qüvvələr də var. Onlar zəif olsalar da, ümidvericidirlər. «Nurəddin» hekayəsinin də qayə və məzmunu məhz bundan ibarətdir.

Nurəddin ən ağır şəraitə düşdükdə belə uşaq təbiətinə xas olan səxavətini, təmiz hisslərini itirmir, insanlara inanır. O, pislik, hiyləgərlik görməmişdir, indi hiyləgər adamların toruna düşdükdə belə, onlara inanır. Yalnız Əmiraslanla Gülpərinin quyu başındakı söhbətlərini öz qulaqları ilə eşitdikdə hər şey ona aydın olur. Bundan sonra onların hiyləsindən xilas olmaq üçün yollar axtarır. Bununla belə, Nurəddinin təbiətində onlara qarşı yenə də kin, küdurət əmələ gəlmir. Rəhimin qayğı və səxavətindən istifadə edib dilənçi Cənnətəlini, Baharı, hətta onun ölümünə razılıq verən analığı Gülpərinə də dilənçilikdən xilas edib öz yanına gətirir. Ev sahibi Rəhim çox haqlı olaraq deyir: «Mən səni oğulluğa götürməklə böyük bir hünrə etmədim, mən ancaq yaxşıluğa yaxşıluq etdim. Bu, hər kişinin işidir. Amma sən yamanlığa

yaxşılıq etdin. Bu isə ancaq sənin kimi hər kəsin işidir».

Hekayədə səxavətli, xeyirxah adamların tipik obrazı yaradılmışdır. Nurəddin, ata-anası, Bahar, Cənnətəli, Rəhim və arvadı Rəhimə, İmamverdi və sınıqçı Hüseynin xarakterində sadə insanların dözümlülüyü, təmiz, saf təbiəti, geniş qəlbi, insani hissi əksini tapmışdır. Bu epizodik surətlərin hər birinin özünəməxsus səciyyəvi məziyyətləri vardır. Lakin onların hamısına məxsus bir mənəvi keyfiyyət də vardır ki, o da Nurəddinə –ata və anadan məhrum olan uşağa qayğı göstərmək, ona həmdəm olmaqdır.

Bəs Nurəddini məhrumiyyətlərə düşər edən kimlərdir? Yetim qalmış Nurəddinin var-dövləti hesabına əmisi oğlu Əmiraslanla olan keçmiş sevgi macəralarını oyadıb təzələmək, səadətə qovuşmaq istəyən analıq – Gülpəri. Yazıçı öz oxucusunu inandırır ki, özgənin hesabına yaşamağa can atan qəddar və pozğun adamlar gec-tez cəzalarına çatmalı, qazdıqları quyuya özləri düşməlidirlər. Əmiraslan da məhz bu qəbil sifətlərə malik olduğu üçün həyat onun cəzasını verir. «Nurəddin» hekayəsində yaxşılıqla pislilik qarşı-qarşıya dayanır. Mübarizə bu iki qüvvənin arasında davam edir. Yaxşılıq, xeyirxahlıq qələbə çalır. Vaxtilə pislilik eləyən Gülpəri bu insanların nəcib əməlləri qarşısında diz çökür, Nurəddinin böyük qəlbinə hamı heyran qalır.

«Nurəddin» hekayəsində S.S.Axundov humanist baxışlarını ifadə etmiş, insanlarda olan ən nəcib və ülvəi duyğuları kiçiklərə də aşılamağa çalışmışdır.

Yazıçı eyni mündəricəni «Qaraca qız»da bir qədər də qabarıq vermişdir. Qaraca qızın məsud həyatında təbii fəlakət dönüş yaratsa da, hadisələrin axarı onun taleyini insanlara bağlayır. Qaraca qızın həyatı ağır keçir. Zəmanənin tufanlarında bu məsum, ufaq qız – Tutu məhrumiyyətə və mənəvi sarsıntılara məruz qalır. O da Nurəddin kimi bəd-xah və xeyirxah insanların əlinə keçir, təhqir də görür, nəvaziş də.

S.S.Axundovun balaca surətləri xasiyyətə biri-birinə

çox yaxındır. Hətta demək olar ki, eynidir: insanlara inanmaq, özündən böyüklərə hörmət və ehtiram, tay-tuşlara mehribanlıq, hətta yeri gələndə öz həyatını onun yolunda qurban vermək, təbiətə aludəçilik. Bu cəhətdən Tutu daha səciyyəvi, bitkin surətdir.

Təbii fəlakət Tutunu ata-anadan məhrum etmişdir. Zəlzələdən xilas olan Tutu sahibsiz qalmışdır. Adamların başı qarışdığından Tutu unudulub bir müddət qaraçılar ailəsinin himayəsində yaşamaqlı olur. Burada insanlar müxtəlifdir: heyvanla insana fərq qoymayan, kobud, sərt təbiətli Yusiflə bərabər, xoş xasiyyətli və istiqanlı Yasəmən kimi qadınlar da vardır. Yasəmən Qaraca qızın yolunda öz həyatını qurban verir. Yasəmən son anda Yusifin ona qarşı bütün təhqiramiz hərəkətlərini belə bağışlayır. Yalnız Qaraca qızla mülayim rəftar etməyə ona and içdirir. S.S.Axundova görə, təbiətə fərdi məziyyətlərə malik olan nəcib insanlar hər yerdə, hər şəraitdə səmimiyyətini, ləyaqətlərini qoruyub saxlayırlar.

Qaraca qız təsadüfən düşdüyü bəy və rəiyyət mühitində yaşayır. S.S.Axundov Tutunun düşdüyü mühiti – bəylərin məişətini, məşguliyyətini, rəiyyətlə rəftarını, ailə münasibətlərini, övlad tərbiyəsini bütün təfərrüatına qədər ustalıqla təsvir edir. Hüseynqulu xan zahirən Pəricahan xanıma nisbətən mülayim və xoşrəftar görünür. Hətta Ağcanın Qaraca qızla oynamasına şərait də yaradır. Lakin Piri baba Qaraca qızın zəhəri udmasında onları müqəssir saydıqda Hüseynqulu ağanın daxili siması aşkar olur: o, Piri babanı da, can verən Qaraca qızı da təhqir edir. Ağca ilə Qaraca qızın görüşməsinə qəti qadağan edən, rəiyyətlə bəylik arasına sədd çəkən Pəricahan, qızını ilan çaldıqda canını doğma balasından daha əziz tutur, nökrələri köməyə çağırır, Qaraca qızı ölümə verir.

S.S.Axundov hekayədə təlim və tərbiyəyə dair görüşlərini Qaraca qızla Ağcanın təsvirində ifadə etməyə çalışmışdır. Qaraca qız ata-ana qayğılarından, ailə nəvazişlərindən məhrum olsa da, bədencə sağlam, gümrəh, həm də həssas, diribaş bir qızıdır. O, sağlamlığı təbiətin təmiz havasından,

həssaslığı isə Yasəmən və Piri baba kimi nəcib insanların rəftarından, şirin nağıllarından öyrənmişdir. Lakin Ağca bütün bunlardan məhrumdur. O, ciddi nəzarət altında saxlanılır, ən xırda hərəkət üstə yeməkdən məhrum edilir. Buna görə də bədənə zəif olan Ağca şüurca da Qaraca qızdan çox-çox geri qalır. Mürəbbiyəsi Mariya İvanovna onu birçə an belə gözdən kənara qoymur. Şübhəsiz, belə tərbiyə üsulu uşağın sərbəst inkişafına mane olur, onu həm fiziki, həm də zehni inkişafdan geri qoyur. Buna baxmayaraq, Ağca Qaraca qıza mehrini salır, onu gördükdə sevincinin həddi-hüdudu olmur. Anasının ciddi müqavimətinə baxmayaraq Ağca Qaraca qızla bir yerdə olmaq, təbiətin təmiz havasında oynamaq, əylənmək istəyir.

Yazıçı əsl tərbiyə üsulunu Piri babanın Qaraca qıza qayğısında ifadə etmişdir. Piri babanın simasında müdrik və mehriban ataların övlada, yeniyetmələrə münasibəti təsvir olunmuşdur. Dünyagörmüş Piri baba bəyzadələrin təbiətinə yaxşı bələddir. Buna görə də, onlara çox da qaynayıb qarışmaz, özü dediyi kimi, bir qədər aralı gəzərdi. Piri baba bağcılığı, arıçılığı və ümumiyyətlə, təsərrüfatı yaxşı bilir, öz sənətinin kamil ustasıdır.

Ədibin hiss və həyəcanla təsvir etdiyi günahsız Əsrəfin («Əsrəf») həyat yolu da real həyatın özüdür. Burada müəllifin uydurmasına ehtiyac da yoxdur. Əsrəfin özgə qapılarına düşməsinin başlıca səbəbi vaxtilə var-dövlət sahib olmuş, sonralar isə tələyə düşmüş atadır. Dəmir yolunda baş verən hadisə nəticəsində körpə Əsrəf ata-anasını itirir. Bir müddət müəllim Nikolay İvanoviçin ailəsində yaşamağı olur. Əsrəf bu ikinci «valideyn»i də itirir. Üçüncü bir «valideyn»in himayəsi altında yaşamağı olur. Əsl ata-ana isə Əsrəfi ölmüş bilib Tomsk şəhərində göz yaş tökür. Real həyat materialına əsaslanan hekayə, təəssüf ki, yarımçıq qalmışdır.

S.S.Axundovun «Qorxulu nağıllar»ı orijinal bir üslubda yazıldığına, bu gün də öz bədii dəyərini saxladığına görə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir nümunələrindəndir.

«Uşaqlıq həyatından xatirələr». S.S.Axundov kiçik yaşlarından yaxşı müşahidə qabiliyyətinə, həssas təbiətə malik olmuşdur. Uşaq həyatını heyranəmiz ustalılıqla təsvir etməsində də onun xatirələri, dərin müşahidəçiliyi müəyyən rol oynamışdır. Əlbəttə, zəngin həyat təcrübəsi olan S.S.Axundov memuar yazmaq niyyətində olmamışdır. Lakin pionerlərin arzusunu yerinə yetirərək «Pioner» jurnalı üçün uşaqları maraqlandıran hadisələri qələmə almışdır. Buna görə də ədib öz həyatından maraqlı hadisələri ayrı-ayrı epizodlar halında qələmə almışdır. Bu epizodlarda XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin həyat tərz, əsas məşguliyyəti, aranı və yaylağı, təsərrüfatı, bağ və bostanı, yaz əkini, yay biçini, payızda qışa hazırlığı aydın bir dildə, səmimi təsvir olunmuşdur.

«Uşaqlıq həyatından xatirələr»ində yazıçının əsas məqsədi təbiət aləmi haqqında müşahidələrini uşaqlara çatdırmaq, onlarda torpağa maraq oyatmaq, bağlılıq hissi aşılamaq idi. S.S.Axundov təbiətə kəşf olunmamış bir xəzinə kimi baxırdı. O öz balaca dostlarına öyrətmək istəyirdi ki, bu xəzinəyə sahib olmaq üçün həssas müşahidə qabiliyyəti və həyat təcrübəsi zəruridir. Onun əmisi Tağı zəngin həyat təcrübəsi və müşahidə qabiliyyəti olduğuna görə, əsl xalq «müəllimi» kimi hamıya məsləhətlər verər, kömək edərdi. Təbiət hadisələrini başa düşməkdə də S.S.Axundova onun böyük köməyi olmuşdur. Bu barədə ədib yazır: «İlin hər fəslində biz uşaqlar üçün bağda məşguliyyət var idi. Bahar vaxtı ağaclar hər növ rəngin çiçəklər açaraq, bağları gülüstana döndərirdi. Bu zaman quşlar yuva tikməyə məşğul olduqda biz də onlarla bəhs edərək evcik tikib çiçəklərlə bəzərdik. Yay fəslində ərik, gavalı, böyürtkən dəyərdi. Payız gəldikdə böyüklərlə bərabər üzüm, heyva, nar, əzgil, zoğal, alma, armud, qoz və qeyri meyvələr yığmağa məşğul olardıq. Hətta qışda da özümüz üçün iş tapardıq...»

«Xatirə»də quşların yaşayış tərz, yuva qurmaq, bala çıxarmaq, uçuşa öyrətmək, ov etmək və s. məşguliyyəti təs-

vir olunur və maraqlı, təbii misallar gətirilir. S.S.Axundov balaca alabəzək qurdun yarpaq yeyə-yeyə necə böyüyüb tor qurduğunu, sonra torun içində qaldığını, daha sonra gözləri və ayaqları yox olduğunu, bir müddət sonra yenidən göz və qanad gəldiyini Tağı əminin dili ilə nağıl edir. O qeyd edir ki, «Mən qaranquş, quzğun, çalağan, qızılquş, qırğı, yapalaq, bayquş, sar kimi ot yeyən vəhşi quşları, alacəhrə, şeyda bülbul, sarıköynək, baltadimdik kimi oxuyan bağ quşlarını, ya da turac, qırqovul, kəklik, bildirçin kimi ov quşlarını məktəbdə şəkildən yox, hələ uşaq ikən təbiətin özündə Tağı əminin vasitəsilə gördüm, öyrəndim.»

S.S.Axundovun 1920-ci illərdə qələmə aldığı hekayələrin bir qismi orta və yuxarıyaşlı uşaqların mütaliəsi üçün münasib sayıla bilər; «Qan bulağı», «Ümid çırağı», «Cəhalət qurbanı», «Qatil uşaq», «Nə üçün?», «Təbrik», «Mister Qreyin köpəyi» və b.

S.S.Axundovu bir müəllim və maarifpərvər ictimai xadim kimi düşündürən gənc nəslin taleyi idi.

O, XX yüzilin əvvəllərində yazdığı hekayələrində uşaqların səfəlatini, ağır həyatını təsvir edir, başa salır ki, zülm və istismar aləmində uşaqlar xoşbəxt ola bilməz. «Qan bulağı» və «Ümid çırağı»nda yeniyetmə qəhrəmanların tayfa ədavətinin qurbanı olması, «Cəhalət qurbanı», «Təbrik» hekayələrində cəhalət və نادانlığın törətdiyi faciələr bu baxımdan səciyyəvidir.

Bu hekayələrdə inqilabdan əvvəlki ictimai fəlakətlər, sadəcə, təsvir olunmur, onu doğuran ictimai səbəblər açılıb göstərilir. Eyni zamanda oxucuda gələcəyə dərin inam hissi təlqin olunur. «Niyyə?», «Mister Qreyin köpəyi» hekayələrində isə çar hakimiyyətinin və ingilis müstəmləkəçiliyinin zorakılığı, riyakar siyasəti ifşa edilir.

Şübhəsiz belə hekayələrin böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

ABBAS SƏHHƏT (1874-1918)

Abbasqulu Mehdişadə Səhhət Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini atası Əliabbasın məktəbində almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Abbas Səhhət atasının məsləhəti ilə təhsilini artırmaq üçün 1894-cü ildə Məshədə gedir, bir il orada oxuduqdan sonra Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. O, universitetdə təhsilini davam etdirməklə yanaşı, fransız dilini öyrənir, fransız ədəbiyyatından tərcümələr edir. A.Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır. Tehran Universitetinin diplomu ilə Rusiyada həkimlik etmək hüququ olmadığına görə uzun müddət işsiz qalır.

Bu dövrdə A.Səhhət M.Ə.Sabir, A.Ə.Nasəh, M.Tərrah və M.Mahmudbəyovla şəxsən tanış olur. Çox çəkmir ki, bu, məslək dostluğuna çevrilir. Onlar yaratdıqları ədəbi məclisdə yazdıqları şeirləri oxuyur, müzakirə edirlər, klassik ədəbiyyatı mükəmməl öyrənirlər.

A.Səhhət 1906-cı ildə Şamaxıda açılan realni məktəbdə dərs deməyə başlayır. Nizami, Füzuli, Puşkin, Lermontov kimi klassik Azərbaycan və rus şairlərinin yaradıcılığını uşaqlara öyrədir.

1907-ci ildə Şamaxıda açılan qiraətxananın təşkilində Səhhət də yaxından iştirak edir. Qiraətxana tezliklə ziyalılardan görüş və ədəbi mübahisə yerinə çevrilir, bundan şübhələnməyə rəisi A.Səhhətin evində axtarış aparılmasına və qiraətxananın bağlanmasına səbəm verir.

Ədəbi yaradıcılığı ilə bərabər pedaqoji işə ciddi əhəmiyyət verən A.Səhhət məktəblilərin dərsliyə böyük ehtiyacını nəzərə alaraq M.Mahmudbəyovla birlikdə «Yeni məktəb» (1909) dərsliyini tərtib edir. O öz şeirlərini, məqalələrini, rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümələri «Dəbistan», «Rəhbər», «Zənbur», «Həyat», «İrşad» və başqa mətbuat səhifələrində çap etdirir. 1912-ci ildə şairin «Sınıq saz» şeirlər kitabı və «Məğrib günəşləri» adlı bədii tərcümələrindən ibarət

rət iki cildlik əsərləri çap olunur.

A.Səhhət 1913-cü ildə Volqaboyunda istirahət edərkən «Volqa səyahəti» yol təəssüratını, 1914-cü ildə isə «Əli və Aişə» hekayəsini qələmə alır. Lakin 1918-ci ildə Şamaxıdan getməli olan şairin öz əlyazmalarını aparmağa imkan edə bilmir. Həmin əlyazmaları bu vaxtadək tapılmamışdır.

A.S.Səhhət bir neçə ay Petropavlovskda (indiki Sabirabad – Q.N.) yaşayır, sonra isə Gəncəyə köçür. Elə həmin il orda yatalaq xəstəliyindən vəfat edir.

Şeirləri. A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı şeirləri məzun və mündəricə cəhətdən zəngindir. Uşaqların həyatı, təhsili və tərbiyəsi, vətənə məhəbbəti, təbiətə, heyvanlar aləminə münasibəti bu şeirlərin mövzusu olmuşdur. «Ata və oğul», «Ana və bala», «Oğru və anası», «İki uşaq», «Məktəb şagirdi», «Tənbəl» şeirlərində A.Səhhət uşaqları məktəbə və maarifə çağırır, nicat yolunun ancaq elmdə olduğunu söyləyir. Bu məramını uşaqların təbii ehtiyacının nəticəsi kimi ifadə edir. «Ata və oğul» şeirində oğul atasına müraciətlə deyir:

*Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al!
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
Mən dayım oğluyula gəlirdim bayaq,
Gördüm o məktəbdə oxur çox uşaq.*

Şeirin süjeti yığcam və aydındır. Onun məzmunundan məlum olur ki, məktəb şagirdlərinin dərslərini birlikdə əzbərdən dediklərini pəncərədən görən uşaq həvəsə gəlir, müəllim onu görüb yanına çağırır, içəri aparır. Nəvazişlə dindirib məktəbə dəvət edir:

*De, səni göndərsin atan məktəbə,
Elm oxuyub ta yetəsən mətləbə.*

İnsanın xoşbəxtliyini və səadətini zəhmətdə görən şair valideynlərin dili ilə övladları qeyrətli əməyə çağırır, onlarda tənbəlliyə, ətalətə, geriliyə qarşı barışmazlıq tərbiyə edir.

Mənfi xasiyyətlərin uşaqları həyatda rüsvay etdiyini, onların inkişafına əngəl olduğunu söyləyir.

A.Səhhətin şeirlərində vətənə, xalqa məhəbbət böyük ilhamla tərənnüm olunmuşdur. O, «Vətən», «Əhmədin qeyrəti», «İstiqbal bizimdir», «Şair, şeir pərisi və şəhərli» əsərlərində gəncləri vətəni sevməyə, onun azadlığı naminə mübarizə aparmağa sövq edir.

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.*

Deyən şair vətəni anaya bənzədir. Ana uşağı böyüdüb bəslədiyi kimi, vətən də bizi sinəsində böyüdür. Bizim qanı-mız onun südüdür.

*Vətən – əcdadımızın mədfənidir,
Vətən – övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz.
Olsa, o şəxsdə vicdan olmaz.*

A.Səhhət vətənə məhəbbət oyatmaq üçün təbiəti, bə-harı və qışı tərənnüm edir. «Köç» şeirində aran və yaylaq, elin adəti sənətkarlıqla təsvir olunur:

*Səhər-səhər yaz çağı
Köçür oba yaylağa.
Gəlinlərin balağı
Batır lila, batlağa.
Arvad, kişi, oğlan, qız,
Gön qarıqlı, başmaqlı
Gedir qoruq-qaytaqsız,
Gəlin, qızlar yaşmaqlı.*

A.Səhhət təbiət aşığıdır. Onun yaratdığı peyzajlarda təbiət real və canlıdır. Şair təbiəti insan və onun əməyi ilə təmasda təsvir edir. «Yay gecəsi» şeirində şairin incə və həssas qəlbinin döyüntüsü hiss olunur:

*Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfaqın qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.*

*Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban,
Yumuşaq göy çəmənün üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən,
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Cox sərin dir havası, keçmə bu yaylaqlardan.*

Şeirdə səhər mehinin nəfəsi, göy çəmənün ətri, şəhin tərəvəti duyulur. Belə bir anda oxucu özünü sürüsünü göy yaylağa yayan çobanın yanında, zəmilərə yollanan biçinçilərin arasında hiss edir.

A.Səhhətin təbiət şeirlərində yoxsul kəndlilərin həyatı, məişəti canlandırılır. Şairin «Qış», «Yaz», «Yay gecəsi» şeirlərində də eyni tərəvət duyulur. Bu qəbil şeirlərində A.Səhhət uşaqlarda və gənclərdə vətənimizə, onun zəngin təbiətinə və əməksevər insanlarına məhəbbət hissi oyadır.

Təmsilləri. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatından, müdrik xalq məsələləri, əfsanə və rəvayətlərindən, klassik Şərq şeiri ənənələrindən bəhrələnən A.Səhhət eyni zamanda böyük rus təmsilçisi İ.A.Krilyovun da personajlarından məharətlə istifadə edirdi. Şairin təmsilləri həm mövzu, həm də onun bədii həlli baxımından daha həyatı səciyyə daşıyır.

A.Səhhət ictimai həyatda, məişətdə gördüyü, müşahidə etdiyi hadisələri öz təmsilində qələmə aldığı zaman mənfi halları islah etmək məqsədi güdürdü. «İt və kölgəsi», «Ayı və arılar», «Sərçə və qırğı», «İki dana», «Ulaq və aslan», «Ayı və şir» və b. təmsilləri belə bir məramın nəticəsində yaranmışdır. Bu təmsillərdə tamahkarlıq, xudbinlik, lovgalıq, özbaşınalıq ciddi tənqid olunur. «İt və kölgəsi» təmsilində ağzında tikə suya baxan it öz kölgəsini özgə bilib suya atılır və ağzındakı tikəni də itirir. Qanmaz ayı öz nəhəngliyinə güvənib arıların yuvasını dağıdır, ancaq arıların iynəsinin ağrısını duyduqda qaçıb canını qurtarmağa çalışır. İstər «Ayı və arılar» təmsilindəki ayı, istərsə də «Aslan və ulaq»dakı ulaq şairin tənqid hədəfi, ifşa etdiyi tiplərdir. Ancaq ölüm aya-

ğında axmaqlığını anlayan ulaq («Aslan və ulaq») daxili peşmançılığını biruzə verir:

*Gücümü mən bilə-bilə nahəq,
Şirə qıldım hücum mən əhməq.
Mən bilirdim bu aslanın hünərin,
Çəkirəm indi səhvimin zərərin.*

Uşaqların ibrətamiz nəticələr çıxarması üçün şair təmsili əxlaqi-tərbiyəvi mülahizələrlə tamamlayır.

«Sərçə və qırğı» təmsilində qırğı sərçəni qovarkən cütcünün qurduğu tələyə düşür və cütcüdən xahiş edir ki, onu buraxsın:

*İstər idim ovlamağa sərçəni
Sən niyə nahaq yerə tutdun məni?
Verməmişəm mən ki xəsarət sənə,
Sən də dəxi vermə əziyyət mənə.*

Qırğı günahsız sərçənin canına qəsd etmək istəyir, lakin özü tora düşdükdə səsinə ucaldır, etirazını bildirir, azad olunmasını tələb edir. Cütcü qırğıya daha sərrast və məntiqi cavab verir:

*...Bircə mənə qıl bəyan,
Sərçə veribdimi sənə bir ziyan?
Qəsd eləmişdin nə üçün canına,
Olmuş idin təşnə onun qanına?*

Şair təmsilin sonunda haqqı, ədaləti tapdalayanlara ibrət dərsi vermək qəsdilə deyir:

*Xalq ilə hər kəs necə rəftar edər.
Haqq onu ol dərddə giriftar edər.
Yaxşılaşa yaxşı cəzalar alar,
Pisliyə həm dürlü səzalar alar.*

A.Səhhət təmsillərinin bir qismini Füzulinin «Meyvələrin söhbəti» təmsilinin bədii üsulundan istifadə edərək

yazmışdır. «Güllərin bəhsi», «Qarışqa və milçək», «Gün və külək» təmsillərində bir-birilə bəhsə girişmək, öz üstünlüklərini nəzərə çatdırmaq, birinin digərinin zəif və kölgəli tərəflərini açıb göstərməsi başlıca yer tutur. «Güllərin bəhsi»ndə güllər gözəlliklərini tərifləyirlərsə, «Qarışqa və milçək»də bir-birinin qüsurlarını üzə deməkdən çəkinmirlər. Külək günəşlə («Gün və külək») yarışa girib öz gücünü göstərmək istəyir. Günəş isə onun təklifinə razı olub qoyun otaran çobanın yaxasını açmağı təklif edir. Külək ədikcə çoban yaxasını daha möhkəm bağlayır, bərk-bərk bürünür. Lakin günəş öz hərərətini artırıqca çoban istiyə dözə bilməyib yaxasını açır.

Burada şairin məqsədi uşaqlarda günəş və külək haqqında, sadəcə, təsəvvür yaratmaq deyil, hər işin yolunu bilməyin üstünlüyünü nəzərə çatdırmaqdır. Şair təmsildə təsvir etdiyi hadisəni belə bir nəticə ilə tamamlayır:

*Güc və zor ilə heç bir iş aşmaz,
İş əlində həlim olan çəsməz.*

A.Səhhətin geniş yayılmış «İki dana» təmsilində yoldaşın ağıllı məsləhətinə qulaq asmamağın acı nəticələri təsvir olunur. Eyni tərbiyəvi fikir «Aspaz və pişik» təmsilinin də əsas məqsədidir. Burada da böyük sözüne, məsləhətlərinə etinasız olanların başına gələn fəlakətdən bəhs edilir.

Pyesləri. A.Səhhət ədəbiyyat tariximizdə ilk uşaq pyesi müəlliflərindən biri kimi də tanınır. İstedadlı şair öz pyələrində elmi biliklərin, maarif və mədəniyyətin səmərəsini, faydasını təbliğ edir. Onun 1912-ci ildə yazdığı «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» adlı birpərdəli pyesində valideynlərin elmə, biliyə nadan münasibəti, övladın isə oxumağa, təhsil almağa, elm öyrənməyə cəhdi, marağı səmimiyyətlə qələmə alınmışdır.

A.Səhhət əsas mətləbə keçməzdən əvvəl şagirdlərin tərbiyə və təhsilə münasibətlərini onların davranış və rəftarlarında göstərməyə çalışmışdır. Pyesdə iki şagird: İsmayıl və

Sadəy Həsənzadə qarşılaşdırılır. İsmayıl öz yoldaşları ilə pis rəftar etdiyi kimi, dərs oxumaqda da tənbəldir, səliqəsidir, yalançı və nadinedir. Yoldaşları ilə tez-tez əlbəyaxa olur, onlara şər atır. Sadəy isə əksinə, dərs əlaçısı olmaqla bərabər, səliqəlidir, doğrudur, yoldaşları ilə səmimi rəftar edir. Sadəy nümunəvi şagird olduğuna görə müəllimi Faiq Əfəndi ona hörmət və rəğbət bəsləyir. Hətta əlaçı və nümunəvi şagirdlərdən biri olan Əsədin atası Qori seminariyasında oxumağa getməsinə razılıq vermədikdə onun əvəzində Sadəyı göndərirlər. Sadəy kimsəsizdir, yetimdir. Onun evi məktəb, tərbiyəçisi də müəllimləridir. Sadəy təhsilini artırmaq üçün Faiq Əfəndinin onu Qori müəllimlər seminariyasına göndərmək istədiyini eşitdikdə sevincinin həddi-hüdudu olmur. Lakin cəhalət mühitində maarif işığını zülmətdə boğmaq istəyənlər də vardır. Əsədin atası Dadaş kişi də belələrindəndir. Müəllimin xahiş, yalvarış və cəhdləri, Əsədin gələcəyi haqqında dediyi xoş sözlər hay-küy salan cahil atanı yumşalda bilmir. Dadaş elə başa düşür ki, oğlunu həmişəlik əlindən almaq üçün tələ qururlar. Qori seminariyasında oxuyanların gələcəyini dərk edə bilməyən atanı, əlbəttə, müəllim yola gətirə bilməzdi. Lakin şagirdlər maarifpərvər müəllimlərin səyi ilə və onların şəxsində öz sabahlarını görüb dərk edirlər. Faiq Əfəndinin Sadəyı yola salarkən dediyi bu sözlər uşaqlarda sabaha, işıqlı gələcəyə xoş ümidlər doğurur: «Get, əzizim! Ümidvaram ki, az bir vaxtda kamil bir insan olub öz vətəninə qayıdarsan. Vətən və millətinə xidmət edərsən. Get, elmin nuru ilə işıqlan və bu qara camaata qandır ki, elm və mədəniyyət insanın xoşbəxtliyidir. Get, allah sənə kömək olsun». Bu uğurlu diləklər, şübhəsiz, vətəndaş şair olan A.Səhhətin yeniyetmələrə arzusunun ifadəsi idi.

«Tağı və Nağı» pyesində də A.Səhhətin maarifçilik görüşləri əksini tapmışdır. Xalq arasında maarifin yayılmasında ərəb əlifbasının törətdiyi çətinlikləri böyük maarifpərvər yazıçı, materialist filosof M.F.Axundov döənə-döənə xatırlatmışdır.

A.Səhhət çətinliklərin doğurduğu acı nəticələri əyani olaraq səhnəyə çıxarıb nümayiş etdirmişdir. Vaxtilə yoxsulluq üzündən çöllərə düşmüş iki əmioğlu Tağı və Nağı birbirlərini tanımadan, bir-birindən xəbərsiz bir mənzil kirayə tutub fəhləlik edirlər. Birisi gündüz, o birisi isə gecə işlədiyindən mənzil sahibi yoxsul qadın evi hər ikisinə kirayəyə vermişdir. Kənddən gələn məktub Tağı ilə Nağının əlbəyaxa olmasına gətirib çıxarır. «Tağı və Nağı» pyesində A.Səhhət yoxsulluq üzündən ev-əşiyini atıb iş soracağı ilə ömrünü künc-bucaqlarda keçirən gənclərin acı taleyini də səhnəyə gətirmiş, onların ümitsiz sabahını göstərmişdir. Tağı və Nağının həm monoloqlarında, həm də dialoqlarında onların ağır həyatı və güzəranı aydın ifadə olmuşdur.

Romantik təbiətli, alovlu maarifpərvər şair Abbas Səhhət nədən yazırsa-yazsın, onu xalqın əhvali-ruhiyyəsi, gəncliyin gələcək taleyi düşündürürdü.

III HİSSƏ

SOVET DÖVRÜ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

V FƏSİL

1918-1945-ci illərdə UŞAQ ƏDƏBİYYATI

AXC illərində görülmə ilk tədbirlər. Hər bir millətin tarixində müstəqil dövlət quruculuğu mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bu mənada milli ədəbiyyatımızın inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) özünəməxsus dövrlərdən birini təşkil etməkdədir. Bu illər millətimizin həyatında xüsusi bir mərhələ olmuş və onun gələcək inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə xalqımızın yüz ildən artıq sürən köləlik zəncirindən xilas olması, müstəqil həyata qədəm qoyması yalnız ictimai-siyasi sferalarda deyil, ədəbi-mədəni sahələrdə də köklü dəyişikliklərin gerçəkləşdirilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Türk dilinin dövlət dili elan olunması, milli mətbuatın nəşr imkanlarının genişlənməsi, türk dünyası ilə əlaqə və rəbətənin güclənməsi ictimai ideallarla zəngin bir ədəbiyyatın yaranmasına təkan verdi. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması Azərbaycanın elm, mədəniyyət və maarif tarixinin ən mühüm səhifələrindən birini təşkil etməkdədir.

Azərbaycan Dövlət Teatrı, «Teatr Xadimləri Cəmiyyəti», «Müsləman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti», «Yaşıl qələm» ədəbi birliyi bu dövrdə yaranmış və fəaliyyətini genişləndirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkədə milli mətbuatın inkişafında da müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Bu dövrdə «Azərbaycan», «Azərbaycan hökumətinin xəbəri», «İstiqlal», «Al bayraq», «Bəsirət», «İttihad», «Gələcək», «Şeypur», «Doğru yol», «El», «Əfkəri-nəfisə», «Xalq sözü», «Hürriyyət», «Zəhmət ədəsi», «Məşəl» və başqa qəzet və jurnallar dərc olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərinin ədəbiyyatı istər mövzu-problem, istərsə də forma baxımından spesifik çalarlara və keyfiyyətlərə malikdir. Bu, başlıca olaraq müstəqil dövlətçiliyin formalaşdırdığı ictimai-siyasi ab-havadan qaynaqlanmaqdadır. Qeyd edək ki, bu dövrdə «ədəbi məhsul

məzmunca bir neçə əsas, aparıcı sosial mövzu ətrafında mərkəzləşirdi: bayraqdakı rənglərin – türklük, islam və müasirlik idealının mədhi, türk və islam tarixinin tərənnümü, çağdaş modeldə ilk müstəqil, suveren milli dövlətin dəstəklənməsi, onun yaranması salnaməsinin, milli dövlətçilik ideologiyasının ifadəsi, təsbiti, ordunun hərbi uğurlarının bədii təminatı; ermənilərin Qarabağ davası, Azərbaycanda dinc əhalinin vəhşicəsinə qətl və ərazilərin talan olunması, daşnakların Bakıda tarixi abidələri, elm və mədəniyyət ocaqlarının yandırması, 28-31 mart hadisələri, millətin türk keçmişinin və islam tarixində şəhidlik və qəhrəmanlıq səhifələrinin mədhi və yada salınması; şimaldan yaxınlaşan qara duman dan və vətənin başı üstünü almaqda olan təhlükədən doğan həyəcan və təşvişin ifadəsi» (Y. Qarayev).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə poeziya sahəsində Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümğülsüm Sadiqzadə və başqa şairlərin mətbuat səhifələrində dərc olunan şeirləri dövrün ruhunu əks etdirən bədii örnəklər kimi diqqəti cəkməkdədir. Bu illərin ədəbi məhsulu olan Məhəmməd Hadinin «Əlvahi-intibah, yaxud insanların tarixi faciələri», Əhməd Cavadın «Dalğa», Hacı Kərim Sanlınin «Yeni şərqilər», əslən Türkiyədən olan Feyzulla Sacidin «Fəryad» kitabları, habelə «Milli şərqilər» almanaxı ədəbi ictimaiyyətin və geniş oxucu dairəsinin diqqət və marağına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli istiqlal düşüncəsi şeirin başlıca mövzularından birinə çevrilmiş, poetik örnəklərin əksəriyyətində bu mövzu geniş bədii ifadəsini tapmışdır. Bunu Əhməd Cavadın, Cəfər Cabbarlının, Ümğülsüm Sadiqzadənin, Əliyusifin şeirləri də aşkar sübut etməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox «istiqlal şairi» kimi tanınan Əhməd Cavadın yaradıcılığının Cümhuriyyət illəri mövzu-məzmun zənginliyi və forma rəng-

rəngliyi baxımından diqqəti cəlb etməkdədir. Əhməd Cavad «Bən kiməm?» adlı şeirində bir sənətkar kimi vətəndaşlıq kredosunu aşağıdakı kimi əks etdirir:

Soranlara, bən bu yurdum

Anlatayım nəsiyəm:

Bən çeynənən bir ölkənin

«Haqq» bağırən nəsiyəm!

Sonralar şairin bir-birinin ardınca yazdığı «Türk ordusuna», «Şəhidlər», «Azərbaycan bayrağına», «Elin bayrağı», «Gəlmə», «Bakı deyir ki...», «İngilis», «İstanbul», «Bismillah» və başqa şeirlərində Azərbaycan xalqının apardığı milli-azadlıq mübarizəsi, istiqlal hərəkatı tərənnüm olunur, azadlıq və istiqlalımıza mane olan düşmənlərin daxili-mənəvi siması açılıb göstərilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cəfər Cabbarlının «Azərbaycan bayrağına», «Sevdiyim», «Sevimli ölkəm», «Salam» və digər şeirlərində vətənpərvərlik ruhu qabarıq ifadəsini tapmış, Cümhuriyyətin simvolu olan üçrəngli bayraq tərənnüm olunmuş, türkcülük, turançılıq məfkurə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Sonralar Sovet hakimiyyəti dövründə 1937-1938-ci illər repressiyasının qurbanı olmuş, yeddi il günahsız yerə məhbus həyatı yaşamış, istedadlı nasir Seyid Hüseynin həyat yoldaşı Ümğülsüm Sadiqzadənin «Əsgər anasına», «Çəkil, dəf ol», «Bir mayıs günündə» və başqa şeirlərində istiqlal əldə etmiş Azərbaycanın taleyi əsas mövzu hədəfi olmuşdur.

Cümhuriyyət illərində poeziya ilə yanaşı bədii nəsr də özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, ideya-mövzu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən bir çox ədəbi nümunələr yaranmışdır. Əlbəttə, iyirmi üç aylıq bir dövr ərzində kifayət qədər ciddi nəsr örnəklərinin ərsəyə gəldiyini söyləmək doğru olmazdı. Lakin bununla belə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bədii nəsr öz inkişafının yeni bir epoxasına daxil olmuş, onun məzmun və forma baxımından bir çox

orijinal, təkrarsız nümunələri ilə bu illərdə yazılmışdır.

Məlum olduğu kimi, poeziya ilə müqayisədə bədii nəsr cəmiyyətdə hökm sürən ictimai-siyasi prosesləri qeyri-çevik formada əks etdirməyə meyllidir. Nəsrin qeyri-çevikliyi bir tərəfdən milli ədəbiyyatımızda şeir ənənələrinin güclü olması ilə bağlıdırsa, qarşı tərəfdən janrın poetikasında qaynaqlanmaqdadır. Bu amil özünü Cümhuriyyət dövrü nəsrində də aşkar biruzə verməkdədir. Belə ki, bəhs edilən dövrün bədii nəsr nümunələri daha çox ənənəvi mövzulara üstünlük verməsi ilə səciyyələnir.

Cümhuriyyət illərində bədii nəsr yaradıcılığını təmsil edən qüvvələr müxtəlif ədəbi nəslə malikdir. Bunların içərisində Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi və başqa yazıçıların yaradıcılıq nümunələri daha çox diqqəti cəkməkdədir.

Bu dövrün ədəbi məhsulu kimi diqqəti cəlb edən Seyid Hüseynin «Həzin bir xatirə. İsmailiyyə» hekayəsi Cümhuriyyət illərinin sosial-siyasi və mədəni-kulturoloji həyatının bədii güzgüsü kimi maraq doğurur.

Cəlil Məmmədquluzadənin «Nigarançılıq», «Konsulun arvadı», «Xanın təsbehi», «Qəssab», «Rus qızı», «Zirə» və başqa hekayələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərinin ictimai-siyasi ovqatının satirik-yumoristik səpkidə əks etdirən bədii nümunələrdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ədəbiyyatının mühüm qollarından birini dramaturgiya təşkil etməkdədir. Bu illərdə yaranmış olan dramaturji nümunələr istər poeziya, istərsə də nəslə müqayisədə daha canlı və peşəkarlıq baxımından yüksək səviyyədə olmuşdur. Cəfər Cabbarlının «Ədirnə fəthi», «Trablis müharibəsi, yaxud Ulduz», «Aydın», Hüseyn Cavidin «İblis», Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı», «Kamança» kimi pyesləri bu fikri təsdiqləyən nümunələrdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü dramaturgiyasının məzmun dolğunluğu hər şeydən öncə,

dövrün və mühitin ictimai-siyasi ab-havasından qaynaqlanmışdır. Dramaturji nümunələrdə müasirlik ruhunun qabarıq ifadə olunması da yenə mövcud cəmiyyətin problemlərinə ədəbiyyatın aktiv münasibəti və müdaxiləsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Cəfər Cabbarlının bu illərin məhsulu olan «Bakı müharibəsi» və Mirzə Bala Məmmədzadənin «Bakı uğrunda müharibə» əsərlərinin əlyazması bizə gəlib çatmamışdır. Lakin bu əsərlərin mövzusunun 1918-ci ilin Mart faciəsi və həmin ilin sentyabrın 15-də Bakının qondarma erməni-dəşnak qoşunlarından azad edilməsi ilə bağlı olduğu adlarından da bəlli olmaqdadır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Seyid Hüseynin sədrliyi ilə «Yaşıl qələm» ədəbi-elmi cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsi ədəbi prosesin və elmi-nəzəri fikrin inkişafına təkan vermişdir. «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin sıralarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əli Yusif kimi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin olması Cümhuriyyət illərində ədəbiyyatın inkişafına diqqətin artması demək idi. «Yaşıl qələm»in məramnaməsində göstərilirdi ki, «Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan xalqının fikrən yüksəlməsinə çalışmaq və Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyə və sadələşməyə sövq etmək, kimi ifadəsini tapmışdır. Fəaliyyət tarixinin qısa ömürlü olmasına baxmayaraq «Yaşıl qələm»in yığıncaqlarında Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Abbas Səhəbət, Tofiq Fikrət kimi sənətkarların yaradıcılığı müzakirə olunmuş, habelə «Hop-hopnamə»nin nəşri probleminə diqqət yetirilmiş, «İsmailiyyə» binası mövzusunda yazı müsabiqəsi keçirilmişdir.

Xatırladaq ki, Cümhuriyyət dövründə əsası qoyulmuş «Yaşıl qələm» cəmiyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi problemlərinə, ədəbi tənqiddə və ədəbiyyatşünaslığın təkamülünə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində görülmüş tədbirlər. 1920-ci il aprelin 28-də bolşeviklər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirib, hakimiyyəti ələ keçirdi. Yeni nəslin sovet quruculuğuna və kommunist tərbiyəsinə hazırlamaq üçün yeni hakimiyyət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İlk təşəbbüs olaraq yeni əlifba komitəsinin yaradılması, nəşriyyatların milliləşdirilməsi və yeni dövlət nəşriyyatının yaradılması, ana dilində dərsliklərin və bədii ədəbiyyatın nəşrinə xüsusi diqqət yetirilməsi qərara alındı.

RK(b) P-nin XI və XII qurultaylarında gənc nəslin yeni ruhda tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirildi və konkret tədbirlər görüldü. XI qurultayın qərarında deyilir: «Qurultay fəhlə-kəndli gənclər üçün ədəbiyyat yaradılmasını olduqca zəruri hesab edir... azlıqda qalan millətlər üçün, xüsusilə də türk dillərində qəzetlər və ümumiyyətlə, ədəbiyyat nəşr olunmasına diqqətli cəlb edir».¹

Qurultayda komsomol mətbuatı ilə əlaqədar da xüsusi qərar qəbul olunmuşdu: «Komsomol mətbuat orqanlarına hər vasitə ilə kömək edilməlidir. Xüsusi ilə də bir sıra iri quberniya mərkəzlərində ittifaqın müstəqil orqanları saxlanmalı, qalan yerlərdə isə partiya və sovet orqanlarında gənclər səhiyyəlikləri nəşr edilməlidir».²

RK(b) P XII qurultayında gənc nəslin tərbiyəsində ədəbiyyat və mətbuatın roluna yenidən diqqət yetirilir. Qərarında göstərilir: «Son iki il ərzində Sovet respublikasında bədii ədəbiyyat öz təsirini hamıdan əvvəl fəhlə-kəndli gənclər kütlələri içərisində yayan böyük bir ictimai qüvvə dərəcəsinə çatdığına görə, partiya öz əməli işində ictimai təsirin bu formasına rəhbərlik məsələsini gündəlik bir məsələ kimi qarşıya qoymalıdır...

MK tələbə gənclərə xidmət edən vaxtaşırı nəşrlərə xüsusi diqqət verməlidir. Tələbə jurnallarına köhnə, sinan-

mış partiya ədəbləri başçılıq etməlidir».¹

Partiyanın 1924-cü ildə çağırılmış XIII qurultayında «Mətbuat haqqında» qəbul olunmuş qərarında uşaq ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün bir sıra tədbirlər müəyyən edilmişdi. Qərarında deyilir: «Uşaq ədəbiyyatında sinfi bəynəlmiləl, tərbiyə, əmək tərbiyəsi cəhətlərini qüvvətləndirmək məqsədilə partiyanın ciddi nəzarəti və rəhbərliyi altında uşaqlar üçün ədəbiyyat yaratmağa girişmək lazımdır. Xüsusi ilə pioner ədəbiyyatı nəşr edilməsi işini genişləndirərək, komsomola kömək olmaq üçün bu işə partiya, həmkarlar və sovet təşkilatlarını cəlb etmək lazımdır».²

Bir il sonra, yəni 1925-ci ildə RK (b) P MK-nın «Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti» haqqında qətnaməsində ədəbiyyatın partiyalıq, xalqilik və ideyalıq prinsipini qeyd edən MK-nın qərarı milli dillərdə daha keyfiyyətli əsərlər yaratmaq imkanlarını göstərdi.

XIII qurultayın qərarlarını əldə rəhbər tutan Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi sahə nəşriyyatlarının yaradılmasını qərara aldı. Lakin bu dövrdə xüsusi uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatı olmadığından Bakı Zəhmətkeş Deputatları Soveti nəzdində uşaq ədəbiyyatı komissiyası yaradıldı. Bu illərdə bir sıra orijinal və tərcümə kitablarının nəşr olunmasında bu komissiyanın da müəyyən fəaliyyəti olmuşdur.

1928-ci ildə ÜİK(b) P MK «Uşaqlar və gənclər mətbuatını yaxşılaşdırmaq haqqında tədbirlər»³ adlı tarixi qərarında uşaq ədəbiyyatının həyatdan geri qaldığını, müasir mövzuların zəif işıqlandırıldığını, hadisə və əhvalatların yüksək bədiiiliklə işlənilmədiyini göstərdi. Qərarında uşaqlar üçün bədii ədəbiyyat, həmçinin təbiət, elm və texnika yeniliklərinə dair biliklərə yiyələnmək üçün müxtəlif növlü ədə-

¹ Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. II hissə, Bakı, 1954, s.669-751.

² Yenə orada, s. 3.

³ Yenə orada, s. 713.

¹ Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumunun qətnamə və qərarları. I hissə, B., 1954, s.663-751.

² Yenə orada, s.70.

biyyatın, eyni zamanda uşaqlarda kollektivizm və beynəlmilləçilik əhvali-ruhiyyəsi tərbiyə edən kitabların çap olunması tövsiyə edilirdi.

1930-cu ildə ÜİK(b) P-nin XV və AK(b) P-nin X qurultaylarının hazırladıqları proqramlar mədəni quruculuğa yeni istiqamət verdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin 10 illiyinin bayram edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan SSR XKS yanında Mərkəzi yubiley komissiyası yaradıldı. Bu komissiyanın xüsusi qərarı və təşəbbüsü ilə xeyli miqdarda yubiley ədəbiyyatı hazırlanıb çap edildi. Bunların bir qismi uşaqlara və gənclərə aid təbliğat ədəbiyyatı idi.

Qeyd edilən qərar və tədbirlər nəticəsində uşaq ədəbiyyatı yeni məzmun kəsb etmiş, bir çox sovet və dünya xalqları uşaq ədəbiyyatından nümunələr tərcümə edilərək milli fondun sərvətinə çevrilmişlər.

Uşaq mətbuatı. Yeni mündəricəli əsərlərin çap olunub kütlələrə və xüsusi ilə yeni nəsə çatdırılmasında dövrü mətbuat böyük təbliğat və təşviqat gücünə malik idi. Hələ inqilabdan keyli əvvəl fəaliyyət göstərmiş «Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» jurnallarının təmsalında uşaq mətbuatının ənənəsi və təcrübəsi vardı. Partiya və hökumətin qərarlarında göstəriləyi kimi, kiçik və orta yaşlı uşaqlara məxsus qəzet və jurnalların nəşri dövrün tələb etdiyi zəruri məsələlərdən idi. Bu münasibətlə 1921-ci il noyabrın 18-də Azərbaycan Maarif Komissarlığı kiçik yaşlı uşaqlar üçün «Maarif» adlı jurnal nəşr etməyi qərara almışdı. Jurnalın redaksiya heyətinə H.Mahmudbəyov, S.M.Qonizadə və Ə.Cəfərov seçilmişdi. 1921-ci ilin dekabr ayında «Maarif» jurnalının 1-ci nömrəsi çapdan çıxmışdır. Şəkil və illüstrasiyalarla bəzədilmiş jurnalın səhifələrində kiçik yaşlı məktəblilər üçün maraqlı yazılar, məlumatlar və yeni məzmunlu şeirlər verilmişdir. Həmin jurnalla eyni vaxtda kiçik və ortayaşlı məktəblilər üçün çıxan «Qırmızı günəş» (1921) ayda iki dəfə çap olunmuşdur. Redaktoru A.İsrafilbəyov idi. O, jurnalın baş məqaləsində yazırdı: «Əziz uşaqlar! Elm və mərifət, tərəqqi

və mədəniyyət dövründə yaşadığımızı görürsünüz. Belə mədəniyyət dövründə məktəbə gedib dərsi davam edirsiniz. Fəqət burasını bilməlisiniz ki, sizin tərəqqi etməyiniz üçün yalnız məktəbdə oxumaq kifayət etməz. Məktəbdə oxuduqlarınızı faydalı kitablar və məcmuələrin mütləsi ilə təkmil etməlisiniz... «Qırmızı günəş»in hər nömrəsini oxuyunuz, düşününüz, sizdən ötrə anlaşılmaz məsələlər olarsa, yazıb idarəmizdən soruşunuz, öyrəniniz».¹

«Qırmızı günəş» toplusunun ətrafına qabaqcıl yazıçı və ziyalılardan A.Şaiq, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Camo Cəbrayılbəyli və b. toplaşmışdır. Jurnalın səhifələrində bədii nümunələrlə yanaşı, publisist yazılara da geniş yer verilirdi. Xüsusi ilə «Mirzə Abbasqulu Səhhət» və «Sabir» məqalələrində hər iki şairin tərcümeyi-halı verilmişdir. Məqalələri Qafur Rəşad Mirzəzadə yazmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iyirminci illərdə Azərbaycan dilində ayrı-ayrı təşkilat və idarələr tərəfindən müxtəlif adlarda 15-ə yaxın qəzet və jurnal buraxılmışdır. Onlardan «Aydınlıq» (1918-1925), «Qızıl Şərq» (1922), «Qızıl gənclik» (1923), «Gənc işçi» (1923) qəzetləri, «Məktəb» (1925), «Komsomol» (1926), «Pioner» (1927) jurnalları öz səhifələrində klassik və müasir yazıçılarımızın əsərlərinə, tərcümə ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirir, yeni ədəbi qüvvələrin yaradıcılığı ilə oxucuları tanış edirdi.

1926-cı ildən Tiflisdə nəşrə başlayan «Qızıl Şəfəq» toplusu uşaqların tərbiyəsinə yaxından qayğı göstərmiş, öz səhifələrində klassik ədəbiyyata və xalq yaradıcılığına geniş yer vermişdir. Böyük ədib M.S.Ordubadinin şeirləri, Y.V.Cəmən-zəminlinin hekayələri həmin məcmuənin səhifələrində çap edilmişdir.

Bu illərdə klubların, kitabxanaların, bəzi yaradıcı təşkilatların təşəbbüsü ilə xeyli ədəbi məcmuə buraxılmışdır. Əli Bayramov adına kitabxananın fəal oxucuları və ədəbiyyat həvəskarlarının buraxdığı «Yeni yıldız» (1921), N.Nə-

¹ «Qırmızı günəş». 1921, № 1, səh.1

rimanov adına II dərəcəli 17 Nəli məktəbin şagirdlərinin hazırladıqları «Məktəb yıldızı», həmçinin «Qızıl cavanlıq» (1920), «Gənclər dünyası» (1929), «Tələbə həyatı» (1923), «Qızıl tələbə» (1924) və s. belə məcmuələrdən idi. Lakin maddi və texniki çətinlik üzündən həmin məcmuələrin ömrü çox qısa olmuş, bəziləri bir neçə il fəaliyyət göstərmiş, bəzilərindən isə bir neçə nömrəsi çıxmışdır. «Pioner» jurnalı Böyük Vətən müharibəsi illərində və SSRİ dağılandakı nəşrini davam etmişdir.

«Pioner»-in redaksiya heyətində Ayna Sultanova, Teymur Hüseynov kimi tanınmış ictimai xadimlər var idi. Buna görə də məcmuənin çıxışları siyasi cəhətdən yüksək səviyyədə olurdu.

«Pioner» jurnalının ilk rəssamı Qəzənfər Xəlqov dövrün tələbindən irəli gələn illüstrasiya və satirik rəsmlərlə jurnalın məzmununu daha da zənginləşdirirdi. İyirminci illərdə yeni ədəbi qüvvələri təmsil edən S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Hüseyn, S.Rəhman, Ə.Məmmədخانlı, A.Fərrux, H.Natiq, Ə.Fövzinin ilk qələm təcrübələri həmin jurnallar vasitəsilə oxuculara çatdırılmışdı.

Jurnalların səhifələrində şeir həvəskarlarının, ədəbiyyat aləminə qədəm qoyan gənclərin, tələbə və şagirdlərin bədii və publisist yazılarına daha geniş yer verilmişdi. Onların içərisində bədii cəhətdən zəif, bəsit yazılarla bərabər, bədii dəyərə malik, istedadlı və təcrübəli qələmin məhsulu olan şeir, hekayə və nəğillər də vardı.

Uşaq ədəbiyyatında yeni mövzular. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə iki nəslin nümayəndələri iştirak edirdi. Birinci nəsə inqilabdan xeyli əvvəl yaradıcılığa başlamış, zəngin ədəbi təcrübəsi olan C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqverdiyev, T.Şahbazi, Ə.Nəzmi, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, S.S.Axundov, A.Şaiq və başqaları daxil idi. Bu yazıçılar öz üslublarına sadıq qalmaqla bərabər, müasir mövzulara da meyl göstərirdilər. C.Məmməd-quluzadə 20-ci illərin əvvəllərində yazdığı «İki alma» hekayəsində kiçik yaş-

lı övladının təbiətində aşkar etdiyi humanizmi, insanpərvərliyi təqdir edir. «Saqqallı uşaq»da əsrlərdən bəri xalq içərisində mənəvi ehtiyaca çevrilən savadsızlığın acı nəticələrini qələmə alır. «Buz» hekayəsində uşaqların təbiətində təsadüf edilən naqisliyi tənqid edirdi. S.S.Axundov «Cəhalət qurbanı», «Qan bulacağı», «Ümid çırağı», «Nə üçün?», «Qatil uşaq», «Sona xala» və digər hekayələrinin mövzusunun inqilabdan əvvəlki Azərbaycan kəndlilərinin faciəli həyatından almışdı. A.Şaiq isə yaradıcılığını ardıcıl olaraq yeni nəslin tərbiyəsinə yönəltdi.

Yurdsuz uşaqları səfalət cəngindən çıxarıb məktəblərə, uşaq evlərinə, pioner və komsomol təşkilatlarına cəlb etmək, təlim və tərbiyəsinə xüsusi qayğı göstərmək, ümumiyyətlə, bütün uşaqların məktəbə cəlb olunması dövrün, zamanın qarşıya qoyduğu başlıca məsələ idi. Bu mövzu təcrübəli yazıçıları və gənc qələmləri həmişə narahat etmiş, yeni-yeni şeir, hekayə səhnəcik, digər publisist yazıların yazılmasına səbəb olmuşdur. Onların yaradıcılığında uşaqların məktəbə cəlb olunması, təlim və tərbiyəsi, pioner və gənclər təşkilatlarının fəaliyyəti, inqilabdan əvvəlki mühitin acı xatirələri, Oktyabr inqilabı və inqilab mübarizlərinin nümunəvi həyat yolunun tərənnümü əsas yer tuturdu.

T.Şahbazinin bu mövzuda yazdığı «Qayçı» hekayəsi təcrübəli qələmin məhsulu olduğundan həyatın canlı ifadəsi kimi unudulmazdır. Nə köhnə dünyanın son kini-küdurəti hesab edilən Məşədi Salmanın siması, nə də günahsız yerə təndirə atılan körpə Məmmədin qışqırıqları unudulur. Sovet xəstəxanasında sağalıb, uşaq evində tərbiyə alan Məmmədin Məşədi Salmana göndərdiyi cəsarətli məktub ölumdən həyata qaytarılmış körpələrin köhnə dünyaya meydan oxumasıdır. Məktubda deyilir: «Bax bu saat buradaca rahat yaşayıram. Sənin kimi deyiləm. Bir qəpik də bir adama borcum yoxdur. Səninlə də böyüyəndən sonra danışacağam. Özüm də böyüyüb, hökumətə qulluq edəcəyəm və avtomobilə minib gələcəyəm kəndə, səninlə də danışacağam. Niyə sən mə-

ni yandırdın?.. Niyə məni təndirə atdın?».

Yurdsuz uşaqlara həsr olunan şeirlərin bir qismində uşaqların səfil həyatı – ac, çılpaq, evsiz-eşiksiz, tiyan dibində keçən güzəranı təsvir olunur. S.Rüstəmin «Yurdsuz uşaq» (1925) şeirində həyata çağırışla hərəbər, cəsarət və mübarizə ruhu da səslənirdi:

Sovur rüzgarlara, sonsuz nifrətlə,

Dərdli həftələri, dərdli ayları.

Mərmər pillələri çox cəsarətlə,

Səninçin tikmişik bu sarayları!

S.Vurğunun «İki körpə» (1929) şeirində uşaqların xoşbəxt sabahına, gələcək səadətinə inam ifadə olunurdu:

Mən bu səhnəciyə inandım görəcək,

Var imiş həyatın xoş zamanları.

Bizdən daha parlaq günlər görəcək.

Bu yeni dünyanın qəhrəmanları.

Yeni nəslin tərbiyəsi və təhsili hekayə janrında nisbətən müfəssəl və bariz şəkildə əks olunurdu. M.Ə.Nəcəfzadənin «Cəsarətli cocuqlara», M.Məlikzadənin «Cənnət quşu», Ülvinin «Ata-ananızdan izinsiz heç bir yana getməyiniz», Ə.Şamilogluğun «Biz düşməni əzərik və əzəcəyik», İ.Nəzərzadənin «İki səs», «Yusifin mübarizəsi», Ə.Səmədzadənin «İki uşaq», H.Mehdinin «Kəndə gedirəm» və s. əsərləri bu qəbildəndir. Yazıçılar öz əsərlərində hadisələrin təfərrüatını izləməklə uşaqların yaşadığı iki ictimai mühiti qarşılaşdırır, beləliklə, yeni həyatın üstünlüklərini göstərməyə çalışırdılar.

M.Məmmədzadənin «Cənnət quşu» hekayəsində bir uşağın faciəsi, həyatla vidalaşarkən anasına verdiyi suallar hekayənin ideyasını doğurur. Həyatın bütün nemətlərindən məhrum olan, gözəl firavan həyat keçirən yaşıdlarının xoş günlərini görüb suallar qarşısında qalır... Ana isə oğlunun sıxıntı içərisində ölməsinə dözməyib ona işıqlı bir dünya

haqqında hekayət danışır. Guya uşaqlar öləndən sonra «böyük yaradan» yerə bir mələk göndərir. O mələk uşağı qucağına alıb, göyə, tanrının yanına aparır. O, uşağı alıb bağrına basır, uşaq canlanır... cənnətin həmişə bahar olan bağçalarında uçurlar...» Gözəl anasının söylədiyi şirin xəyalların qucağında həyatla vidalaşır.

İnqilabdan əvvəl uşaqların həyatı üçün səciyyəvi olan, ürək ağrından hadisələrə yazıçılar 20-ci illərdə də toxunurdular.

İyirminci illərin hekayələri mövzu etibarı ilə bir-birinə çox yaxındır, bəzən hətta bir-birini tamamlayır. Əli Səmədzadənin «İki uşaq» hekayəsində iki zümərdə tərbiyə alan uşaqların həyat yolu işıqlandırılır. İnqilabdan əvvəl bəy qapısında nökr işləyən Kərim inqilabdan sonra məktəbdə oxuyur, hətta pioner dəstə rəhbəri işləyir. Bəy oğlu Aslan isə küçələrə düşür, tüfeyli həyat keçirir, nəticədə məhv olur. Çünki onun mənsub olduğu sinif də artıq məhv olmuşdur. Burada iki uşağın taleyi iki sinfin taleyi kimi səciyyələndirilmişdir. Bu səpkidə yazılan hekayələrin çoxunda sxematizm, şərtlilik daha qabarıq nəzərə çarpdığından onlar mükəmməl bədii əsər səviyyəsinə qalxa bilmirdi. Lakin istedadlı qələmin məhsulu dövrü mətbuat səhifələrində göründükdə sahibini tanıtdırır, ona hörmət qazandırır. M.Hüseynin ilk qələm təcrübələrindən sayılan «Kəndə gedirəm» adlı kiçik həcmli hekayəsi bədii cəhətdən kamil olmasa da, təbliğ etdiyi ideya-məzmun cəhətdən bu gün də aktuallığını itirməmişdir. Hadisələr vətəndaş müharibəsi və mədəni quruculuğun ilk illərində cərəyan edir. Kənddə inqilabi döyüşlər getdiyi zaman əsərin qəhrəmanı Məmmədin yaşı az idi, buna baxmayaraq, o, istismarçı siniflərə qarşı mübarizənin mahiyyətini yaxşı başa düşür, hətta özü də bilavasitə bu döyüşdə iştirak etməyə can atırdı. Qələbədən sonra Məmməd Bakıya oxumağa gəlir. Oxuduğu müddətdə kənd pioner və komsomol təşkilatları ilə əlaqə saxlayır, onları yeni hadisələrlə tanış edir, göstərişlər verir. Məktəbi qurtardığı zaman

onu texnikumda saxlamaq istəyirlər. Lakin Məmməd razı olmur. Yoldaşları ondan soruşurlar ki, hara gedəcəksən? Məmməd inam və qürur hissilə cavab verir ki, kəndə gedirəm... Öz əməl və arzularına sadıq qalan Məmməd kəndə yeni mütəxəssis kimi gedir. Mədəni quruculuq işlərində yaxından iştirak etmək, məktəbdə gənc nəslə yeni tərbiyə vermək istəyir. M.Hüseyn Məmməd obrazını dövrün tələbləri səviyyəsinə, yeni nəslə nümunə olacaq bir səviyyəyə qaldıra bilmişdir.

A.Şaiq «Quşlar ölkəsi» əsərində yurdumuzu talayan çar hakimlərinin xalqın başına gətirdikləri min bir zülmü, müsibəti alleqorik yolla oxucuya çatdırır. Bu mövzuda A.Şaiqlə bərabər, A.İsrafilbəyov, H.Nahid və b. bir-birindən fərqlənən maraqlı hekayə, şeir və poemalar yazmışlar. Onlar öz əsərlərində konkret faktları və hadisələri təsvir edərək, uşaqlarda təbiətə və onun sərvətlərinə qayğıkeş münasibət, humanist duyğular tərbiyələndirir, onları nəcib işlər görməyə səsləyir.

Bu dövrdə sənətkarlıq cəhətdən müvəffəqiyyətli şeir və hekayələr də yaranırdı ki, bunları böyük təbəddülətin ilk nəğmələri adlandırmaq olardı. Şeirə daha çox meyl göstərən gənc qələm sahiblərinin bu ilk yazıları yüksək bədii dəyərə malik olmasa da, mövzu və onun ifadəsi baxımından müvəffəqiyyətli idi. Həyatı boyu şərq xalqlarının azadlığı yolunda mübarizə aparan Nəriman Nərimanov haqqında nağıllar yaranmışdı. 1922-ci ildə müəyyən ədəbi təcrübəsi olan M.Şeyxzadə, N.Nərimanov haqqında dağlılardan eşitdiyi nağılı qələmə alıb, «Maarif və mədəniyyət» jurnalında çap etdirmişdi. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu hekayətdə Nəriman xalq yolunda bütün məhrumiyyətlərə mətanətləsinə gərən qəhrəman, həkim və müdrik bir insan kimi təqdim olunur. Nərimanın Nikolayla qarşılaşması və ona verdiyi cavablar ümumxalq zəkasının məhsuludur:

«Bir neçə gündən sonra Naqalay (Nikolay) Nərimanı yanına çağırır demiş: Mənim gücümü görürsənmi? Mənim

qoşunlarım dəryadakı qumlardan çoxdur.

Nəriman cavab verir ki, dənizin qumunu dənizin sələri yuyub apardığını bilirsənmi?

Padşah:

- Qızıllarım göydəki ulduzların qədərindən artıqdır.

Nəriman:

- Gün çıxan zaman o ulduzlar hamısı yox olurlar».

Qeyd edək ki, iyirminci illərdə gənclər təşkilatı mürəkkəb şəraitdə yaranırdı. Ayrı-ayrı əyalətlərdə pərakəndə halda, qeyri-mütəşəkkil vəziyyətdə fəaliyyət göstərən pioner və komsomol təşkilatlarına yerlərdə işin təşkilinə və s. istiqamət verən təlimatla yanaşı, onların arzu və əməllərindən bəhs edən bədii əsərlər də olmalı idi. «Gənc işçi» (1923), «Pioner işçisi» (1927), «Azərbaycan pioneri» (1938) jurnal və qəzetləri bu ehtiyacdən yaranmışdı. Həmin dövrü mətbuatda şeir, hekayə, nağıl və kiçik həcmli publisist yazılar müntəzəm çap olunurdu. S.Əliyev («Rəhmli qızçıgöz»), Ş.Abbasov («Alagöz»), İsmayıl Kəşfi («Pioner»), R.Şirəlizadə («Pioner»), H.Qasımzadə («Pioner Heydər»), M.Camal («Dəstə»), E.Xəlilov («Pioner Məmməd») kimi ədəbiyyat həvəskarları ilə yanaşı, nisbətən təcrübəli və istedadlı gənclər (S.Rüstəm, M.Müşfiq, M.Arif, Ə.Fövzi, H.Natiq, Ə.Məmmədخانlı, S.Rəhman və b.) də öz əsərlərində pioner və komsomolun işindən bəhs edir, onların obrazını yaradırdılar. Bu mövzuda yazılmış əsərlər zamanın tələbindən irəli gəlirdi.

Şairlər yeniyetmələrdə dostluğu, yoldaşlığa sdaqəti, iradə möhkəmliyini, cəsurluğu, milli mədəniyyətin üstünlüklərini, milli iftixar hissini tərbiyə edirdilər.

Ə.Məmmədخانlının ilk qələm təcrübəsi olan «Aydın» hekayəsi mövzu və mündəricə baxımından diqqəti cəlb edir. Aydın surəti qayğı ilə işlənmişdir. Fərdi məziyyətlərinə görə yoldaşları da, müəllimlər də Aydıni sevir. O, tezliklə pioner təşkilatının fəal rəhbəri olur, yeni tədbirlər düşünür, qızların da pionərə yazılması təşəbbüsünü irəli sürür. Yol-

daşları onun bu təşəbbüsünü alqışlayır.

H.Natiqin "Gözəl dost" hekayəsində pioner qızların qəzet və jurnallara olan böyük həvəsi qələmə alınmışdır.

20-ci illərdə istər dövrü mətbuatda, istərsə yazıçıların yeni çapdan çıxmış kitablarında pioner və məktəblilərin həyatına aid şeirlərə tez-tez rast gəlirik. Bu əsərlərdə yeni məktəbin təhsil və tərbiyə üsulu, şagirdlərin əməyi və istirahəti, müəllimlərinə, valideynlərinə və yoldaşlarına münasibəti təsvir olunur.

Mədəni quruculuq illərində yaranan uşaq ədəbiyyatı istər şeiərdə, istərsə də nəsrə də uğurlu addımlar atmış, yeni nəslin tərbiyəsində, onun bədii zövqünün formalaşmasında və zənginləşməsində başlıca vasitə olmuşdur. Bu ədəbiyyat yeni nəslin inqilabi ənənələr ruhunda, ataların vətənpərvərlik təşəbbüslərinə və coşğun əməyinə məhəbbət ruhunda tərbiyələnməsinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar isə uşaqları və yeniyetmələri ictimai-faydalı əməyə, cəmiyyətin rifahı naminə geniş fəaliyyətə hazırlamaqda son dərəcə müsbət rol oynamışdır.

Bu illərdə yaranan əsərlərin əksəriyyətində bədiiilik müasir oxucunu təmin etməsə də, onlar tematika, aktualıq, dövrün tələblərinə vaxtında cavab vermək baxımından diqqətəlayiqdir.

ABDULLA ŞAIQ TALIBZADƏ (1881-1959)

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutan Abdulla Şaiq Talibzadə xalq müəllimi, şair, nasir, dramaturq və tərcüməçi kimi şöhrət qazanmışdır.

Abdulla Şaiq 1881-ci ildə Tiflisdə ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O dövrdə Zaqafqaziyada inzibati mərkəz sayılan bu şəhərdə bir çox dövlət idarələri, mədəni-maarif müəssisələri ilə yanaşı, yeni-yeni maarif ocaqları yaradılır, teatr və məktəblər təsis edilirdi. Bu yeni məktəblərdən biri də Abdulla Şaiqin ailəsi yaşayan mülkdə açılmışdı. 1889-cu

ildə Abdulla həmin məktəbə daxil olmuş və dörd il bu məktəbdə oxumuşdur.

1893-cü ilin yayında anası və böyük qardaşı ilə Xorasana gedən Abdulla orada təhsilini davam etdirir.

Abdulla Şaiq 1900-cü ildə Xorasandan Tiflisə qayıtmış, bir neçə aydan sonra isə Bakıya köçərək ömrünün axırına qədər burada yaşamışdır.

1901-ci ildə Abdulla Şaiq Nəriman Nərimanovun iştirak etdiyi komissiya qarşısında müvəffəqiyyətlə imtahan verib Azərbaycan dili müəllimi hüququ alır. O altı sinifli şəhər məktəbinə «ehtiyat müəllim» təyin olunur. A.Şaiq həm də Sabunçuda altı sinifli məktəbdə ana dilini tədris edir.

Abdulla Şaiq Bakıda yazıçı-maarif xadimləri ilə birlikdə xalqın mədəni inkişafı yolunda fədakarlıqla çalışır. Öz pedaqoji və ədəbi fəaliyyətini milli mədəniyyətimizin, dil və ədəbiyyatımızın inkişafına həsr edir. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsi onun həyat idealına çevrilir. Abdulla Şaiq bir sıra dərslilər tərtib edir. «Uşaq çeşməyi», «İkinci il», «Gülşən-i ədəbiyyat», «Gülzar», «Milli qiraət», «Qiraət kitabı», «Dördüncü il» dərsliləri Azərbaycan maarifi tarixində öz misilsiz xidmətləri ilə əbədiləşmiş yazıçının adını əbədi yaşadır. Onun 1906-1910-cu illərdə yazdığı lirik şeirlər uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri sayılır.

Abdulla Şaiq 1910-1913-cü illərdə epik janrdə yazdığı «Yaxşı arxa», «Tıq-tıq xanım», «Tülkü həccə gedir», «Şələquyruq», «Murad» və s. maraqlı mənzum nağıl və hekayələri ilə uşaqları sevindirir. O, mənzum nağıllarla bərabər geniş əhatəli poemalar da yazır: «Əhdəm» (1908), «İki fəmilianın məhvi» (1910), «Qoçpolad» (1938), «Zəhmət və ziynət» (1944) və s.

Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının yaradılması Abdulla Şaiqin adı ilə bağlıdır. 1911-ci ildə yazdığı «Gözəl bahar» təmsil - pyesi bu sahədə ilk təşəbbüs idi. Bundan sonra o, «Danışan kukla», «Ürək tikmək» yaxud Qurban bəyramı», «İntiqamçı xoruz», «Çoban», «Bir saatlıq xəlifə»,

«Xasay», «Eloğlu», «Vətən» pyeslərini, klassik yazıçılarımların ədəbi irsindən aldığı mövzular əsasında isə «Nüşabə», «Fitnə», «Aldanmış ulduzlar» və «Qaraca qız» kimi maraqlı səhnə əsərləri yaratmışdır.

1920-ci illərdən başlayaraq ömrünün sonunadək Abdulla Şaiq tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi geniş fəaliyyət göstərir. O, Füzuli, Vəqif, Axundov, Sabir kimi klassiklərlə yanaşı, milli ədəbiyyatın vacib məsələləri haqqında da ciddi elmi mülahizələr söyləmiş, beləliklə, milli ədəbiyyatın inkişafına kömək etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Abdulla Şaiqin pedaqoji fəaliyyəti 1934-cü ilə qədər davam etmişdir. Bundan sonra o, bütün qüvvəsini bədii yaradıcılığa həsr etmiş, dəyərli əsərlər yaratmışdır.

Abdulla Şaiqin ədəbi və ictimai fəaliyyəti hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş 1940-cı ildə ona Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi adı verilmişdir. O, Lenin ordeni, Qırmızı Əmək bayrağı ordeni və «Qabaqcıl maarif xadimi» nişanı ilə təltif olunmuşdur.

Şeirləri. Abdulla Şaiqin çoxcəhətli ədəbi fəaliyyətində poeziya başlıca yer tutur.

A.Şaiq inqilabdan əvvəl müəllim və yazıçı kimi demokratik ziyalılarla bir cəbhədə çar üsuli-idarəsinə qarşı mübarizə aparmış, azadlıq və istiqbal haqqında həsrət dolu nəğmələr yaratmışdır.

1905-ci il inqilabından sonrakı illərdə A.Şaiqin pedaqoji fəaliyyəti ilə bədii yaradıcılığı arasında əlaqə get-gedə yeni keyfiyyətlərlə zənginləşib möhkəmlənir, bir vəhdət halını alır. Maraqlı və diqqətəlayiq hadisədir ki, A.Şaiq bu dövrdən uşaq ədəbiyyatının yaradılması ilə müntəzəm məşğul olur.

Onun 1906-1908-ci illərdə nəşr olunan «Xoruz», «Keçi», «Uşaq və dovşan», «Yetim cücə», «Yeni köməkçi», «Səhər», «Təpəl Kəlim», «Dovşan», «Layla», «Çoban mahnisı», «Payız nəğməsi», «Bir quş», «Quzu», «Cütçü»,

«Payız» və s. şeirləri uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayırdı. A.Şaiqin mətbuatda ilk şeiri - «Ananın oğluna laylay deməsi» 1906-cı ildə «Dəbistan» jurnalının 2-ci nömrəsində çap olunmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox yayılmış formalarından olan layla şəklində yazılmış bu şeir ananın övlada dərin məhəbbətinin, təmiz duyğu və niyyətinin yığcam ifadəsidir. Öz körpə balasını sevib-oxşayan, əzizləyən ana istəyir ki, «ciyərinin parası» tez geyinib, dərslərini «bülbul kimi» oxusun, oğlu gələcəkdə, hər şeydən əvvəl, mərifətli olsun, sonra çalışıb «elmlə şöhrət qazansın».

Tərbiyənin insan taleyində həlledici amil olması, onun gələcəyini müəyyənləşdirməsi fikri Abdulla Şaiqin bütün əsərlərində mühüm yer tutur. V.Q.Belinski yazırdı: «Sizə uşaq tapşırılmışdır, uşağın yeniyetmə, sonra gənc və daha sonra yaşlı adam olacağını düşünün, buna görə onun qabiliyyətinin necə inkişaf etdiyini izləyin və bunlara müvafiq təlim üsulları tətbiq edin. Həmişə uşaqdan yuxarıda durun, onu öyrədərkən daha çox özünüz öyrənin, yoxsa o sizi ötürüb keçər. Uşaqlar sürətlə artırlar».¹

A.Şaiqin şeirlərində məktəbə yüksək qiymət verilir, kiçik yaşlı uşaqlarda məktəbə həvəs oyadılır. «Məktəbdə» şeirində kiçikyaşlı uşaq atasından xahiş edir ki, onu məktəbə qoysun, çünki dünyada nələr olduğunu bilmək istəyir:

Dünən gedib məktəbi mən görmüşəm,

Ay, nə qədər yoldaşlarım var, ata!

Bəyənmişəm məktəbi, çox sevmişəm,

Gəl mənə də məktəbə qoy, ay ata!

Uşaqlarda incə zövq, fikir və duyğular tərbiyə etmək, A.Şaiqi əlinə qələm alıb yazmağa başladığı gündən düşündürürdü.

O öz əsərlərində uşaq təbiətinin zəruri tələbindən doğan əyanilik prinsipinə, canlılıq, obrazlılıq, konkretlik,

¹ V.Q.Belinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Uşaqgəncnəşr. 1948. səh.113

inandırıcılıq xüsusiyyətlərinə ciddi əməl edirdi. Budur uşağın keçiyə müraciəti:

*Ala-bula, boz keçi,
Ay qoşa buynuz keçi.
Yalnız gəzmə, dolanma,
Dağa-daşa durmanma.
Bir qurd çıxsa qarşına,
Sən nə edərsən ona?
Çoban açınca gözün,
Qalar iki buynuzun.*

Bu şeirdə həssaslıq, incəlik çox aydın duyulur. Zövq oxşayan belə şeirləri kiçik yaşlı uşaqlar asanlıqla əzbərləyirlər. Yazıçı öz kiçik oxucularında təbiətə, heyvanlar aləminə maraq, qayğıkeşlik hissi aşılamağa çalışır. Onun yığcam, canlı və nəsihətamiz şeirləri oynaq və ahəngdardır.

Uşaq:

*Dovşan, dovşan, a dovşan.
Qaçma, dayan, a dovşan.
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi istəyəndən.*

Dovşan:

*Dura bilmərəm, dadaş,
Yanımda var alabaş.
Xəbərdaram işindən,
Qurtarmaram dişindən.*

Ana vətənin gözəl təbiətini uşaqlara sevdirmək Abdulla Şaiq şeirlərində başlıca yer tutur. O çalışır ki, uşaqlar təbiəti duyub sevsinlər, ondan zövq alsınlar, ona xidmət etməyi, onu zənginləşdirməyi, ondan xeyir görməyi bacarsınlar. Abdulla Şaiqin «Bahar», «Payız», «Payızın son ayı», «Payız gecəsi» və s. kimi şeirləri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir.

«Bahar» şeirində torpağın oyanması ilə təbiətdə əmələ gələn canlılıq, qızıl telli günəşin qüdrəti sayəsində dağların, çöllərin zümrüd yaşıllığa, tərəvəzli çəmən-çiçəyə bürünməsi, bağlarda ağacların tumurcuqlayıb yarpaqlaması və s. tərənnüm olunur:

<i>Bağçalarda açır gül.</i>	<i>Yaşıllanır dağ, yamac,</i>
<i>Fərəhlənir hər könül.</i>	<i>Bazək vurur hər ağac.</i>
<i>Uçur duman, qəm kədər.</i>	<i>Dərə, tərə, çöl, çəmən,</i>
<i>Şən-şən ötür hər bülbül.</i>	<i>Çiçəklərdən qoyur tac.</i>

İnqilabdan əvvəl olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də A.Şaiq uşaq ədəbiyyatı ilə ardıcıl məşğul olmuş, Azərbaycan sovet dövrü uşaq ədəbiyyatının təməlini qoymuşdur. O, Pedaqoji İnstitut və "nümunə məktəbi"ndə, Bakı darülmüəllimində, fəhlə fakültələrində mühazirə oxuyur, Azərbaycan kəndlərində yeni maarif ocaqlarının açılmasına kömək edir, ədəbiyyat cəbhəsində çalışır, məktəblər üçün dərs kitabları və proqramlar hazırlayır, rus klassiklərindən tərcümələr edir, yorulmaq bilmədən işləyir, yazıb yaradırdı.

A.Şaiq yeni nəsilərə uşaq şeirləri ilə dil açmağı, göz açmağı, həyatı, təbiəti, mühiti, insanları görməyi, tanımağı, sevməyi öyrədirdi... O, nəsilərə yalnız öz sənətini sevdirməklə qalmayıb, öz misilsiz, pak, təmiz, fədakar qəlbi və şəxsi həyat nümunəsi ilə həyatı, həqiqəti, gözəlliyi, doğruluğu, sədaqəti, səmimiyyəti sevdirdi! ¹

A.Şaiqın 1920-1930 illərdə yazdığı uşaq şeirlərində «Dəmirçi nəğməsi», «Top oyunu» «Dəmirçi», «Təmizlik», «Qərənfil», «Bənövşə», «Qızıl gül», «Zanbaq», «Bülbül», «Kəpənək», «Yağış», «Məktəblilər marşı», «Pionerlər» və s.) ana vətənə sədaqət, əməyin qüdrəti tərənnüm olunur.

Abdulla Şaiq uşaqlar üçün yazdığı «Qərənfil», «Bənövşə», «Qızıl gül», «Zanbaq» kimi şeirlərində gül-çiçəyin özünəməxsus tərəvətindən, əlvanlığından danışır, onların

¹ M.Rzaquluzadə. İllər, nəsilər, əsərlər... "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 1971. 8 may

özünəməxsus bütün incəliklərini göz önündə məharətlə canlandırır, beləliklə, təbiəti uşaqlara sevdilir:

*Bənövşəyəm, bənövşə,
Düşmüşəm dilə-dişə,
Qızlar, oğlanlar məni,
Dərrib taxarlar döşə.
Bahar oldu açaram.
Qar, borandan qaçaram.
Başqa güllər açanda,
Mən quş olub uçaram.*

Şairin bu səpkidə yazdığı şeirlərdə oxucu hər gülü, çiçəyi sanki gözü ilə görür, onun ətrini duyur. Onun «Bül-bül», «Kəpənək», «Torağay», «At», «İt» kimi uşaq şeirlərində isə quş və heyvanlara qayğı hissi aşılır.

Aydındır ki, uşaqlarda saf, nəcib duyğular oyatmaqda, ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirməkdə heyvanlar aləmini öyrənməyin əhəmiyyəti misilsizdir. Şairin bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməsinə səbəb də bu idi. O, heyvanların hər birinin özünə xas olan adət və xasiyyətlərini sadalamaqla onları kiçik yaşlı uşaqlara tanıdır, digər tərəfdən, balacalarda heyvanlar aləminə marağı artırır. «Kəpənək» şeirində:

*Mənəm qanadlı çiçək,
Adım isə kəpənək.
Al-əlvan xallarım var,
Qızıl kimi parıldar.*

Zəhməti sevmək, xeyirxah işlərə, nəcib əməllərə adət etmək A.Şaiqın bir sıra uşaq şeirlərində təbliğ olunan gözəl keyfiyyətlərdir.

Şairin «Təmizlik» şeiri kiçik yaşlı uşaqların dilində əzbər olmuşdur. Hər bir uşaq özündə şeirdə deyilənlərə əməl etmək vərdişi yaratmağa çalışır:

*Səhər durunca,
Əlimdə fırça
Sildim dişimi,
Bildim işimi.*

*İnannursan, bax,
Dişim ağappaq.
Üstüm tərtəmiz,
Bax, beləliklə bız.*

Böyük Vətən müharibəsi dövründə də uşaqlar üçün müxtəlif məzmunlu şeirlər yazıb-yaradan Abdulla Şaiqın poeziyasının əsas ruhunu vətənpərvərlik, vətənə məhəbbət hissi təşkil edirdi. Müharibə illərində o, bir sıra mübariz nəğmələr yaratmışdır. «Ana yurdum», «Vətən nəğməsi», «Bahar», «Tonqal», «Övlad qayğısı», «Vətən», «Bahar bayramı», «Sən güləndə», «Zəfər nəğməsi» və b. şeirlər Vətəni müdafiə etməyə çağırır və qələbə gününün gələcəyinə dərin inam oyadırdı. Müharibənin ağır günlərində şair xalq adından deyirdi: «Azad böyüyən bir millət heç bir zaman əsir olmaz. Biz qalib gələcəyik, çünki həqiqət bizimlədir və zəfər bizimdir».

Ədibin müharibənin son günlərində yazdığı «Zəfər nəğməsi» şeiri bu cəhətdən maraqlı, eyni zamanda təsirlidir. Bu şeirdə vətənimizin düşmənlərdən azad olunması, ordu muzun zəfərlə geri dönməsi təsvir olunur:

Sevin, sevin, ana Vətən.

Təslim oldu zalım düşmən.

Ümumiyyətlə, A.Şaiq uşaq şeirlərinin mövzusunun həyatımızın müxtəlif sahələrindən almışdır. Göründüyü kimi, bu şeirlərdə uşaqların nəcib arzuları, ictimai faydalı işlərə həvəsi, ölkəmizə bəslədikləri məhəbbəti onun təbii sərvəti, yaşıllıq və gözəlliklərini qorumaq eşiqi ifadə olunmuşdur.

Mənzum nağılları, poemaları. Abdulla Şaiqın mənzum nağıl və poemalarının ilk mənbəyi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatıdır.

Bir qayda olaraq xalq ədəbiyyatında tülkü hiyləgərlik, kələkbazlıq rəmzi kimi işlənmişdir. Şairin «Tülkü həccə gedir», «Yaxşı arxa» mənzum hekayələrində də tülkünün

leylək və toyuqların başına gətirdiyi əhvalatlarla tanış oluruq. Asanlıqla yemək əldə etməyin yollarını düşünən tülkü möminlik etmək, həccə getmək kimi dini yolları vasitə seçir. O, hiyləyə uyan, tez inanan toyuqları aldatmağa müvəffəq olur.

Məlumdur ki, kiçik yaşlı uşaqlara mücərrəd məfhumları, məsələn, tənbəllik, hiyləgərlik məfhumlarının mənasını başa salmaq çətin olur. Ancaq tülkünün həccə getməsinə, toyuqlara hiylə qurmasını oxuyan uşaqlar tülkünün hiyləgərlik və tənbəlliyini asanlıqla dərk edir. Beləliklə, uşaq konkret lövhələr, surətlər vasitəsilə mücərrəd məfhumlar haqqında təsəvvür alır.

Abdulla Şaiqin obrazlarının dilində sadəlik, məzəlilik və özünəməxsusluq vardır. Tülkünün dilindən verilən «günüm olmuşdu qara», «halal-haram qanmadım», «həq yanında yox üzüm», «günahım həddən aşır» və s. bu kimi ifadələr təbii olaraq onu ifadə edir. Bu sözlər xalq ifadələri olduğundan məzmunca tez qavranılır və yadda qalır:

<i>İndi üzüm qaradır,</i>	<i>Qocalmışam, düşmüşəm,</i>
<i>Qəlbim dolu yaradır...</i>	<i>Sizi çox incitmişəm.</i>
<i>Yamanlıq olmuş işim,</i>	<i>Daha tövbə edirəm.</i>
<i>Daşa dəysin bu dişim.</i>	<i>İndi həccə gedirəm.</i>

Tülkünün qurduğu hiylə, dediyi sözlər o qədər inandırıcıdır ki, toyuqların şübhəsi dağılır, onlar nəzirlərinin, pirlərə verdikləri hədiyyələrin qəbul olunduğunu düşünürlər. Abdulla Şaiq tülkünün hiyləgərliyini əsərdə daha yüksək sənətkarlıqla verir. Təsədüfi deyil ki, hiyləgər bir adamın məhribanlaşmasını görənlər «Tülkü, həccə gedir» zərb-məsəlını işlədirlər. Yəni hiyləgər həmişə hiyləgərdir.

A.Şaiqin bənzətməsi çox təbiidir. Lakin tülkünün mömin olacağına, tövbə edib, öz köhnə əməllərindən əl çəkəcəyinə inanmaq mümkün deyil. Çünki tülkünün həyatda hər gün rast gəldiyimiz prototipi, dini əllərində bayraq tutub istədiklərini edən, bəzi avamları soyub, onların hesabına ya-

şayan mollalar idi. Ona görə də oxucu xoruzun inanmasına, tülküyə qoşulub getməsinə təəssüf edir.

«Yaxşı arxa» mənzum hekayəsində də asan yolla yemək əldə etmək üçün Tülkü hiylə qurur. Bu dəfə onun hiyləsinə aldanan leylək gözündən qan-yaş tökərək balasını tülküyə qurbanlıq verir.

Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı poemalar və mənzum hekayələr diqqətəlayiqdir. O, hər bir kiçik əsərdə quruluşa, süjet və kompozisiyaya fikir vermiş, məzmunlu, qəlb oxşayan, yadda qalan əsərlər yaratmışdır. Bu baxımdan «Tapdıq dədə» poemasına nəzər salmaq kifayətdir. Əsərin adının «Tapdıq dədə» qoyulması təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, çox qədimlərdən ağsaqqal, bilikli, ağıllı, ustad və müdrik adamlara «dədə» deyərək müraciət etmişlər. Bütün əsər boyu Tapdıq dədə öz ağıllı mühakimələri, düşünülmüş sözləri ilə oxucunun rəğbətini qazanır. Vətəninə, elinə sevgən, xalqın dərdinə qalan Tapdıq dədə dəfələrlə xalqını, el-obasını şahın qəzəbindən, əziyyətindən xilas edir. Hətta alınan bəxşişin yarısının aclara, yoxsullara paylanması barədə Məmişlə şərt kəsir. Lakin verilən qızıllar, dövlət, sərvət Məmişin gözlərini bağlayır. O, verdiyi sözü yaddan çıxarır və şərti pozur. Ağıllı Tapdıq buna zamanın hökmü kimi baxır. Məmiş gec də olsa öz səhvini başa düşür və Tapdıq dədədən üzr istəyir.

Tapdıq dədə səbirli, dözümlüdür. O, Məmişin verdiyi qızılları geri qaytarır, öz həmvətənlərinə kömək etməyi, xalqını, vətəninə sevməyi, qudurğanlığa son qoymağı məsləhət görür. Abdulla Şaiq müharibəyə, müharibə qızıqdıranaqlara qarşı nifrətini «Ovçu Məstan» poemasında əks etdirmişdir. Müharibə Kəsəyan xanın rəhbərliyi ilə siçanlar və pişiklər arasında gedir. Pişiklərə isə ovçu Məstan başçılıq edir. Şaiq iki tərəf arasında qanlı vuruşmaları təfərrüatı ilə təsvir edir, müharibə, onun dəhşətləri haqqında təsəvvür yaratmağa çalışır.

Abdulla Şaiq Nizami əsərlərinin mövzuları əsasında

«Nüşabə», «Şehirli üzük», «Zalım padşah və əkinçi», «Sultan Səncər və qarı» kimi gözəl əsərlər yaratmışdır. O, «Nüşabə» poemasında iki şahı qarşılaşdırmış, onlardan birini - Nüşabəni müdrik şah, xalqın, elin tərəfdarı, vətənsəvar tək səciyyələndirmişdir. Bununla da azərbaycanlı qızların, qadınların igidliyini, mərdliyini gözəl bədii boyalar və poetik üsullarla oxuculara çatdırmışdır. Gözəl Bərdə hökmdarının bütün qoşununun və saray adamlarının qadınlardan ibarət olduğunu yazıçı təsadüfən göstərmir. Qanlar tökmüş, öz şahlığını xalqın acı göz yaşları üzərində qurmuş İskəndər Bərdəni də almaq fikrinə düşür. Onlar qarşılaşarkən Nüşabənin dediyi ağıllı, düşünülmüş sözlər zalım İskəndəri fikirləşməyə vadar edir. O öz əməllərindən utanır, qoşununu oradan çəkir. Bununla da Abdulla Şaiq Azərbaycan qadınlarının mərd, sədaqətli, bacarıqlı olmasını və yüksək mənəvi keyfiyyətlərini dolğun şəkildə oxucuya çatdırır.

A.Şaiq «Şehirli üzük», «Zalım padşah və əkinçi» kimi əsərlərində də padşahların zülmünü, xalqın acınacaqlı vəziyyətini məharətlə təsvir edir. Bu əsərlərdə də o, poetik ifadə üsullarından ustahqla istifadə edərək, şahın zülmünə etiraz edən, xalqın dərдинi düşünən, elinə, obasına kömək əli uzatmağa can atan adamların surətini yaratmışdır. «Şehirli üzük»də çoban, «Zalım padşah və əkinçi»də qoca, «Sultan Səncər və qarı»da isə qarı belə surətlərdəndir. Onlar xalqın yolunda ölümə belə getməyə hazırdırlar, ölümünü istəyir, lakin həqiqəti deməkdən çəkinmirlər. Yeri gələndə şahın haqsızlığına qarşı etiraz səslərini ucaldırlar.

Lakin dövrün qolugüclülərin, var-dövlət sahiblərinin, şah tərəfdarlarının olduğuna görə, yoxsulların nəsibi zülm, işgəncə, əzab və acı göz yaşlarıdır. Onlar haqq söz söylədikdə belə dara çəkilir və öldürülürlər. Şair hər obrazi öz dili ilə danışdırmağı bacarır. Şahın danışığında özbaşınalıq, mə-nəm-mənəmlik, müstəbidlik aydın hiss olunur:

Taxta çıxıb verdi əmr: Qansız yaşamaz dövlətim,

«Saray geyinsin al-əlvan. Batar qazandıgım ad, san.

*Könlüm qan rəngini sevir. Sönər bu şən, bu şövkətim,
Qandır mənə dövlət quran, Ölkə olmuş mənə düşmən!»*

Abdulla Şaiq oxucularda zülmkar, qəddar şahlara qarşı nifrət oyatmaq məqsədilə, rəngarəng bədii təsvir vasitələrindən məharətlə və böyük sənətkarlıqla istifadə edə bilmişdir.

Abdulla Şaiq 1932-ci ildə Qaçaq Nəbi haqqında poema yazmağa başlamış, giriş hissəsini və ilk fəsillərini yazmışdı. Həmin parçalar «Qaçaq Nəbi» poemasından sərlövhəsi ilə 1934-cü ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında dərc edilmişdir. Şaiq sonralar poemanı tamamlamamış, əldə olan hissələrdən istifadə yolu ilə yeni poema yazmaq fikrinə düşmüşdür. Ehtimal ki, sonralar poemanı tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə məhdudlaşdırmaq istəməmiş, nisbətən ümumiləşmiş planda xalq qəhrəmanı surəti yaratmaq istəmişdir.

«Qoçpolad» poemasındakı el igidi Aslan «Dağlar sultanı» çoban Polad, Gülyaz və Çimnaz bəzi xüsusiyyətləri ilə xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbini və onun ömür-gün və mübarizə yoldaşı Həcəri yada salır. Əsərdə qeyrətli, namuslu oğlan və qızların Qəzənfər xana və onun soyğunçu dəstələrinə qarşı amansız döyüşlərdə mətinləşən canlı bədii surətləri yaradılmışdır.

Abdulla Şaiq poemada canlı, aydın və parlaq təbiət lövhələri yaratmışdır. Azərbaycan təbiətini dərinədən duyan, incəliklə və məharətlə canlandıran sənətkar oxucuda təbiətə tükənməz sevgi, vətənə məhəbbət duyğusu aşılayır. Onun təsvirləri qəhrəmanların mənəvi aləmi - sevinci, kədəri iztirablari, fikir və arzuları ilə həmahəngdir, onların açılmasına xidmət edir. Bu halda təbiət təsvirləri surətin əhvali-ruhiyyəsi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilərək bədii vəhdət təşkil edir.

Hekayələri, təmsilləri. Abdulla Şaiq istedadlı nasir kimi də tanınır. İlk hekayələrindən olan «Məktub yetişmədi» də dövrün ən səciyyəvi hadisələrinə toxunurdu. Yazıçının uşaqlar üçün qələmə aldığı «Cümənin qəzəbi» (1912),

«Murad», «Şələquyruq» (1913) hekayələri də ilk nəsr əsərlərindən idi. O zaman qabaqcıl fikirli müəllimi - A.Şaiqi kiçikyaşlı uşaqların tərbiyəsi çox düşündürürdü. Yeni açılan məktəblərin azlığı, uşaq bağçalarının olmaması üzündən kiçikyaşlı uşaqlar işsiz-gücsüz, məşğuliyyətsiz vaxt keçirir, veyil-veyil gəzir, nadinclik edirdilər. Lakin bunlardan fərqli olaraq yeni məktəbində təhsil alan Qanbay («Oyunçu bağalar») dərstdən kənar vaxtını çox vacib işə - heyvanların həyat tərzini öyrənməyə sərf edir. Sirk üzü görməmiş bağalara rəqs öyrədir. Bu təlim üsulu müəllimlər və şagirdlər arasında Qanbaya böyük hörmət qazandırır.

A.Şaiqin 1930-cu uluğu illərdə yazdığı hekayə və povestlərinin mövzusu rəngarəngdir: təhsil və tərbiyə ilə yanaşı, beynəlxalq inqilabi hərəkət, Böyük Vətən müharibəsində uşaqların ayıq və cəsur hərəkəti, ovçuluq, təbiət aləmi, pioner düşərgəsi, nəhayət, xalq yaradıcılığından gələn hikmətə, nəsibəyə, nəsibəyə s.

A.Şaiq «Kələkbaz Albert» hekayəsinin mövzunu İspan xalqının öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizədən götürmüşdür. Respublikaçılarla faşistlər arasında gedən bu müharibədə 16 yaşlı Albert faşistlərə və jandarlara qarşı ağılagəlməz kələklər işlədir. Faşist komandirini öldürən Xuanı dəfələrlə gizlədib onlara vermir. Hətta jandarmdan və satqınlardan dördünü tutub xalq döyüşçülərinə verir. Onun bu igidliyi əsgərlərə nümunə olur. Ədib hekayədə faşistlərin dünyə ağalığı niyyətini qoca Albaressanın dili ilə sadə və aydın yolla izah edir.

A.Şaiq Böyük Vətən müharibəsi illərində arxa cəbhədə uşaqların ayıq və cəsur hərəkətini əks etdirən «Kiçik qəhrəman», «İki yoldaş» hekayələrini qələmə alır. Təxribatçı düşmən dəmir yoluna dinamit qoyarkən kiçik qəhrəman - Azay tərəfindən yaxalanır. Uşağın ağıllı tədbirləri nəticəsində yüzlərlə zabıt və əsgər xilas olur.

Ədib balaca qəhrəman Azayı əsl, hazırlıqlı döyüşçü kimi təsvir edir. O, «İki yoldaş» hekayəsində isə atası müha-

ribədə həlak olan Nazimin mənəvi iztirab, hüzn və kədərini təsirli verir, oxucuda müharibəyə nifrət oyadır.

A.Şaiqin ovçuluq («Lovğa ovçu»), təbiət və heyvanlar aləmi ilə bağlı hekayələri («Timsah ovu») daha zəngin məzmunla malikdir. Ədib obrazın dili ilə timsahların yaşayışı, artımı, ötinin və qanının çox xeyirli dərman olması haqqında məlumat verir. Eyni zamanda Nil sahilində yaşayan ərəb xalqlarının ağır güzəranı, həyat tərzilə tanış olur.

«Bostançı», «Üç it» hekayələrində ev heyvanlarından bəhs olunur. Ədib əyləndirici süjet quraraq bir tərəfdən, uşaqların fikrini təbiətə cəlb edir, digər tərəfdən də heyvanların yaşayış tərzini və xüsusiyyətini uşaqlara bədii dildə öyrədir. «Meşə gözətçisi» hekayəsində isə təbiətin gözəlliyini və sərvətini qoruyan meşəbəyinin meşəyə qulluq etməsindən, yırtıcı heyvanları ovlamasından, xeyirxah və nəcib işlərindən bəhs olunur.

«Pioner düşərgəsi» hekayəsində isə Salman dayının pioner bağına qulluq etməsindən, meyvə və bar ağaclarını becərməsindən danışılır. Salman dayı öz bağbanlıq sənətinin sirlərini bir müəllim kimi pionerlərə öyrədir. Onlarda həm bağbanlığa, təbiət gözəlliyinə, həm də zəhmətə həvəs oyadır.

A.Şaiqin «Sözün qiyməti» və «Usta Bəxtiyar» hekayələrinin ruhu xalq dühasından qidalanmışdır. Tacir («Sözün qiyməti») kiçik oğlunu çox istədiyindən böyük oğlanlarında qısqanclıq baş qaldırır. Ata onların üçün də sınaqdan keçirir. Kiçik oğul qalib çıxır. «Usta Bəxtiyar» hekayəsində xalq müdrikliyinə əsaslanan ədib öyrədir ki, insanı iki şey xoşbəxt edə bilər: biri məhəbbət, digəri sənət. Usta Bəxtiyara ailə məhəbbəti və ustalıq böyük şöhrət qazandırır. Bu xoşbəxtliyin səsi-sorağı padşahın sarayına da çatır. Şah usta Bəxtiyarın peşəsini müvəqqəti əlindən alsa da, məhəbbətini ala bilmir. Onu zindana saldırır. Lakin usta Bəxtiyar öz peşəsinə və məhəbbətinə sadıq qalır.

A.Şaiqin təmsillərində xalq nağıllarından gələn ənə-

nəvi motiv – yaxşıqla pisləyin, düzlüklə əyriliyin mübarizəsi verilir. Yaxşıqlıq, düzlük, ən başlıcası, həqiqət qələbə çalır. «Tülkü və xoruz», «Hacıleylək və sərcə», «Tülkü və dəvə», «Dəvə, tülkü və qurd» təmsilləri bu məramla yazılmışdır. «Dəvə və siçan», «Arı və eşşək», «Arı və kəpənək», «Tülkü və dovşan» təmsillərində uşaqlara öyüd-nəsihət verilir. Bu təmsillərdə xalq zərb-məsəllərindən geniş istifadə olunmuşdur.

A.Şaiq 1923-cü ildə «Vəzifə». 1935-ci ildə isə «Xasay» povestlərini yazmışdır. Hər iki povestin mündəricəsində bir məsələ durur: şagirdin tərbiyəsində məktəblə ailənin əlaqəsi və qarşılıqlı səyi. Yazıçı bu vacib məsələni «Xasay» pyesində daha qabarıq və dolğun canlandırır.

Pyesləri. Abdulla Şaiqin pyesləri üç mənbədən qidalanmışdır: xalq nağıllarının süjet və personajlarından, klassik yazıçıların ədəbi-bədii irsi və həyatından.

«Gözəl bahar», «Danışan kukla», «İntiqamçı xoruz», «El oğlu», «Vətən», «Bir saatlıq xəlifə» pyesləri nağıl və rəvayətlərin süjet və kompozisiyasından istifadə yolu ilə yaranmışdır.

Zəngin ictimai-siyasi mündəricəyə malik olan «Gözəl bahar» pyesi haqqında A.Şaiq xatirələrində yazır: 1911-ci ildə azadlığın rəmzi olan «Gözəl bahar» sərlövhəli mənzum pyesi yazdım. «Gözəl bahar» pyesi həmin ildə məktəb səhnəsində tamaşaya qoyuldu. Tamaşa çox maraqlı keçdi. Tamaşaya çağırılmış ikinci gimnazianın müdiri bizim müdirə: - «İnqilabi ruhda yazılmış belə əsərləri oynamağa nə üçün izin verirsən?» - deyər etiraz etmişdir.¹

«Gözəl bahar» nağıl-pyesi Azərbaycan dramaturgiyası tarixində uşaqlara məxsus ilk alleqorik səhnə əsəri kimi diqqəti cəlb edir.

A.Şaiq fəsillərin bir-birini dəyişməsi prosesindən istifadə edərək maraqlı kompozisiya qurmuş, uşaqların marağına səbəb olan səhnə əsəri yaratmışdır. Pyesin mündəricə-

sində inqilabi pafos daha güclüdür. Əsərdə bir-birinə zidd iki qüvvə, ictimai-siyasi görüş baharla qışın təmsalında qarşılaşdırılmışdır. Dramaturq Qış surətində mütləqiyyəti, zülmü, istismarı, Bahar surətində isə azadlığı, səadəti vermək istəmişdir.

Pyesin personajları da (Qış, Boran, Külək, Arı, Qızılgül, Bulud, Gözəl Bahar, Günəş, Su, Torpaq, Qaranquş, Bülbül, Kəpənək, Bənövşə, Qərənfil, Sünbül, Durna, Qırqovul, Turac, Kəklik, Qurd, Çapaq, Tərən, Çiçəklər və b.) başlıca olaraq təbiət aləmindən götürülmüşdür.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Firudin bəy Köçərli pyesi əlyazması halında oxumuş və təqdir etmişdir: «Qızlara bir pərdədə «Bahar xanım» ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil. Ondan yaxşı operetto əmələ gələr. Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm. Sizin yazdığınız hekayə dəxi də gözəldir və belə zənn edirəm ki, ondan çox gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz».¹

A.Şaiqin digər pyeslərində - bir tərəfdə xeyirxah, nəcib və gözəl arzularla yaşayan insanlar, digər tərəfdə isə bədxah, bədəməl, insan taleyi ilə oynayan naqis və nanəcib tiplər bir-birinə qarşı dayanmışlar. Müəllif onları gah müstəqim, gah da nağıl personajlarının biçimində təqdim etmişdir. Başqa sözlə desək, ədibin dramalarında xeyirlə şər qarşı-qarşıya qoyulur. Dramaturq bu qüvvələr arasındakı konflikt, münaqişəni dinamik və ardıcıl olaraq şəkildən-şəklə, pərdədən-pərdəyə inkişaf etdirir, mürəkkəbləşdirir, dərinləşdirir, nəhayət, xeyrin qələbəsi ilə başa çatdırır.

«İntiqamçı xoruz» (1912) nağıl-pyesində qabaqcıl ideyalarla mürtəce ideyalar arasında gedən mübarizə əks olunur. Pyesdə iki yoxsulla tanış oluruq. Ayrı-ayrı zümrəyə mənsub olan bu adamların taleləri bir-birinə bənzəyir. A.Şaiq haqsızlıq dünyasında yoxsulların apardıqları mübarizəni pyesin əsas münaqişə xətti kimi alaraq konfliktin

¹ A.Şaiq. Xatirələrim. B., Uşaqgəncləş, 1961, səh.210

¹ A.Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, c.3. B., Azərnəşr, 1972, səh.645

bir qütbündə Aslan, Həsən, bağban, onun qızı Sona, Sənəm nənə və..., digər qütbündə Səfərbəy, qardaşı Kərimbəy və əlaltılarını qarşı-qarşıya qoyaraq onların daxili aləmini, fərdi keyfiyyətlərini açmağa çalışır.

Bu pyesdə də xeyir qələbə çalır. Yoxsulların nikbin ruhlu mahnılar oxuması və Sənəm nənənin «Zülm yerdə qalmaz» sözləri pyesin əsas leytmotivi kimi səslənir.

Kiçik həcmli «Danışan kukla» pyesində isə dramaturq iki tərbiyə üsulunu əsas mündəricə kimi vermişdir. O, burjuva cəmiyyətində tərbiyənin mürtəcə mahiyyətini açaraq müqayisəli tərzdə göstərmək istəmişdir ki, zəngin saraylarda yaşayan uşaqlar əsl tərbiyədən məhrum olurlar. Yüksək təbəqənin eqoist xarakteri uşağın təmiz və saf təbiətini zəhərləyir. Əksinə, yoxsul ailələrdə tərbiyə alan uşaqlar ailənin ehtiyaclarını duyur, həyatı daha yaxşı dərk edir və onlarda valideynə kömək etmək meyli çox güclü olur. A.Şaiq bu pyesində həmçinin dövrün ictimai-siyasi xarakterini verir və varlı-yoxsul probleminə toxunur.

A.Şaiq xalq nağıllarının məzmun və motivləri əsasında «Eloğlu» (1939) və «Vətən» (1941) pyeslərini yazmışdır. Hər iki pyesdə gəncliyi xalqımızın keçmiş məşəqqətli həyatı ilə tanış etmək, vətənə məhəbbət hissini, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri qüvvətləndirmək dramaturqun başlıca məqsədi olmuşdur.

«Eloğlu» pyesində nağıl motivləri ilə həyat hadisələrinin vəhdəti zəminində cərəyan edən hadisələr xalqın müstəbid hakimlər əleyhinə mübarizəsini əks etdirir. Pyesdə yoxsul Poladla qanıqan xanın ailələri arasında başlanan münəqişə get-gedə yoxsullarla hakimlər arasında barışmaz mübarizəyə və intiqama çevrilir. Poladın oğlu Eloğlu pyes boyu xanı və onun əlaltılarını məhv etmək, anasını və özünü xilas etmək haqqında düşünür. Pyesin əvvəlində azadlıq haqqında xəyallardan irəli gedə bilməyən Eloğlu sonralar xalq müdrikliyinin gücü ilə qorxmaz, döyüşkən bir qəhrəmana çevrilir. Hadisələr inkişaf etdikcə tamaşaçı Eloğlunun təkamülünə daha çox inanır. Ağır ehtiyac içərisində, dözülməz istis-

mar şəraitində gün keçirən əməkçi insanları fəlakətdən qurtarıb, səadətə qovuşdurmaq Eloğlunun varlığına hakim kəsilən başlıca arzuya çevrilir.

Bundan fərqli olaraq «Vətən» pyesi bütövlükdə romantik-fantastik üslubda yazılmış, xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Əsərdə Dəmirçi kəndinin xarabazara çevrilməsi və dünya gözəlinin oğurlanması gənc Elmanı mübarizəyə qaldıran başlıca səbəblərdir. Elman düşmənin canına lərzə salan cəsur pəhləvandır. Lakin bu mübarizədə güc və qəhrəmanlıq azdır. Sehr-cadu ilə zirehlənmiş hiyləgər düşməni qalib gəlmək, elin ruhu və qəlbi sayılan gözəli əsirlikdən xilas etmək üçün həm də dərin ağıl, zəka və bilik sahibi olmaq lazımdır.

Buna görə də dramaturq pyesdə Bilici baba surətini müdrikliyin mücəssəməsi kimi yaratmışdır. Ən çətin anda o, dəmirçi oğlu igid Elmanın köməyinə gəlir. Bilici baba, qəhrəman Elman və dünya gözəli bir-birini tamamlayan surətlərdir. Bilik, qəhrəmanlıq, gözəllik kimi sifətlər bu üç şəxsin simasında ümumiləşdirilmişdir. Yekəpər və eybəcər divlər, qorxunc və hiyləgər ifritələr, onların başçısı Quzğun şah Elmanın xalq müdrikliyinə arxalanıb vuruşduğu və qalib gəldiyi şəxslərdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində səhnəyə qoyulan bu əsərlər gənc nəslin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Abdulla Şaiq 1911-ci ildə yazdığı «Bir saat xəlifəlik» pyesini 1949-cu ildə yenidən işləyib, zəngin ideya-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bir əsər səviyyəsinə qaldırmışdır.

Dramaturq mövzunu qədim Şərq rəvayətlərindən alsa da, həyat hadisələrinə münasibət, təfəkkür tərz, əqidə və təbiət etibarları ilə bir-birindən fərqlənən və müasir səslənən müxtəlif surətlər yaratmışdır: Səkinə, Nailə və Malik, Bəhlul Danəndə, Xəlifə Harun ər-Rəşid və s. hər birinin özünə məxsus fərdi xarakterləri vardır. Pyesin əsas qəhrəmanlarından biri Malik İbn Səid yetkin gənkdir. Lakin o, sənət və ya peşə öyrənmək əvəzinə müftəxor yaşamağa can atır. Faxır

və Yasir adlı iki qardaşa qoşulub avara həyat sürür. Anasını aldadıb aldığı pulları içkiyə və qumara xərcləyir. Malik qərribə xülyalarla yaşayır. İstəyir ki, xəlifə olsun, çoxlu qumaranalar açırsın, içki məclisləri düzəltməsin, gününü kef məclislərində keçirsin.

Malik belə bir xülyada ikən libasını dəyişib Bağdadı gəzən xəlifə Harun ər-Rəşidin toruna düşür. Harun ər-Rəşid bir anlıq nəşə xətinə qanlı faciələr törədən müstəbid hökmdar surətidir. O, xalqın keşiyində durmaq, xalq üçün faydalı işlər görmək əvəzinə tez-tez libasını dəyişib dərviş qiyafəsində şəhərləri, kəndləri dolaşır, yeni "tamaşalar" görmək və göstərmək üçün ilkin tədbirlər hazırlayır. Dövlət başçısının belə əyləncələrdən həzz alması onun iyrənc və qəddar simasını açmaq üçün münasib bədii vasitə, maraqlı dramaturji priyomudur. Onun qardaşı Bəhlul Danəndə isə mərdlik, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq rəmzidir. O, məqam gələndə şərətdən istifadə edərək humanist görüşlərini həyata keçirməyə çalışır: ölkədə məktəblər açmaq, yollar salmaq, gənclərə sənət və peşə öyrətmək üçün tədbirlər görür, onun təşəbbüsü ilə məhz Faxir rəssam, Yasir heykəltəraş olur.

Pyes ailə-məişət çərçivəsindən çıxaraq, aktual ictimai bir məzmun kəsb edir. Pyesdə A.Şaiq göstərmək istəyir ki, faydalı əmək insanı ucaldır, pis fikirlərdən təmizləyib saflaşdırır, səadət və fərəh halal zəhmətdədir.

A.Şaiq Nizami irsinə də müraciət etmiş, həm tərcümə ilə məşğul olmuş, həm də zamanəmişlə səsləşən mövzular seçib poemalar və pyeslər yazmışdır. Onun «Fitnə» və «Nüşabə» dramları belə əsərlərdəndir.

Nizaminin «Yeddi gözəl» poeməsindəki məşhur hekayəni ədib sadəcə olaraq, səhnələşdirməmiş, əsas süjeti və ideyanı alaraq yeni personajlar vasitəsilə gənc nəsə öz məramını təlqin etməyə çalışmışdır.

A.Şaiq vərdiş və zəhməti pyesin əsas ideyası kimi götürmüş, Nizamidən seçdiyi ayrı-ayrı epizodları məhz bu ideyaya uyğunlaşdırmışdır. Deməli, əmək və vərdiş insanın

yaşamaq ehtiyacı kimi düşünülərək pyesin dramatizmini şərtləndirən əsas amilə çevrilmişdir.

A.Şaiqda da Nizamidə olduğu kimi Bəhrəmin mənfəi xüsusiyyətləri öz gücünə, gənclik və şahlıq qüruruna həddindən çox güvənməsi ilə izah olunur.

Əsərdəki öz taleyi və fəaliyyəti ilə hadisələrin mərkəzində dayanan Fitnə gözəl, ağıllı və cəsarətli bir qızıdır. Onun füsunkar gözəlliyi və məlahətli səsi, ağılı, zəkası və tədbiri Bəhrəmi ədalət yolundan çıxmağa qoymur. Bəxtiyarı şahın qəzəbindən qoruyur, özünü isə Yavərin iti bıçağından xilas edir.

Bəhrəm nə qədər hünər və ağıl sahibi olsa da, hələ təcrübəsizdir. Yəməndə yaşayıb tərbiyə aldığına görə İran həyatına, onun saray mühitinə yaxşı bələd deyildir. Məhz bunlara görə də Fitnə Bəhrəmə xeyirxah bir məramla yanaşaraq ona təsir göstərməyə, onda faydalı işlərə vərdiş yaratmağa çalışır. Fitnə deyir ki, hökmdar kef və əyləncəni özünə peşə edərsə, ölkə başsız qalar, tərəqqi etməz.

Fitnə ilə Bəhrəm arasında yaranan ötürü ixtilaf ov səhnəsində son məqama çatır. Lakin Yavərin və ailəsinin xeyirxahlığı nəticəsində Fitnə ölümdən xilas olur. Bəhrəmsə verdiyi hökmdən peşmançılıq çəkir. Deməli, hər hünərin açarı vərdiş və zəhmətdədir. İnsan bu keyfiyyətlərə malik olsa məqsədinə daha tez çatır.

A.Şaiqın bu qəbildən olan əsərlərindən biri də S.S.Axundovun məşhur «Qaraca qız» hekayəsinin süjeti əsasında yazdığı eyni adlı pyesidir.

Burada da əsas surət Qaraca qızıdır. O, qarayanız, zəif, gözəgəlimsiz olsa da, təmiz qəlbə, ağıla, cəsarətə, gözəl və məlahətli səsə, rəqs etmək bacarığına malik bir qızıdır. Bu keyfiyyətlər onu oxucu və tamaşaçılara sevirə bilər. Lakin Qaraca qız tufanlı, tikanlı yamacda bitən tənha çiçək kimi ruzigarın ağır zərbələrini yeyir. İctimai quruluş, istismar dünyası bu balaca yetim qıza dalbadal zərbələr endirir. O, yetim olduğuna və yoxsulluğuna görə dövlətli qızı Ağca ilə oynaya bilməz. Əlbəttə, onun xeyirxah, kölgəsinə sığınma bi-

ləcəyi adamlar vardır. Yasəmən və Piri baba məhz belə nəcib insanlardır. Yasəmən Tutuya əsl ana məhəbbətilə yanaşır, ona bir qarın çörək qazanmaq üçün oxumaq, oynamaq kimi peşələr öyrədir, yeri gələndə, onu zülmkar oruclardan qoruyur.

Pyesdə də Piri baba yadda qalan, qabarıq və canlı çıxmışdır. Qaraca qıza atalıq edən Piri baba müdrik, dünya-görmüş, öz zəhmətilə yaşayan ümumiləşmiş obrazdır. Heç kəsə baş əyməyən bu məğrur qoca Qaraca qızı doğma balası kimi tərbiyə edir. Qaracanın faciəli ölümü onu sarsıdır: «Ah Tutu, sən o qönçə gül dodaqlarını kim soldurdu? O şirin tutu dilini kim susdurdu? Ah, onun şən səsiylə şənlənən bu yerlər indi mənə zindan kimi görünür. Of!... Günəş yenə səhər çağı yenidən doğacaq, al şəfaqlərini hər tərəfə yayacaq. Mənim həyatımın bu şən günəşi isə həmişəlik söndü. Of, onu söndürdülər...»¹

Bəy, Oruc, Gülpəri, Pəricahan xanım, Ağcanın mü-rəbbiyəsi Nərgiz və digər obrazlar əsərin mündəricə tutumu-nu xeyli genişləndirir.

A.Şaiqin dram yaradıcılığında həyatın özündən gələn aktual mövzular da diqqətlə işlənmişdir: «Çoban», «Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı», «Tələbə həyatı» və «Xasay» belə pyeslərdəndir.

«Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı» pyesində çoban Kərimin güzəranından bir səhnə verilmişdir. On ildən artıq Cümşüd bəyə çobanlıq edən Kərim öz ailəsini aclıq və çılpaqlıqdan xilas edə bilmir:

Ana, bu gün bayram etmiş uşaqlar.

Geymiş təzə çuxa, qırmızı paltar, -

deyən uşaqlar analarının üstünə qaçirlar. Əsərin maraqlı və mənalı səhnələrindən biri də Kərimin qardaşı Rüstəmin gəlişidir. Kərimə nisbətən yaxşı yaşayan Rüstəm qardaşının evinə bayram görüşünə gəlir və gətirdiyi hədiyyələrlə Nazlı

və Kərimi sevindirir.

Dramaturq bayram günü varlı qardaşın yoxsul ailəyə hədiyyələrlə gəlməsini və uşaqların «sınıq ürəklərini tikməsi»ni xeyirxah bir niyyətlə bağlayır və oxucuda gələcəyə inam oyadır. Lakin yazıçının hadisələrə münasibətindən asılı olmayaraq əsərdən çıxan obyektiv nəticə belədir: cəmiyyətdə dövlətli, kasıb varsa, istismarçı üsul-idarə varsa, bərabərlik və azadlıqdan danışmaq olmaz.

Abdulla Şaiq inqilabdan əvvəl də humanist vətəndaş-yazıçı kimi yoxsul əməkçi kütlələrin tərəfdarı olmuş, istismarçı sinifləri öz əsərlərində döyəcləmişdir. Əgər diqqət edilsə, onun əsərlərindəki müsbət qəhrəmanların çoxu çobanlardır. Çoban isə hər yerdə kütlə, xalq və elin timsalı kimi verilir. Dramaturqun ruscadan iqtibas etdiyi və 1913-cü ildə nəşr olunan «Çoban» adlı iki pərdəli əsəri də bu cəhətdən maraqlıdır.

«Tələbə həyatı» pyesində bir tərəfdə Hacı Mürsəl və Gövhər xanımın simasında köhnə quruluşu təmsil edən adamları, Cəmilbəy, Saleh və onun yoldaşlarının şəxsində maarifpərvər ziyalı təbəqələri görürüksə, digər tərəfdən əyyaş, əxlaqsız Qulubəy və onun aşnası Yelenaya rast gəlirik.

Tərəqqipərvər bir ziyalı olan Cəmilbəy öz bacısı oğlunu gələcəkdə ali təhsilli professor, müəllim kimi görmək istəyir və bunun üçün əlindən gələni əsirgəmir. Cəmilbəy Azərbaycan ziyalılarının ümumiləşdirilmiş tipik obrazı kimi canlandırılır. Bu əsərdə müəyyən bioqrafik cizgilər də mövcuddur.

A.Şaiqin 1937-ci ildə yazdığı «Xasay» pyesində də gənc nəslin tərbiyəsi məsələsi dövrün zəruri tələbi kimi irəli sürülmüşdür.

Dramın baş qəhrəmanı məktəbli Xasay kasıb bir ailədənndir. Lakin bu kasıb ailədə qarşılıqlı anlaşıma, ehtiram və səmimiyyət vardır. Ailənin gənc üzvü Xasay istedadlı şagirdidir. Onun bu keyfiyyəti ata-anasını sevindirdiyi kimi, müəllimlərin də iftixarına səbəb olur.

Lakin ailəyə bədbəxtlik üz verir. Rəsul kişi vəfat edir. Bundan sonra vəziyyət dəyişir. Sürgündən qaçmış qolçomaq

¹ A.Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, c.3. B., Azərneşr, 1972, səh.624

Rəcəb Rəsulun həyat yoldaşı Badam ilə evlənilir. Badam sovet dövründə yaşasa da, mənəvi cəhətdən geri qalmışdır. Badam balalarının müqəddəratını mənəviyyatca pozğun bir adama tapşırır, «Onları sənin ixtiyarına verirəm, necə məsləhət görsən, elə də elə», - deyir.

Beləliklə, ailə mənəviyyatca pozulur. Xasay Rəcəbin təsiri ilə pis yola düşür. Lakin balaların tərbiyəsi kəşiyində duran Kamil müəllim Xasayı himayə edir, onu cəmiyyət üçün gərəkli adam, həqiqi vətəndaş kimi yetişdirmək istəyir.

Kamil müəllim namuslu bir adam kimi öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirir və Xasayı Rəcəbin əlindən qurtarmağa müvəffəq olur. Badam fabrikdə işə girir, hökumət ona mənzil verir, ailənin həyatı yenə məcrasına qayıdır. Xasay əlaçı olur. Dramaturq çox düzgün olaraq Xasayın dəyişməsində ictimai mühitin, kollektivin rolunu yüksək qiymətləndirir.

Sonuncu pərdə bu cəhətdən maraqlıdır:

Mirzə Rəhim: Kamil, doğru söylə, sən bu Xasayı, Badam bacını beş gündə necə dəyişdirdin? Bunlar mənə bir möcüzə kimi gəlir, de görüm, nə sehr oxumusan?

Kamil: İnsan beş gündə dəyişməz, onu dəyişdirməyə min bir şərait lazımdır. Mən sehr və möcüzə adında heç bir şey bilmirəm. Bir də onları mən dəyişdirmədim, bugünkü mühit, ictimai ailə həyatı dəyişdirdi. Mən yalnız öz müəllimlik vəzifəmi ifa edirəm.

«Xasay» pyesində ədib dövrün vacib problemlərindən birini tamamilə realist üslubda həll etmişdir.

Uşaq ədəbiyyatı kimi çətin, şəərəlli bir sahədə uzun müddət səmərəli fəaliyyət göstərməsi, gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət edə biləcək ölməz əsərlər yaratması Abdulla Şaiqə Azərbaycan ictimai-ədəbi və mədəniyyəti tarixində fəxri mövqə tutmağa imkan vermişdir.

30-cu illərdə uşaq ədəbiyyatı

Gənc nəslin tərbiyəsinə dair qərar və tədbirlər. SSRİ-də sosializm quruculuğu, kollektiv təsərrüfat birliyinin başa çatdırılması və ölkənin sənayeləşdirilməsi 30-cu illərə təsadüf edir. Bu dövrdə maarif və mədəniyyətin, ədəbiyyat və incəsənətin də təkamülündə canlanma yarandı. Mədəniyyətin inkişafı məktəblərin, kütləvi və uşaq kitabxanalarının, oxu salonlarının, mədəniyyət evlərinin sayını artırır, onların qarşısında yeni vəzifələr qoyurdu. Başlıca vəzifə sosializm quruculuğunda iştirak edən yeni nəslə bu ruhda tərbiyələndirmək, bu məqsədə səfərbər etməkdən ibarət idi. Şübhəsiz, yeni nəslin sosialist məfkurəsi ruhunda tərbiyə olunmasında əsas vəzifə başlıca olaraq uşaq ədəbiyyatının üzərinə düşürdü. Uşaq ədəbiyyatı uşaqları sosialist cəmiyyətinin yeni qurucuları kimi tərbiyə etməli, onları məktəbə, təhsilə, elmə alışdırmaqlı, onlara sağlam dostluq, yoldaşlıq münasibətləri aşılamalı, əmək vərdişlərinə öyrətməli, fiziki sağlamlığa sövq etməli və nəhayət, nəsillərin qurub-yaratmış olduğu bütün sərvətlərin sahibi etməlidir.

Doğrudur, qərar və göstərişlərdə bu belə idi. Əslində isə sosializm quruculuğu, kommunizm ideologiyası, gəncliyin bu ruhda tərbiyəsi Kommunist Partiyasının zahirən üzde könüllü, daxilən məcburi prinsipi idi. Bütün ədəbi-ictimai-siyasi tədbirlər bu ruhda həyata keçirilirdi.

Qarşıda duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq ÜİK (b) P MK və onun rəhbərliyi ilə ÜİLKİ MK ümumi və orta ixtisas məktəbləri, pioner təşkilatı, müstəqil uşaq nəşriyyatlarının yaradılması haqqında bir sıra qərarlar qəbul etdi və ardıcıl tədbirlər gördü. Bu qərarlarda yeni nəslin kommunist tərbiyəsi ideyaları şərh olunur, bu ideyaların həyata keçirilməsi üçün münasib yollar göstərilir. Bu münasibətlə uşaq ədəbiyyatının ideya-estetik keyfiyyətlərinin gələcək istiqaməti müəyyənləşdirilirdi.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ədəbi qruplarda fəaliyyət göstərən yazıçıların vahid bir təşkilatda

birləşməsi lazım idi və bunu zaman tələb edirdi. Bu münasibətlə ÜİK (b) P MK 1932-ci il aprelin 23-də «Ədəbiyyat və incəsənət» təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarla partiya sosializm quruculuğunda iştirak etmək istəyən bütün ədəbi qüvvələri vahid sovet yazıçıları ittifaqında birləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Bununla yanaşı, müxtəlif yaşlı uşaqların, yeniyetmələrin yeni məzmunlu və müasir məfkurəli əsərlərə olan böyük tələbini nəzərə alan ÜİK (b) MK 1933-cü il sentyabrın 9-da «Uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatı» yaratmağı qərara aldı. Həmin qərara müvafiq olaraq müttəfiq respublikaların dövlət nəşriyyatları yanında xüsusi uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin təşkili uşaq ədəbiyyatının yeni keyfiyyətdə inkişafı üçün geniş imkan yaratdı. Beləliklə, Azərbaycanda yeni mündəricəli uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 1931-ci il yanvarın 17-də müəllimlərin, kitabxana işçilərinin və oxucuların iştirakı ilə I Ümumazərbaycan uşaq ədəbiyyatı konfransı çağırıldı. Konfransda «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının hazırkı vəziyyəti», «Uşaq ədəbiyyatına kadr hazırlığı» və «Uşaq kitablarının təbliğat və təşkilat işləri» mövzusunda məsələlər müzakirə edildi. Həmin müzakirələrin nəticəsində qəbul olunan qərarla göstərilir ki, yeni nəslin tərbiyəsi və formalaşması sosializm cəmiyyətinin qarşısında duran başlıca problemlərdən biridir. Buna görə uşaq əsərlərinin onların dünyagörüşünə uyğun səviyyədə olması, yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafına kömək edən müxtəlif mövzularda yeni mündəricəli əsərlərin yazılıb nəşr edilməsi üçün şərait yaratmaq məqsədilə Yazıçılar İttifaqının və digər əlaqədar məsisələrin iştirakı ilə «Azərnəşr və tədris-metod sektoru» yanında «Uşaq ədəbiyyatı bürosu» yaradılması qərara alındı. Həminin yeni uşaq ədəbiyyatı üzrə yazıçılar və tənqidçilər yetişdirmək üçün «Azərbaycan proletar yazıçılar cəmiyyəti» yanında uşaq ədəbiyyatı seksiyasının təşkili Yazıçılar İttifaqına tapşırıldı.

Konfransda Yazıçılar İttifaqı nəzdində və böyük mək-

tablərdə ədəbiyyat dərnəklərinin yaradılması, uşaq ədəbiyyatı üzrə müsabiqələr keçirilməsi, layiqli əsərlərin mükafatlandırılması və çap edilməsi məsləhət görülür və bu məsələlərin həyata keçirilməsinə rəhbərlik Xalq Maarif Komissarlığının metod bölməsinə tapşırılır.

1934-cü il iyunun 13-17-də Azərbaycan Sovet Yazıçıları Bakıda və həmin ilin avqustunda SSRİ Yazıçılar İttifaqının Moskvada keçirilən I qurultayında uşaq ədəbiyyatının inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşıldı, uşaq ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün qarşıda duran vəzifələr müəyyən edildi.

ÜİLKİ-nin 1936-cı ilin yanvarında Moskvada uşaq ədəbiyyatına dair çağırdığı müşavirədə uşaq yazıçıları, rəsamlar, müəllimlər və gənc nəslin nümayəndələri iştirak edirdi. Müşavirədə ÜİLKİ (b) P MK katibi A.A.Andreyev və Mədəni maarif şöbəsinin müdiri A.S.Şeyrəbəkov çıxış edib partiyanın uşaq ədəbiyyatının inkişafına dair qarşıya qoyduğu vəzifələri şərh etdilər. Onlar nəşriyyat işini yaxşılaşdırmağı, çapa layiq görülən əsərlərin keyfiyyətinə diqqət yetirməyi, yazıçıların və rəsamların məsuliyyətini artırmağı və digər məsələləri günün ən vacib məsələsi kimi qiymətləndirdilər.

A.A.Andreyev uşaq ədəbiyyatının günün tələbləri səviyyəsindən geri qalmasının səbəblərini qeyd edərkən göstərirdi ki, uşaq ədəbiyyatının inkişafını ləngidən başlıca cəhət indiyədək uşaq ədəbiyyatı nəşrini yarıtmaz təşkil edilməsidir. O, ölkəmizdə yeni nəslin tərbiyə olunmasında uşaq ədəbiyyatının rolundan bəhs edərək deyirdi: «Ölkəmizdə yaxşı nə varsa hamısını toplamaq və uşaq ədəbiyyatı üçün istifadə etmək gərəkdir... Ən yaxşı yazıçılarımız, şairlərimiz, dramaturqlarımız hər vasitə ilə uşaq ədəbiyyatı yaratmağa yönəldilməlidir. ... dünya ədəbiyyatında uşaqlar üçün yaxşı nə varsa, hamısını toplayıb onları bizim sovet uşaqlarının malı etmək lazımdır».

Azərbaycan K(b)P MK və Xalq Komissarları Sovetinin 1933-cü il 9 avqust tarixli qərarı ilə Azərbaycan LKİ MK

yanında «Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı» yaradıldı. Beləliklə, yüksək keyfiyyətli uşaq əsərlərinin meydana çıxması üçün geniş imkan əldə edildi.

Uşaq ədəbiyyatını zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq üçün 1939-40-cı illərdə də bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1939-cu ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının Azərbaycan LKGİ MK ilə birlikdə yüksək keyfiyyətli uşaq əsərləri yaratmaq üçün keçirdiyi müsabiqə həmin il fevralın 4-də «Ədəbiyyat» qəzeti redaksiyasında uşaq ədəbiyyatına dair keçirilən müşavirə bu sahədə olan irəliləyiş haqqında aydın təsəvvür yaradırdı.

1940-cı il yanvarın 9-da ÜİK (b)P MK təşəbbüsü ilə ÜİLKİ MK sovet yazıçıları ilə birlikdə keçirdiyi müşavirə uşaq ədəbiyyatının ümumi vəziyyətini nəzərdən keçirib alim və yazıçılardan ibarət komissiya təşkil etdi. Komissiyanın əsas vəzifəsi uşaq ədəbiyyatına rəhbərlik etmək, yüksək keyfiyyətli uşaq ədəbiyyatının yaradılmasına təşəbbüs göstərmək, uşaq əsərlərini qiymətləndirmək, mətbuatda tənqid və resenziyalara geniş yer vermək və digər tədbirlər həyata keçirməkdən ibarət idi.

Bu dövrdə bir qrup yazıçı Azərbaycanın bütün yazıçılarına müraciət edib uşaqlar üçün bədii dəyərə malik əsərlər yazmağa çağırırdı. Müraciətnamədə deyilir: «Yoldaş yazıçılar! Məktəblilərə, pioner dəstələrinə, uşaq teatrlarına gedək. Dünyada ən xoşbəxt və elmə, biliyə, pilyələnmək üçün can atan uşaqlarla dostluq, onlara müəllimlik və kömək edək, onlar üçün yaxşı əsərlər yazaq».

1940-cı ildə Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin yaradılmasının 20 illiyi münasibəti ilə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ictimaiyyətində milli ədəbiyyat və incəsənətin müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nailiyyətləri də nümayiş etdirildi.

Əmək, təhsil və tərbiyə mövzusu. Ölkədə sosializm quruculuğu, yeni təsərrüfat birliyinin yaradılması, ikinci beşliyin qarşıya qoyduğu tarixi vəzifələr gənc nəslin «yeni ruh-

da» tərbiyə olunmasını zəruri hesab edirdi. Şübhəsiz, bu vəzifələrinin yerinə yetirilməsində bədii ədəbiyyatın böyük tərbiyəvi rolu və təsiri vardır.

30-cu illərdə təhsil, tərbiyə və əmək mövzusunda yazılmış əsərlərin əksəriyyətində hadisələr inqilabdan əvvəlki dövrə müqayisəli şəkildə verilmişdir. Belə müqayisəli məzmunu malik əsərlərdə uşaqlar bir tərəfdən inqilabdan əvvəlki mühtidə yaşadılarının çəkdikləri istirabların, ağır təhsil şəraitinin, varlıların qapısında nökrəçilik etməsinin şahidi, iş-tirəkçisi kimi verilir. Bu da müasir şəraitdə uşaqların elmə, sənətə olan həvəslərini daha da artırmaq məqsədilə edilir.

Mir Cəlalın «Nənənin hünəri», «Kimya tələsi», «Gül-gəz», M.Rahimin «İldırımın kitabı», N.Rəfibəylinin «Qoçaq Kərim», Ş.Abbasovun «Bərasbi», C.Gözalovun «Mollanın kələyi», «Güllünün çayı», D.İslamoğlunun «Kolxoz qızı» kitabına toplanmış hekayələri, B.Talıblının «Xortdan» və s. əsərləri bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Bu hekayələrin mövzusu, hadisələrin kompozisiyası, surətlərin özünəməxsus fərqi xüsusiyyətləri və s. dövrün pedaqoji prinsiplərinə, tələblərinə uyğun idi.

M.Rahim «İldırımın kitabı» mənzum hekayəsində təmsil üsulundan istifadə edərək əşyanın özünü danışdırır. «İldırımın kitabı» kiçik yaşlı məktəblilər üçündür. Füzulinin ənənələrindən gələn bu təmsildə limon, çay və qənd öz xüsusiyyətlərindən söhbət açır. Lakin «Meyvələrin söhbəti»-ndən fərqli olaraq bir-birini tərifləyir, birlikdə süfrədə daha dadlı və ləzzətli olduqlarını etiraf edirlər. «Güllünün çayı»-nda C.Gözalov daha əyani vasitələrdən istifadə edir, uşaqlara təbiətin qanunlarını öyrətmək üçün sadə və aydın məzmunlu hekayə qurur...

H.Rəfibəylinin «Qoçaq Kərim» mənzum hekayəsinin qəhrəmanı Kərim yoldaşları içərisində ən nümunəvi pionerdir. O, başqaları kimi hay-küy salmır. Qarğıdalı bostanını dağdan ayı haqqında hərə bir tədbir irəli sürür, lakin Kərim bu tədbiri düşünüb həll edir. Müəllif Kərimin həyəcanlarını,

qorxularını, atəş açarkən əllərinin əsdiyini belə izləyir, onu bizə birdən-birə hazır, yetkin qəhrəman kimi təqdim etmir. Müəllif bunun üçün müəyyən hazırlıq görmüşdür. Demək, Kərim daha təmkinli, daha tədbirli və cəsarətli hərəkət edərək yoldaşlarından seçilir. Buna görə də ovçular ittifaqı ona tufəng və Vorosilov nişanı bağışlayır. Kərimin bu qoçaqlığı pioner yoldaşlarını da cəsarətləndirir, onlar da Kərim kimi olmağa söz verirlər.

Ş. Abbasovun «Barasbi» (1938) hekayəsində də eyni məqsəd izlənilir. Lakin Barasbi bu hörmət və şöhrəti hamilik tədbirlərində göstərdiyi zəhmətlə qazanır.

Bu illərin səciyyəvi mövzularından biri yurdsuz uşaqların həyatı, onların bu yurdsuz, səfil, qayğısız həyatdan xilas edilməsi məsələsi idi. Bu mövzuda bir sıra şeir və poemalar yazılmışdır. Q. Böyükağanın «Murad» (1937) poeması da bu qəbildəndir. Poemada inqilabdan əvvəl yurdsuz və səfil həyat keçirən Muradın inqilabdan sonra məktəbə cəlb edilməsi, pioner dəstəsinə qoşulması, tədricən qabaqcıl bir pioner kimi fəaliyyət göstərməsi təsvir olunur.

Dadaş İslamoğlunun «Mübarizələr» hekayəsində bu mövzunun digər cəhəti qələmə alınmışdır. Yazıçı burada məktəbə cəlb olunan uşaqların sinifdənkənar işinin təşkil olunmasının faydasından bəhs edir. Sinifdənkənar iş cəlb edici olmadıqda, uşaqlarda xüsusi maraq doğurmadıqda onlar küçələrə çıxır, pozğun uşaqların təsiri ilə məktəbliyə yarasmayan nalayiq işlər görürlər. Hekayənin məntiqi nəticəsi belədir.

Yeniyyətlər arasında hələ də sabahını düşünməyənlər, məktəbi, təhsili qiymətləndirməyənlər var idi. Müəllimlərlə yanaşı, yazıçılar da onlara qarşı mübarizə aparmalı, öz əsərləri ilə onların işıqlı gələcəyini göstərməli idilər. Dadaş İslamoğlunun «Kolxoz qızı» (1933) kitabına toplanmış «Kolxoz qızı», «Təmizlik», «Pioner kolxozu», «Yurdsuz Sergey», «Kiçik Zərifə» hekayələri bu cəhətdən maraqlı idi. Gənc və təcrübəsiz yazıçı qələmə aldığı mövzuları ədəbi-

bədii baxımdan janrın tələbləri səviyyəsində işləyə bilməyə də, məktəblilər üçün burada bir sıra məsləhətlər, tövsiyələr vardır. Bu da öz-özlüyündə o dövrün kənd məktəbliləri üçün həm maraqlı, həm də vacib idi.

İnsanpərvərlik və vətənpərvərlik motivləri. Xalq şairi Səməd Vurğun deyirdi: «İnsan hissləri içərisində ən müqəddəs, əbədi tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühüm vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir... Bu hiss, bugünkü körpələr nəslimizin təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu işdə bədii sözün, incəsənətin xidməti böyük və zəruridir¹».

İnqilabdan sonra vətənpərvərlik mövzusu yeni keyfiyyət kəsb etmişdi. Yeni nəsə vətənpərvərlik hissi təlqin etmək, onlara yüksək insani keyfiyyətlər aşılamaq, onları xalqın ümumi işinin, arzu və əməllərinin önündə getmək ruhunda tərbiyə etmək bədii ədəbiyyatın başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur.

Məlumdur ki, uşaq böyüdükcə onun şüurunda vətən məfhumu, qəhrəmanlıq duyğuları, insana hörmət, dostluq və yoldaşlıq münasibəti durulaşır, aydınlaşır. Beləliklə, vətən məhəbbəti, vətənpərvərlik mənəvi ehtiyaca, müqəddəs amala çevrilir.

30-cu illərdə Ə. Haqverdiyevin «Çox gözəl» və «Sağsağan» pyeslərində (1931-32), M. Müşfiqin «Qaya», C. Cabbarlının «Firuz», Mir Cəlalın «Söyüd kölgəsi» hekayələrində, C. Xəndanın «Mübarizə yollarında» (1940), Cahanbaxşın «İntiqam» (1939), Ə. Əsgərovun «Bahadırın yuxusu» şeir kitablarında vətən, vətənə məhəbbət, dostluq, yoldaşlıq, insanpərvərlik kimi ideyalar tərənnüm olunur.

Yeniyyətlərdə vətənpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, sözün geniş mənasında insanpərvərlik tərbiyə edən «Çox gözəl» və «Sağsağan» pyesləri Ə. Haqverdiyevin məktəblilərə olan böyük qayğısından yaranmışdı.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. c.5, s.317.

«Çox gözəl» pyesində iki nəslin psixologiyası, mənəvi aləmi, qarşılaşdırılır.

M.Müşfiqin «Qaya» poemasında məqsəd məhz insanlara inam, humanizm, bədrəyənələri xilas etmək duyğuları aşılamaqdır. Qaya yurdsuz uşaqlara qoşulsa da, onda bu etiqad, bu inam vardır. Odur ki, Qaya müəllimin qayğıkeşliyi və xeyirxahlığı nəticəsində həyata qayıdır, insanlara qoşulur. Lakin müəllim öz məqsədinə asanlıqla nail ola bilmir. Onu birinci aləmə çəkən yurdsuz səfillər idisə, ikinci aləmə səsləyən «xalq müəllimi», «qoca qəhrəman», «Böyük insan» adlandırdığı insanpərvər müəllim idi.

Şairin demək istədiyi bir də budur ki, insanları düz yola dəvət etmək, onları tərbiyələndirmək, əsl vətəndaş etmək üçün ona qayğıkeşlik, həssas insani münasibət lazımdır. O qəlbə ki, insan nəfəsi toxunur, orada insani hisslər göyə-rəcək. O torpağa ki, insan əli dəyir, o yer laləzər olacaq.

C.Xəndanın «Mübarizə yollarında» (1940), Z.Xəlilin «Qılınc» (1940), İ.Soltanın «Ağdərə yollarında» (1940) və b. əsərlərində əsas qəhrəmanlar vaxtilə varlılar mənəşəsində əzilmiş yeniyetmələr və ya ata-anasını itirmiş, səfil həyat keçirmiş, inqilabdan sonra imkan tapıb mübarizəyə qoşulan gənclərdir.

Cəfər Xəndanın yuxarı yaşlı oxucular üçün yazdığı «Mübarizə yollarında» poemasında ata-analarını itirmiş gənclərin həyat və mübarizə yolları təsvir olunur. Xaspolad uşaq evində və komsomolda tərbiyə alıb böyümüş, indi qol-çomaqlara qarşı mübarizə aparır. O, kənd koxasının oğlu Pirəhməd tərəfindən yaralanır. Həkim Zülfiyyə onu müalicə edir. Xaspolad ona məhəbbət bağlamaq istərkən Zülfiyyə keçmiş günlərini xatırlayır, onların bacı-qardaş olduqları məlum olur. Pirəhməd kolxoza soxulmuş, gecələr tülkü hin-lərə soxulan kimi təsərrüfata ziyan vurur, adamları öldürür, gündüzlər camaatın qəlbinə girib özünü mələk kimi göstərir. Tezliklə onun kələklərinin üstü açılır, həbs edilir. Şair poemada quruculuq illərində gənclərin mübarizəsini qələmə al-

mışdır.

Zeynal Xəlilin «Qılınc» (1940) poemasında hadisələr nisbətən mürəkkəb şəkil alır. Şair qəhrəmanların həyat yolunu kiçik yaşlarından izləyir. 6 yaşından atasını itirmiş Qılınc komsomol sıralarında böyüyüb bərkiyir. Çal Paşa ilə qarşı-qarşıya gəlməli olur.

Çal Paşa başına dəstə düzəldib dağlara çəkilmişdir. Onlar tez-tez kəndə basqın edib gözətçiləri öldürür, taxıl anbarlarına od vurub yandırır, Qaranı ağaca bağlayıb xəncərlə döğrayırlar. Çal Paşa doğma bacısını da güllə ilə vurur. Bu mənfur hiyləgərlər gənc nəslin gələcəyinə qılınc çəkməyə can atırlar.

Həmin poemalarda S.Vurğunun «Komsomol» poemasının təsiri aydın duyulur. Lakin bu əsərlərdə geniş təsvirlərə rast gəlsək də, kənd mühiti bütün təfərrüatı, ziddiyyətləri ilə verilməmişdir. Ayrı-ayrı obrazların daxili aləmi öləri təsvir edilmişdir. Onların arzu və ideali aydın deyildir. Eyni ruhu İ.Soltanın «Ağdərə yollarında» (1940) poemasında da görürük. 20-ci illərdə siniflər mübarizəsinin ümumi ruhu, səciyyəvi cəhətləri bir-birinə bənzədiyi kimi, həmin hadisələri təsvir edən bədii əsərlər də biri digərini xatırladır. «Ağdərə yollarında» poemasında inqilabın qələbəindən sonra öz səltənəti uğrunda dağlara çəkilən qolçomaqların intiqamı və kəndi qoruyan komsomolçuların mübarizəsi təsvir olunmuşdur.

Bəhs etdiyimiz poemalardakı gənc qəhrəmanların həyat yolu və taleyi bir-birinə oxşadığı kimi, onların apardıqları mübarizənin ümumi istiqaməti də bir-birini xatırladır.

Xaspolad («Mübarizə yollarında»), Qılınc («Qılınc»), Surət, Eldar («Ağdərə yollarında») və b.-nin taleyi və mübarizəsi Bəxtiyarın, Cəlalın («Komsomol») həyat yolunu xatırladır. Şübhəsiz, S.Vurğunun bu hadisələri çox geniş səpkidə qələmə alması müasirlərinin diqqətini bu vacib mövzuya cəlb etmişdir.

Dövr üçün səciyyəvi olan mövzular təkcə poemalarda

deyil, eyni zamanda hekayə, şeir və digər janrlarda da işlə-nirdi.

Cahanbaxış «İntiqam» (1939) hekayəsində uşaqların gözüaçıqlığına diqqəti cəlb edən real əhvalatı qələmə almışdır. Kapitan köməkçisi Poladov göyertədə rast gəldiyi iti evinə gətirir, oğlu Əhməd hədiyyə verir və iti Kapitanka adlandırır. İtin hərəkətləri onları şübhələndirir. Məlum olur ki, it Poladovun dostu Novikovundur, vaxtilə Poladovla yaxın dost olan və inqilabi tapşırıqları məharətlə yerinə yetirən Novikov çoxdandır ki, yoxdur. İt gəmidə bir matroşa qəflə-tən hücum edir, onu ölümçül yaralayır. Nəhayət, məlum olur ki, həmin matros Novikovu öldürüb, onun pasportunu ələ keçirib və burada işə düzəlibdir. Kapitanka öz sahibini öldürən ağıqvardiyaçı zabiti görmüş, onu tanıyıb, intiqamını almışdır.

Kiçik yaşlı uşaqlar adətən nağıllara daha çox maraq göstərir, romantik hadisələr onların şüuruna hakim kəsilir. Buna görə də nağılları seçib ya onları olduğu kimi, ya da bir neçə nağılın süjeti əsasında vahid, daha zəngin məzmunlu nağıl işləyib uşaqlara vermək daha faydalıdır.

Ə.Kazımın «Pəhləvan Nəzər və igid qardaş» (1938) mənzum nağılı məhz bu yolla yaranmışdır. Bu nağılda ana uşaqlıqda çox qorxaq böyütdüyü oğlunu yenidən tərbiyə etməli olur.

Ana uşağı kiçik yaşlarında qorxutmuş, böyüdükdə də bu qorxu hissi onun varlığına hakim kəsilmiş, indi o, heç yana getmək istəmir, adamlara yovuşmur. Tay-tuşları isə onu «qorxaq» adlandırıb lağa qoyur. Ana öz səhvini başa düşüb uşağı yenidən tərbiyə etmək fikri ilə gecə vaxtı meşəyə odun yığmağa aparır və təsadüf nəticəsində onu itirir... Qorxaq uşaq bundan sonra meşədə müxtəlif qorxulu hadisə-lərlə rastlaşır, hər şey ona vahiməli görünür. Lakin el qəh-rəmanı Pəhləvan Nəzərlə tanış olduqdan sonra onun sayə-sində qorxaq oğlan yavaş-yavaş tərbiyələnilib cəsur və vətən-pərvər bir qəhrəman olur.

Pəhləvan Nəzər ona qəhrəmanlığın bütün sirlərini öy-rədir. Hətta öz toppuzunu ona bağışlayır. Ondan ayrılanda isə nəsihət edir:

*Mənim vardır bir niyyətim,
Sənə budur nəsihətim,
Həqiqəti al nəzərə,
Kömək elə gücsüzlərə.
Deyib artıq vidalaşdı,
O meşədən uzaqlaşdı.*

Qoçaq qardaş Pəhləvan Nəzərin toppuzu ilə zalımlara qarşı mübarizə aparır. Yoxsul və gücsüzlər yanında şöhrət qazanır. O, qoçaq qardaş kimi hər yerdə tanındıqdan sonra kəndə anasının görüşünə gəlir. İndi hamı onu qoçaq qardaş kimi mehriban qarşılayır.

T.Babayeva isə «Min bir gecə» nağıllarından istifadə edərək «Tülkü və Canavar» (1938) təmsilində qarşılıqlı dost-luq münasibətləri məsələsindən bəhs etmişdir... Canavardan çox əziyyət görən Tülkü, nəhayət, onu aldadıb quyuya salır. Canavarın yalvarışlarına baxmayaraq, tülkü iki həyatı misal səkməklə onu rədd edir.

N.Rəfibəylinin «Kəndli və qurd» nağılında da kəndli-nin xeyirxahlığı ilə ovçunun əlindən xilas olan qurd öz xilas-karını yemək istəyir. Axırda tülkünün hiyləgərliyi ilə yenə də kəndlinin çuvalına girib məhv olur. Bu cür ibrətamiz təmsil-nağıllar həyatı hadisələrlə daha çox əlaqələndirildikdə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət qazandırır.

Xalq ədəbiyyatında təmsil janrının ən zəngin nümunə-ləri yaşayır. Onları yeni keyfiyyətlə işləyib kiçik yaşlı uşaqla-ra çatdırmaq yazıçıdan həm uşaq aləmini, həm də heyvanlar aləmini dərinlən bilməyi tələb edir.

Vətənpərvərlik və humanizm ideyaları mövzusunu iş-lərkən yazıçılar onu vətənimizdən xaricdə, kapitalist dünya-sında yaşayan uşaqların həyatında da aramış, onların həya-tına və azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəyə dair maraqlı

şeir, hekayə, poema və pyeslər yazmışlar. S.S.Axundovun hələ 1927-ci ildə qələmə aldığı «Mister Greyin köpəyi» hekayəsində Çin xalqının müstəmləkəçilərə qarşı apardığı mübarizə öz əksini tapmışdır. 30-cu illərdə Avropada faşizmin baş qaldırması və geniş "antikommunist" fəaliyyəti yazıçıların diqqətini cəlb etdi. S.Vurğunun «Ölüm kürsüsü», M.İbrahimovun «Madrid», R.Rzanın «Almaniya» əsərləri və b. faşizm hərəkatına qarşı yönəldilən ümumxalq etirazının ifadəsi idi. R.Rza «Vannetta» (1936), «İnqalesiyo» (1938), «Si-Au» (1940) əsərlərini də faşizmin dirçəldiyi bir şəraitdə uşaqların ağır həyatına həsr etmişdir.

MİR MEHDİ SEYİDZADƏ

(1907-1976)

Azərbaycan ədəbiyyatında Mir Mehdi Seyidzadə görkəmli uşaq şairi kimi tanınır. Onun 50 illik ədəbi fəaliyyətində gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər başlıca yer tutur.

Mir Mehdi Seyidzadə 1907-ci ildə Aşqabadda, gəmi fəhləsi Həsənin ailəsində anadan olmuşdur. 8 yaşında ikən atası vəfat etdiyindən anasının himayəsi altında boya-başa çatmışdır. İlk təhsilini Aşqabadda almışdır. 1920-ci ildə anası Nənaqız uşaqlarla birlikdə Bakıya köçmüşdür.

Mir Mehdi Bakı Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş, 1925-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmiş, 1926-cı ildən 1931-ci ilə qədər Bakıda kitabxana müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. Mir Mehdi 1932-ci ildən 1946-cı ilə qədər Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, sonralar isə redaktor və baş redaktor vəzifələrində işləmişdir. Qırx beş il fasiləsiz «Uşaqgəncnəşr»də işləyən şair 1976-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Şeirləri. Mir Mehdi Seyidzadə ədəbi yaradıcılığa 20-ci illərin ortalarından başlamış, «Kənd qızı» adlı ilk şeirini

1925-ci ildə «Şərq qadını» jurnalında çap etdirmişdir.

M.Seyidzadə uzun müddət kitabxanada işlədiyi üçün uşaq ədəbiyyatına olan böyük ehtiyacı duyur, uşaqların ona tez-tez müraciət etməsi yenidən qələm tutmağa başlayan şair həvəskarını düşündürür. Həmin vaxtlardan başlayaraq özünün yaradıcılıq istiqamətini uşaq ədəbiyyatına doğru yönəldir. Əlbəttə, uşaqların psixologiyasına uyğun, gözəl əsərlər yaratmaq üçün ciddi yaradıcılıq axtarışları lazım gəlirdi. Ona görə də gənc şair zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməli olur, ciddi yaradıcılıq axtarışları aparır. Bu xəzinədən bəhrələnən Mir Mehdi 1927-ci ildə nağıllar əsasında yazdığı «Qoçaq Səməd» adlı əsərini çap etdirir.

M.Seyidzadə müasir və aktual mövzulara da meyl göstərir. Dövri mətbuatda müntəzəm çıxış etməklə yanaşı, müasir mövzularda bədii əsərlər yazır. Onun «Qəhrəmanın romanı» (1929) hekayələr kitabı bu dövrün məhsuludur. İlk təşəkkül illərində Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatını gücləndirmək məqsədilə 1930-cu ildə «Ən yaxşı uşaq əsərləri üçün» müsabiqə elan olunur, müsabiqədə M.Seyidzadənin «Şanlı gün» əsəri mükafata layiq görülür.

M.Seyidzadənin yaradıcılığı 30-cu illərdə daha məhsuldar olmuşdur. «Şanlı gün» (1932), «Kiçik təyyarəçilər» (1932), «Pinti Həsən» (1934), «Nərgiz» (1935), «Cocuq şeirləri» (1935), «Ayaz», «Nilufər» (1937), «Qızıl quş» (1938), «Ceyran» (1939), «Eldar və Zaman» (1939), «Kiçik pyeslər» (1939), «Təzə şəhər» (1939) və b. kitabları bu illərdə nəşr edilmişdir.

Bu kitablarda toplanmış əsərlərdə Vətənimizin keçmiş və bu günü, dirçələn kənd və şəhərlər, ölkəmizin tükənməz nefti, pambığı, yeni həyatın yüksəlişi tərənnüm olunur. Mir Mehdi öz şeirlərində Vətən və el məhəbbətini, doğma yurdun gözəlliyini, uşaqların əməyə cəşğun meylini, Xəzər neftçilərinin igidliyini, əmək rəşadətini, əlvan boyalarla təsvir edirdi. Şair qələmə aldığı mövzunu poetik yüksəkliyə qaldırmağa çalışırdı.

M.Seyidzadə yaradıcılığında doğru danışmaq, böyüklərə hörmət etmək, dostluq, yoldaşlıq, elmi biliklərə yiyələnmək, Vətəni, doğma xalqı sevmək hissinin bədii həllinə böyük yer verir.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə M.Seyidzadə «Pioner andı» (1941), «Balaca döyüşçülər» (1941), «And» (1942), «Vətən qızı» (1942), «Qorxmaz» (1942), «Bizim ellər» (1944), «Maral» (1945) kitablarını çap etdirir. Məlumdur ki, müharibə mövzusunda uşaqlar üçün əsər yazmaq çətin və məsuliyyətlidir. Çünki hadisəyə uşaqların gözü ilə baxmaq, mövzunu onların başa düşəcəkləri səviyyədə aydın, təsirli, bədii şəkildə işləmək lazımdır. M.Seyidzadənin «Qəhrəman», «Eldarın məktubu», «O kimdir?», «Vətən nəğməsi» və s. şeirləri bu cəhətdən maraqlıdır.

«Qəhrəman» şeirində şair dinc quruculuq illərində xalqın şəhər, qəsəbə saldığı, zavod və fabrik tikdiyi bir vaxtda alman faşist qoşunlarının mane olmasından danışılır. Düşmənin xaincəsinə hücumu ilə azadlığı boğmaq istəyir. Lakin xalq müharibənin ilk günündən silaha sarılır. Ana-atalar doğma balalarını cəbhəyə yola salırkən onlara ürək verir, düşmənin qarşı amansız olmalarını tapşırırlar. Şeirdə ana oğluna xeyir-dua verərək deyir:

-Get, igid tərən!

Get, səni çağırır bu əziz Vətən.

Onunçün başlanıb böyümüsən sən.

Get, çarpış, düşmənin meydanı dar olsun!

Anan fərləhlənsin, bəxtiyar olsun!

Oğul anasına müharibədən qəhrəman kimi qayıdacağına söz verir.

«Eldarın məktubu» şeirində faşist təcavüzkarlarına qarşı balaca oxucularda nifrət oyadılır. Eldar ön cəbhədə düşmənin qarşı vuruşan atasına öz ailə vəziyyətləri haqqında məktub yazıb göndərir. O yazır: Sən müharibəyə gedəndə kiçik idim, məktəbə də getmirdim. İndi məktəbə gedirəm,

dərs əlaçısıyam, bacım Ceyranın 8 yaşı tamam olmuşdur. Anamız zavodda işə girmişdir. O da arxa cəbhənin döyüşçüsüdür. Sənə məktubu da özüm yazıram, cəbhədə qəhrəman ol. Düşmənlərə zərbə endir.

Kiçik uşaq dilində, səmimi yazılmış bu şeir təbii və inandırıcıdır.

Mir Mehdi Seyidzadənin müharibə mövzusunda qələmə aldığı şeirlərdə vətənpərvərlik, humanizm, torpağa məhəbbət, düşmənin nifrət hissi güclüdür.

Böyük Vətən müharibəsinin qələbəsi ilə sonrakı dövrdə Mir Mehdi Seyidzadənin yaradıcılığına yeni motivlər daxil etdi. Onun bir-birinin ardınca çıxan kitabları – «Şeirlər» (1948), «Yaxşı yoldaş» (1949), «Çiçəklənən düzlər» (1950), «Yeni il hədiyyəsi» (1954), «Seçilmiş əsərləri» (1957), «Ürək sözləri» (1959), «Sirləşmə» (1962), «Ulduzlar səpələnir» (1963), «Şairin kitabxanası» (1964), «Seçilmiş əsərləri» 2 cildə (1966), «Həyat eşqi» (1968) müharibədən sonrakı dövrün hadisələri ilə sıx bağlıdır. Şairin ildən-ilə püxtələşən, sənətkarlıq cəhətdən yetkinləşən poeziyasında müasir adamların həyat tərz, əməyi, mübarizəsi, arzu-istəyi və sabaha inamı əlvan boyalarla əksini tapırdı. Onun bu dövrdə yaratdığı əsərlər gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsində faydalı olmuşdur. Mir Mehdi Seyidzadə uşaqların həyatı haqqında yazdığı vətəndaşlıq borcu sayırdı. Onun «Unudulmaz xatirələr» (1975), «Gümüşü qar» və «Xatırlayarsan məni...» (1978) kitablarında bu barədə yazdığı mülahizələr olduqca maraqlıdır.

Şairin bütün əsərlərində olduğu kimi, kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə də Vətənə məhəbbət başlıca yer tutur. M.Seyidzadənin «Lələ», «Quşcuğaz», «Dağlar», «Göy göldən lövhələr», «Buzovnada», «Bağbanın söhbəti», «Zaqatala meşələri», «Gözəlsən» və s. şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir. Onun şeirlərində ucsuz-bucaqsız Vətənimizin bağları, dağları, dərələri, yaylaqları, dəniz, göl və çayları əksini tapmışdır. Şair Zaqatala meşə və bağlarında olan qoz,

findıq, qovaq, şabalıd və zoğal ağaclarının gözəlliyini nəzmə çəkir; Buzovnanın qara şanısını, baldan şirin əncirini tərifləyir. O, ölkəmizdə bol bəhrəli meyvəli bağları ilə tanınan Qubanı tərənnüm edir.

Gənc nəslin təlim və tərbiyəsində məktəblə ailənin sıx əlaqəsi vacibdir. Çünki məktəblə ailənin birgə səyi yaxşı təsir göstərir, bu mövzu M.Seyidzadənin lirik və lirik-epik əsərlərində başlıca yer tutur: «Gülməlidir», «Tut ağacı», «Dostum», «İlk addım», «Yoldaşlıq köməyi», «Qaranquşlar» və «Ağacın şikayəti» şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. «Gülməlidir» şeirində Səfər adlı pinti, tənbəl bir məktəbli surəti təsvir olunur. Səfər yuyunmaqdan qorxur, kitabı yazıb qaralayır, dəftərin vərəqlərini ləkələyir:

Bəzən itir papağı,

Dərsə gedir papaqsız.

Onun ayaqqabısı,

Ohur çox zaman bağsız.

Nə məktəbdə, nə evdə

O deyil səliqəli,

Səfəri görən deyir:

Gülməlidir, gülməli.

M.Seyidzadənin uşaq şeirlərində başlıca motivlərdən biri əməkdir. «İlqarın bağçası» şeirində İlqar Şüvələndə yaşayan qoca dayısına qonaq gedir. Dayısı gözəl bağ salıbdır. O, təzə şitillər əkdikcə, İlqar baxıb fərəhlənir, o da ağac əkib, barını görmək istəyir. İlqar öz arzusunu dayısına bildirir. Dayısı xeyirxah arzunu alqışlayır; ağac əkməyin və gül becərməyin qaydalarını ona öyrədir; İlqarın öz l ağlarında əkdiyi ağaclar çiçək açanda onun sevincinin həddi-hüdudu olmur. İlqar əməyin sevinc mənbəyinə çevrilməsini dərk edir.

«Mingəçevir», «Sənətin sirri», «Gənc bağbanlar», «El gücü». «Tənbəl olma» və s. şeirlərində də şair əməyi tərənnüm edir.

Mir Mehdi Seyidzadə kiçik oxucularına nəğmələr də

yazmışdır. Bu nəğmələrin mövzusu geniş və əhatəlidir. «Gün çıx!», «Quzum», «Bənövşə», «Laylalar», «Gözəlsən», «Xəzər», «Kəpəz», «Qış baba», «Bahar» və s. məzmun etibarilə xalq şeirinə yaxındır.

«Gün çıx!» nəğməsində balacalar günəşə müraciət edirlər:

Gün, çıx, gün çıx!

Kəhər atı min, çıx.

Çamənlərə ver işi.

Güllər alsın yaraşlıq.

Şəfəqindən bəzənsin

Bağçalarda sarmaşlıq.

Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirindən doğan və əsəir nəğmələrinin motivləri ilə səsleşən bu nəğmə kiçik yaşlı uşaqlarda təbiətə bağlılıq hissi, estetik duyğular oyadır.

M.Seyidzadə Xəzər neftçilərinin əmək igidliyinə də bir sıra əsərlər həsr etmişdir. Bu cəhətdən onun «Neftçilər», «Neft daşlarında», «Qüdrət», «Neftə doğur» və s. əsərləri səciyyəvidir. Bu səpkidə yaratdığı əsərlərdə şair əməyin poeziyasını verməyə, yeni söz, yeni fikir deməyə, oxucusunu həyata, vətən torpağına bağlamağa çalışır. Beləliklə, uşaqlara əməyi sevdirmək, çətinlikdən qorxmamaq hissi aşılayır.

Təbiət insanla təkbətək döyüşdə təslim olur. Çünki fəhlələr mərd və qorxmazdılar. M.Seyidzadə gənc oxuculara göstərmək istəyir ki, insanın gücü, qüdrəti onun birliyində, əməyə bağlılığındadır.

Poemaları, nağılları. Mir Mehdi Seyidzadə uşaqlar üçün bir sıra poemalar yazmışdır. Bu poemalarda günün çox vacib və aktual məsələlərinə toxunulur. Burada gənc oxuculara Azərbaycanın keçmişindən tutmuş, bu günə qədərki həyatında baş vermiş ən maraqlı hadisələrdən danışılır.

«Unudulmaz görüş» poeması humanizm, dostluq, yoldaşlıq kimi bəşəri duyğuların poetik ifadəsi baxımından qiymətlidir. Poemada süjet azərbaycanlı Arasla ukraynalı Tarasın dostluğu əsasında qurulmuşdur.

Oksana xala ilə Boqdan dayı oğulları Tarasın dostu Arası təbəssümlə, gülərizlə qarşılayırlar. Boqdan dayı Arasın atası ilə olan dostluğundan söhbət açır. Şair onun dili ilə balaca oxuculara üzünü tutub deyir:

*Yaxşılıq unudulmaz
Bizim dostluğumuz tək,
Dostluq edəsiz gərək!*

Arasın Tarasa Bakı haqqında albom bağışlaması, Bakının bu günü haqqında onlara həvəslə danışması əsərin yadda qalan, təsirli səhnələrindəndir.

Poemanın tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Burada şair gənc oxucularına deyir: dostluq bayrağını həmişə uca tutun, Aras və Taras kimi, onların ataları kimi.

M.Seyidzadə «Bakı mənzərələri», «Gilgilçay sahilində», «Şehrli güzgü» və digər poemalarında Vətənimizin keçmişinə və bu gününə nəzər salır, balaca oxucularını atababaların mübarizə yolu, əqidəsi, igidliyi ilə tanış edir.

Məlumdur ki, yeni insan tərbiyəsində əməyə münasibət başlıca yer tutur. Uşaqlarda əməyə məhəbbət hissini erkən yaratmaq bu cəhətdən vacib məsələlərdən biridir. Bu işdə uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan yazıçıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

M.Seyidzadə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı motivləri əsasında işlədiyi «İskəndər və çoban», «Meyvələrin bəhsi» poemalarında, eləcə də orijinal «İntizar» və «Balıqçılar» əsərlərində kiçik yaşlı uşaqlarda əməyə məhəbbət hissi aşılayır.

«İntizar»da şoran yerlərin məhsuldar sahələrə çevrilməsi zəruriliyindən söhbət gedir. İntizar aqronomdur. Kolxoz təsərrüfatına rəhbərlik edir. O, kolxozda məhsuldarlığı artırmaq üçün şoranlıqları yararlı hala salmaq istəyir.

Məlum olduğu kimi, yazıçılar uşaqları təbiətlə və canlı aləmlə yaxından tanış etmək məqsədilə nağıllardan geniş istifadə etmişlər.

M.Seyidzadə də bu məqsədlə xalq nağıllarına tez-tez müraciət etmişdir. Onun mənzum nağılları uşaqlar tərəfindən həmişə rəğbətlə qarşılanmış, sevilə-sevilə oxunmuşdur. «Göy-ərçin», «Qartal və qaranquş», «Şehrli nar», «Lovğalar», «Üç alma» və s. mənzum nağılları da fikrimizi sübut edir.

«Şehrli nar» və «Üç alma» nağılları uzun müddət uşaqların hafizəsindən silinmir. Hər iki nağılda insan iradəsi və ağılı şehrli qüvvələri təslim olmağa məcbur edir. Birinci nağılın qəhrəmanı olan Bəxtiyar gedər-gəlməz yolla gedir ki, atası üçün dərman gətirsin. Yolun çətinliyi onu qorxutmur. Atasına olan məhəbbəti ona daha da qüvvət verir.

İkinci nağılda da Elman şehrli qüvvələrin köməyiylə şaha qalib gəlir. Lakin şah hiylə və zor - güc yolu ilə onun sevgilisini əlindən almaq istəyir. Bu anda Elman onu vurub öldürür.

Gərgin konfliktə və maraqlı kompozisiyaya malik olan hər iki nağılda şehrli qüvvələr iştirak edir. Bu nağıllarda insan ağılı, insan zəkası qorxunc, şehrli qüvvələrə qarşı qoyulur. Hər iki mövzu şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında yazılmışdır. Onu da deyək ki, xalq ədəbiyyatında bu nağılların ayrı-ayrı variantları mövcuddur.

M.Seyidzadə mənzum nağıllarının bir hissəsini ailə və məişətdə baş verən hadisələrə həsr etmişdir. Məlum olduğu kimi, məişət nağılları realist nağıllardır. Bu nağıllarda həkim sinif, din xadimləri, ümumiyyətlə, bütün istismarçı təbəqələr lağa qoyulur, kəskin tənqid atəşinə tutulur. Şairin bu qəbildən olan mənzum nağıllarında geniş xalq kütləsi istismarçı ictimai quruluşun bütün eyiblərinə qarşı çıxdı. Bu nağıllarda satira son dərəcə güclüdür. «Nərgiz», «Ceyran», «Şah və xidmətçi», «Səbayel gözəli» və s. buna misal ola bilər.

«Üç bacı» xalq nağılı əsasında yazılmış «Nərgiz» mənzum nağılında şair yaşı yetmiş beşi keçmiş qoca odunçunun üç qızından bəhs edir. Qoca əldən düşmüş, işləməyə qüvvəsi qalmamışdır. Lakin çıxış yolu yoxdur. Qoca üç körpə balası ac qalmasın deyər özünü oda-közə vurur, var gücü ilə işləyir:

Bir gün səhər ölə-ölə

Yenə qoca gedir çölə

Lakin axşam dönmür geri

Bilirməyir onun yeri

Bu itməklə qoca itir

Zavallının işi bitir

Qızlar ac qalır, heç bir yerdən kömək görmürlər:

Yoxsulları qanan kimdir?

Hallarına yanan kimdir?

Kim onlara çörək verər?

Kim onlara ürək verər?

Şair qəhrəmanlarını darda saxlayır. Onlar Eldara rast gəlirlər. Eldar onlara kişmiş verir. Bu hal hər gün səhər təkrar olunur. Qızlar beləcə dolanırlar. Lakin onların bu sevinci də uzun sürmür. Şamaxıda qanıçən bir şah varmış. Əhali ona İlan Tərxan deyərmiş. Eldar onun öz atına verdiyi kişmişdən oğurlayıb qızlara verirmiş. Şah bundan xəbər tutur, qızları və Eldarı tutdurur. Onların ölümünə fərman verilir. Böyük bacı Nərgiz şaha deyir:

Söylədi: «Eh böyük sultan!

Həddər yerə gəl tökmə qan...

Bizi öldürməsən əgər,

Görərsən çox mənfəətlər».

Tamahkar şah razılaşır. Nərgiz ona qızıl, almaz və incidən gözəl xəncər hazırlamağı, Eldar hind filinin dərisindən qalxan hazırlamağı, Xumar yaqut və zümrüddən incə kəmər hazırlamağı, Ulduz isə şəffaf ipəklərdən incə xalı toxumağı vəd edir: «Yumurtadan yun qırخان» şah sevinir, onlara möhlət verir. Onlar isə gecə düşər-düşməz fürsətdən istifadə edib qaçır, şəhərdən çıxırlar. Şair şahın zülmkarlığını göstərmək üçün, onun ova çıxarkən çobana divan tutdurması səhnəsini də, kəndlilərə edilən zulmləri də bütün təfərrüfatı

ilə qələmə alır. Lakin kəndlilər buna dözmür. Eldar, Nərgiz və bacıları çobanla birlikdə öz ətraflarına dəstə toplayıb, azğın, zülmkar şahı məğlub edirlər.

«Ceyran» mənzum nağılı da şahların müstəbidliyinə qarşı çevrilmişdir. Hər iki mənzum nağılda konflikt gərgin, hadisələr təsirlidir. Əsərdə ağıllı xalq qəhrəmanı qələbə qazanır. Bu nağılların məntiqi nəticəsi belədir; insan üçün ən böyük nemət ağıldır, insan öz biliyi, ağılı ilə çətin şəraitdən çıxır, mürəkkəb hadisələrdən baş çıxarır, düşməne qalib gəlir.

Əgər Nərgizdə mübarizlik, qorxmazlıq, igidlik və s. keyfiyyətlər varsa, Ceyranda bunlar yoxdur. O, Nərgizə nisbətən acizdir. Şah onu aparanda da, sarayda da heç bir müqavimətə rast gəlmir. Ceyran ancaq sevgilisinə ümid bəsləyir. Sevgilisi də onu xilas edə bilməyə, zəhərlə özünü öldürmək, intihar etmək fikrinə düşür. Ceyran mübarizədə aciz olsa da, sevgidə sədaqətli və sevgilisinə son nəfəsinə qədər sadıq qalmaq üçün zəhər içmək qərarına gəlir.

Nağılların böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Onlar gənclərimizi xalq qəhrəmanları kimi mərd, vəfalı olmağa çağırır.

M.Seyidzadə öz təmsillərində də uşaq ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli olan məsələlərə toxunur. Mövzuların maraqlı və tərbiyəvi olmasına fikir verir.

Şair təmsillərində cəmiyyətə təsadüf edilən yaramazlıqları tənqid edir, xalqın tərəqqisinə mane olan çəhətləri acıb göstərir. O, rüşvətxorları, xudpəsəndləri, ikiüzlüləri satıra atəsinə tutur, adamları mərdliyə, qüsuru üzə deməyə, dostluqda möhkəm olmağa, mənalı həyat keçirməyə çağırır.

M.Seyidzadənin təmsilləri mövzu baxımından əhatəlidir. Şair təmsillərdə fikir aydınlığına, müasirliyə, ictimai tərbiyəvi mənaya xüsusi diqqət yetirir. Dediklərimizi «Dağ və duman», «Söyüd və limon gölü», «Bülbül və çalağan», «Tülkü və cücə», «Tamahkar qarğa», «Canavar və tülkü» təmsillərində daha qabarıq görmək olar.

Dram əsərləri. Mir Mehdi Seyidzadə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının yaradıcılarından biridir. O, xalq nağıllarından və klassik irsdən istifadə yolu ilə bir sıra səhnə əsərləri yaratmışdır. Onun müasir mövzuda yazdığı uşaq pyesləri də vardır. Bu əsərlərin bir çoxu uzun müddət gənc tamaşaçıların teatrının repertuarından düşmüşdür.

M.Seyidzadənin «Ayaz», «Qızılquş», «Ata məhəbbəti», «Büllur qəsr», «Sehrli saz», «Qorxmaz», «Cırdan» pyesləri onun şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Onun elə pyesi yoxdur ki, onda nağıl elementləri, nağıl qəhrəmanları, simvolik surətlər iştirak etməsin, xeyirlə şərlə, haqla nahaq toqquşmasın. Keçmişin bədii salnaməsi olan nağılları yaradan xalqdır – əzizlə, yaşayan xalq. Adətən nağıllar nikbin sonluqla qurtarır, xeyir şəərə qalib gəlir, xalq arzusunə çatır. Bütün nağıllardakı mübarizə həmişə bu sayaq həll edilir. M.Seyidzadə də pyeslərində bu ənənəyə sadıq qalır. Lakin onun qəhrəmanları asanlıqla qələbə qazanmır. Nağıllarda olduğu kimi, düşmən çox güclü, hiyləgər göstərilir. İstər «Sehrli saz»da, istərsə «Ayaz» pyesində mübarizə adicə iki nəfərin arasında deyil, şahla el qəhrəmanının, eyni zamanda sarayla xalq arasında gedir.

Şairin «Ayaz» pyesi ilə «Sehrli saz» peysi arasında mövzu oxşarlığı var. Əvvəla, «Sehrli saz»da olduğu kimi, bu əsərdə də baş qəhrəman xalq arasından çıxıb. Ayaz da Şahbaz kimi xalqın azadlığı yolunda mübarizə aparır. Ancaq elə bu mübarizənin gedişində Ayazla Şahbaz bir-birindən kəskin surətdə ayrılır. Çünki Şahbaz dustaqların buraxılmasını, onlara siyasi azadlıq verilməsini tələb edir. Ayaz isə vergilərin çoxluğunu ölkə və xalq üçün böyük təhlükə sanır:

*Xeyr, qurtarmayıb qorxudan ölkə,
Vergilər tərədir ağır təhlükə.*

«Sehrli saz»da yalnız tək-tək qəhrəmanlar şahın üzünə ağ olmağa cəsarət edirlər. «Ayaz» pyesində isə kəndlilər vergini verməkdən boyun qaçırlar. Çünki:

*Hərba gedərkən,
Şanlı Ayaz pəhləvan
Demişdi: yoxsullardan
Gərək bac alınmasın.*

Şahların divanxanası, cəlladı, qoşunu var, xalqın iradəsi, dözümlü. Sadə kəndli qızı Gülnaz Qadir xana deyir:

*Yetər zülm etdin, alçaq!
Bizi qorxutmaz ölüm,
Lakin etdiyin zülm
Yerdə qalmaz, Qadir xan!
Bir gün səni boğar qan!*

Gülnazın və kəndlilərin xanın üzünə «ağ» olmaları sarayı lərzəyə salır. Özü də saray nümayəndələrinə məlumdur ki, bu ixtişaş Ayazın başçılığı ilə olmuşdur. Onlar xalqı öz arxasınca aparan qəhrəmanı aradan götürməyi qərara alırlar. Sarayın tədbiri konfliktin kəskinləşməsinə zəmin yaradır. «Sehrli saz»da olduğu kimi, «Ayaz»da da şərlə qüvvənin ilk silahı hiylədir.

Qadir xanın Ayazı aradan qaldırmaq, kəndlilərin çıxışını susdurmaq hiyləsi baş tutmadıqda ikinci bir hiyləyə əl atır. İstəyir ki, Ayazı dilə tutsun, aldatсын.

Qadir xan yanılır, onun hiyləsi baş tutmur. Ayaz bilir ki, nə qədər saray, zindan var, eləgülləri ağ günə həsrət qalacaqlar. Odur ki, azadlıq və istiqlaliyyət yolunu mübarizədə görür:

*Zalımların haqqı qılındır ancaq
Qanlı saraylar alt-üst olacaq.*

Pyes üsyan qaldıran kəndlilərin qələbəsi ilə başa çatır.

M.Seyidzadənin «Qızılquş» pyesində isə qəhrəmanların ədalətsizliyə qarşı etirazı əksini tapmışdır. «Sehrli saz»da el qəhrəmanı Şahbaz sehrli sazın əvəzinə dustaqların azad edilməsini istəyirsə, «Ayaz» pyesində Ayaz Qadir xanın düş-

mənini öldürüb əvəzində vergilərin azaldılmasını istəyir. Polad isə Baltadışın səhrli qalxanını gətirməyə yoxsul kəndli qızı Gülzarın azadlığı naminə razı olur. İlk baxışda elə təsəvvür edə bilərik ki, Polad bütünlükdə əzilən xalq kütləsi uğrunda mübarizə aparmır. Ancaq dramaturq pyesin ilk səhnələrindən Poladı xalqın havadarı kimi verməyə cəhd edir, onun xanlarla haqq-hesab çəkdiyinə işarə vurur.

Polad dar gündə kəndlilərin harayına yetir. Səhrli qılıncını çəkib Bəbir xanı məğlub edir.

M.Seyidzadənin «Büllür qəsr», «Qorxmaz», «Cirtədən», «Ata məhəbbəti» pyeslərində də bədii əsər üçün vacib sayılan ictimai məsələlər qabarıq verilmişdir. Lakin bu pyeslər daha çox nağılvari, romantik səpkidədir. Xeyirlə şərin mübarizəsi əsərlərdə əsas dramaturji axın, kəskin konflikt yaradır. Məsələ ondadır ki, «Ayaz»da Qadir xan, Quşxan, Qaya xan, «Qızılquş»da Əjdər xan, Bəbir pəhləvan şərqüvvəni təmsil edirlər. O biri pyeslərdə el qəhrəmanları divlərlə vuruşur. Ancaq yenə də M.Seyidzadənin ədəbi qəhrəmanları bir nöqtədə birləşirlər. Onların hamısı xalqın xoş günü uğrunda mübarizə aparır.

Bu cəhətdən M.Seyidzadənin klassik ədəbi irsədən bəhrələnib yazdığı «Sevgi» və «Fitnə» pyesləri də maraqlıdır. «Sevgi» pyesindəki hadisələr Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» əsərinin motivləri ilə səsləşir. Dramaturq peysdə böyük şairin «Xosrov və Şirin» poemasında verdiyi əsas ideyanı saxlamağa çalışmışdır. Pyesdəki hadisələr əsasən Fərhad və Şirinə olan münasibət ətrafında cərəyan edir. Fərhad da Şirini sevir, İran şahı Xosrov da. Bu iki rəqibin daxili aləmləri də bir-birinin əksidir, sevgiləri də. Fərhad mənəvi cəhətdən təmizdir, xəyanətdən, riyakarlıqdan uzaqdır, hamının səadətində, xoş, işıqlı həyatına qəlbən sevinəndir. Lakin İran şahı Xosrov ədalətsiz, gələcəyini düşünməyən, gününü hərəmxanada eyş-işrətdə keçirən bir gəncdir. Saray ayanları ona qulluq göstərir, itaətində durur. Xosrova elə gəlir ki, hansı gözəli istəsə ehtiras toruna sala bilər. Onun

növbəti şikarı Azərbaycan gözəli Şirindir.

Hadisələrin dramaturji inkişafı, təbii axarı göstərir ki, Şirin sevib-sevilməyə layiq qızıdır. Budur, aşiqlər meydana çıxır. Böyük rəssam Şapur Xosrovun rəsmini çəkib Şirinə yetirir. Əlvən boyalarla çəkilən şəkildə şahın daxili aləmi deyil, onun zahiri yaraşığı diqqəti cəlb edir. Xosrovun şəklini görəndə 18 yaşlı Şirin onun gözəlliyinə heyran olur. Ürəyindən qəribə hisslər keçir. Ona görə də Şapur Xosrovun şəklini göstərəndən sonra ondan görüş üçün icazə alanda istəməz razılaşıır.

Xosrov Şirinin görüşünə gəlir. Nizamidə bu epizod poetik siqlətinə görə daha dolğun, təsirli işlənmişdir. Pyesdə təsvir olunan səhnə istər dramatik, istərsə də psixoloji gərginlik cəhətdən özünü doğrultmamışdır.

Məlum olduğu kimi, Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasında Fərhadla Xosrovun üzləşdiyi səhnə böyük sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Lakin nədənsə M.Seyidzadə sülh yaratmağı bu dərin və təsirli psixoloji döyüşdən üstün tutmuşdur.

Pyesdə bir sıra yeni obrazlara rast gəlirik ki, bu obrazların hər birinin öz yeri, mövqeyi, vəzifəsi var. Onlar dramaturji xəttin inkişafında mühüm rol oynayırlar.

M.Seyidzadənin «Fitnə» pyesində təsvir olunan Bəhram şah və Fitnə Nizaminin qəhrəmanlarıdır. «Fitnə» pyesinin dramatik məziyyətlərindən, əsərdə qoyulan çox mühüm etik məsələdən – insanın həyatda arzu etdiyi hər şeyə zəhmətlə çatması ideyasından bəhs olunur.

Bəhram, Qəhrəman və iki nökrər at qova-qova gəlib gözəl bir yerdə dayanırlar. Bəhram deyir ki, gözəlləyək Fitnə gəlsin, çalıb-oxuyar, keyfimiz açılsın. Fitnə təlxəklə gəlib çıxır. Düzdür, o, gözəl çalıb oxuyur, lakin Bəhramın kəfinə soğan doğrayır. Belə ki, şah düz nişan alıb ceyranı ayağından vurduğu üçün özünü öyüb tərifləyəndə deyir:

Şahım, göstərmədin böyük bir hünər.

Mənə qalsa, boşdur bu afərinlər

*Ovçuluq olduqca sadə bir işdir.
İşi çox görəndə öyrənir insan,
Sənət sənətkara görünər asan.*

Həqiqəti açıq söyləməklə Fitnə şahın qəzəbinə gəlir. O, Qəhrəmana deyir:

*Mən burdan gedirəm, igid Qəhrəman,
Bu qudurğan qıza verməzsən aman,
Onun dik başını kəsib bədənədən
Vəhşi heyvanlara atarsan həməni.
Sonra köynəyini batırıb qana,
Gətirib verərsən sarayda mana.*

Lakin məsələ şah düşündüyü kimi olmur. Fitnədə aslan gücü, qüdrəti var. O, nökrəri məğlub edir, ancaq onu öldürmür. Gözəl Fitnə Qəhrəmanı şahın cəzasına məruz qoymaq istəmir. O, köynəyini Qəhrəmana verib deyir:

*Al, bunu bulandır qana!
Şah səni gözləyir, apar ver ona,
Söylə ki, əmriniz yerinə yetdi-
Fitnə bu dünyanı tərk edib getdi.*

Bəhram şahın hərəkətləri Fitnəni narahat edir. O, həyəcan və kədərlə düşünür: «Görəsən, o məni öldürtdüyünə sevinirmi?» Nəhayət, şahın hökmünü mənliliyinə, qüruruna sığışdırmır. Öz sözünün doğruluğunu şahə sübut etmək üçün inək balasını çiyninə alıb illərlə pillələrdən qaldırır. Fitnə ilə Bəhram şahın ikinci dəfə görüşdüyü səhnə dramatik cəhətdən uğurludur. Bəhram xalıda təsvir edilən qadının Fitnə olduğuna inanmır: «Axı, qadında belə güc, qüdrət hardandır?»

Fitnə inəyi çiyninə alıb, qırx pilləni qalxır. Bəhram qürənlənir, deyir ki, inəyi mən də qaldıraram. Lakin bacarmır:

*Əzildim, əzildim, öldüm, ay aman!
Yetiş köməyimə, igid Qəhrəman!*

*Fitnə şahə deyir:
Görürsən, lovgahıq nə yaman şeydir?!*

Pyes gözəl tərbiyəvi sonluqla bitir.

M.Seyidzadə Məhəmməd Füzulinin həyatı («Şairin gəncliyi»), Böyük Vətən müharibəsi («Zəfər») mövzusunda pyeslər də qələmə almışdır.

M.Seyidzadə tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Əlbəttə, tərcümə yaradıcılıq işi olmaqla yanaşı, həm də xalqları mənen bir-birinə yaxınlaşdırən vasitədir. Kiçik yaşlıları və gənc vətəndaşları dünya xalqlarının qabaqcıl mədəniyyəti, adət-ənənələri, psixologiyası, düşüncə tərzilə daha yaxından tanış etməkdə bədii ədəbiyyatın rolu misilsizdir. M.Seyidzadə də tərcüməyə ciddi yaradıcılıq işi kimi baxmış, rus və Avropa ədəbiyyatının uşaq şeiri nümunələrini dilimizə çevirmişdir. Yeniyetmələr Krılov, Puşkin, Nekrasov, S.Marşak, A.Barto və bir çoxlarının ən yaxşı uşaq şeirləri ilə M.Seyidzadənin tərcüməsində tanış olmuşlar.

Şairin bir çox şeir və poemaları dünya ədəbiyyatı və Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrindən iqtibas edilmişdir. O, Nizamidən «Ağıllı çoban», «İsgəndər və çoban», «Şah və xidmətçi», «Fitnə», «Sehrli saz», Füzulidən «Meyvələrin bəhsi», Puşkindən «Qızıl balıq», «Qızıl Xoruz», Boqdan Çalidan «Çiçəklənən düzlər», S.Marşakdan «Ağac əkər-kən», S.Mixalkovdan «Çay» şeir və poemalarını iqtibas etmişdir.

Alman-Sovet müharibəsi illərində uşaq ədəbiyyatı
(1941-1945)

Almaniya 1941-ci il iyun ayının 22-də qəfildən SSRİ-nin sərhədlərini keçib tarixdə görünməmiş bir müharibəyə başladı. Dünyanı əsarət altına almaq istəyən alman faşistləri bu müharibəyə böyük hazırlıq görmüşdü. Onlar, ilk növbədə, Almaniyanın iqtisadiyyatını hərbişəndirmiş, əsarət altına

aldığı Avropa ölkələrinin hərbi ehtiyatlarını mənimsəmiş, bu ölkələrlə apardığı müharibədə böyük təcrübə qazanmışlar. Bütün bunlarla yanaşı, ən müasir hərbi texnikanı sərhədlərimiz boyu yerləşdirmişlər. Bu və başqa üstünlüklər nəticəsində Almanıya SSRİ-nin içərilərinə doğru irəliləyərək Sovet ərazisinin bir qismini işğal etdilər.

Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında xalq müharibənin lap ilk günlərindən bir nəfər kimi ayağa qalxdı. Sovet ordusu sürətlə döyüş vəziyyətinə keçirildi. Ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi. Ölkənin hər yerində xalq qoşun hissələri yaradıldı. «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!» çağırışını günün əsas şüarı kimi qəbul edən adamlar böyük fədakarlıqlar göstərərək, cəbhənin hər bir ehtiyacına həssaslıqla səs verdilər, öz işlərini müharibənin tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurdular¹.

Sovet xalqı və rəşadətli sovet ordusu müharibənin ikinci ili bütün cəbhə boyu dönüş yaratdı. Almanların «İldırım sürətli müharibə» planları puça çıxdı. Böyük hərbi əməliyyatlar nəticəsində düşmənin tutduğu şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər dalbadal azad edildi.

Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının da ən yaxşı oğul və qızları misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərdi. Onlarla kommunist və komsomol Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına layiq görüldü. Minlərlə döyüşçü dövlətin orden və medalları ilə mükafatlandırıldı.

Qələbənin qazanılmasında böyük ziyalı ordusunun da əvəzsiz xidməti oldu. Alimlər, elm və sənət adamları, yazıçılar həm silaha sarılıb ön cəbhədə vuruşur, həm də qələmini süngüyə çevirib qələbə naminə yazıb yaradırdılar.

Alman-sovet müharibəsi illərində Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizdə qəhrəmanlıq pafosu ilə zəngin olan bir mərhələdir. Bu ədəbiyyatın mühüm qismi ağır sınaq illərində müxtəlif yaşlı uşaqların taleyindən, işin-

dən, əməyindən, əməl və arzularından bəhs edir. Şeirir və nəsrin müxtəlif şəkillərində yaranan bu ədəbi irs məzmun və mündəricə baxımından da zəngindir.

Nəğmələr, marşlar, şeirlər. Bu bir həqiqətdir ki, həmişə yeniliyi özündə ümumiləşdirən, ona ilkin səs verən, hadisələrin ahənginə uyğun səslənən ən çevik ədəbi forma nəğmə janrıdır. İnqilabi mübarizə illərinə, vətəndaş müharibəsi dövrünə nəzər saldıqda da görürük ki, kütlələri azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyən inqilab pafoslu nəğmələr və marşlar böyük təsir gücünə malik olmuşdur. Buna görə də müharibənin ilk aylarında vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış lirik şeirlər və nəğmələr, xalq qəhrəmanlığını tərənnüm edən mübariz ruhlu şifahi poeziya toplanılıb nəşr edildi: «Vətən nəğmələri» (1941), «Vətən keşiyində» (1941), «Vətən uğrunda» (1941), «Vətən uğrunda xalq şeirləri». Burada məktəblilər və pionerlər üçün marşlar, döyüş nəğmələri, döyüşçülərin qəhrəmanlığına dair lirik, lirik-epik şeirlər, kiçik həcmli hekayələr geniş yer tuturdu. Mövzu, məzmun, mündəricə və ölçüləri baxımından da bir-birindən fərqlənən bu poeziyanı bir ideya, bir məqsəd birləşdirirdi - Vətənə məhəbbət! Düşməne nifrət!

«Vətən nəğmələri» kitabına toplanmış şeirlər iki hissədən ibarətdir. «Vətən uğrunda» adlanan birinci hissəyə şairlərimizin müharibə mövzusunda yazdığı şeirlər daxil edilmişdir. «Gənclik nəğmələri» adlanan ikinci hissəsində isə S.Vurğunun «Komsomol marşı», S.Rüstəmin «Partizan Əli», «Solmaz yarpaqlar», M.Rahimin «Komsomol marşı», «Balaca qəhrəman», R.Rzanın «Gənclik nəğməsi», «Si-Au», «İnqalesio», Ə.Cəmilin «Can nənə, bir nağıl de», M.Dilbazinin «Pioner nəğməsi», «Ölməz xatirə», N.Rəfibəylinin «Beşik nəğməsi» və s. şeirləri toplanmışdır.

Müharibə ərzəsində və müharibənin ilk aylarında məktəblərdə hərbi təlim, böyük düşmən təhlükəsinə qarşı hazırlıq, ön cəbhədən eşidilən döyüş xəbərləri, arxa cəbhənin səbr və mətanəti bu poeziyanın leytmotivi və mündəricəsi

¹ Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1977, s.14.

kimi meydana çıxırdı.

Müharibə, ədəbiyyatımızda yeni mündəricəli, yeni məzmunlu marşların yaranmasına səbəb oldu. Bu marşlarda xalqımızın bədii təfəkküründən doğan, Koroğlunun çağırış cəngisindən qidalanan bir ruh duyulurdu. Bu mənada Səməd Vurğunun marşları daha zəngin, koloritli və bədii təsir gücünə malik idi. Şairin pionerlər və komsomolçular üçün yazdığı marşların əks-sədası bütün məktəblərdə və pioner düşərgələrində eşidilirdi.

Bu şeirlərdə xalqın mübarizə ruhu və çağırış səsi tətənə və qürurla səslənirdi:

*Şimşək kimi buludlardan axıb keç,
Düşmənlərə öz gülləni çıxıb keç,
Faşistləri yandırıb keç, yaxıb keç,
Get, düşməyə aman vermə davada!
Bədir suda, vur quruda, havada!*

Müharibənin birinci ili bu motivlərdə S.Rüstəm, M.Rahim, Ə.Abbas, M.Dilbazi və digərləri bir sıra marşlar və mahnılar yazdılar. Bəstəkarlarımızın o zaman musiqi bəstələdikləri bu bədii nümunələr müharibə illərinin ümumi pafosunu özündə əks etdirirdi.

Əlbəttə, təkcə nəğmələrdə və marşlarda deyil, ümumiyyətlə, müharibə dövrünün müxtəlif janrlı poeziyasında «hərbi barıt qoxusu», müharibə nəfəsi duyulur, müharibəyə qarşı kin, nifrət oxunurdu.

Şübhəsiz ki, təlatümlü illərin poeziyasında yalnız yüksək çağırış ruhu, mübarizə pafosu axtarmaq şeirlərin siqlətinə birtərəfli yanaşmaq demək olardı. Bu illərin şeirində bəzən hüzn və kədər motivləri də özünə yer tapırdı. Axı hüzn, kədər, həsrət, şirin arzularla yaşamaq, dərin düşüncələrə dalmaq da müharibə əhvali-ruhiyyəsindən doğurdu. Müharibə insanları hər cür düşünməyə vadar edirdi.

Bu ruhda yazılmış əsərlər daha çox romantik boyalarla cilalanırdı. Əhməd Cəmilin «Can nənə, bir nağıl de»,

«Lay-lay», «Şaxta baba», M.Dilbazinin «Lay-lay», Ə.Tələtin «Düşüncə», Əlipaşanın «Oğluma» şeirləri belə qisimdən idi. Ə.Cəmil «Can nənə, bir nağıl de» şeirini müharibədən iki ay əvvəl yazmışdı. Nəğmə və marşların pafosundan fərqli olaraq şair nənə və nəvənin daxili düşüncə və arzularını, hiss və xəyallarını sadə, səmimi, təbii, eyni zamanda hüzn və sevinc qarışıq romantik boyalarla təsvir etmişdir. «Can nənə, bir nağıl de» şeirinə yüksək qiymət verən H.Mehdi yazır: «Şair bu hadisəni bəzəmir, romantikləşdirmir, amma əsər gözəl və rayihəli bir romantika ilə nəfəs alır. Burada lirika da vardır, xəfif bir kədər də, bahar qoxusu verən bir sevinc də».

Ə.Cəmil «Lay-lay» şeirinin tarixçəsini belə təqdim edir: «Bir axşamüstü hərbi səhra xəstəxanasında yaralı bir azərbaycanlı əsgər yatdığım otağa gəldi. Oturub, gülə-gülə: - Evdən məktub almışam, - dedi, - oğlum olub... Gərək ona bir şeir yazasan. Elə bir şeir ki, anası səhər-axşam oğlum üçün oxusun. Ya qismət! Bəlkə oğlumun üzünü görmədim... Heç olmasa, qoy uşaqlıqdan qulağında bu günün sözləri qalsın».

*Atan sənə bir igiddir busatlı,
Çal papaqlı, boz şinelli, boz atlı.
Düşməni üstə şığıyanda, deyirsən,
Qızılquşdur, uçur şimşək qanadlı!*

*Laylay gülüm, gözlərimdən öpsün ay,
Laylay quzum, laylay balam, a laylay!*

*Düzlər oddur, dağlar duman, sular qan...
Qan içində bədir günəş, sönür dan.
Yanır ellər, yanır Vətən torpağı
Yoxsa, quzum, budur səni ağladan?*

*Laylay gülüm, gözlərimdən öpsün ay,
Laylay quzum, laylay balam, a laylay!*

Müharibə dövründə gənc şair kimi tanınan Əhməd

Cəmil yaralı döyüşünün arzusunu ifadə edə bilmişdi. Düz-
lərin də, dağların da, suların da, sökülən dan yerinin də, ba-
tan günəşin də qan rəngində olduğunu, elin, obanın, Vətən
torpağının yandığını şair ana laylasında, ananın dili ilə ver-
mişdir. Bununla belə, şeirdə klassik xalq nəğmələri boyala-
rından qidalanan igidlik və mətanət ruhu da hakimdir. Diq-
qəti cəlb edən budur ki, müharibə günlərinin ən hüznü, ən
kədərli nəğmələrində belə sabaha inam, gələcəyə etiqad hissi
güclü olmuşdur.

Məmməd Rahimin «Balaca qəhrəman»ı da belə bir tə-
xəyyülün məhsuludur. Uşaq qəhrəman olmaq xəyalı ilə ya-
şayır. Lakin o, yaşının azlığından narazıdır. Buna baxmaya-
raq, bir təsadüf onun şirin xəyallarını həqiqətə çevirir. Para-
şütlə torpağıma düşən düşmən desantlarını aldadıb sərhəd
gözetçilərinə xəbər verir. Düşmənlər yaxalanır, cəsur pione-
rin isə bu şücaəti əsl qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilir. Po-
eziyada bu qəbil motivlər şair düşüncəsindən doğsa da, ye-
niyətmələrdə hünər, cəsarət, mübarizə əhvali-ruhiyyəsini
gücləndirirdi.

Müharibə mövzusu təkcə ön cəbhədə gedən döyüşçülə-
rin səciyyəvi cəhətlərini deyil, eyni zamanda arxa cəbhədə
adamların əhval-ruhiyyəsini, qələbəyə inamını, cəbhədə dö-
yüşən oğullara köməyini, təsərrüfata göstərdiyi qayğını tə-
cəssüm etdirir, hamını – uşaqları da, qocaları da səfərbərliyə
səsləyirdi.

Müharibənin birinci ili sınaq ili olmuşdur. Yazıçıları-
mız faşizmin siyasi əqidəsini, bəşəri fəlakət olduğunu əsərlə-
rində ümumiləşdirdikdə sənətkarlıq baxımından müəyyən
çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Əlbəttə, bu təbii də olsa, keçici
bir hal idi. Tezliklə fəaliyyətə başlayan cəbhə qəzetlərində,
müxtəlif mətbuat səhifələrində müharibənin törətdiyi fəla-
kətlər bütün kəskinliyi ilə əks olundu.

Müharibə Azərbaycanı uşaq dövrü mətbuatının nəş-
rini müəyyən qədər məhdudlaşdırsa da (müharibə illərində
«Pioner» jurnalı, «Azərbaycan pioneri», bir müddət sonra

isə «Azərbaycan gəncləri» qəzetinin nəşri dayandırılmışdı),
yalnız 1942-ci ildə buraxılan 10-a qədər ədəbi toplusunun ək-
səriyyəti uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdu: «Bi-
zim böyük yoldaşımız», «Vətənin oğulları və qızları», «Qəh-
rəmanlar», «Qafqaz oğullarına», «Döyüş mahnıları» və s.
buna misal ola bilər. Burada S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza,
M.Rahim, H.Mehdi, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Ə.Məmməd-
xanlı, Ə.Cəmil, O.Sarıvəlli, Mir Cəlal və C.Xəndanla bərdə-
bər bir çox gənc ədəbiyyat həvəskarlarının da müxtəlif janr-
larda yazdıqları əsərləri toplanmışdır. Bu əsərlərin əksə-
riyyətində yazıçılarımız uşaqlara müharibənin dəhşətlərindən,
ataların göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan söhbət açır,
yeniyetmələrdə faşizmə nifrət hissi oyadırlar. Bunlarla yana-
şı, A.Şaiq, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, M.Rzaquluzadə kimi
uşaq yazıçıları da öz yaradıcılıqlarında müharibə mövzusu-
na geniş yer verir, uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran vəzi-
fəni şəərəflə yerinə yetirirdilər.

A.Şaiqin Vətən haqqında silsilə şeirləri – «Ana yur-
dum», «Vətən nəğməsi», «Bahar», «Vətən», «Zəfər» (1941-
1945), M.Seyidzadənin «Pioner andı» (1941), «Balca döyüş-
çülər» (1941), «And» (1942), «Bizim ellər» (1944), «Maral»
(1945), M.Dilbazinin «Uşaqlar üçün döyüş mahnıları»,
«Kamal», «Ağarəyev», «Qoçaq ataların övladlarına», «Və-
tən eşqi» (1942) kitabları, M.Rzaquluzadənin «Leyla», «Qa-
ranquş yuvası» poemaları, Ə.Abbasovun bir sıra şeirləri
müharibə illərində yaranmışdır. Üslubi baxımdan bir-
birindən fərqlənən bu bədii parçalarda mövzular bir-birinə
yaxın olduğu kimi, hədəf də eyni idi: düşmənin alçaq niyyə-
tini bugünkü nəsə başa salmaq, onlarda vətənpərvərlik his-
sini daha da gücləndirmək.

A.Şaiqin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı nəğmələrdə
də çağırış nidaları qürurla səslənirdi.

M.Seyidzadə isə müharibə illərində yazdığı ilk poema-
sının adını «And» qoymuşdu. Şair kitaba müharibə mövzu-
sunda yazdığı «Şanlı qəhrəman», «Qorxmaz», «Vətən qızı»

poemalarını da daxil etmişdir. Bu əsərlərdə müharibədə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən pioner və komsomolçuların döyüş yolundan maraqlı epizodlar verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Dilbazinin yaradıcılığı müharibə illərində daha ardıcıl və səmərəli olmuşdur. Onun poeziyasında marş, mahnı və çağırış ruhlu şeirlər geniş yer tuturdu. Bu əsərlərdə Vətənə məhəbbət qürur və təntənə ilə səslənirdi.

Müharibə illərində partizanların həyatı və mübarizəsi də ədəbiyyatın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mövzuda yazılan hər bir şeiri, hekayə və öçerki uşaqlar böyük maraqla oxuyurdular. M.Dilbazinin təsvir etdiyi partizanlar mərd və qorxmaz idilər.

Müharibə həqiqətlərinin geniş epik planda təsviri poema janrının ölçüləri üçün daha münasib idi. Bu cəhətdən M.Rzaquluzadənin «Qaranquş yuvası», «Leyla», «Məktublar» poemaları səciyyəvi idi. Bu poemalarda şair təsvir və tərənnümlə kifayətlənməyib, real həyat səhnələrini, gənc nəsil üçün ibrətli hadisələri, insan xarakterlərini qələmə almağa çalışırdı.

Müharibənin epik təsviri. Şeirdə vətəndaşlıq pafosu, çağırış ruhu güclü olduğu kimi, nəsrə də müharibə səhnələrinin epik təsviri daha qabarıq canlandırılırdı. Hekayə nasirlərin ən çox müraciət etdikləri ədəbi janr idi. Çünki bu, müharibə həyatının səciyyəvi səhnələrini əks etdirmək və operativlik cəhətdən əlverişli idi. Müharibə illərində xalqımızın faşizmə qarşı mübarizəsini özündə əks etdirən hekayə janrının ən gözəl nümunələri yarandı. Bu hekayələrin bir çoxu uşaqlar üçün olub, onların istər ön, istərsə arxa cəbhədə mübarizə və qəhrəmanlıqlarından, valideynlərini itirən körpələrin aqibətindən xəbər verirdi. M.S.Ordubadinin «Serjant İvanov adına körpələr evi», Ə.Məmmədخانlının «Buz heykəl», A.Şaiqin «Balaca qəhrəman», Y.Əzimzadənin «Partizan oğlu», Ə.Sadığın «Tələ», N.Rəfibəylinin «Balaca qəhrəman», Y.Şirvanın «Yol ilə gedən uşaq», İ.Novruzovun «İgid uşaq», M.Rzaquluzadənin «Ulduzlu gecə» əsərləri be-

lələrindən idi.

Məşədə meyitlər arasından tapılan dörd aylıq körpənin, yanib külə dönmüş kənddə evlərini axtaran, yalın ayaqları, çıpaq bədəni buzda donan səkkiz yaşlı Veranın tankçıları tərəfindən xilas edilib, serjant İvanovun tankında onlara rahat şərait yaradılması inandırıcı və bədii boyalarla verilmişdir. Bu kiçik həcmli hekayədə döyüş səhnəsi, almanların yandırdıqları kəndin təsviri də, sahibsiz körpələrin hıçqırtıları da, mətanət və qəhrəmanlıqla vuruşan döyüşçülərin nikbin əhval-ruhiyyəsi də bir-birini tamamlayan həyat səhnələridir. Ədib uzun təsvirçilikdən uzaqlaşmış, fikrimizi əslində bir məqsədə yönəltmişdir: xilaskar sovet əsgərlərinin zəngin mənəvi aləmi və humanizmi.

Ə.Məmmədخانlının da balaca qəhrəmanı və «Buz heykəl»i döyüşçülər tərəfindən tapılır. M.S.Ordubadinin balaca qəhrəmanı yüzrlə ölənlərin arasında təsadüfən sağ qalmışdırsa, Ə.Məmmədخانlının qəhrəmanını, ilk növbədə, ana öz həyatı bahasına xilas etmişdir. Biz ananın buz heykəli qarşısında heyrlətlə dayanır, onun misilsiz fədakarlığına səcdə edirik.

Ə.Məmmədخانlı 1944-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda «Vətən yolu» qəzetində fəaliyyət göstərmiş, müşahidə və təəssüratları əsasında bir sıra hekayələr yazmışdır. Müəllif «Qızıl qönçələr», «Baş xiyabanda» və «Karvan dayandı» hekayələrində uşaqların və yeniyetmələrin məşəqqətli və faciəli həyatlarını təsvir etmişdir. Bu hekayələrin qəhrəmanları Sürəyya da («Qızıl qönçələr»), pilləkənlər altında itlərin qoynunu özünə isti yuva seçən adını bilmədiyimiz uşaq da («Baş xiyabanda»), Valeh də («Karvan dayandı») müxtəlif taleli, lakin eyni faciəli uşaqlardır. Yazıçı Cənubi Azərbaycanda yoxsullar dünyasının müsibətini onların təmsalında ifadə etmişdir.

Y.Əzimzadənin «Partizan oğlu» hekayəsində Mərdan casus əməliyyatının açılmasında fəal iştirak edir. Mərdanın atasını vaxtilə xaincəsinə öldürən Elmar «Hüseyn» adı ilə

onların qonşuluğunda yaşayır. Mərdan «Hüseyn əmi»nin Elmar olduğunu və casus gizlətdiyini bildikdə anası vasitəsilə zastavaya xəbər çatdırır, təyyarə meydanını partlatmaq istəyən düşmənləri vaxtında tutdurur. Yazıçı hekayədə Mərdanı birdən-birə ağır döyüşlərə atmır. O, əvvəlcə həmyaşları ilə «harbi» oyunlar keçmiş, Çapayevin adını daşıyan dəstəyə rəhbərlik etmişdir. Şübhəsiz, belə əyləncələr Mərdanı gələcək döyüşlərə hazırlamışdır.

Canlı müşahidə və inandırıcılıq Ə.Sadiqın müharibə mövzusunda yazdığı hekayələri üçün daha səciyyəvidir. Onun 1942-ci ildə çap etdirdiyi «Tələ» kitabına işğal olunmuş ərazilərdə adamların qələbəyə inamı və mübarizəsindən bəhs edən dörd hekayəsi daxil edilmişdir; «Uşaqların atası», «Tələ», «Baş tutmayan ticarət», «Dəlləyin şücaəti». Ortayaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş «Tələ» kitabındakı hekayələrin məzmunu sadə, maraqlı, təsvir üsulu inandırıcı və ibrətamizdir. Kırım yaxınlığında Məndilli kəndi almanların əlindədir. Ayışə yaralı leytenant Ayaz Musayevi «uşaqların atası» kimi öz evində gizlədir. Alman komendantı Müller də Ayışənin evini özünə qərargah seçmişdir. Alman dilini yaxşı bilən Musayev qərargahın bütün tədbirlərini öyrənib, Ayışənin uşaqları Asya və İbrahim vasitəsilə partizanlara bildirir. Ayışənin ailəsi təmsalında yazıçı vətənpərvər adamların vətəndaşlıq hissini, ana yurda bağlılığını, möhkəm inam və əqidəsini təsvir etmişdir. Balaca Asya və İbrahim almanların dəhşətli cəza tədbirlərinə baxmayaraq, sovet zabitanın tapşırıqlarını cəsarətlə yerinə yetirirlər.

Öz yaradıcılıq üslubu ilə seçilən Ə.Sadiq hekayələrində yumoristik-satirik boyalardan yerində istifadə etməyi bacaran yazıçılardandır. Onun yazılarında bir cəzbedicilik, bəzən əyləndirici, bəzən ciddi əhvalatlar bir-birini əvəz edir, təmamlayır.

«Tələ» hekayəsində Vensler adlı bir alman zabitanın qarınqululuğu təsvir olunur. Bu adi təsvir əvvəlcə bizi o qədər də cəlb etmir. Lakin get-gedə hər şey dəyişir.

Anbarın həyatında gördüyü keçiləri Vensleri hədsiz sevindirir, o, ehtiyatla keçiyə yaxınlaşır. Bu vaxt yuxarıdan onun başına bir daş düşür. Vensler huşsuz yerə sərilir. Damda gizlənməmiş partizanlar 30-cu almanın tələyə düşdüyünü gündəliklərində qeyd edirlər. Tələ beləcə davam edir... Əhvalatın novellavari tamamlanması, maraqlı təsvir üsulu, oxucunu güldürə-güldürə düşündürməsi Ə.Sadiqın yaradıcılığına xas olan keyfiyyətdir. Onun «Dəlləyin şücaəti» və «Baş tutmayan ticarət» hekayələri bizi güldürür də, əyləndirir də. Dəllək Əhməd öz peşəsindən cəbhədə də istifadə edir. Əhməd harda üzü tükli, saqqallı görürsə, oradaca dilə tutub üzünü qır-xır və bir nəfərin saqqalından şübhələnən Əhməd onu dartıb qoparır, həmin adamın casus olduğu aşkar olur.

Yazıçının təsvir etdiyi hadisələr son dərəcə təbii və inandırıcıdır. Müharibə, döyüş lövhələri hadisənin nəticəsində doğur. «Baş tutmayan ticarət»də də belədir.

Ə.Sadiqın ayrı-ayrı hekayələrində yaratdığı zabit Ayaz Musayev də, Dəllək Əhməd də, Tacir Abbas da özünəməxsus təbiətə və xarakterə malik olsalar da, onları bir əqidə, bir amal birləşdirir: hansı şəraitdə olursa-olsun, düşməni zərbə endirmək, qələbəni yaxınlaşdırmaq!

Müharibə dövründə təkcə yazılı ədəbiyyatımızın müxtəlif formalarından deyil, həmçinin şifahi xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı şəkillərindən, üsul və motivlərindən istifadə yolu ilə də bədii nümunələr yaradılmışdır. Müharibə illərində uşaqar üçün «Şir və siçan», «Ağgöz pişik», «Tülkü və qarır», «Çaqqal və xoruz», «Xəsis toxucu», «İtin dostluğu», «Hiyləgər keçilə», «Arı və qarğa» və s. xalq nağılları çap edilmişdir. Bu nağıllarda keyirli şərin mübarizəsi və keyirin şərr üzərində qələbəsi təsvir olunurdu. Folklor toplayıcıları nağıllarımızın forma və üsullarından istifadə yolu ilə də təmsil-nağıllar yazır, burada faşizmin işğalçılıq siyasətinin əsl mahiyyətini ifşa edirdilər. Ə.Axundov «İsrafil pəhləvan» (1943), «Qudurğan qaban» (1942), «Yeddi qardaş nağılı» (1943) əsərlərini bu məqsədlə yaratmışdır. Həmin nağıllarda

folklorçu xalq ədəbiyyatının fantastik boyalarından istifadə etsə də, əslində onun yazdığı nağılların süjeti də, qəhrəmanların xarakteri də, Böyük Vətən müharibəsi ilə həmahəng idi. Bu nağıllar müharibədə misilsiz qəhrəmanlıq göstərən İsrəfil Məmmədov, Kamal Qasimov kimi azərbaycanlı igidlərin döyüş yolunu əks etdirirdi. Nağılların məziyyəti onda idi ki, kiçikyaşlı uşaqları müharibənin ümumi mənzərəsi ilə ilk dəfə tanış edirdi.

Müharibə illərində istər ön cəbhədə baş verən hadisələrin təfəsilatı, istərsə də arxa cəbhənin qələbəyə inamını əks etdirən, ən başlıcası isə bəşəriyyətin gələcəyinə böyük təhlükə olan alman faşizminin məqsəd və məramını geniş xalq kütləsinə, uşaqlara və gənclərə başa salıb, onları kütləvi mübarizəyə qaldırmaq üçün dövrü mətbuatda nəşr olunan publisist yazılar, məqalə və öçerklər də böyük təsir gücünə malik idi. Ziyalılar ordusu bu janrın müxtəlif formalarından istifadə edir, xalqın düşməne qarşı qəzəb hissini daha da coşdururdu. Məhz buna görə də yazıçılar publisist əsərlərə və öçerklərə daha çox meyl göstərirdilər; «Vətən, zəfər və azadlıq uğrunda» (1941), «Vətən keşiyində» (1941), «Komsomolçular döyüşdə» (1941), «Vətən müharibəsində gənc qəhrəmanlar» (1942), «Siz də belə olun» (1942), «Sovet uşaqlarına» (1942), «Uşaqlara müharibə haqqında» (1942) və bir sıra digər kitablar müharibənin ilk illərində çap olunmuşdu. Bu kitablarda verilən yazıları ayrı-ayrı xalqların istedadlı qələm sahibləri yazmışdı. Onların məqsədi sadə adamları bir məqsədə yönəltmək, bir amal uğrunda birləşdirmək idi. Onlar öz yazılarında daha çox gənclərin səviyyəsini nəzərə alaraq onları atalarının, böyük qardaşları, yaşıdlarının cəbhədə göstərdikləri misilsiz qəhrəmanlıqları, şücaətləri ilə tanış edirdilər. İşğal olunmuş ərazilərdə, partizan dəstələrinin tərkibində böyük qəhrəmanlıqlar göstərən pionerlər haqqında yazılmış öçerklər uşaqlarda vətənpərvərlik duyğularını gücləndirməklə bərabər, yazıçılar üçün də faydalı idi. Onlar real həyat hadisələrindən təsirlənərək yeni

əsərlər yaradırdılar.

Mir Cəlalın «Qiyas», «İsrafil», M. Dilbazinin «Qoçaq ataların qoçaq övladlarına», «Ağarzayev», «Kamal» öçerklərində azərbaycanlı döyüşçülərin mübarizə yolu həyat faktları əsasında sadə, aydın və müxtəsər şəkildə təsvir olunurdu. Bu gənclər təsadüfən qəhrəman olmamışlar. Onlar dinc quruculuq dövründə, əmək cəbhəsində, iş yoldaşları arasında fərdi davranışları və qabiliyyətləri ilə həmişə seçilmiş, yoldaşlarına nümunə olmuşlar. Belə bir tərbiyə yolu keçmiş gənclər cəbhədə Vətənin taleyi həll olunduğu bir zamanda da əsl vətənpərvər və vətəndaş kimi hərəkət etmiş, qəhrəmanlıq göstərmişlər. Mir Cəlal İsrəfil Məmmədovu uşaqlara yaxşı tanıtmək üçün uşaqlıq dövrünü daha müfəssəl, əyləncəli və cazibədar təsvir etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ananın söylədiyi «Məlik Məmməd» nağılı, Babək, Koroğlu haqqında dastanlar İsrəfilə uşaqlıqdan qəhrəmanlığa inam və həvəs oyatmışdır.

«Qoçaq ataların qoçaq övladlarına» məqaləsinin müəllifi M. Dilbazi yeniyetmələrə müraciətlə yazırdı: «Gözəl uşaqlar! Sizin gözəl gələcəyiniz var. Mən səhər günəşinə baxdığım zaman həmişə sizi xatırlayıram. Siz bahar sabahı günəşin necə çıxdığını görmüşsünüzmü? Bu çox qəribdir; ülfətdə o qədər gözəl rənglər olur ki, bunu söz ilə demək mümkün deyil. Günəşdən elə xoş bir istilik gəlir ki, bunu ancaq görmək yox, həm də duymaq lazımdır. Quşlar elə tezdən durub civildəşirlər ki, elə bil hamısı günəşi salamlayır. Sizin gələcəyiniz də ilk bahar sabahı kimi gözəldir».

Müraciətdə Vətənimizin bütün gözəllikləri uşaqların gözü önündə canlandırılır. Lakin bu gözəlliyə düşmən göz tikmişdir. Düşmən bu dövlət və sərvəti əlimizdən almaq istəyir. Ona görə də uşaqlar ayıq olmalı, cəbhədə döyüşən atalarını əvəz etməli, tarlalara toxum səpməli, döyüşçülərə çörək verməlidirlər. Çünki bu sərvətin gələcək sahibi uşaqlardır.

Müharibə dövründə yazılan məqalə və öçerklərdə yal-

nız döyüş hadisələrinin təfəssilatı deyil, arxada pioner və məktəblilərin zəhməti, nümunəvi əməyi, qələbəyə inamı, eləcə də cəbhəyə köməyi, arxada ehtiyat üçün gördükləri böyük hazırlıq işlərindən maraqlı epizodlar verilmişdir.

SƏMƏD VURĞUN (1906-1956)

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Səməd Vurğun XX yüzil Azərbaycan poeziyasının misilsiz nümunələrini yaratmışdır. Böyük sənətkarın ürəkləri fəth edən şeirləri ölkəmizin həududlarından kənarlarda da özünə pərəstişkarlar tapmışdır. Əsərləri dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Səməd Vurğun Yusif oğlu Vəkilov 1906-cı ildə keçmiş Qazax qəzasının Yuxarı Salahlı kəndində doğulmuşdur. Şairin uşaqlıq illəri fərhətsiz keçmişdir. Hələ altı yaşında ikən anası Məhbubə xanım vəfat etdiyindən balaca Səməd nənəsi Ayişənin himayəsində böyümüşdür.

Səməd on iki yaşına qədər doğma kəndində yaşamışdır. Kənd mühiti, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyi gələcək şairin qəlbində əbədi iz buraxmışdır. Lakin o dövrdə ağır günlər keçirən Səməd sonralar uşaqlıq illərini «Acı xatirələr»ində təsvir edir, sıxıntılı günləri xatırlayır.

1918-ci ildə Səməd Qazax Müəllimlər Seminariyasına daxil olur. 1924-cü ildə Seminariyanı bitirdikdən sonra bir müddət Qubada (1926-1927) və Gəncədə (1928-1929) müəllimlik edir, eyni zamanda yaradıcılıqla məşğul olur. Həmin illərdə yazdığı şeirlərdə tənhalıq, ümitsizlik duyulsa da, gənc şair öz gücünə, gələcəyinə, yaradıcılıq taleyinə inamını itirmirdi.

İnsana və təbiətin gözəlliklərinə məhəbbət hissi Səmədin ilk şeirlərindən son əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Gənc şair özü bunun səbəbini etiraf edərək yazırdı:

*Vuruldu mən o gün ki, şərə, sənətə,
Unutdum sevdiyim əyləncələri.
Aşıqam insana və təbiətə
Əlim qələm tutub yazandan bəri.*

1930-cu ildə Səməd Vurğunun «Şairin andı» adlı ilk şeirlər kitabı nəşr olundu. İkinci şeirlər kitabı «Fənar» 1932-ci ildə çapdan çıxdı. Bu illərdə o həm də «Komsomol poeması»ndan yazdığı fəsilləri dövrü mətbuatda çap etdirirdi.

«Könül dəftəri» (1934) adlı şeirlər kitabı Səməd Vurğunun şöhrətini daha da artırdı. Həmin ilin sentyabrında onu Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının məsul katibi vəzifəsinə seçdilər.

Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən Səməd Vurğun Vətənin müsəlləh əsgəri olmuş, öz qələmini süngü ilə yanaşı tutmuş, cəsarətlə döyüş meydanına girmişdi. Onun qələbəyə dərin inamı müharibə illərində yazdığı bütün şeirlərində öz əksini tapmışdır.

Müharibədən sonrakı illərdə Səməd Vurğun xalqımızın keçdiyi şanlı həyat yolunu geniş epik lövhələrdə əks etdirməyə çalışmışdır. Onun böyük məhəbbətlə yazıb-yaratdığı «Muğan» (1948-1949), «Aygün» (1951) və yeni fəsillər əlavə edib tamamladığı «Komsomol poeması» ədəbiyyat xəzinəmizin qızıl fonduna daxil oldu. 1950-ci illər Səməd Vurğun yaradıcılığına yeni tərəvət gətirdi. Onun 1954-1955-ci illərdə üç cilddən ibarət «Seçilmiş əsərləri»nin nəşr edilməsi də bu fikri sübut edir.

Qüdrətli şair doğma xalqın, el-obanın vurğunu idi. O, kainatın əsrəfi insan və əsrarəngiz təbiət haqqında yazmaqdan yorulmur, şəhərli qələminin gücünə arxalanıb min bir möcüzə yaradırdı.

Lakin vaxtsız ölüm onu həmişəlik öz yaradıcılıq mühitindən ayırdı.

Xalq şairi Səməd Vurğun uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra 1956-cı il may ayının 27-də vəfat etdi.

Şeirləri. Səməd Vurğun öz yaradıcılığında uşaq mövzularına tez-tez müraciət edirdi. Şair və yazıçıların uşaqlar üçün gözəl əsərlər yaratması bir vətəndaşlıq vəzifəsi olmaqla bərabər, həm də dövrün tələbi idi. «Bahar şərqi», «İki körpə», «Sünbül», «Pioner marşı», «Deyin, gülün, övladlarım», «Qızıcağaz», «Ana və körpə» və s. şeirlərində şair, uşaqlarda gözəl hisslər, yaxşı vərdişlər tərbiyə etmək, onlarda kiçik yaşıdan vətənə, ata-anaya məhəbbət, zəhmətə, elmə, biliyə həvəs oyatmağa çalışmışdır.

S. Vurğunun «Bahar şərqi» (1928) şeiri körpələrə həsr edilmişdir. «Günəşin yatan ellərə yayılmasını, çiçəkli güllərin açmasını, bülbüllərin dilə gəlməsini» şair poetik bir dillə söyləyirdi:

<i>Günəş doğdu yayıldı,</i>	<i>Qanadlandı buludlar,</i>
<i>Yatan ellər ayıldı.</i>	<i>Yerdəki əlvan otlar.</i>
<i>Açdı çiçəkli güllər,</i>	<i>Cücərib boy atdılar,</i>
<i>Dilə gəldi bülbüllər.</i>	<i>Aləmə naz satdılar.</i>
<i>Qar, çovğun gözdən itdi,</i>	<i>Artdı suların səsi,</i>
<i>Dağlarda lələ bitdi.</i>	<i>Sevindirdi hər kəsi.</i>

Bu kiçik şeir parçasında təbii, səmimi bir lövhə yara-dılmışdır.

Hələ 1929-cu ildə yazdığı «İki körpə» şeirində şair inqilab nəticəsində azadlıq əldə edən xalqımızın gələcək Sevin-cini, onun şəhən həyatını təsvir etmişdir. Bu şeirdə əvvəllər ağır, məşəqqətli həyat keçirən, sabahkı səadətə qovuşmağa ümid bəsləyən balalarımızın xoşbəxt günləri tərənnüm olunur:

*Mən bu səhnəciyə inandım gerçək,
Var imiş həyatın xoş zamanları.
Bizdən daha parlaq günlər görçək
Bu yeni dünyanın qəhrəmanları.*

Səməd Vurğunun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı fondu-nu zənginləşdirən əsərlərində vətənpərvərlik, humanizm,

gənc nəsələ qayğı və məhəbbət, dogma vətənə sdaqət motiv-ləri daha güclüdür. Bütün varlığı ilə xalqa bağlı olan şair yaxşı bilirdi ki, insana qüvvət və cəsərət verən, onu ilham-landırıan Vətən eşqi, xalq məhəbbətidir. Buna görə də Səməd Vurğun kiçik yaşlı vətəndaşlar üçün yazdığı şeirlərində də bu xüsusiyyəti ön plana çəkmişdir.

Şairin Odlar yurdunu tərənnüm edən poeziyasından söhbət düşəndə, ilk növbədə dillərdə əzbər olan «Azər-baycan» şeiri yada düşür: Bu, Vətən torpağı haqqında bəstə-lənmiş ən gözəl mahnı, ən gözəl nəğmədir:

<i>Çox keçmişəm bu dağlardan,</i>	<i>El bilir ki, sən mənimsən,</i>
<i>Duran gözlü bulaqlardan;</i>	<i>Yurdum, yuvam məskənimdən.</i>
<i>Eşitmişəm uzaqlardan</i>	<i>Demək, dogma vətənimdən!</i>
<i>Sakit axan arazları;</i>	<i>Ayrılarımı könül candan?</i>
<i>Sınamışam dostu, yarı.</i>	<i>Azərbaycan, Azərbaycan!</i>

Vətəndaşlıq, vətənpərvərlik duyğusu ilə dolu olan bu lirik şeir dogma torpağa məhəbbət himnidir:

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağliyam sana.
Hankı səmtə, hankı yana,
Hey uçsam da yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!*

Vətənin təbii gözəlliklərini, tükənməz nemətlərini tə-rənnüm edən «Azərbaycan» şeiri milli poeziyanın incilərindən biridir.

Gənc nəslin xoşbəxt, firavan, mətin və qorxmaz bö-yüməsini arzu edən şair «Pioner marşı»nı məhz bu məqsədlə qələmə almışdır.

«Pioner marşı» (1939) nəğməsində pioner və məktəbli-lərə bir vətəndaş kimi saf, təmiz duyğularla böyüyüb boya-başə çatmağı, Vətənimizi sevməyi, onun xeyri üçün qurub yaratmağı və müasir elmi biliklərə yiyələnməyi tapşırır. Gə-ləcək naminə möhkəm addımlar atmağa çağırır:

*At addımlarını, mərd ürəklə at,
Körpə əllərinlə min aləm yarat.
Mərdlik dünyasıdır bizim dünyamız,
Sevir igidləri anamız həyat.
Haydı, cərgələnl!
Boy atdıqca sən,
Baxıb sevinir
Anamız Vətən.*

Səməd Vurğun «Sünbül» şeirində xalqın, el-obanın sarı sünbülə qayğısını səmimi xoş bir dillə tərənnüm edir.

Şair torpağın munis yetirməsi olan sünbülə müraciətlə deyir:

*Sünbülüm, sünbülüm, sarı sünbülüm!
Könlümün qonağı, yarı sünbülüm!
Qabaqdan al geyib gələndə bahar,
Ellər səni anar, səni salamlar.
Göz üstə yerin var bizim Vətəndə
Böyük bir ölkənin gözü var səndə.*

Böyük Vətən müharibəsi dövründə qarşıya qoyulan vəzifələrlə əlaqədar uşaq ədəbiyyatının mövzu dairəsi müharibə əhvali-ruhiyyəsinə uyğunlaşdı. Səməd Vurğun da həmkarları kimi müharibənin ilk günlərindən uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə kömək edə bilən əsərlər yazmağa başladı. O, «Vətənin keşiyində» (1941) adlı məşhur şeirində yazırdı:

*Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,
Müsəlləh əsgərimi mən də bu gündən.
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm.*

Müharibənin elə birinci ilində Səməd Vurğun uşaqlara aid «Uşaq bağçası», «Tarla nəğməsi» və «Pioner marşı» şeirlərini yazdı.

«Tarla nəğməsi» (1941) şeirində yüksək vətənpərvərlik pafosu, Vətənin ürəkdən sevən bir vətəndaşın nəcib hissləri

əksini tapmışdır:
*Üfüqlər qızarıb, güləndə səhər,
Bülbül öpə-öpə oyatsın gülü.
Çirməyib qohunu qızlar, gəlinlər,
Yığsın qucağına sarı sünbülü.
Torpağa düşməsin havayı bir dən;
Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən!*

Səməd Vurğunun lirik şeirlərində hətta qoşma şəklində misraları qafiyələmə xüsusiyyəti çox olduğu kimi, beşliklərdə misra təkrarı (təkrir) da maraqlı və yenidir. Şair hər bəndə bir misranı təkrar edir. Amma bu təkrar, təkrar kimi yox, bəndin davamı və inkişafı kimi səslənir, «Uşaq bağçası» şeirinə nəzər salaq:

*Yenə al geyinib qızdır göylər,
Əsir sərin-sərin dəniz küləyi.
Açıq gözlərini yuxudan səhər,
Xoşdur təbiətin fikri, diləyi.
Əsir sərin-sərin dəniz küləyi.*

*Kürün sahilində bir bağcacıq var,
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır.
Quş kimi dil açmış burda uşaqlar,
Bu bağça nə qədər yaraşıqlıdır.
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır!*

Səməd Vurğunun 1949-cu ildə yazdığı «Deyin, gülün, övladlarım» əsəri təsvirlərinin orijinallığına görə daha çox nəzəri cəlb edir.

«Deyin, gülün, övladlarım!» şeirində nəcib insani hisslər, böyük övlad məhəbbəti ilə yaşayan bir ata qəlbinin xeyrixah arzuları tərənnüm olunmuşdur.

Şeir konkret bir əhvali-ruhiyyənin, bir vəziyyətin ifadəsindən ibarətdir. Şair – ata şeir yazır, nənə «Səs salmayın, əsər yazır atan, əsər» – deyə saqraq, oynaq uşaq təbiətini

susdurmaq, şən qəhqəhələri sakitləşdirmək istəyir. Evdən qəhqəhələrin kəsildiyini, qərribə bir sükutun yarandığını görən şair birdən ayılır və bu sükuttan dəhşətə gəlir. Ömrü bo-yu sükuta düşmənlər olan, «Səssiz keçən günlərini öz ömründən saymayan» şair bu vəziyyətə etiraz edir: «Deyin, gülün, balalarım!» - deyər onları bağrına basır:

*Siz işıqlı, yaraşıqlı binalarda yarandıq,
Səadətdir ilk eşqiniz, azadlıqdır ilk andınız!
Boynunuza al qırmızı qalstuklar taxanda siz,
Bilirəm ki, mənsiz belə xoşbəxtlikdir nəsibiniz.
Bilirəm ki, sizin kimi sabahın da şadıddır üzü...
Gözəl günlər ana kimi oxşayacaq ömrünüzü.*

Səməd Vurğunun bir sıra lirik şeirlərində uşaqların ailədəki mövqeyi, onların ailəyə gətirdikləri şənlə əhvali-ruhiyyə, mehribanlıq, saf və təmiz duyğular, şirin xəyalla, həssas ana qəlbinin çırpıntıları ilə əks olunmuşdur. Bu cəhətdən şairin «Qızçıqaz», «Ana və körpə» şeirləri səciyyəvidir. Bu əsərlərdə təmiz, pak, ulvi hisslərin, yaşayış-yaratmaq, uşaq böyüdü təbiiyə etmək imkanı kimi gözəl sifətlərin, saf məhəbbətin, ata-ana sevincinin bədii ifadəsini görürük. Şairin «Ana və körpə» şeirində göz önündə heyvətəmiz bir lövhə canlanır:

*Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi...
Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız;
Od tökülür başına göyün nəfəsi,
Yatır qucağında südümər bir qız.*

*Duyub körpəsinin hər bir halını,
Ana sığınmışdır bu kölgəliyə.
Uşağın üzünə çəkir şalını,
Günəş gözlərinə düşməsin deyər.*

Təbiətin qoynunda, ağac kölgəsində ananın doğma bəlasına qayğısının təsviri ölməz sənət əsəridir.

S.Vurğunun Azərbaycan təbiətinə, xüsusilə dağlara həsr olunmuş bir sıra şeirləri də uşaqlar üçün ən yaxşı oxu nümunələridir və onları uşaq şeirlərindən ayırmaq çətindir.

Poemaları. Səməd Vurğunun şahidi olduğu vətəndaş müharibəsi illərində gənc nəsillə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Bu mübarizə köhnə ictimai quruluşla yeni ictimai quruluşun arasında getdiyi kimi, həm də köhnə təfəkkürlə yeni təfəkkür, köhnə adətlə yeni adət, nəhayət, atalarla oğullar arasında gedirdi. Şübhəsiz, belə mürəkkəb mahiyyətli mübarizə daha geniş, daha əhatəli epik lövhələr, geniş mündəricəli poemalar tələb edirdi. Səməd Vurğun 20-ci illərin əvvəllərində mübarizənin ön cərgəsinə atılan komsomolçuların həyatına da bu mənada müraciət etmişdir.

Şair 20 ildən artıq üzərində işlədiyi böyük həcmli «Komsomol poeması»nda məhz həmin gənclərin parlaq surətlərini yaratmışdır. Səməd Vurğunun yaşadığı olan bu gəncliyin mübarizə məramı eyni olsa da, fərdi əhvali-ruhiyyə, yeniliyə və köhnəliyə münasibət, xarakter müxtəlifliyi onları bir-birindən ayırırdı. Cəlal da, Bəxtiyar da, Şahsuvar da komsomolçudur. Hər üçünü bir əqidə birləşdirir: dünyada ilk sosialist inqilabının qələbəsini möhkəmləndirmək. Lakin onların hər birinin xarakteri, fərdi keyfiyyətləri elə təbii və qabarıq ifadə olunmuşdur ki, eyni cəbhədə dayandıqlarına baxmayaraq, bütün fərdi cizgiləri aydın görürük. Təşkilatın rəhbəri Bəxtiyar hadisələrin mərkəzindən o qədər də uzaqlaşmır. O bir rəhbər kimi hadisələrə müdaxilə edir. Onun savadı, məsələlərə aydın münasibəti, uzaqgörənliyi, öz məsləhinə dərin inamı əqidə dostlarında da inam və birlik yaratmışdır.

Bəxtiyar təşkilatın hər bir üzvünün nöqsanlarını vaxtında görür, onlara düzgün yol göstərir. Buna görə də Bəxtiyar 20-ci illərdə qızğın fəaliyyət göstərən qabaqcıl komsomolçuların ümumiləşdirilmiş surətidir. «Komsomol poeması»nda Cəlal və Humay xarakter bütövlüyü baxımından seçilən, əsər boyu inkişaf edən surətlərdir. Cəlal da bütün varlığı ilə üzvü

olduğu təşkilata bağlıdır. Bununla belə, prof. M.C.Paşayevin qeyd etdiyi kimi, Cəlalın təbiətindəki ikilik, iki ideala bağlanmaq, iki səmtə meyl onun aydın sabahını dumanlandırır. O bir tərəfdən komsomol adına sadıq qalır, gələcəyini onda görür, digər tərəfdən, əks cəbhədə dayanan, hətta Cəlalın özünün belə yaraladığı Gəray bəyin qızını sevir. Həm də bütün varlığı ilə sevir. Bəxtiyar dediyi kimi, Cəlal məhəbbətinin nə ilə nəticələncəyini aydın dərk etmir. O bilmir ki, cah-cəlalını, xanımınını itirən Gəray bəy heç zaman Cəlalə qız verməz. Gəray bəylər yeniliklə barışmazdılar. Köhnə dünyaya qarşı vuruşan Bəxtiyarlar da öz mövqelərində möhkəmdirlər. Əks siniflər bir-birilə barışmaz mövqedə dayanıblar. Bunun üçün də Cəlalın Humaya qovuşması üçün işıq yolu görünür. Digər tərəfdən, Humay Cəlalı nə qədər sevsə də, yenə də atababa adətindən kənara çıxa bilmir. Çünki Humayın xarakterində də Cəlalda olduğu kimi, ikilik, iki səmtə meyl duyulur. Humay ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir zamanda böyümüşdür. O, elm ocaqlarında təhsil almasa da, xanlıq mühitində nisbətən açıq təbiətli, şair xislətli böyümüşdür. Şair dediyi kimi, «Humay düşündürür, Humay ağladır». Humay mübarizə aparan cəbhədə dayanmasa da, bürünüb yaşınan qızlardan da deyil, komsomolçulara rəğbəti var. O, qəlbən komsomolçuların cərgəsində dayanır. Cəlalın Gəray bəy tərəfindən öldürüldüyünü eşitdikdə üzünü Bəxtiyara tutub deyir:

*Bəxtiyar! Babamın qanı halaldır...
Mənim ağladığım yalnız Cəlaldır.*

Yalnız indi Humayın mövqeyi qətiləşir. Əlbəttə, artıq Humay üçün Cəlal yoxdur. Həyatın mənasını məhəbbətdə görən Humay Cəlalın sonrakı yaşamağı mənasız hesab edir. Çünki fəhlə və kəndlilərin mübarizə apardığı böyük gələcək haqqında Humayın təsəvvürü çox məhduddur. Humayın komsomolçulara rəğbəti bəlkə də Cəlalə olan məhəbbətindən irəli gəlirdi. Əlbəttə, komsomol təşkilatının da xalqın gələcəyi uğrunda apardığı mübarizəsini Humay dərk edə

bilməzdi. Digər tərəfdən, Humay atasının mənsub olduğu sinfin tam məhvinə də inana bilmirdi. Bunun üçün də atababa adətinə hörmət bəsləyirdi. Humayın təbiətindəki ikilik buradan irəli gəlirdi.

S.Vurğunun özünə bənzəyən Şahsuvar, həmçinin tamamilə başqa təbiətli Mirpaşa dövrün, mühitin tərbiyə etdiyi səciyyəvi surətlərdir. Ataların min illik etiqadını bir anda təhqir edən, hər şeyi öz bildiyi kimi edən, keçmişə saf-çürük etmədən qələm çəkən kəməhvəsələ Mirpaşa öz təbiəti etibarlı ilə müəyyən mənada proletkultçuları xatırladır.

Deməli, şair gənc qəhrəmanlarını bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə təsvir etmişdir.

Səməd Vurğun 1935-ci ildə yazdığı «Qız qayası» poemasının mövzusunı şifahi xalq ədəbiyyatından almışdır. Bu əsərində şair təbiəti ilhamla təsvir edir:

*Şair, bu yerləri ayağınla gəz!
Göy gölün üstündə haçadıl Kəpəz,
Deyilmi dünyanın bir ilk gözəli?!
Onu bəzəmişdir xilqətin əli.
Dağların döşündə durur Qarabağ,
Xəyalı gəzdirir hər dərə, hər dağ...*

Şair gecələr suların zümzüməsindən, çobanların şikəstəsindən, «ormanlar içində» uyuyan İsa bulağından, onun almaz kimi şəffaf suyundan ilhamla söz açır. Səməd Vurğun ilk gənclik illərini xatırlayır. Cıdır düzü, Çanaqqala, Bülbülün ifa etdiyi Qarabağ şikəstəsi şairin qəlbində silinməz izlər buraxmışdır:

*Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval...
Boynunu bükmüşdü dağlarda maral,
Çıxmışam dağların göy yaxasına;
Orda saqqalına yaş dama-dama
Əfsanə söyləmiş bir qoca mana.*

İxtiyar qoca danışır ki, Şuşa şəhərində dövlətli bir xan

yaşayırmış. Bir gün ova çıxmış xan düzdə bir ceyranı qova-qova gəlib bulaq başına çıxır. Bulaq üstündə xan növrəstə bir qızı bəyənir və onu öz hərəmxanasına gətirir. O, qızı bir qış sarayda saxlasa da, arzusuna çata bilmir. Qız cəsərlə onu rədd edir. Nəhayət, bir gecə qız saraydan qaçır, lakin xan onun dalınca adam salır. Buna görə də qız gözlərini yumub özünü qayadan atır. Lakin:

*Qızçıqaz ölməyib, sağ düşmüş yerə,
Yayılmış bu xəbər bütün ellərə...
Budur, «Qız qayası» adlanmış qaya,
Sırrını verməmiş ulduza, aya...*

Poemada şair gəncliyə vətənin əzablı keçmişindən söz açmış və öz məniyyətini üstün tutan məsum qızçıqaza olan el məhəbbətini qələmə almışdır.

Səməd Vurğunun yüksək poetik mükəmməlliyi ilə seçilən poemalarından biri də 1935-ci ildə qələmə alınan «Aslan qayası»dır. Əsərdə təsvir edilən Bakı xanı öz qızını məhz əvvəlcədən düşünülmüş bir məqsəd üçün şöhrətli bir xana vermək istəyir. O, qızına müraciətlə deyir:

*Sənə yenə sözüm var:
Şöhrətli, şanlı xanlar
Elçi göndərir sənə.
Rəhmin gəlsin atana,
Seç onlardan birini,
Həm də cahangirini.
Qoy qüvvəmiz çoxalsın,
Adın tarixdə qalsın.*

Lakin xanın nəsihəti Mahniyarın iradəsini qıra bilmir... Mahniyar vəziyyətdən çıxmaq üçün öz şərtini bildirir. Bu şərti də şahzadə, xan və ya digər mənəşəli şəxs deyil, ancaq yoxsul Aslan yerinə yetirir.

Bu motivlər xalq ədəbiyyatından gəlir. Aydındır ki, Səməd Vurğun əfsanəyə yaradıcı şəkildə yanaşmış, onu yeni

ictimai məzmunla zənginləşdirmiş, tarixlə bağlamış, nəticədə orijinal bir əsər yaratmışdır.

Şairin maraqla oxunan poemalarından biri də «Xumar» adlanır. Bu poemada Səməd Vurğun ölkədə qələbə çalmış inqilabın azadlıq və səadət ümidi ilə xoşbəxtliyin qanadlarında göylərə uçmaq istəyən gözəl azərbaycanlı qızının tablosunu yaratmaq istəmişdir. Şairin qəhrəmanı məktəbli-dir:

*Onun düşüncəsi hələlik dardır,
Qalın kitablara boylanıb qalır,
Suallar başında qat-qat çoxalır,
Odur ki, hər səhər günəşdən qabaq
Qalın lüğətləri araşdıraraq
Dərsə hazırlaşır məktəbli Xumar,
Onun da qəlbində arzuları var...*

Gənc qızı hələlik adi şeylər düşündürür. Lakin hiss olunur ki, Xumar fikirlərin dar çərçivəsində qapanıb qal-mayacaq, gələcəkdə bir çox mürəkkəb həyat hadisələrinin sadə həllini özü tapmağa çalışacaqdır.

Xumar moda düşkünü deyildir. O, bər-bəzəkli, şit geyim-dən uzaqdır. Xumarın uzun, dalğalı saçları ona bir yaraşıqdır:

*Qızın saçları,
Uzun hörükləri topuğa sarı
Yellənə-yellənə dalğalanırdı.*

Rəfiqəsi Saray Xumara məsləhət görür ki, dalğalı hör-üklərin vaxtı keçibdir, saçlarını kəsdirib şlyapa geyinsə yaxşıdır. Saç saxlamaq mədəni adamlara yaraşmaz.

Belə mənasız nəsihətlər ağıllı Xumarın heysiyyətinə toxunur. Ona görə də o, Saraya çox kəskin cavab verir:

*Saray! Saç saxlamaq köhnə qaydadır,
Nə bir yaraşıqdır, nə bir faydadır.
Onları kəsdirib atmaq da olar,
Ancaq bir sözüənə etirazım var:*

*Əslində mədəni bir insan olmaq –
Həyatı duymaqdır hər şeydən qabaq!
Yoxsa ki, cildini gündə dəyişən,
Söhbətlə nazlanan, sazla deyişən,
Xanımlar nə qədər saçsız olsa da,
Onların şərəfi yoxdur dünyada! –
Deyib xumarlandı Xumarın gözü,
Sarayın ağzında kəsildi sözü.*

Şairin qəhrəmanı Xumar həyatdan, dünyadan zövq almağı bacırır. Budur, məktəbli uşaqar «dənizdən kənar», geniş çöldə «yaylıma çıxmış»lar. «İki cəbhəyə» bölünmüş dəstələr bir-biri ilə yarışır. Yarışda az qalır Xumar məğlub olsun. bu zaman o, siyasətə əl atır, «rəqibi» məğlub edir.

Şəhərdə tanınmış məşhur adam sayılan Xasay adlı bir gənc Xumara vurulur. Xumarın anasının yanına gələn elçilər min bir dil tökülür, razılıq almağa çalışırlar. Lakin ana qızının məğrur təbiətinə, saf qəlbinə bələddir. Xumar müasir qızıdır: həyatın qabaqcıl ənənələri ilə nəfəs alır. O, Sevilərdən, Gülüşlərdən, Almaslardan dərs almışdır. Ona görə də ana elçilərə deyir:

*Nə deyim, möhtərəm, əziz qonaqlar,
Sizin yanınızda xəcalətim var.
Xumar lap uşaqdır, indicə qalxır,
Nə çarşab götürür, nə sırğa taxır.
Özü də ərköyün böyüdüyündən
Söz verə bilmirəm bu sevdaya mən,
Çünki dağdan ağır adamlarsınız,
Beş adam yanında siz də varsınız.*

Xasay göndərdiyi elçilərin xoş xəbərlə qayıdacağını intizarla gözləyir. Elçilər ananı yola gətirməyə çalışırlar. Lakin Xumarın da öz arzuları, öz dünyası var. Onun əvəzində özgələrin fikirləşməsi onu maraqlandırır.

S.Vurğunun «Ayın əfsanəsi» poemasında isə ülvə tə-

mizlik, qadın isməti romantik şəkildə tərənnüm olunur. Məlumdur ki, dünya xalqlarının folklorunda Ay və Günəş haqqında bir çox əfsanələr və rəvayətlər yaranmışdır. Bu rəvayətlərin əksəriyyətində Ay oğlan, Günəş isə qız şəklində verilir. Azərbaycanda ən çox yayılan variantda Günəş ana, Ay onun şıltaq qızı kimi təsvir edilir.

Əfsanəyə görə, Günəş xəmir yoğurduğu zaman qızı Ay, anasının yanında şıltaqlıq edir, ana qəzəblənir, xəmirli əli ilə qızının üzünə sille çəkir. Bundan sonra ayın üzündə ləkələr qalır. Guya ayın üzündə gördüyümüz ləkələr anasının vurduğu silledən «yadigar» qalmışdır.

Səməd Vurğun «Ayın əfsanəsi» poemasını həmin variant əsasında qələmə almışdır.

«Ayın əfsanəsi» poemasında ayla anasının söhbəti verilir. Söhbətdən məlum olur ki, Ayın anası ac övladına çörək verə bilmir, çünki onlar yoxsuldurlar, ana ərsizdir. Bu vəziyyətdən sonra şair «yenə körpəliyim düşdü yadıma» deyə özünün uşaqlıq xatirələrinə dair, ana və ümumi analıq haqqında fəlsəfi mülahizələrini söyləyir:

*Dünya binasını qoyandan bəri,
De hansı dahinin xəyal şəhpəri.
Ucala bilmişdir bəri bir kərə
Ana qəlbindəki sonsuz göylərə?*

Səməd Vurğun öz əsərinə ictimai məna vermək üçün poemada ayın yerə enməsinə təsvir edir. Ay və Günəş haqqında mövcud olan əfsanələrin heç birində ayın yerə enməsi əhvalatı yoxdur, bu, şairin yaradıcı təxəyyülünün nəticəsidir. Səməd Vurğun xalq arasında mövcud olan əfsanəni dəyişdirmiş, ona tamamilə başqa məna vermiş, «göylər aləmi nə qədər füsunkar və ecazkar olsa da, Yer ondan üstündür» fikrini sübut etməyə çalışmışdır.

Şair, xəmirlə əlaqədar buğdanı, buğda ilə əlaqədar yeri, torpağı, onun nemətini vermişdir. Buğda torpaqda bitir, həmin buğdanı isə Aya Yerdəki cütçü baba bağışlamışdır.

Beləliklə, şair Yeri göyə qarşı qoyur: Ayı Yerə endirməklə insan zəhməti və insan zəkası ilə çiçəklənən Yerin gözəlliyini və üstünlüyünü tərənnüm edir. İlk dəfə insan səsi eşidən Ay bu səsdə əzəmət, ülvyyəat duyur:

Mən onda bildim ki, «yaranmaq» nədir?

Bəşərsiz kainat bir viranədir.

Bildim, insan kimi böyük bir qüvvət

Hələ yaratmamış bizim təbiət.

deyə insanın böyüklüyünü, əzəmətini və misilsiz olduğunu göstərir. Şairə görə, insan günəş sisteminin mərkəzində durur. Buna əsərdə açıq-aşkar işarə də vardır. Ay, insan yaranmadığına görə əzab çəkir, çünki o, insanı bütün varlıqlardan üstün hesab edir.

Şair insanın həyat mənbəyi olan taxıla Ayın münasibətini açır: Ay yerə enib cütçüdən dən alır, onu göydə səpir. Əsərdə «qara torpaq», insan əməyi və onun bəhrəsi təqdir olunur:

Budur bax, gördüyün bu qara torpaq,

Nə qədər vardırsa, çörək olacaq.

Torpaqdan süd əmir hər sarı sünbül,

Torpaqdan göyərir hər çiçək, hər gül.

Bir də özbaşına yaranmır onlar,

Torpaq üstündə də insan gözü var...

Al, sana verirəm mən bir ovuc dən,

Apar göy üzünə bizim bu yerdən.

«Ayın əfsanəsi» poemasında şair əfsanəyə bu günün gözü ilə baxıb istər təbiət, istərsə də ictimai baxımdan yanaşır. Poema öz forma və mündəricəsi etibarlı ilə şairin kamil və bitkin poemalarından sayılır.

Uşaq ədəbiyyatı haqqında. Böyük şairin bədii əsərləri ilə yanaşı, «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ümumi inkişafında özünəməxsus yer tutur.

Səməd Vurğun uşaqlar üçün yazmağın nə qədər məsuliyyətli və çətin bir iş olduğunu, uşaq qəlbini, uşaq təbiətini, ümumiyyətlə, uşaq həyatını tərənnüm etməyin nə qədər vacib olduğunu həmkarlarına döndə-döndə söyləyirdi.

Səməd Vurğun yazır: «Uşaq insandır! Onun sadə görünən oynaq, daima xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur».

«Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsində öz mülahizələrini və uşaqlar üçün faydalı əsərlər yaradılması probleminə münasibətini ətraflı şərh edən şair onu ayrı-ayrı bölmələrə ayırmışdır. Bunlardan biri «Uşaqılıq və məna gözəlliyi» bölməsidir. Burada şair uşaqların həyatında çox mühüm rol oynayan məna gözəlliyindən bəhs edir. Heç bir mənası olmayan, qayə və məqsədinin nədən ibarət olduğu anlaşılmayan, quru, cansız nəsəhlər Səməd Vurğunun fikrincə, uşaq yaddaşında ani bir qığılcım kimi tez parlayıb, tez də sönür. Şairə görə, «məna gözəlliyi, ilk növbədə, həqiqətdən ilham almalıdır», həqiqət nuru ilə bəzənməlidir. «Hərəkət, dinləmək, maraqlanmaq, sevinib-ağlamaq, düşünüb-duymaq, inkişafa doğru meyl və həvəs bütün uşaqların təbiətindədir».

Deməli, uşağın tənbelliyi onu əhatə edən mühitlə əlaqədardır. Şair yazır ki, bəlkə də dərs hazırlamadığına görə tənbel hesab etdiyimiz uşaq öz təbiəti etibarlı ilə daha çevik, daha oynaq, daha çilgindir. Lakin əhatə olunduğu mühit bunu düzgün başa düşmədiyindən uşaq tənbellik azarına tutulmuşdur. Bəzi hallarda məktəbə böyük həvəslə gəlmiş bir uşağı maraqsız dərslər, quru və cansız söhbətlər yorur, onun qəlbi sıxılır. Elə buna görə də uşaq təbiətin qoynuna qaçmağa çalışır. Görünür, onun qəlbini oxşayan maraqlı həyat hadisələri burada daha çoxdur.

«İnsan və təbiət eşqi» adlı ikinci bölmədə şair məna gözəlliyinin əsas ruhunu, qayəsini şərh edir. Əgər qələmə alınan şeir və nəğmələrdə insanın və təbiətin gözəlliyi canlı və səmimi, dolğun və məğrur, zərif və nəcib şəkildə bədii ək-

sini taparsa, uşağın onlara meyli və həvəsi artar. Uşaqlara həyatı mənfiliklərdən uzaq, müsbət, hazır şəkildə təqdim etmək lazım deyildir. Səməd Vurğun yazırdı: «Bəzən bizim yazıçılarımız yeddi-səkkiz yaşında uşağa hərbi paltar geyindirir, tufəng və patrondaş verir, onun böyründən bomba da asır, dilinə isə şüarlar verir: «Yaşasın azadlıq, yaşasın vətən, məhv olsun zalımlar və qəsbkarlar!»

Ədəbiyyat uşaq şüuruna niqlər demək yolu ilə deyil, uşaq qəlbini təbiət və insanı məftun etmək yolu ilə getməlidir.

«Xəyal və romantika» bölməsində Səməd Vurğun deyir ki, «Uşaq xəyalı səyyardır. O, şıltaq bir ulduz kimi daima süzüb oynar. O, güldən-gülə, çiçəkdən-çiçəyə qonan bir kəpənəyə bənzər. Daim hərəkət qanadlarıdır. Uşaq xəyalı bəzən ağ buludların cərəyanına qoşulub uçur, aydınlıq gecələrdə sayrısan ulduzlar içində gəzib seyr edir, ayla batır, günəşlə doğur, dərin deryalarda qəvvəs kimi üzür, keçilməz ormanlarda, pələnglərlə pəncələşir. Biz bütün bu sözsüz xəyallar dünyasında qəhrəmanlıq, yüksəliş, uca arzular və əməllər görürük!»

Səməd Vurğun təəssüflənir ki, çox vaxt ədəbiyyatımız uşaqların təbiətindəki belə gözəl romantik hisslərin inkişafına kömək etməyi unudur. Romantik hisslərin inkişafına kömək edən romantik əsərlər yaratmaqdan ötrü ən gözəl mənbə bizim nağıllarımız və əfsanələrimizdir.

Şair qeyd edir ki, əfsanə sözündən qorxmaq lazım deyil, hər hansı bir əfsanədə həqiqət şəfəqlərini mütləq axtarıb tapmaq lazımdır. Çünki bütün nağıl və əfsanələri insan yaratmışdır. O, yaratdığı əfsanə və nağıllarda öz arzu və xəyallarını nəzərə almışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, bu sehirli aləmdə həmişə işıqla qaranlığın, xeyirlə-şərin, doğma ilə yadın, düzlüklə, ayrılığın çarpışmasının şahidi olur. Yaxşı olardı ki, bütün bu mübarizələrin iştirakçıları – mənfə və müsbət tərəflər uşaqlara olduğu kimi bəzəksiz-düzəksiz halda çatdırılsın. Uşaqlarımız birtərəfli deyil, geniş dünyag-

örüşünə malik şəxslər kimi böyüməli, təmiz, pak ülvə hisslərlə qanadlanmağı bacarmalıdır. Səməd Vurğun göstərir ki, bəzən şairlərimizdə insaf yoxdur. Onlar həyat dedikləri zaman ritorika, qansız və cansız rəqəmlər yaradaraq uşaqlarımıza əzbərlədirlər.

«Vətənpərvərlik və gənclik» bölməsində Səməd Vurğun gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə edilməsindən söz açır.

Səməd Vurğun vətəndaş şair idi. O, insanda ən ülvə duyğu kimi hisslərdən zövq alır, onun təsiri altında milli poeziya xəzinəmizin ən gözəl incilərini yaradırdı. O yazırdı: «Madam ki, insan ömrünün ən böyük zینəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə təlim və tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır. Bu işdə bədii sözün, incəsənətin xidməti böyük və zəruridir. Uşaq aləmində vətən, yaxud vətənpərvərlik məfhumları ibtidai və təbii bir haldır. Onun şüurunda bütün anlıqlar mücərrəd haldan uzaq olduğu kimi, vətən məfhumu da mücərrəd deyildir».

Uşaqlarda Vətən məfhumunu genişləndirmək, onlara Vətəni bütün qüdsiyyəti ilə sevdirmək lazımdır. Gənclərimiz yaşadığı torpağın, xalqın tarixini bilməli, onun keçmiş şan-şöhrəti ilə tanış olmalı və ona şüurlu məhəbbət bəsləməlidir.

Məqalənin «Milli vüqar və gənclik» bölməsində Səməd Vurğun göstərir ki, vətənpərvərlik tərbiyəsindən danışarkən, ilk növbədə, milli vüqar hissi xatırlanır. Bəlkə də milli vüqar hissi vətənpərvərlik sözünün tərkib hissəsidir. Balalarımız üzərində boy atdığı torpaqla, doğma xalqla fəxr etməyi öyrənməlidir. Öz maddi və mənavi zənginlikləri ilə «məşhur olan Azərbaycan torpağı öz xalqının fəxridir. Çünki bu torpaq dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Nizami, Füzuli kimi dühalar bəxş etmişdir. Gənclərimiz Vəqifin misilsiz şair, Cavanşirin isə ölməz qəhrəman olduğunu öyrənərkən, onların azərbaycanlı olmaları ilə də fəxr edirlər.

Belə yüksək vüqar hisslərini gənc nəsə aşılamaq ədəbiyyatımızın qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir.

Bu yüksək vəzifəni yerinə yetirməklə ədəbiyyatımız, eyni zamanda xalqımızın gələcəyinə xidmət etmiş olur.

«Məslək eşqi və gənclik» bölməsində şair göstərir ki, söhbət sözün həqiqi mənasında vətəndaşdan gedirsə, beləsi mütləq məslək və əqidə sahibi olmalıdır.

Səməd Vurğun yazırdı: «Öz məsləki uğrunda odlardan və alovlardan keçən, həyatın şəxsi mənasını məslək vüqarına qurban verən insanların xatirəsi tarixi üçün daima əziz olmuşdur. Yer kürəsinin fırlanmasını sübut edən Qaliley ölüm cəzasına məhkum edildiyi zaman son nəfəsində: «Mən Yer fırlanmır desəm də, o fırlanır» kimi qısa və mənalı cavabı ilə inandığı elmi həqiqəti can qorxusuna, can qeydinə qurban vermədi. Böyük Azərbaycan şairi Nəsimini diri-diri soyduqları zaman ona istehza ilə «Rəngin niyə saralmışdır» deyənlərə o: «Günəş batdığı vaxt rəngi saralar» cavabını vermişdi. İnsan iradəsinin bu böyük günəşini yaradan yalnız məslək eşqi olmuşdur.»

Gənclərimizin bu ruhda böyümələri üçün gözəl məsləhət və nəsihətlərini əsirgəməyən şair qeyd edirdi ki, bizim tarix və ədəbiyyatşünaslıq dərslərimizdə bu cür fədakar insanların, məslək adamlarının qəhrəmanlığı xüsusi işıqlandırılmalı, gənclik bu qəhrəmanlığa qiymət verməyi bacarmalıdır.

Məqalənin son «Məhəbbət və gənclik» hissəsində Vurğun məhəbbət və müasir gənclik haqqında söhbət açır. Şair göstərir ki, müasir dövrün gəncləri ən humanist, yüksək hisslərlə yaşayan tərəqqipərvər gənclərdir. Onlar sosializm dövründə tərbiyə almış, ən acı imtahanlardan mətanətlə çıxmış, mübarizələr qoynunda böyümüş, qabaqcıl məfkurə ilə silahlanmış gənclərdir.

İnsanı müqəddəs əməllərə doğru qanadlandıran insana məxsus olan ən ali hiss məhəbbət hissidir. Min illər boyu məhəbbət bədii ədəbiyyatın ən müqtədir sənətkarlarının qələminə bəzək, şöhrət vermişdir.

Şairin fikrincə, məhəbbətin hakim olduğu ürəklər ya-

ğışdan sonra açılmış şəffaf və ləkəsiz bir yaz səmasını andırır ki, orada yalnız aydınlıq, al-əlvən şəfəqlər, tərəvət və qüdsiyyət görünür. Sevgi insan qəlbini ən ülvü hisslərlə döyündürür, onu zərərli və ötəri hisslərdən xilas edir, həyatı mənalandırır, yaşamağın mənasını gözəlləşdirir, insanı alicənab və nəcib edir.

Məhəbbət öz saflığı, zərifliyi, ülviliyi ilə qüdrətlidir. Bu qüdrətin qarşısında bütün ordular acizdir. Bu alınmaz qalanı top gülləsi ilə belə fəth etmək mümkün deyildir. Məhəbbət qəhrəmanlığın, mərdliyin anasıdır. O, insanın qurub yaratmaq, yaşamaq qabiliyyətini çiçəkləndirir. Onun kamalına, iradəsinə qol-qanad verir. Dünyanın heç bir çətinliyi onu öz yolundan sapdırma bilmir. «Eşq Fərhada dağı çapdırdı» – deyən xalqımız eşqin simvolunda qəhrəmanlığın fəlsəfəsini kəşf etmişdir.

Səməd Vurğun 1947-ci ildə qələmə aldığı «Gələcək sizindir» sərlövhəli yeni il təbrikində uşaqlara ən gözəl arzularını bəxş edirdi. O, uşaqların simasında vətənimizin gələcəyini, səadətini, xoşbəxtliyini görürdü. S.Vurğun yazırdı: «Öz cərgələrinizdən gələcək alimlər, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar, teatr və sənət xadimləri yetirin! Qoy elm ilə hünər sizin zinetiniz olsun. Hünərsiz elmin səmərəsi olmadığı kimi, elmsiz hünər də nəticə verməz. Təmiz ürək, dostluğa sədaqət, məslək eşqi uğrunda fədakarlıq, Vətənimizə məhəbbət, həm də sonsuz bir məhəbbət sizin yaşayacağınız olsun.

Göründüyü kimi, gənc nəslin tərbiyəsi problemi Səməd Vurğunu həmişə düşündürmüş, məşğul etmişdir. O, bədii əsərlərində, istərsə də publisist və ədəbi-tənqidi məqalələrində uşaqların mənəvi-estetik və əxlaqi tərbiyəsinə yayğı göstərmişdir. Onun öz əsərlərində gənc nəslin tərbiyəsi problemi haqqında mülahizələri bu gün də yazıçıları, sənət adamlarını düşündürür, onları daha dəyərli uşaq əsərləri yaratmağa sövq edir.

MİR CƏLAL
(1908-1978)

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli nasir, ədəbiyyatşünas, maarif xadimi kimi tanınan Mir Cəlal Paşayev 1908-ci ildə Güney Azərbaycanın Ərdəbil qəsəbəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq illərində ailəsi Gəncəyə köçmüş, Gəncə Darülmüəllimində təhsil almışdır. Təhsilini tamamladıqdan sonra Gədəbəy kənd məktəbində və Gəncə şəhər məktəbində direktor vəzifələrində işləmişdir. 1930-1932-ci illərdə təhsilini Qazan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində davam etdirmişdir.

Mir Cəlal 1932-ci ildən Bakıda həm dövrü mətbuatda, həm də elmi-tədqiqat institutunda fəaliyyət göstərməklə yanaşı, ədəbi-bədii yaradıcılığa başlamışdır. Elə həmin ildə hekayə və öçerklərdən ibarət «Sağlam yollarda» adlı ilk kitabı çapdan çıxmışdır.

Gənc Mir Cəlal əsərlərində Füzuli sənətkarlığını tədqiq etməklə yanaşı, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və Azərbaycan Dövlət Universitetində də müəllimlik etmişdir. O, 1940-cı ildə «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik və 1947-ci ildə «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

Sonrakı illərdə həyatını, elmi və pedaqoji fəaliyyətini Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlayan Mir Cəlal Paşayev 1961-ci ildən ömrünün sonuna – 1978-ci ilə qədər Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Ədib 50 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı ardıcıl olaraq yüzlərlə həyat hekayələri, povest və romanlar, ali məktəblər üçün «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (F.Hüseynovla), «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (P.Xəlilovla) fundamental dərslər yazmışdır.

Mir Cəlal müəllimin bədii yaradıcılığının başlıca qayə-

si əslində yeniyetmə və gənclərin həyatı mükəmməl dərk etməsi, bir vətəndaş və vətənpərvər kimi böyüməsi, insanlığa xidmət etməsi olmuşdur.

Hekayələri. Başlangıcdan orta məktəbdə, sonralar isə ali məktəblərdə dərs deməsi, gənclərin mənəvi dünyası ilə dərinlən tanış olması ədibə zəngin mövzular vermişdir. Eyni zamanda Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sindən mövzular seçərək uşaqlar üçün hekayələr yazmışdır. «Fitnə», «Kərpickəsən», «Xeyir və Şər», həmçinin «Yuxu və külək», «Gül-bəsləyən qız», «İlyas», «İsrafil», «Vətən», «İki rəssam» və b. ədibin uşaqlara ilkin töhfəsi olmuşdur.

Mir Cəlal Nizami mövzularını təsadüfən seçməmişdir. 1930-cu illərdən başlayaraq dahi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə keçmiş Sovet İttifaqında böyük hazırlıq gedirdi. Bu ərsəfdə şairin «Xəmsə»si ana dilimizə tərcümə edilir, nəsihətamiz-didaktik nümunələri çap edilib məktəblilərə tövsiyə olunurdu. Mir Cəlal da bu məqsədlə «Fitnə», «Kərpickəsən», «Xeyir və Şər» hekayələrini seçib uşaqlar üçün işləmişdir.

«Fitnə» hekayəsində vərdişlə qəhrəmanlıq qarşı-qarşıya qoyulur. Fitnə təkcə vərdişlə yox, həm də şahın cəzasından xilas olmaq üçün bəslədiyi cöngəni məharətlə altmış piləkən qaldıraraq Şaha sübut edir ki, ovçuluqda Şahın ceyranı ayağı ilə qulağını qaşıyan anda oxla vurub onun ayağını qulağına çatmasını hünər hesab edirsə, deməli, altı yaşlı öküzü də altmış piləkən qaldırmaq da hünərdir. Fitnənin bu ibrətamiz hünəri həm özünü xilas edir, həm də Şahı fikrindən döndərir. Şah verdiyi ölüm hökmündən peşiman olur. Bu ibrətamiz hekayədə ağıllı tədbir öz işini görür, qəzəbli Şah yumşalır.

Mir Cəlalın Nizami «Xəmsə»sindən götürüb nəslə işlədiyi hekayələrin hər birində ibrətamiz, nəsihətamiz mətləblər durur. Kərpickəsən qoca kərpic kəsdiyi məqamda bir cavab ona yaxınlaşıb: «qoca vaxtı sənin samanla, palçıqla çalışmağın mənası varmı? Qocasan, qocalara kərpic kəsmək

yaraşmaz». Qoca isə nadan cavana «əlimi bu işə öyrətdim ki, mən sənə kimi nadanlara əl açmayım, halal çörəyimlə yaşayım». Eləcə də «Xeyir və Şər»də Xeyirin xeyir əməlləri təqdir, Şərin şər işi tənqid olunur.

Mir Cəlalın böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik orijinal həyat hekayələrinin bir qismi yeniyetmələrin və gəncliyin bədii-estetik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur. Məktəbli Gülgəz («Gülgəz» hekayəsi) badam çubuğunun püçurlarını kəsib məktəbə aparmaq istəyir. Babası soruşanda ki, «o çubuğu müəllim neynir, indi də köhnə zamanə deyil ki, uşaq döyə». Uşaq deyəndə ki, botanika müəllimi dərs öyrədəcək, calaqla eləmək üçün aparır. Onda baba nəvəsinə bağbanlıq və peyvənd haqqında bilgilər verir, «xırda ağacı görürsən, badam ağacıdır. Qıraqdən kola oxşayır. Altıca yaşı var. Yaz açılandan payız qovuşana qədər həmişə bar verir. Çalağasını yemədən, yetişəndə özü qabıqdan çıxır, ağacı silkələyən kimi badam tökülür. Qabığı da karsız deyil, yaxşı qov hazırlamaq olar. İçindəki badam başdan ayağa yağdır. Sındırıb iç eləyirsən, qabığını da sobada yandırarsan, daş kömür kimi közü düşür. Badam yarpağı qoyun, quzu üçün yağ-piydır. Ətirli çiçəyindən arılar bal əmir, çubuğu zoğaldan möhkəm olur, gövdəsi yapışqan verir ki, idarələrə lazım olur. Kölgəsi də sıx, bulaq başı kimi sərin».

Göründüyü kimi, uşağın təsəvvüründə savadsız olan baba badam haqqında müəllimin verdiyi bilgidən bəlkə də daha çox uşağa bilgi verir. Öz adını güclə yazan savadsız baba Gülgəzin gözündə böyüyüb başqa bir adam oldu. Bu balacaboy ağsaqqal kişiye baxanda Gülgəzin yadına müəllim, məktəb, botanika dərsi düşür.

Müəllif babanı Gülgəzin gözündə belə səciyyələndirir: «Onun ağacları göstərən şəhadət barmağı, bel, qayçı, mişar tutan bərk əlləri, gəlin kimi bəzənmiş həyat-bağçası babanı müəllimə, kitabə yanaşdırırdı...»

Alı baba əlində bel arxın qırağında dayananda Gülgəzin gözünə qədim, qalın və qiymətli bir kitab görünürdü.

Deməli, məktəbli Gülgəz məktəbdə bilik öyrənir, babasından isə əyani olaraq botanikaya dair əsl təcrübə keçirdi.

Mir Cəlalın uşaqlara məxsus hekayələri daha çox böyükklərlə kiçiklər arasında, baba ilə nəvə, müəllimlə şagird arasında dialoq şəklində baş verir. Savadsız baba nəvəsinin («Aqıl») «möcüzələrinə» əvvəlcə inanmır, uşağın inadkarlığı və baba üçün möcüzə kimi görünən-Günəşin tutulmasına hisli şüshə ilə baxdıqca həm heyratlanır, həm də nəvəsinin gözüaçıqlığı, diribaşlığı onu sevindirir. Ədib Aqılın babası Murad kişini belə səciyyələndirir: «Qocanın simasını bulud kimi örtən təəccüb birdən-birə dağıldı, sifəti yaz səması kimi açıldı. Murad nəvəsinə uzun qolları arasına alıb gücünü sınamadı, uşağı göyə qaldırdı, parıldayan ümidinə bütün diqqət və məhəbbəti ilə baxdı. Onun mehriban səsi eşidildi:

- A qırışmal, belə işlərin də varmı!»

«Gülgəz» hekayəsində baba nəvəsinə bar verən ağaclar haqqında əyani bilgi verdiyi halda, «Aqıl» hekayəsində nəvə babasına Günəşin tutulması haqqında bilgi verir.

Mir Cəlalın hekayələri həcmcə yığcam, həm də özü qeyd etdiyi kimi, mətləb hekayələridir. «Gülbəsləyən qız» hekayəsində də ədibin maraqlı bir mətləbi vardır. Məktəbli qız istirahət evinin bağ-bağçasında çox həvəslə gülləri sulayır, hətta hər gülün yanında dayanıb təmiz-təmiz yuyub təmizləyir. İstirahətə gəlmiş bir ziyalı (çox güman ki, ədib özü) hər səhər gül dərməyə gələnlərə baxır, suyun da şırıltısından zövq alır. Ancaq onu ən çox maraqlandıran qollarını dirsəyə qədər, ətəyini də dizinə qədər çirməyib gülləri bəsləyən qızdır. Bu mənzərələri seyr edən ziyalı səhər tezdən gül ləklərinin arasına girib hərəsindən birini seçib bir dəstə bağlayır və gülləri sulayan qıza yaxınlaşır və gülləri ona təqdim edir: «- Bu dəstəni Sizin üçün hazırlamışam, qız!

- Nə deyirsiniz, mən buna layiq deyiləm?

- Qızım bu güllərin əsil Sizə, sizin də bu güllərə ləyaqətiniz var. Torpağın dərin qatlarından bu əlvan çiçəklərin pərvəriş tapıb çıxması ancaq Sizin o gənc və qüdrətli əlləri-

niz sayəsindədir. Mən neçə gündür buradayam, sizin güllərə çəkdiyiniz zəhmətin və qayğının şahidiyəm. Mən görürəm ki, Siz böyük səylə güllərə qulluq edirsiniz. Vətənimizin hər guşəsini belə laləzara çevirmək üçün əməyini, istirahətini, gəncliyini əsirgəməyən qızlara bir ata, bir vətəndaş minnətdarlığını bildirmək istəyirəm. Bu səmimi ifadəyə Sizin öz əllərinizlə bəslədiyiniz əlvən və ətirli güllərdən əziz və layiqli hədiyyə tapmamışam. Qızım, al bu dəstəni, mənim əlimdən all!»

İstirahət zamanı güllərə qulluq edən qızın əməyini onun öz əlləri ilə bəslədiyi güllərdən dəstə bağlayıb ona bağışlayan şəxsin belə hərəkətində də bir mehribanlıq, ləyaqət və mərifət duyulur. Onun bu gözlənilməz hərəkəti gülbəsləyən qızı həyəcanlandırır, rıqqətə gətirir, utana-utana gülü qəbul edir.

Mir Cəlalın bəzi hekayələrində söhbət yaşlıların arasında getsə də, onlar əslində balalarının və ya nəvələrinin haqqında danışirlar.

Şəfiqə xanım ilə Şirin xanım qonşuluq və dostluq edir, həmişə də bağçaya gedən yaşlı qızlarından söhbət açırlar. Qızlar da bir yerdə oynayırlar. Şəfiqənin qızı Ziyafət atası aldığı oyuncaqları bir-bir Şirinin qızı Məryəm göstərir, ancaq əl vurmağa qoymur, atam alıb – deyir çantasına yığır. Belə dostluğa dözə bilməyən Məryəm küsüb ağlaya – ağlaya evlərinə gedir. Anası əhvalatı eşidib o da qızına qoşulub ağlayır. Çünki əri Ənvər müharibədən qayıtmayıb. Ziyafətin isə atası hər dəfə Moskvaya gedəndə qızına oyuncaqlar alıb gətirir («Sözün yeri var» hekayəsi). Uşaqlar adətən məğrur, öyilməz olurlar, özlərini sındırmırlar. Ziyafətin «atam Moskvadan alıb, toxunma, dəymə» sözləri atasız Məryəmi sındırır.

Hekayənin finali maraqlıdır. Qızının hərəkətindən təəssüflənən Şəfiqə xanım ağıllı tədbir görür... Ertəsi gün bağçada uşaqlar Ziyafətin oyuncaqlarını oynadırlar. Məryəm bu oyuncaqları tanıyır. Deməli, Ziyafət oyuncaqları bağça-

ya vermişdir. Bu da estetik tərbiyənin gözəl nümunəsidir.

Bəzən elə uşaqlar olur ki, ananın ağzından çıxan sözü tutuquşu kimi yerli-yersiz kimə gəldi danışirlar. Ədibin «Dil və əməl» hekayəsində Hərzə xanımın qızı Fizzə belə bir obrazdır. Qonşu Məsmə Fizzənin keyfini soruşur, anasının nə danışdığını xəbər alır. Fizzə isə cavabında anasının Məsmə haqqında eşitdiklərini sadalayır: «Nallı Məsmədir, ya da ballı Məsmədir, ağzi da cırıqdır». Beləcə uşaq başa düşmədən anasından eşitdikləri xoşagəlməz sözləri evlərinə gələnlərə danışır. Hətta qonşu ət məşını istəyir. Hərzə xanım vermək istəmir, «məşin təmirdədir»- deyir. Ancaq Fizzə «məşin odur, evdədir» - deyib ananın yalanını tutur, qonşunun yanında onu pis vəziyyətə salır. Burada ədib uşağın düzgün tərbiyə olunmadığını, günahın ailənin – valideynin özündə olduğunu görür. Hərzə xanım qonşu haqqında nalayiq sözlər danışır, uşaq da həmin sözləri qonşuya danışır.

Şübhəsiz tərbiyədə birinci şərt ailədirsə, ikinci tərbiyə ocağı məktəbdir.

Uşaq aləmindən bəhs edən hekayələrdən biri də «Qocaların uşaq söhbəti» əsəridir. Vahid müəllimlə Zahid kişi böyük sevinclə dünyaya gələn nəvələrini qarşılamağa gedirlər. İndiyə qədər cürbəcür söhbətlərlə günlərini keçirən bu təqaüdcü qudalar indi ancaq nəvədən danışirlar. Tibb bacısının İşıq adı qoyduğu bu nəvə babaların həyatına elə bil yeni bir işıq gətirir. Qocalar nəvədən başqa söhbət dillərinə gətirmirlər. Söhbət əsasən nəvənin gələcəkdə hansı sənət dalınca gedəcəyindən bəhs olunur. Bir dəfə də babası uşağı dəniz sahilindən evə gətirəndə uşaq bağçasının yanında bağça uşaqlarını görən İşıq – Bağçaya – deyib uşaqlara qoşulur. Sonrakı günlərdə də bağça deyib – bağçaya getməsinə tələb eləyir. Bununla da babaların mübahisəsinə son qoyulur. Deməli, balaca uşaq öz tələbi ilə gələcək yolunu müəyyənləşdirdi. Uşaqlar təbiətə yeniliyə can atırlar. Xüsusən ilk dəfə 1-ci sinfə getməyə hazırlaşan uşaqlar çox həyəcanlı və dözümsüz olurlar. «Kimya tələsir» hekayəsinin balaca qəh-

ramanı Kimya da bu gün birinci sinfə gedəcək. Ona görə də çox tezdən qalxıb iki saat qabaq məktəbə getmək istəyir, anasını tələsdirir. Dərs başlayanda müəllim 1-ci sinif şagirdlərini təbrik edəyəndə Kimya qabağa gəlib müəllimin atəyindən tutub deyir: - Salaməleyküm müəllim.

Əlbəttə, 1-ci sinif şagirdinin bu hərəkətini müəllim təbii sayır. Müəllim uşaqlara sual verəndə ki, kim ev əşyalarını saya bilər? Uşaqlar evdə olan əşyaları sayırlar. Axırda Kimya qalxıb deyir: - «ev əşyaları – kitab müəllim, dəftər müəllim, radio müəllim».

Kimyanın saydıqları bu əşyalar cəmiyyətə və ailəyə daxil olan yeni mədəniyyətin əlamətləri idi. Bunları balaca Kimya qalxıb cəsarətlə sayır. «Kimya tələsir» hekayəsinin yeniliyi də elə bundadır.

Akademik Bəkir Nəbiyev yazır: «Mir Cəlal ilk yaradıcılığında müraciət etdiyi hekayə janrını elə bu gün də dərin bir məhəbbətlə sevir, bir sənətkar olaraq həmin janrın tələblərini və imkanlarını müvəffəqiyyətlə tədqiq edir, öz duzlu hekayələri ilə oxucuların qəlbinə yol tapa bilir».

Həqiqətən də, ömrü boyu müəllim işləyən Mir Cəlal gənc nəslin estetik tərbiyəsini hekayələrinin məgzinə gətirirdi. Onun romanlarında, xüsusən «Bir gəncin manifesti» əsərində bu arzular öz ifadəsini tapırdı. Baharın timsalında isə XX yüzilin ilkin çağlarındakı tarixi reallıqlar təfərruatı ilə əks olunmuşdu.

MİRVARİD DİLBAZI (1912-2001)

XX yüzil Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirvarid Dilbazi 70 ildən artıq yaradıcılıq yolu keçmiş, lirikamızın rəngarəng və zəngin nümunələrini yaratmışdır.

Mirvarid Paşa qızı Dilbazi 1912-ci ildə Qazaxın Musağöy kəndində doğulmuşdur. 1921-ci ildə Bakıya gələrək təza

açılmış qız seminariyasında təhsil almış, sonra Biləcəri dəmir yolu məktəbində müəllim işləmişdir. M.Dilbazi 1929-cu ildə təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat-ictimaiyyat fakültəsinə daxil olur. İnstitutu qurtardıqdan sonra Quba partiya məktəbində müəllim işləyir. İki ildən sonra isə Bakıya qayıdıb Respublika Əlyazmaları Fondunda elmi işçi və şöbə müdiri vəzifələrində çalışır.

M.Dilbazi 1928-ci ildə ədəbi fəaliyyətə başlamış, sosializm quruculuğu, Böyük Vətən müharibəsi və dinc quruculuq illərində ədəbi-ictimai cəbhənin ön cərgələrində olmuş, həmişə zəhmət adamlarının arzu və əməllərini, əməyini ilhamla tərənnüm etmişdir.

Şairənin müharibədən sonra çap etdirdiyi «Mənim hədiyyəm» (1948), «Balaca nümayəndə», (1950), «Qardaşlar» (1955), «Seçilmiş şeirləri» (1957), «Seçilmiş əsərləri» (iki cildə) (1967-68) və b. kitabları onun ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir, digər tərəfdən, vətənə, xalqa möhkəm tellərlə bağlı olan sənətkarın ədəbi fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Şeirləri. Mirvarid Dilbazi yaradıcılığa başladığı ilk günlərdən gənc nəslin estetik tərbiyəsinə qayğı ilə yanaşmış, uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Şairənin «Günəş», «Yaz yağışı», «Yaz buludu», «Göy gurlayır» və s. şeirləri kiçikyaşlı uşaqlarda təbiətə məhəbbət oyadan dəyərli poetik nümunələrdir:

*Oyan, sevimli al Günəş,
Sən ey bu varlığın canı!
İsiti bizim yaşıllanan,
Çiçəkli-güllü tarlanı!*

Şairə balalara başa salır ki, əgər günəş olmazsa, təbiət gülməz, heç bir əmək bəhrə verməz, ətirli, dadlı çörək süfrələri bəzəməz. Həç şübhəsiz ki, «Günəş» şeirini oxuyan ba-

laca oxucu Dilbazinin «varlığın canı» adlandırdığı günəşin həyat üçün nə qədər zəruri olduğunu duyur, onun böyüklüyünü, əzəmətini təsəvvür edir.

«Yaz gəlir» şeirində şairə, baharın mənzərəsini canlandırır. Bu kiçik həcmli şeirdə baharın gəlişi öz poetik ifadəsini tapmışdır:

Günəş doğur, işıqlanır,

Dərə, təpə, o çöl, bayır,

Şırl-şırl axan sular,

«Bahar!» – deyər pıçıldayır.

Dilbazinin uşaqlar üçün yazdığı təbiət şeirlərini oxuyarkən görürük ki, onun balaca qəhrəmanı sanki təbiətin sərkar qoynunda səyahətə çıxmışdır. «Yaz yağışı» şeirində onun gözləri qarşısında geniş üfüqlər canlanır:

Şimşək çaxdı uzaqlarda, Yağış ötdü yağa-yağa,

Quşlar susdu budaqlarda. Günəş işıq saçdı dağa,

Yağış gəldi dağı aşdı, Yandı göydə qızıl qurşaq

Çiçək-çiçəyə doladı. Al, qırmızı, əlvan, parlaq.

Yel dağıtdı buludları,

Yaşıllaşdı dağ otları.

Şairənin balaca qəhrəmanı həyat vürğünüdür. Onun oxuduğu bir-birindən gözəl şərqlər yalnız günəşlə, yazla, yağışla bitmir. Uşaq ucsuz-bucaqsız Vətən torpağının bütün gözəlliklərinə heyrandır. Budur, o, «Açıl bənövşə» şeirində baharın nazlı, munis gözəlini – bənövşəni oyadır:

Döşəyin torpaq, Açıl bənövşə!

Yorğanın xəzəl, Yarpağın üstə

Oyan, ay gözəl! Şəh düşə-düşə.

«Bahar bayramı» şeirində Dilbazi balaların ən sevimli bayramını tərənnüm edir. Şeirdə bütün evlərdə səmənə qoyulması, sarı, qırmızı, yaşıl şamların şöləsi, şən balaların şənəlməsi təsvir olunur:

Süfrələr bər-bəzakli,

Üstü şirin çörəkli.

Nimçələrdə yer-yemiş.

Ulduzlar parlaq, gümüş.

M. Dilbazi lirik şeirləri ilə yalnız baharın, yazın füsunkarlığını deyil, qızıl geyimli payızı da, qarlı, şaxtalı qışı da balalara sevdirdi.

«Şəlalə» şeirində uca dağlardan gurultu ilə üzəsağı tökülən ağ köpüklü şəlaləyə heyranlıq oyanır.

«Həkim təbiət» şeirində şairə insan qəlbinin bütün ağırlığını yuyub təmizləyən təbiətin qüdrətindən danışır.

M. Dilbazi uşaqlar üçün yazdığı şeirlərində canlılar aləmini də yaddan çıxarmamışdır. Onun «Qaranquş», «Torağay», «Sığırçın», «Hop-hop», «Cik-cik», «İsti yuvada», «Sarı qulan», «Boz oğlağım» və s. şeirləri uşaqların heyvan və quşlara məhəbbətini bir daha artırır. Təbiətin qanadlı dostlarını balacalara sevdiren «Torağay» şeirində şairin soyuğa düşmüş bala quşcuğaza məhəbbəti duyulur. «Qaranquş» şeirində isə sanki balaca nəğməkarın – bu xoşbəxt quşun intizarını çəkdiqlərini söyləyir.

M. Dilbazi yaz çağı yuvalarından çıxıb qış üçün azuqə toplayan həşəratları «Çiçək yelləncək» şeirində təsvir edir. Onun balacalar üçün yazdığı «Tapın görüm hansı quşam» şeiri daha maraqlıdır. Bu şəkili tapmaca-şeir balaları düşünməyə vadar edir. Lakin Dilbazinin adını gizlətdiyi bu quşcuğaz haqqında balalara sadaladığı nişanələr o qədər aydındır ki, onlara çox da fikirləşmək lazım gəlməyəcək:

Nə üçtelli durna, nə də

Haçaquyruq qaranquşam.

Bütün qışı cikkildəyib,

Yem gəzirəm. Hansı quşam?

«Durnalar» şeirində yarpaqların yavaş-yavaş saraldığı bir vaxtda qızıl telli durnaların qatarlaşıb Xəzəri aşmasın-

dan qüssələnən şairə yazır:

*Zalım payız, yaz həsrəti göndərib,
Dayanmışam, sahil qərrib, mən qərrib,
Yenə bizdən üzlərini döndərib,
Hara gedib bizim elli durnalar?*

Təbiət əsrarəngiz, üfqlər geniş, sərvətlər isə zəngindir. Əgər yağış, bulud, günəş, su və təbiətin insana hazır şəkildə verdiyi əvəzsiz nemətlərdirsə, insanın yaşayışını təmin edən bir çox şeylər onun əməyinin məhsuludur.

M.Dilbazi də bu hikməti gözəl lirik şeirləri ilə balacalara başa salmağa çalışır. Bu şeirləri mütaliə edən balacalar anlayırlar ki, insan əli dəyməsə, günəşin qızmar şüaları altında quruyub bərkimiş torpağa alın təri tökülməsə, uca dağlardan gurultuyla aşıb, qəzəblə qayalara çırpılan sellər cilovlanmasa, quru torpaq və düzlər heç bir bəhər yetirməz. Balacalar anlayırlar ki, əgər əmək sərf olunmasa, dadlı çörək, şirin meyvə yetişməz.

M.Dilbazi insan əməyinin ən gözəl bəhrəsinə həsr etdiyi «Sarı sünbül» şeirində sünbül zəmiləri elimizin əziz neməti kimi təsvir olunur.

Bahar nəsiminin təsiri altında ahəstə tərپənən, sağa-sola yırgalanan buğda zəmilərinin şairənə görünüşü M.Dilbazinin nəzərindən yayınmamış, sənətkarın incə qəlbini vəcdə gətirmiş, onda xoş duyğular oyatmışdır.

«Tarla mahnısı» şeirində ilk baharla qarşılaşan tarla, «Biçin nəğməsi» şeirində qızgın məhsul yığımı təsvir olunur.

M.Dilbazi zəhmət adamlarının işini, əməksevərliyini, onların qabarıq əlləri və alın tərini balalara sevdiren şərqlilər qoşmaqdan yorulmur. Onun «Ulduzları fəth edən qız», «Həcar xalça toxuyur», «Babanın nəğməsi», «Ata və oğul» və s. şeirləri bu qəbildəndir.

M.Dilbazinin şeirləri içərisində vətən məhəbbəti başlıca yer tutur. Doğma vətənimizin elə bir guşəsi yoxdur ki, onun şeirlərində əksini tapmasın. Şairə doğma diyarın bə-

lədçisi tək oxucusuna ana Vətənimizin möhtəşəm şəhərlərindən tutmuş, ucqar kəndlərinə kimi hər bucağından söhbət açır. Balacalar gördüyü və görmədiyi bu yerlərə M.Dilbazi şeirlərində təsvir olunan həyat lövhəsinin köməyi ilə elə bil ki, səyahətə çıxır.

M.Dilbazi Vətən məhəbbətini balacalara aşılayır. Onun uşaqlar üçün yazdığı «Bakının işıqları», «Xəzər üstə şəhərim var», «Könlüm sevinməsinmi...», «Abşeyrona gələn sular», «Bizim yurdun», «Ölkəm» və s. şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

M.Dilbazi uşaqlar üçün yazdığı şeirlərinin böyük bir qismini sülh uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Oxucu bu şeirlərdə şairəni, balaların xoşbəxtliyi naminə bütün silahları susdurmaq istəyən və dünyanın lüğət kitabından «hərb» kəlməsini silmək arzusu ilə alışıb yanan bir sülh carçısı kimi tanıyır. O, dünyanın azadlıq tribunasına qalxıb qəsbkarlara meydan oxuyur, gah al günəşli bəxtiyar günlərimiz üçün canlarını əsirgəməyən igidlərin xatirəsini yad edir, gah da uzaq-uzaq yerlərdə, məhəbələrdə doğulub, işıq görməyən körpələrin dərdinə şərik olub, xəstə övladı üçün sahibkara əl açıb təhqir olunan zəncilərin kədəri ilə qəmlənir.

Onun «Sülhdür andımız», «Sülh olsun, sadlıq olsun», «Sülh dostları bir sırada dayanmış», «Məhəbələrdə doğulanlar», «Uşaqlar qəmlənməsin», «Rahat yatardımı körpələrimiz», «Xatirə» və s. şeirləri balalarda sülh işinə inam tərbiyə edir.

M.Dilbazi bu şeirlərində insanları qanlı hərbin qabağına bayraqlardan sərhəd çəkməyə, bütün silahları okeana tökməyə çağırır.

M.Dilbazinin mənfur müharibəyə nifrət oyadan «Çağırır dünyanı mübarizəyə» şeiri qanlı faşizmin vəhşiliklərinə qarşı bir ittiham kimi səslənir. Əsərdə qanına bulaşmış yazıq bir körpə təsvir olunur. Ana və balanın bu faciəsi balaca oxucuda faşizmin zülmünə qarşı sonsuz qəzəb və dərin nifrət oyadır.

M.Dilbazinin azadlıq mövzusunda həsr etdiyi şeirlərdən

biri də «Zənci oğlu Rao»dur. Bu şeirdə şairə balaca oxucularını Amerikada zənci balalarının ürək parçalayan faciəsi ilə tanış edir. Ağır xəstə olan zənci Raonun atası son ümidlə sahibkara əl açib deyir:

İsti yemək, isti otaq,

Dərman gərək bu xəstəyə,

Qoyma qoca yaşlarımda

Qəm başını bir də aya.

Kapitalizm dünyasında ehtiyac ucundan çal başını ağasının qarşısında bir qul kimi əyən qoca zəncinin kədəri oxucuda bu mənfur dollar dünyasına nifrət hissi oyadır.

Dilbazi poeziyasının böyük bir qismini ana və övlad məhəbbəti təşkil edir. Dünyanın bütün şair və yazıçıların, rəssam və bəstəkarlarının cild-cild kitablar həsr etdiyi ana sevgisi Mirvarid Dilbazının dərin məhəbbətlə tərənnüm etdiyi mövzudur. Onun balacalar üçün yazdığı əksər şeirlərdə bir ana qəlbinin hərarəti duyulur.

Dilbazının «Ana» şeirini oxuduqca gözümüzün önündə gecenin şirin bir aləmində beşik yırğalayan bir ananın surəti canlanır:

Gecə hər kəs yataraq dincini alır.

Bəs o kimdir belə xoş layla çalır?

Kəsməyir bir an o, layla səsinə,

Anadır bəsləyir öz körpəsini.

Ana məhəbbəti tükənməz bir xəzinədir. Onun hər nəvazişində bir şirinlik vardır. M.Dilbazi ana və övlad məhəbbətinə həsr etdiyi şeirlərə, elə bil ki, ana qəlbinin bütün incəliklərini köçürmüşdür. «Mənim anam ürəyimdir» şeirində övlad eşqlə bəxtiyar ana qəlbinin çırpıntıları əksini tapmışdır.

Şairənin «Analıq duyğusu», «Şirin dilim», «Körpələr» və s. şeirləri böyük övlad eşqinin ifadəsidir. Bu şeirləri oxuduqca balacalar başa düşürlər ki, övlad böyütmək ana üçün şərəfli olduğu qədər də çətin və əzəblidir. Ananın qayğısı

bununla bitmir. Onun övlada dərin məhəbbəti də olmalıdır. Çünki hər bir körpə ana nəvazişinə möhtacdır.

Körpələrə məhəbbət,

Nəvaziş də gərəkdir.

Ana olan qadın,

Əli işdə gərəkdir.

M.Dilbazi balacalar arasında dostluq və yoldaşlıq mövzusunda dair şeirlər də yazmışdır. Onun «Dilərə və Gülərə», «Vicdan» və s. şeirləri bu cəhətdən maraqlıdır. Bu şeirlərdə şairə balacalarda düzlük və doğruluq təbliğ edir, onları pis yoldaşdan uzaq olmağa, hər yöndəmsiz hərəkətə uymamağa, hər gördüyü qəbahətin təsirinə düşməməyə, ağıllı və düşüncəli olmağa çağırır. Onun «Dilərə və Gülərə» şeirində iki qızın səmimi dostluğundan danışılır. Oxucu öyrənir ki, Dilərə öz ağılsız rəfiqəsinin hər bir hərəkətini – xeyrini və zərərini düşünmədən, kor-koranə təqlid edir. O, öz gülüşünü Gülərinin yersiz hırılısına, geyimini onun yöndəmsiz formasına bənzədir, nəhayət, saçlarını da onun kimi qısaldır.

Şairənin balacalar üçün yazdığı «Vicdan» şeiri isə daha böyük hisslərin ifadəsidir. Bu şeirdə balacaların qəlbində insanlığın ədalət səsi olan vicdanının şöləsini yandırır. «Vicdan» şeiri uşaqları dostluqda doğru olmağa, yoldaşı xəcalətdə qoymamağa, haqqı gizlətməməyə çağırır.

M.Dilbazının uşaqlar üçün, məktəb, təlim və tərbiyə mövzusunda yazdığı bir sıra şeirlər balaları elmə, məktəbə çağıran, biliklərə yiyələnməyə həvəsləndirən, uşaqlarda səy və bacarıq tərbiyə edən, habelə böyüklərə qarşı ehtiram oyan, sadəlik, təvazökarlıq təbliğ edən əhəmiyyətli əsərlərdir. Onun «Ana dili», «Məktəb nəğməsi», «Birinci beş», «Gələcək müəlliməyə məktub» və s. şeirləri xoşbəxt yurdumuzun bəxtiyar uşaqlarını təlim-tərbiyə ocağına, məktəbə səsləyir. «Ana dili» şeirində göz önündə, elə bil ki, Əlifba kitabının səhifələri vərəqlənir:

Bu corab toxuyan fikirlə ana.

*Bu da kiçik bağça, üzümlü çardağ,
Orda babasını gözləyir uşaq.
Bu yuva üstünə qonmuş qaranquş,
Bu da yem istəyən neçə körpə quş.*

Poemaları, mənzum nağılları. Mirvarid Dilbazi kiçik yaşlı balalar üçün bir sıra maraqlı poemalar və mənzum nağıllar da yazmışdır: «Reyhan», «Balaca nümayəndə», «Xeyir və Şər», «Qardaşlar», «Balaca dostları», «Sevincin dünyası», «Babaların su həsrəti» və s. Bu əsərlər uşaqlara Azərbaycan xalqının keçmiş günlərindən, bugünkü inkişafımızdan, odlı-alovlu, müharibə illərinin məşəqqətindən, elmə, məktəbə can atan gənclərin ürəyə sığmayan böyük arzularından və nəhayət, insan övladının hər şeyə qadir olmasından bəhs edir.

Şairənin ayrıca bir kitab şəklində çapdan çıxmış «Reyhan» poeması Vətən balalarının elmə, məktəbə olan sonsuz məhəbbətinin təzahürüdür. Zoya Kosmedemyanskayanın qəhrəmanlığından ruhlanan Reyhan hər addımında bu igid rus qızından nümunə götürməyə çalışır. Tez-tez qəhrəmanlardan söhbət açır. Vətənlə maraqlanır. Yaxşı oxuyur. O, təhsildə, dərstdə inadkardır. Heç kəsdən asılı olmaq istəmir. Müəllimin tapşırığı məsələni özü həll etməyə çalışır. Atasının onun dərslərinə müdaxiləsini qəbul etmir, çünki hər işdə Zoya kimi olmaq ideali ilə yaşayır.

Bütün poema boyu Reyhan surətinə hədsiz məhəbbət duyulur. O, balaca qəhrəmanın sonsuz arzularını ifadə etməyə, elə bil ki, çətinlik çəkir:

*Reyhanın da könlünün
Böyük arzuları var!
Bu arzular necədir?
Mən necə cavab verir?*

Bu poemada M. Dilbazi pioner və məktəblilər haqqında yazdığı şeirlərdə olduğu kimi, müasir məktəblərin zəhmət-təhsil həyatını, onların Vətənə və xalqa sonsuz məhəb-

bət və sədaqətini, zəhmətə dərin rəğbətini məharətlə təsvir etmişdir. Poemada şairə həqiqi həyat səhnələri, ibrətli hadisələr, canlı insan surətləri yaratmağa çalışmışdır.

Odlu müharibə illərini xatırladan «Qardaşlar» poemasında M. Dilbazi uşaqlara iki qardaşın – Zakirlə Oqtayın müharibədə həlak olan atalarının yolunu davam etdirməsindən danışır. Şairənin rəğbətlə qələmə aldığı qardaşlar Vətən xidmətində durmaq üçün suvorovçu olurlar. Zakirin anasına yazdığı məktubdan aydın olur ki, atalarının qəhrəmanlığından ruhlanan qardaşların qəlbi Vətən məhəbbəti ilə döyünür.

Poemadakı Rəfiqə surəti də oxucuda hədsiz ehtiram və rəğbət doğurur. Rəfiqə təmkinli, gənc və gözəl bir gəлиндir. Cəbhəyə yola saldığı həyat yoldaşının qara xəbərini mərdliklə qarşılayıb, qəmini, qüssəsini biruzə verməyən bu alicənab qadın qohum-qardaş mərhəmətini də qəbul etmir. O, müharibənin başsız qoyduğu minlərlə ailələrdən biri kimi bütün çətinliklərə sinə gərib, kimsəyə boyun əyməyən oğullar böyüdüb başa çatdıran bizim qəhrəman anaların təmsalidir.

«Qardaşlar» poeması gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək üçün əhəmiyyətli əsərdir.

M. Dilbazinin tərbiyəvi mövzuda qələmə aldığı poemalarından biri «Xeyir və Şər»dir. Mövzusu dahi şair Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasından alınmış bu əsər oxucuları dostluqda sədaqətli olmağa, çətin gündə yoldaşa kömək etməyə, haqsızlığa qarşı barışmazlığa sövq edir. Poemada bir qurtum su üçün yol yoldaşının gözlərini çıxaran xəyanətkar Şər oxucuları qəzəbləndirir.

M. Dilbazi «Sevincin dünyası» poemasında balaca Sevinc obrazını yaratmışdır. Poemanın başlanğıcında şairə başı qarlı, möhtəşəm Qafqaz dağlarının əzəmətini tərənnüm edir. Suyu min bir dərdə dərman olan qoca Qafqazın ətəyində Beşdağ adlı bir şəhərin olmasından danışır, onun gözəlliyini vəsf edir. Şairə poemanın «Anadan bir qız oldu» böl-

məsində oxucusuna Sevincin bu dağlar şəhərində dünyaya gəlməsini xəbər verir.

*Ata gəldi fərəhli, Bu biza yol gözlədən,
Nənə güllü, çiçəkli, Sevinc gətirən qızıdır.
Dedilər: - Qızıdır, nazdır, Yuxusu dinc, sözü dinc,
Üzü aydan bəyazdır, Adı da olsun Sevinc.*

Bəli, ailə fərəh içindədir. Çünki qız ailəyə sevinc gətirmişdir. Bu qız xoşbəxt bir ailədə dünyaya göz açmışdır. Budur, nənəsi Sevincə layla çalır. Onun laylasından da Sevinc tökülür:

*Böyü, Sevincim, böyü,
Yuxusu dincim, böyü!
Gül açsın gül arzular.
Boy at gözləri xumar,
Gör dünyada nələr var!*

Bu layla uzaq qərinələr arxasından həzin-həzin eşidilən qəmli, qəlbi sınıq, niskilli bir gəlinin dərddli şikəstəsi deyil, bu layla məğrur, üzügülər, bəxtiyar bir nəninin şən nəğməsidir.

Poemada M.Dilbazi öz oxucusunu babalardan yadigar qalan qızıl şamlı, səmənili, dolu süfrəli bahar bayram ilə qovuşdurur, ona Yer, Göy, Günəş haqqında çoxlu nağılların olmasından danışır. Şairə öz qəhrəmanı, balaca Sevinci gümüş qanadlı quşla səyahətə çıxarır Vətənə qaytarır, iftixarla deyir:

*Sevinc çaylardan keçdi,
Ayağı islanmadan.
Vulkanlı dağlar aşdı,
Bircə tükü yannadan.
Şəhərləri dolaşdı,
Yuxudan oynanmadan.*

"Babaların su həsrəti" M.Dilbazinin balacaları üçün yazdığı irihəcmli poemasıdır. Poemanın əsas qayəsi keçmiş

də suya həsrət qalan babaların əsrlər boyu məruz qaldığı çətinlikləri və dəli Türyançayı Kürə qovuşdurən, od püskürən şoran düzlərə su çıxaran qəhrəman insanların hər şeyə qadir olması haqqında uşaqlarda təsəvvür yaratmaqdır.

Poemanın proloqunda şairə Azərbaycanın abad kənd və şəhərlərindən, bu yerlərdə yaşayan uzun ömürlü, qocaman baba və nənələrdən, gah günəşli, gah boranlı sinəsində sular çağlayan, başı buludlara toxunan əzəmətli dağlardan danışır. Vətənimizin geniş, işıqlı düzlərindən, sıx, keçilməz meşələrindən, bulaq kimi qaynayan zəngin neft yataqlarından xəbər verir. Sonra isə babaların keçmiş su həsrətindən, igid oğulların su uğrunda çəkdikləri məşəqqətlərdən bəhs edir:

*Burda susuz çöllər vardı,
Qızdırmalı göllər vardı.
Ağır keçən əzab çəkmiş
Obalar var, ellər vardı.
Ağır keçən o illərdən
Bir hekayə söyləyim mən.*

Şairə belə bir girişlə Türyançayın əhvalatına başlayır. O, Kürə qovuşmaq üçün Şahlıq düzə yol alan, Türyançayı bəndə salan xəlvət dərənin uzun illər insanlara ziyan vurmamasından söhbət açır. Lakin insan bu bədxisli dərənin zülmünə dözmür, üsyana qalxır. Bir gün "İnsan gəlir" - deyər Şahlıq düzə səs düşür. "Maşınları yeri eşən, suyu sorub, dağı deşən" İnsan! Poemada "İnsan" kəlməsi qürurla səslənir, oxucu onda yenilməz bir əzəmət duyur.

Təbii fəlakətləri aradan qaldıran, "Çaylar üstə körpü quran, dərə söküb dağlar yaran" insan Rəhimoğlunun simasında təcəssüm etdirilmişdir. Xəlvət dərəni lərzəyə salan Rəhimoğlunun dəstəsi oxucunun gözündə bir dağ kimi yüksəlir. Əsərin "Qoca Kərəm" bölməsində təqdim olunan çiyini xürəclən, əli çomaqlı nurani bir qoca, heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan oxucusunun təsəvvüründə Muğan çölünü

qarış-qarış addımlayan müdrik qoca Zərdüştü canlandı-
racaq və Mil düzündə Vurgunla həmsöhbət olan qoca çoba-
nın hikmət dolu kəlamını səsləndirəcək:

Muğan Muğan olsa biri üç eylər,

Muğan tufan olsa üçü heç eylər.

Hər çeşmədən su içmiş bu müdrik çoban baba təbiətin
dilində bələddir. O, tüstülərin çıxışından, bulaqların axışın-
dan sabahın günəşlimi və ya yağışlı olacağını duyur. Qoca
Kərəmin Qara çoban haqqındakı yanıqlı hekayəti oxucunun
qəlbini daha çox rıqqətə gətirir. Poema insanın qələbəsi ilə
başla çatır.

"Balaca dostlar" poemasında balaların şən uşaqlıq hə-
yatından danışılır. Burada şairə öz balaca oxucusuna bəx-
tiyar uşaqların hünərindən, cəsurluğundan, hər şeyə böyük
marağından bəhs edir. Əsərdə təqdim olunan Rizvan, Nur-
lan, Şura, Vaqif, Elxan hər şeyi öyrənməyə, görüb-götürmə-
yə, yararlı adam olmağa can atırlar. Onlar biri-biri ilə möh-
kəm dostdurlar: fermaya, kumxanaya və Mingəçevir su-
elektrik stansiyasına da birgə gedirlər. Əsərdə tez-tez adı çə-
kilən Hürü nənin – bu dünyəgörmüş, əməksevər qarının
söhbətləri onlara təsərrüfatın bir neçə sahəsi barədə çox şey
anladır.

M.Dilbazinin yaradıcılığında alleqorik mənzum nağıl-
lar da əhəmiyyətli yer tutur. Bu nağıllarda şairə bədxahlıqla
xeyirxahlığın mübarizəsini əks etdirir, sədaqəti, qoçaqlığı və
zəhmətsevərliyi tərənnüm edir. Bu nağıllardan "Günəşin eş-
qi" uşaqlara sədaqətli olmaq, qəlbə dəyməmək kimi müsbət
xarakter aşılayır. M.Dilbazi klassik ədəbiyyatdan tanıdığ-
mız pərvanənin şamın şöləsi ətrafında fırlanmasına, "aşıqa-
nə xislətinə" balaca oxucuların yaşına uyğun məna verir.
Nağıldan belə qənaət hasil olur ki, pərvanə şamın şöləsi ət-
rafında əlvən çiçəklərə olan sədaqəti ucbatından fırlanır,
ondan əl çəkmir. Şairə şirin bir dil ilə nağıl edir ki, bağda bir
qızılgül var idi. Bütün quşlar, pərvanələr onu sevir, onun şə-

ninə nəğmə oxuyurdular. Hamı yaşamaq üçün günəşin oy-
anmasını arzulayırdı. Bu zaman dünyəgörmüş qoca bir quş
günün tutulacağını xəbər verir. Qorxudan gül saralır. O,
«ışıl!» - deyər fəryad edir. Bütün həşəratlar gülə işıq axtar-
mağa gedirlər. Qara böcək hamıdan tez qayıdıb dalında bir
atəş qurdu gətirir. Çiçəklər onu lağa qoyurlar. Qızılgül onla-
ra acıqlanır.

Birdən günəş görünür, hər yan nura qərq olur. Hamı
şad olur. Işıq axtarmağa gedənlər qayıdır. Təkcə pərvanələr
gəlib çıxırlar:

O zamandan pərvanələr,

Gecələri sübhə qədər

«Işıq verin, işıq verin!

Güllərə yaraşlıq verin!»

Deyib oda dolanırlar,

Çiçəkləri çox anırlar,

Mümkün olmur od aparmaq.

Sadiq dostlar belədir bax!

Şeirin axırıncı misraları ilə şair balacalara nəsihət edə-
rək yazır:

Əzizlərim, bu dünyada

Bir sədaqət qalacaqdır,

O həmişə çünki haqdır.

M.Dilbazinin «Qaranquş və qara ilan» mənzum nağılı
baharın ilk müjdəçisi sevimli qaranquşun insana məhəbbəti-
nə həsr olunmuşdur. Bu kiçik nağılda balaca oxucular yax-
şıqla pislilik arasındakı mübarizənin tamaşaçısı olurlar.

Nağıllardan göründüyü kimi, qaranquş xeyirxahdır. O,
insanlara sevinc gətirən quşdur. Qara ilan isə zəhərli, in-
sanın düşmənidir. Bir gün ilan özü kimi bədxislət olan ağca-
qanada hansı qanın daha şirin olduğunu öyrənməyi tapşırır.
Ağcaqanad axtarır sancıdığı totuq bir körpənin şirin qanı
olduğunu ilana xəbər verməyə tələsir. Onun pis niyyətini an-

layan qaranquş ağcaqanadı tutub dilini üzür ki, ilana xəbər verməsin. Lakin bu qəsdən xəbər tutan ilan qaranquşa kin bəsləyir. Bir gün fürsət tapıb quşa hücum edir, Qara, ilan ondan yalnız bir lələk qopara bilir.

«Qurd və uşaqlar» mənzum nağılında yolunu azıb qurda rast gələn bir dəstə uşağın zirəkliyi təsvir olunur. Burada şairə uşaqları düşmən hiyləsinə qarşı ayıq olmağa, dar gündə özünü itirməməyə, fürsətdən istifadə etməyə çağırır. Nağıldan məlum olur ki, qurd uşaqları kökəldib bir-bir yemək niyyətinə düşür, odur ki, bir müddət onlarla xoş rəftar edir.

M.Dilbazinin balaca qəhrəmanları qurdun hiyləsini başa düşdülərindən ehtiyatla davranır, işin axırını gözləyirlər. Bir gün qurd təndir qalayır, ancaq gözlərinin pis gördüyünü bəhanə edib uşaqlardan xahiş edir ki, təndirə baxsınlar. Onun məqsədini anlayan uşaqlar heç təndir görmədiklərini söyləyirlər. Qurd özü təndirə əylib baxmalı olur. Bu fürsətdən istifadə edən uşaqlar onu itələyib təndirə salırlar.

M.Dilbazinin uşaqlar üçün yazdığı "Bal arısı və eşşək arısının nağılı" da maraqlı və tərbiyəvi məzmunla malikdir. Burada kiçik yaşlı uşaqlara əməyin şərəfli olmasından danışılır. M.Dilbazi bal arısının təmsalında əməyin qiymətini, eşşək arısının təmsalında isə tufeyliliyin, paxıllıq və gözüdarlığın zərərli nəticəsini təsvir edir.

Əsərdə təsvir olunur ki, bal arısı yorulmadan çalışıb xalqa xeyir verdiyindən hörmət qazanır. Buna eşşək arısının paxıllığı tutur. O, bal arısını hörmətdən salmaq üçün ondan bal və paltar istəyir. Hamıya yaxşılıq edən bal arısı qonşusunu boş qaytarmır. Eşşək arısı özünü bal arısı elan edir. Bir gün işləməkdən yorulan bal arısı eşşək arısının məclisinə düşür. Eşşək arısı onu lağa qoyur. Bal arısı qonşusunun xəyanətindən inciyir. Lakin, eşşək arısı cəzasız qalmır. Bir gün qoca bağban bir budaqdan sallanmış eşşək arısını görüb qəzəblənir və mərdimazar, tənbel arıların məskən saldığı budağı kəsib atır. Nağılın axırında şair uşaqlara nəsihət edərkən deyir:

Əziz dostlar, özgələrin

Haqq işinə həsəd edənə

O tənballər, gözüdarlar

Bunu yaxşı bilsin gərək:

Ayaqlara düşəcəklər

Bir gün eşşək arısı tək.

Hekayələri, pyesləri. M.Dilbazi balacalar üçün bir sıra ibrətamiz hekayələr yazmışdır. Bu hekayələrdən biri «Gözəl anam»dır. Oxucuların qəlbində ana məhəbbətini daha da şöhləndirən bu yığcam hekayə balaları «hər kəsə öz anası gözəldir» qənaətinə gətirir. Hekayənin qəhrəmanı balaca bir qızçıqazdır. Anasını itirmiş bu totuq, dilli-dilavər uşağa nə qədər nəvaziş göstərilərsə, o, «mənim anam ən gözəl anadır!» deyib sakitləşmir. Qızın anasını axtarırlar. Neçə-neçə yaraşlıq qadınlar gəlib onu oxşadır. Lakin qızçıqaz: «Yalnız mənim anam ən gözəl anadır!» - deyib ağlayır. Balaca qız kəndin ən gözəl qadınlarından da üz çevirir. Nəhayət, qızın anası tapılır. Qız görən kimi bu yastı burunlu, üzü çilli, qaşsız, kipriksiz, sarı, arıq qadının boynuna sarılır. «Mənim gözəl anam» - deyib üzünü onun çilli üzünə söykəyir və sevincle ətrafdakılara baxır. Hekayə oxucunun qəlbinə rıqqətə gətirir. Demək, hər anaya öz övladı gözəl olduğu kimi, hər övlada da öz anası gözəldir.

M.Dilbazi «Nənənin dərsi» hekayəsində xudpəsəndliyi tənqid edir. Hekayədə dünyagörmüş bir nənənin nəvələrinə verdiyi ibrətamiz bir nəsihətdən danışılır. Süfrəyə qoyulmuş üç almanın nəvələri tərəfindən seçilib götürülməsi nənəni narahat edir. O, uşaqların gələcəyini düşünür. Onları gələcəkdə bir adət şəklini alacaq bu xudpəsəndlikdən çəkəndirmək məqsədilə deyir: «Balalarım, sözlərimə yaxşı qulaq asın, hər kəs öz ixtiyarına güvənib, payın yaxşısını götürsə, bəs, pisi kimə qalsın? Bu, tamahkarlıqdır. Tamahkarlıq pisliklə qarışıqdır, yaxşılığa düşmən».

Nənənin ağıllı nəsihətindən nəvələr xəcalət çəkir. On-

lar almaları süfrəyə qaytarıb, bu dəfə nəninin nəsihətinə müvafiq seçirlər. Üstəlik kiçik nəvə öz payına düşən böyük almanı nənəsilə bölüşdürür.

M.Dilbazinin "Cavan qız və qoca qarının hekayəsi" də təsirli, ibrətamiz məna ifadə edir. Hekayədə qoca qarıya gülən cavan bir qızın qəbahəti tənqid olunur. M.Dilbazi yazın əvvəllərində hələ qar əriməmiş yollarda şala bərk-bərk bürünüb çəkmələrini sürüyə-sürüyə, ağır-ağır gedən bir qarını təsvir edir. Qarı yolla sağlam bədənli, başı açıq, qıvrım saçlarını yellədə-yellədə gedən bir qızla rastlaşır. Qarını görən qız gülümsünür, qah-qəhə çəkməmək üçün dodaqlarını dişlərinə sıxıb ötür.

Dünyagörmüş qarı cavan qızın gülüşünün mənasını anlayır və ayaq saxlayıb qızın ardınca deyir: «Balaca, sən öz qocalığınızı gülürsən?»

M.Dilbazi insan qüdrətinin əzəmətinə və xeyirxah insanların tərənnümünə dair pyeslər də yazmışdır.

Sairin bu mövzuda yazdığı pyeslərdən biri «Muğanda bahar»dır. Əsərin əsas ideyası Odlar yurdu Azərbaycanın qədim abidəsi «Avesta»nın səhifələrindən bizə tanış olan xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsini əks etdirir.

Bir pərdəli, üçşəkilli bu pyesdə təsvir olunan Mil və Muğan baba surətləri vətən torpağını laləzara çevirmək istəyən, şoran düzləri yaşıllaşdırmaq arzusu ilə yaşayan və bu arzuların çiçəklənməsi üçün gözəl baharın intizarını çəkən müdrik qocalardır. İnsanlara yaxşılıq arzulayan bu qocalar oxucu qəlbində özlərinə qarşı dərin ehtiram oyadırlar. Həm nəsr, həm də nəzmlə yazılmış bu pyesdən aydın olur ki, yüz min illər susuz yanan bu qocalar bizim əsrimizdən imdad gözləyirlər. Onların ümidi sənaye şəhəri Mingəçevirdir.

Pyesin birinci şəkildə qocalar günəşin yandırıcı şüalarından yaxa qurtarmaq üçün Bulud və Dumanı köməyə çağırırlar. Çox keçmir ki, hər yer çiçəklənir, məhsul, meyvə yetişir. Lakin həyatın canlanmasına düşmən kəsilən şər qüvvələr babaların şənliyini pozur. Bahar vidalaşmış gedir.

Pyesin ikinci şəkildə Muğan və Mil düzlərində oxucunun qəlbini sıxan bədxah qüvvələr hökmranlıq edirlər. Səməm yeli, zərərli həşəratlar Mil düzünü xarabazara çevirirlər.

Üçüncü şəkildə Yer üzünün bütün şər qüvvələrini məğlub edən insan nəfəsi gəlir. İnsanların şən nəğməsi səməm yelinin bağrını yarıır. Bahar da gəlir. Həyatda ölüm-dirim mübarizəsi başlanır. Xeyirxah qüvvələr qələbə çalır.

M.Dilbazinin bir pərdəli, altı şəkilli «Göyçək Fatma» pyesi də bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu əsərin ideyası «Muğanda bahar» pyesində olduğu kimi xeyirxahlığın bədxahlığa qarşı qələbəsini ifadə edir. Göyçək Fatma pyesin əsas qəhrəmanıdır. Fatma yaraşlıq, zirək, bacarıqlı və xoşxasiyyət bir qızıdır. Lakin qızçıqaz yetimdir, analıq əlindədir. O, qaraqabaq, bədniyyət, daşürəkli analığının və paxıl, kifir, ağılsız ögey bacısının hökmü ilə gecə-gündüz rahatlıq bilmədən işləyir. Fatma öz-özünə deyir:

Onlar necə xoşbəxtdirlər.

Mənim isə dərdim çoxdur.

Əzizləyib candan yanan

Bir mehriban anam yoxdur.

Lakin göyçək Fatma öz xoş xasiyyəti və zəhməti sayəsində qazandığı çoxlu dostların köməyi ilə analığının əzabından xilas olur. Pyes Fatmanın xoşbəxt olması ilə nəticələnir.

VI FƏSİL

1945-1960-CI İLLƏRDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

İkinci Dünya Savaşı Sovet İttifaqının qələbəsi ilə başa çatdı. Ağır müharibədən sonra dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələr – sosializm quruculuğunun bütün sahələrində bərpa və yenidənqurma işləri aparmaq, xalqlar arasında sülh işini möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ədəbi təşkilatların da qarşısında yeni vəzifələr dururdu. Müharibə illərində qələmini süngüyə çevirən yazıçılar ordusu indi dinc quruculuq illərində xalqın yaradıcılıq qüdrətini qələmə almalı, bədii əsərlərində əks etdirməli idi. Yazıçılar bu vəzifəni inamla yerinə yetirirdi. Müharibədən sonra ictimai həyatımız, adamların əməyi, mənəvi aləmi, hiss və düşüncəsi ədəbiyyat və incəsənətdə bütün genişliyi ilə əks olunurdu. Müharibə illərində nəşri dayandırılan «Pioner» jurnalı və «Azərbaycan pioneri» qəzeti fəaliyyətə başladı. Bir sıra şəhərlərdə xalq teatrları yaradıldı. Məktəblərdə öz fəaliyyət dərnəkləri genişləndirildi. İstedadlı gənclər teatr və dərnəklərə cəlb olundu. Texniki peşə, orta ixtisas məktəblərinin və texnikumların sayı artırıldı.

Müharibədən sonra Azərbaycan mədəniyyətində baş verən ən əlamətdar hadisələrdən biri də Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin keçirilməsi idi. Bu yubiley xüsusi ilə SSRİ xalqları üçün böyük bayrama çevrildi. Nizaminin «Xəmsə»si Azərbaycan dilinə tərcümə olundu. Onun mövzuları əsasında uşaqlar üçün bir sıra şeir, poema, hekayə və pyes yazıldı. Azərbaycanlı uşaqlar şairi daha yaxından tanıdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə dövrünün özünə məxsus şəraiti olduğu kimi, dinc quruculuq illərinin də öz tələbi, öz qanunları vardır. Belə mürəkkəb şərait bədii ədəbiyyatda da təəcəssüm edirdi.

Müharibədən sonra ən başlıca mövzulardan biri də müharibə illərində istər ön, istərsə arxa cəbhədə düşməne

qarşı aparılan mübarizənin geniş epik əsərlərdə bədii inikası idi.

Azərbaycan ədəbiyyatı müharibədən sonra diqqətə layiq nailiyyətlər əldə etdi. Bu nailiyyətlər 1950-ci ildə Moskvada keçirilən ədəbiyyat və incəsənət ongünlüyündə müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirildi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1951-ci ildə uşaq ədəbiyyatına dair keçirdiyi müşavirə uşaq ədəbiyyatında hiss olunan geriliyi tənqid etdi və uşaq yazıçıları qarşısında daha aktual vəzifələr qoydu.

1954-cü ildə çağırılan Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının II qurultayı son 20 illik bir dövrə yekun vurdu.

Müharibədən sonrakı bərpa və quruculuq illərində yazıçılarımızın bir sıra ədəbi məcmuələri çap olundu: «Vətən səsi» (1945), «Ərməğan» (1946), «Zəfər» (1946), «Gənclik töhfəsi» (1946), «Şerlər» (1952). Bu məcmuələrdə əsasən gənclərin dünyagörüşünə, səviyyəsinə uyğun şeir, poema, hekayə və kiçik həcmli pyeslər toplanmışdır. Burada görkəmli və təcrübəli yazıçılarla yanaşı, gənc ədəbi qüvvələr də təmsil olunurdu.

Şeirlər. Nəğmələr. Bu dövrdə yaranan əsərlər mövzu etibarlı ilə zəngin və rəngarəng idi. Gənclərimizin müharibədə göstərdikləri rəşadət, ataları əvəz edən yeniyetmələrin mətanəti, vətənə məhəbbəti, əməyi, komsomol və pioner təşkilatlarının yeni təşəbbüsləri, ümumi təhsil və sənət məktəblərinə sövq, sülhə çağırış və müstəmləkə xalqlarının səsini səs vermək və s. mövzular bu dövrdə yaranan əsərlərin mündəricəsini doğururdu. S.Vurğunun «Ana və körpə», «Deyin, gülün, övladlarım», M.Rahimin «Balaca bağbanlar», O.Sarıvəllinin «Balaca dostlar», S.Rüstəmin «Coğrafiya dərslində», Ə.Cəmilin «Azərbaycan», «Bahar nəğməsi», «Dünyanın gözəlliyi», N.Rəfibəylinin «Şerlər», «Pərvanə» və s. əsərləri məhz bu qəbildən idi. Ömrünün yarım əsrdən çoxunu uşaqlar üçün yazıb yaradan qocaman ədib Abdulla Şaiq, görkəmli yazıçılardan M.Seyidzadə, M.Dilbazi, M.Rzaquluzadə, Ə.Abbasov ardıcıl olaraq bu sahədə fəa-

liyyət göstərmiş, yeni şeir, poema, hekayə, povest və pyesləri ilə uşaqlarımızın tərbiyəsinə və kamilləşməsinə xidmət etmişlər. Mühəribə illərində ön cəbhədə olan Z.Cabbarzadənin, Ə.Əlibəylinin, H.Abbaszadənin, B.Vahabzadənin, Nəbi Babayevin (Xəzrinin), A.Babayevin, H.Hüseynzadənin (Arifin), İ.Səfərlinin ilk qəhrəmanları gənclər, onların arzuları və vətənpərvərlik duyğuları olmuşdur.

Ə.Əlibəylinin «Qaranquş» (1947), «Sənin adınla» (1950) kitablarında toplanmış şeirlər gənclərin bərpa və quruculuq işlərində fəal iştirakından, yaradıcılıq əzmindən bəhs edir. Ə.Əlibəyli «Mingəçevir lövhələri» şeirində Kürün həmişə yaz vaxtı daşmasından, öz yatağına sığmadığından söhbət açır. Kür daşarkən həmişə insanlara zərər verir, çoxlu kəndlər aparar, qan edər. İndi insan əlləri Kürü ram etmişdir. Onun suyu indi insanlar üçün gərəkli. İndi bu yerlərin görkəmi dəyişmiş, burada şəhər salınmışdır.

Şair yalnız quruculuq işlərindən bəhs etməklə kifayətlənmir, fikrini daha bədii ifadə etmək üçün Mingəçevirin keçmişinə də müraciət edir, müdrik qocaların söylədiyi xatirələri də şeirə gətirir. Deyirlər ki, yüz il əvvəl burada qoca bir balıqçı yaşarmış, həmişə Kürdən balıq tutarmış. Bir gün Kür daşır, qoca balıqçı aparır. Qocadan bir çinar və balıqçı koması qalır. İndi burada gözəl bir şəhər salınmışdır.

Ə.Əlibəylinin şeirlərində sülh mövzusu da mühüm yer tutur. Bu mövzuda yazılmış «Sülhün bayrağı», «Sülh arzusu», «Körpə dustaq» şeirlərini və s. göstərmək olar. «Sülhün bayrağı» şeirində Yer üzündə yaşayan insanların sülh uğrunda inamla mübarizə apardıqları göstərilir. Şair ağ göyərçini sülhün rəmzi kimi təsvir edir. Göyərçin bütün dünyanı dolaşır, insanlara xoşbəxtlik gətirir. İnsanların taleyi, körpələrin gülüşü, cavanların məhəbbəti, şairlərin nəğməsi, nəğməkarların səsi yalnız sülhlə bağlıdır. P.Robsonun, L.Araqonun, Nazim Hikmətin səsi də sülhün möhkəmlənməsi üçündür. Sülhün səsi ucaldıqca sanki insan qurub-yaratmağa can atır, çayların məcrasını dəyişir, kanallar çəkir, Al-

tay, Sibir düzlərini cana gətirir. Ağ göyərçin dünyanı dolaşdıqca nur saçır, ümidlər verir. Çinə, Əfqanıstana səyahət edir. Avropanın, Asianın üstündə qanad açır. Qara zənci öz azadlığı uğrunda mübarizə aparır.

Elm, məktəb, təhsil mövzusu B.Vahabzadənin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə daha dolğun ifadə olunmuşdur. Şairin «Məktəb illəri» silsiləsində daha konkret mövzular seçilmiş. aydın, yığcam, oynaq bir üslubda ifadəsini tapmışdır. «Qızıl medal» şeirində orta məktəbi qızıl medalla qurtaran bir gəncdən söhbət gedir. Onun bu mükafatı asanlıqla qazanılmamışdır. Uzun illərin, keçirdiyi yuxusuz gecələrin hesabına əldə edilmişdir. Şair onun əmətinin təntənəsinin qabaqda olduğunu söyləyir:

*Həyat yollarına düşmüşən artıq,
Qabaqdadır böyük qələbənin.
Medalında yanan o parlaq işıq,
Rəmzidir işıqlı gələcəyinin.*

Şeiri oxuyan hər bir məktəbli, şübhəsiz, öz gələcəyi haqqında düşünür, müəyyən nəticələr çıxarır. «İlk cığır» şeiri isə bu yolun başlanğıcıdır. Şeirdə göstərilir ki, yavaş-yavaş dan yeri sökülür, şəhər yuxudan qalxır, zəhmət adamları yağan qarı tapdalayaraq fabriklərə, zavodlara işləməyə gedirlər. Onlar qar üzərində ilk cığırını açır. Açılmış bu cığır-larla məktəblilər gülə-gülə məktəblərə gedirlər. Şair məktəblilərə müraciətlə deyir ki, indi siz uşaqlıq həyatınızın ən sevimli çağını yaşayırsınız. Lakin bu gün məktəblərə getdiyiniz açılmış cığırın əvəzində sabah özünü il cığır açaraq fabriklərə, zavodlara və başqa müəssisələrə işləməyə gedəcəksiniz. Şair məktəblilərin həyat yolunu göstərməklə bərabər, onlarda əməyə və əməksevər adamlara da hörmət hissi oyadır.

Şairə görə, sənətin böyüyü-küçüyü yoxdur, ən adi, ən kiçik sənətin özü belə sahibinə hörmət və şöhrət qazandıra bilər. B.Vahabzadə «Zəng çalan qar» şeirini məhz bu münasirətdə yazmışdır.

sibətlə yazmışdır.

Öz həyatı boyu keçdiyi yolların içərisində məktəb yolunu ən şərəfli yol hesab edən müəllif, sübhəsiz, belə şeirlərlə uşaqlarda məktəbə, təhsilə böyük həvəs və maraq oyadır. «Çanta», «Qutqaşen məktəbi», «Qiyət», «Əlifba kitabı», «Niyyə?» və digər şeirlərində də məktəb, təhsil və zəhmət tərənnüm olunur.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra, xüsusən 50-ci illərdə uşaq ədəbiyyatına ciddi meyl edən, bu mövzuda şeir, poema və hekayələr yazan yazıçılardan biri H. Abbaszadə olmuşdur. Onun bu dövrdə bir sıra kitabları çapdan çıxmışdır: «İlqar», «Sınaq illəri», «Yaşıl küçə», «Silah yoldaşları», «Yasəmən», «Ağarır yelkənimiz», «Şəlalə», «Sən nə yaxşı nəvəsən» və b.

Bu kitablarda toplanmış şeirlərin mühüm qismi uşaqlar üçün yazılmışdır. Şair «İlqar» poemasında İlqarın şəxsinə neftin çıxarılmasına, gəmiyə, neft buruqlarına böyük maraq göstərən uşaq obrazı yaratmışdır. İlqar maraqlandığı, lakin ona hələlik qaranlıq olan sualların cavabını neftçi babasından alır. Şair, babanın dili ilə poemanın daha sadə, aydın, dilinin daha təbii səslənməsinə çalışmışdır.

1950-ci illərin birinci yarısında ilk şeir kitabları ilə öz istedadlarını büruzə verən gənc şairlər ilk uşaq kitablarını da bu illərdə yazmışlar. H. Hüseynzadənin «Rus dili müəllimi» (1954), Novruz Gəncəlinin «Üç dost» (1953), İ. Qabilin «Bol məhsullu tarla» (1954), Ə. Kürçaylının «Arifin bağçası» (1953), X. Əlibəylinin «Balaca həkim» (1955) və b. kitabları bu qəbildəndir.

Ümumiyyətlə, bərpa və quruculuq illərində yazılmış şeir və poemaların bir sıra məziyyətləri ilə yanaşı, zəif və nöqsanlı cəhətləri də vardı. Səciyyəvi cəhət ondan ibarət idi ki, şeirdə ritorika, şüarçılıq, sözcülük, təsvirçilik, sxematik pafos və s. qüsurlar qabarıq nəzərə çarpırdı. Bu, bir də onunla izah edilirdi ki, ümumi ədəbiyyatın inkişafına əngəl olan «konfliktizlik nəzəriyyəsi» uşaq və gənclər ədəbiy-

yatına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bəzi yazıçılar mövzu seçərkən oxucuların yaş xüsusiyyətini, səviyyəsini nəzərə almırdılar, bu da uşaq əsərlərinin bədii keyfiyyətinə xələl gətirirdi.

Hekayələr, povestlər. Müharibədən sonra uşaq nəsrində də müvəffəqiyyətli addımlar atılmışdır. Mir Cəlal, S. Rəhimov, Ə. Vəliyev, Ə. Məmmədcanlı kimi təcrübəli ədiblərlə yanaşı, gənc nəslə mənsub olan Q. Musayev (İlkin), İ. Qasimov, H. Seyidbəyli, İ. Əfəndiyev, Y. Əzimzadə, S. Qədirzadə, M. Təhmasib, S. Axundov və başqaları uşaqlar üçün ilk hekayələr kitablarını nəşr etdirmişlər. Bu müəlliflərin üslubu, yazı tərzı müxtəlif olduğu kimi, hekayə və povestləri də mövzu, məzmun və mündəricə etibar　ilə fərqli idi.

Hekayələrin yığcamlığı, mövzunun aydınlığı və sadəliyi, hadisələrin duzlu, bir qədər də yumoristik təsviri, fikrin bədii ifadə tərzı ilə Mir Cəlal müasirlərindən seçilirdi. Onun uşaqlar üçün yazdığı «Aqıl», «Qorxu», «Yuxu və külək», «Buz maşını», «Naxış», «Ehtiram», «İki rəssam», «İlk vəsiqə» və b. hekayələrində pədaqoji görüşləri duyulmaqdadır. Burada uşaqların yaş xüsusiyyəti, bilik səviyyələri və s. nəzərə alınmışdır. Ədibin «Kimya tələsir» hekayəsində məktəbə ilk dəfə qədəm qoyan balaca Kimyanın böyük arzularından - elmə, texnikaya, oxumağa həvəsi olan bir uşaq marağından bəhs olunur.

Yaradıcılıq vüsəti, mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənən Süleyman Rəhimov uşaqlar üçün də bir sıra hekayələr yazmışdır. Bu hekayələrin bir qismi müasir həyatdan alınmışdır və yazıçının geniş müşahidəsinin səmərəsidir. Digər qismi isə şifahi xalq yaradıcılığı qaynaqlarından istifadə yolu ilə yaradılmışdır.

S. Rəhimovun müharibədən sonra qələmə aldığı «Arzu» (1947), «Ata və oğul» (1947) əsərləri tərbiyə mövzusunda yazılmışdır. «Ata və oğul»da Qəhrəman adlı atanın öz oğlu Sabirin tərbiyəsi ilə çox ciddi məşğul olmasından danışılır. Ona elə gəlir ki, uşağın gələcəkdə bacarıqlı olması

üçün zəhmətə alışdırılması lazımdır. Onun mülahizəsinə görə, uşağa hazır oyuncaq da vermək olmaz, o özü zəhmət çəkib həmin oyuncağı düzəltməlidir.

S.Rəhimovun «Pəri çinqılı» kitabına toplanmış hekayələrin mövzusu xalq ədəbiyyatından alınmışdır. Bu hekayələr istər forma, istərsə də məzmunca orijinaldır.

Yazıçı xalq zərb-məsəllərinə istinadən əhvalat təsvir edir. «Qara torpaq və sarı qızıl», «Salman baba və təbəlçi Elxan», «Güclü tufan və tək çinar», «Lilli çay və damcılı bulaq», «Ala dana», «Tülkünün dostluğu» hekayələri, «Yönlü oğul neylər ata malını, yünsüz oğul neylər ata malını», «Dövlətdə dəvə, övladda nəvə», «Aslan da yalnız olmasın», «Dəvə ölsə gönü bir yükdür, toyuq ölsə tükü bir çəngə tüküdür», «Camışa qoşulan dananı qurd yeyər» və s. xalq məsələləri üzərində qurulmuşdur. Yazıçı bu yolla uşaqlara və gənclərə müəyyən tərbiyəvi fikir aşılamağa çalışmışdır. Güclü tufanlara davam gətirə bilməyən lovğa çinarları, özünü çöllərə bərəket gətirən lilli çaylardan üstün tutan, soyuq suyu ilə fəxr edən damcılı bulaqları ədib təmsil yolu ilə qarşılaşdırır, birinin digərindən daha mənfəətli olduğunu göstərir. O, xalq ədəbiyyatı əsasında yazdığı hekayələrində gəncləri təvazökar olmağa, xalqın işinə yaramağa, xalq kütlələrinə arxalanmağa çağırır.

S.Rəhimov hekayələrində tez-tez təbiət hadisələrinə müraciət edir, müxtəlif heyvanları, ağacları, bitkiləri danışdırır. Onun «Tikanlı arı və xallı kəpənək», «Kəkili toyuq və caynaqlı çalağan», «Sarı bülbül və qulaqlı dovşan» və bir sıra hekayələri bu qəbildəndir. Təmsil janrında yazılmış bu kiçik həcmli hekayələrdə ədib təbiət hadisələrini, heyvanlar aləminin xüsusiyyətlərini uşaqlara öyrətməklə bərabər, əməy-məhəbbət, dostluqda möhkəm olmaq, təbiəti sevmək kimi məziyyətləri onlara aşılamağa çalışır. Bu hekayələrin dili də yazıcının roman və povestlərinin dilinə nisbətən sadə və yığcamdır.

Bədi yaradıcılığında gəncliyin əməyinə, təlim və tər-

biyəsinə geniş yer verən Əli Vəliyev uşaqların və yeniyetmələrin həyatından, xalq nağıllarından istifadə yolu ilə bir sıra hekayə və povestlər yazmışdır. Onun «Sovqat», «Hekayələr», «Madarın dastanı» və digər kitabları məhz bu mövzuda qələmə alınmışdır.

Əli Vəliyev kənd mövzusunda daha çox meyl göstərən, kəndin adət-ənənələrini, təbiətini, təsərrüfatını bir ustad kimi bilən, uşaqlara bələdçilik edən və sevdiren sənətkarlardandır.

Uşaq qəlbinə ən yaxın olan və onu daha çox cəzb edən təbiətdir, zəngin meyvə bağlarıdır. «Nicatın dostları» hekayəsində Nicatın anasının dili ilə yazıçı meyvələrin sağlamlıq və gümrahlıq üçün yararlı nemət olduğundan danışır. Balaca Nicat anasının dediklərini diqqətlə dinləyir. Anası Nicatın bu qədər maraqlandığını görüb deyir: «Sağlıq olsun, orta məktəbi qurtarandan sonra aqronomluq oxu. Kəndimizdə yeni bağlar sal». Bu sözlər Nicatı daha da ürəkləndirir. O tələsir ki, tezliklə aqronom olub meyvə bağları salsın.

Əli Vəliyevin «Madarın dastanı» əsərinin məzmunu isə xalq nağılından alınmışdır. Ədib nağılın quruluşuna və forma xüsusiyyətinə o qədər də xələl gətirməmiş, hətta dil və üslub keyfiyyətlərini də qorumağa çalışmışdır.

Hadisələrin mərkəzində insan aqlının, insan iradəsinin yenilməzliyi və qələbəsi durur. Bu daha çox Madarın təmsilində təəcəssüm edir. Ənənəvi dastanlarımızda olduğu kimi padşah qızı Laləni Madara verməmək üçün müxtəlif hiylələrə əl atır, gedər-gəlməz yollara, tilsimli dağlara göndərir. Bu, bir tərəfdən padşahların iç üzünü, kələkbazlığını, namərdliyini ifşa etmək üçün geniş imkan verir, digər tərəfdən isə sevgililəri sınaqdan keçirir, məhəbbətdə daha iradəli, ardıcıl və möhkəm olmaq üçün şərait yaradır.

Madar xalq nağıllarında olduğu kimi, bir çox maneylərə mətanətlə sinə gərib qələbə çalır. Əlbəttə, Madar yalnız öz gücünə arxalanmaqla qələbə əldə etmir, o hər yerdə xalqın köməyinə arxalanır, xalqın məsləhəti ilə səhrbazlıqlara

qalib gəlir. Tilsimlərdə saxlanıb əzab və işgəncə verilən Tapdıq və Ceyranı xilas edir, solmayan çiçəklər dərir.

Əsərin ümumi ruhunda el birliyi, el gücü, insanlara məhəbbət və onlara arxalanmaq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər əsas yer tutur. Eyni zamanda, zəhmətkeş insanlara xor baxanlara, xalqın dinc həyatını pozmaq istəyənlərə, ümumiyyətlə, şər qüvvələrə qarşı nifrət hissini artırır.

İstər müharibə illərində, istərsə də müharibədən sonrakı geniş quruculuq və yaradıcılıq illərində Ə.Məmməd-xanlı həmişə müasir mövzulara, həyatı hadisələrə daha çox meyl göstərən sənətkarlarımızdan olmuşdur. O, tarixi mövzulara, keçmiş hadisələrə müraciət etdikdə belə ona müasir baxımdan yanaşmış, müasir ictimai ruh aşlamışdır. Onun «Aydın», «Buz heykəl», «Qızıl qönçələr», «Baş xiyabanda», «Qaralmaz günəş» və s. əsərləri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Ə.Məmməd-xanlının 1954-cü ildə qələmə aldığı «Balaca Nərgiz» onun digər uşaq hekayələrindən istər həcm etibarı ilə, istərsə obrazların bitkinliyi və həyat materialının zənginliyi baxımından fərqlənir.

Ailə-məişət mövzusunda olan «Balaca Nərgiz» əsərində yazıçı ailənin birliyində, atanın və yaxud ananın öləri səhv yollardan qayıdıb yenidən ailəyə qarışmasında övladın da müəyyən rol oynamasından bəhs edir. Əlbəttə, belə hadisələr həyatda baş verir. Ə.Məmməd-xanlı «Balaca Nərgiz» hekayəsində övlad məhəbbətini hadisənin əsas xətti kimi vermişdir. Hekayə bir ailənin taleyi üzərində qurulmuşdur: Balaca Nərgiz, ata, ana və nənə. Nərgizin atası evdən getmiş, nənəsinin dediyi kimi, özünə «kukla» tapmışdır. Ata evdən getdikdən sonra ailə həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən çətinlik çəkir. Ana fabrikdə işləyir. İş yerində, yoldaşları arasında hörmət qazanır.

Atanın evdən getməsinə, həmçinin maddi çətinlik çəkmələrini ana heç kəsin yanında bürüzə vermir. Öz dərdini özü çəkir. Əsərdə Nərgiz surətinin qabarıq verilməsinə baxmayaraq, ana hadisələrin mərkəzində dayanır. Nərgiz ailədə

həddindən artıq şiltaq və tələbkər böyüyür. Ana - Şəfiqə onun bu şiltaqlığını səbr və təmkinlə, mülayimliklə dəf edir. Onun tələblərini yerli-yersiz ödəməyə çalışmır. Ana çalışır ki, ona psixoloji təsir göstərsin. Bu yol ilə yazıçı həyatda maddi cəhətdən ailənin təmin olunub-olunmadığının nə demək olduğunu balacaların da başa düşmələrinin vacibliyini göstərir.

Salam Qədirzadə ədəbiyyata müharibədən sonra gəlmişdir. Onun məktəbli uşaqların tərbiyəsindən, təhsilindən və dostluğundan bəhs edən «İlk hekayələr» kitabı da 1951-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin kitabçada toplanan «Dostluq», «Elsevər», «Yaşarın səhvi» hekayələrində yazıçı ilk təcrübə olaraq uşaq obrazları yaratmağa cəhd göstərmişdir. Daha epik lövhələrə meyl göstərərək az sonra o, «Gənclik» (1953) povestini yazdı. Məlumdur ki, müharibədən sonra mədəni quruculuğun mühüm amillərindən biri də texniki tərəqqiyyə, yeniyetmələrin elmi-texniki biliklərə yiyələnmək məsələsi idi. Buna görə də, Bakıda və Respublikanın digər şəhərlərində texniki-peşə məktəblərinin sayı ildən-ilə artır və yeniyetmələri daha çox özünə cəlb edirdi. Həmin məktəblərdə müxtəlif peşələrə yiyələnib quruculuq işlərində çalışan gənclərin işi, əməli fəaliyyəti bədii əsər üçün zəngin material verirdi. S.Qədirzadə də məhz bu məqsədlə həmin mövzuya girişmiş, iri həcmli «Gənclik» povestini yazmışdır. Povestin əsas qəhrəmanı Kamildir. O, kənddən ilk dəfə şəhərə gəlib texniki-peşə məktəbində təhsil alır. Əsərdə də əslində onun təhsil və tərbiyəsindən, peşəsinə olan həvəsindən, yeri gələndə inamsızlığından və büdrəmələrindən, keçirdiyi peşmançılıq hissələrindən bəhs olunur. Müharibədən sonra Bakıda neft sənayesinin bərpası, Sumqayıt kimi sənaye şəhərlərinin salınması gənclərin kənddən şəhərə axımına səbəb olmuşdu. Bu həm qanuna uyğun, həm də səciyyəvi bir hal idi. Kamil də şəhərə gələn yüzlərlə gənclərdən biri idi. Onun kənd həsrətindən doğan tərəddüdləri də təbiidir. Xeyrixah ustalar, mehriban dostlar Kamilin inamsızlığını aradan qal-

dırır, ona kömək əli uzadır. O da peşəsinin əsl sahibi olur. Yazıçı hadisələri ən çox Kamilin, onun dostları Əsəd və Zəkinin, digər ustaların ətrafında dolandırıldığı üçün bəzən bəsitlik və məhdud cəhətlər də özünü göstərir. Təlim-tərbiyədə başlıca rol oynayan müəllimlərin aradır adı çəkilsə də, onların Kamilə qayğısı görünür.

Müharibədən sonra müharibə haqqında yazmaq, yeni sənədlər əsasında partizan hərəkətini bədii boyalarla geniş lövhələrdə əks etdirmək yazıçıların, jurnalistlərin, müharibə iştirakçılarının öhdəsinə düşürdü. Eyni zamanda ataların bu misli görünməmiş tarixi imtahanını oğullar da, hətta müharibədən sonra doğulanlar da bilməli idi. Bu mövzuda müharibə illərindən başlayaraq 50-ci illərə qədər xeyli şeir, poema, hekayə, povest, очерк, nəhayət, xatirə ədəbiyyatı yaranmışdır. Bunların içərisində daha çox diqqəti cəlb edən İ.Qasımov və H.Seyidbəylinin «Uzaq sahillərdə» (1953) povestidir. Əsərdə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin yaxından iştirakı ilə partizan dəstəsinin fəaliyyətindən bəhs olunsada, o, orta və yuxarı yaşlı uşaqların da böyük marağına səbəb olmuşdur. Buna görə də «Uzaq sahillərdə» povesti gəncliyin daha çox sevdiyi əsər kimi uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələrindən biri olaraq qiymətlidir.

Povestin əsas qəhrəmanı Mixaylo ləğəbi ilə məşhur olan Mehdi Hüseynzadədir. O, faşistlərin əsir düşərgəsindən qaçaraq Adriatik dənizi sahillərində partizanlara qoşulur və tezliklə müxtəlif millətlərdən cəmlənmiş böyük partizan bölmələrinin təşkilatçılarından və başçılarından biri olur. Mixaylo (Mehdi) tez-tez alman qərgahlarına, zabıt və əsgərlərin toplaşdıqları saraylara, kinoteatrlara, dəmir yollarına partlayıcı maddələr qoyur, faşistlərə ağır zərbələr endirir. Adriatik dənizi sahillərində, Triyest zəhmətkeşləri arasında böyük hörmət və ehtiram qazanmasının başlıca səbəbi onun dərin vətənpərvərlik hissindən, əsl vətəndaşlıq simasından doğmuşdur. Onun təbiətində vətənpərvərlik, xalqının gələcəyə böyük inamı, qələbəyə və azadlığa etiqadı güclü idi.

Mehdini mübarizəyə ruhlandıran da bu idi.

Povestdə Mehdinin əfsanəvi qəhrəmanlığı digər partizanlardan təcrid olunmuş şəkildə təsvir olunmur. Onunla çiyin-çiyinə həmyerlisi Mirdaməd Seyidov, Ferrero, Vasya, Ancelika və xalqının, Vətəninin gələcəyi naminə mübarizə aparan yüzrlərlə vətəndaş vuruşur, qəhrəmanlıqlar göstərirlər.

Müəlliflər povesti yeni sənədlər əsasında təkmilləşdirmiş, bədii cəhətdən daha da kamilləşdirmiş, bir neçə dəfə nəşr etdirmişlər. Əsər bir çox dillərə tərcümə olunmuş, geniş şöhrət qazanmışdır. Povestin süjeti əsasında çəkilmiş bədii film də böyük maraqla qarşılanmışdır.

Dramaturgiya. Müharibədən sonra uşaq dramaturgiyası yeni bir mərhələyə daxil oldu. Gənc Tamaşaçılar Teatrının fəaliyyətinin canlandırılması dramaturqları uşaqlar və gənclər üçün pyes yazmağa sövq etdi. Bu dövrdə qocaman Abdulla Şaiq Nizami mövzusuna müraciət etdi. O, mövzusunu «Xəmsə»dən götürdüyü «Fitnə», «Nüşabə», Süleyman Saninin «Qaraca qız» povesti əsasında «Qaraca qız»; Ə.Abbasov «Alma bağı», «Dostluq eşiqinə», «Qisas», «Məlik Məmməd», «Aqıl və Sərvinaz»; M.Seyidzadə «Zəfər»; M.H.Təhmasib «Çiçəkli dağ», «Çandranın kəli»; T.Əyyubov «Laçın»; Z.Xəlil «Gənc ustalar»; B.Vahabzadə «Lələ»; Səttar Axundov «Zərif tellər» və s. pyeslərini yazdılar.

M.H.Təhmasibin «Çiçəkli dağ» nağıl-pyesi ideya və bədii keyfiyyətinə görə daha müvəffəqiyyətli idi. Xalq yaradıcılığı xəzinəsinə dərinləndirən bələd olan Təhmasib nağıllarımızda sənət öyrənmək, dövrün savadlı, xalqın arzu və istəklərini həyata keçirmək uğrunda mübarizədə səbrli, mətanətli və mübariz olmaq kimi məziyyətləri ümumiləşdirmiş, fərdi keyfiyyətləri ilə seçilən, yadda qalan obrazlar yaratmışdır. Gəncliyin tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayan pyes onları həyata, xalqa, Vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edir. Burada xeyir və şər qüvvələr üz-üzə gəlir. Xalqın arzu və istəyi uğrunda mübarizə aparan həkim, onun şagirdi Mətanət.

Usta, Elşən və b. xeyirxah qüvvəni təmsil edir. Xeyirxah qüvvəyə mane olan Simnar xan, Göygöz kosa şər qüvvənin başında dayanır. «Çiçəkli dağ» pyesinin əsas qəhrəmanlarından biri olan qoca həkim öz xeyirxah əməlləri ilə xalq kütləsinə kömək etmək istəyir. O, çiçəklərdən elə bir dərman hazırlayır ki, daşı əritsin, ot bitməz yerləri laləzara döndərsin. Ancaq Simnar xan onun hazırladığı dərmanı ələ keçirməyə çalışır. Göygöz kosanın tilsimlərindən istifadə edib həkimi də, Mətanəti də, şagirdləri də Qanlı daşda tilsimə saldırır. Əsas mübarizə də bundan sonra başlanır. Burada həkimlə Simnar xan qarşılaşdırılır. Həkim tilsimli dağın «tilsimi»ni sındırıb xalqa su vermək, şoran düzləri münbitləşdirmək, insanlara xidmət etmək istəyir. Simnar xan isə suyun yolunu kəsmək, həkimin hazırladığı dərmanı ələ keçirməklə xalqı öz zülmünə tabe edib, ehtiyac içərisində saxlamağa can atır. Şər qüvvələrə qarşı mübarizədə Elşənin qəhrəmanlığı, Mətanətin mətanəti kifayət deyil, burada birinci növbədə bilik köməyə çatır. Elşən böyük çətinliklə də olsa, həkimin məsləhət gördüyü kitabları oxuyur. Göygöz kosanın tilsiminə qarşı öyrəndiyi elmdən istifadə edir. Yalnız bundan sonra xeyirxah qüvvələr şər qüvvələrə qələbə çalır. Pyesdə uşaq surətləri olan Hadı və Bidi xasiyyətləri etibarlı ilə bir-birindən fərqlənir, hətta bir-birinin əksidir. Hadı elmə həvəs göstərən, ağıllı, düşüncəli, iradəli olduğu halda, Bidi əksinə, tənbəl, yeyib-yatan, düşüncəsiz və iradəsizdir. Lakin Bidi ətrafında gedən mübarizədən ruhlanıb dəyişir. Qələbə çalan xeyirxah qüvvənin mövqeyində dayanır.

Bu dövrdə böyük rəğbətlə qarşılanan pyeslər uşaqlarda əməyə məhəbbət, xeyirxahlıq, dostluq, əmin-amanlıq uğrunda mübarizə hissi tərbiyə edir; eyni zamanda gənclər üçün dramaturgiyaya yenilik bəxş edir.

MİKAYIL RZAQULUZADƏ (1905-1984)

Mikayıl Manaf oğlu Rzaquluzadə 1905-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Bakıda yeni üsullu «Mədrəseyi-nur» məktəbində almışdır. Orta təhsil aldıqdan sonra, 1923-cü ildə Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun tarix-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Həmin institutu bitirdikdən sonra Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir.

M.Rzaquluzadə kiçik yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlamışdır. O, 1920-ci ildə Azərbaycan Respublikası Hərbi Komissarlığında şöbəlararası rəbitəçi, 1923-cü ildə Bakı Vilayət Hərbi Komissarlığında jurnalist və bundan sonra kitabxanaçı vəzifəsində işləmişdir. 1927-1931-ci dərs illərində Gəncə Pedaqoji Texnikumunda müəllimlik etmişdir.

Moskvada təhsil aldığı müddətdə o, SSRİ Xalq Komissarlar Şurası qanun və qərarlar nəşriyyatının Azərbaycan şöbəsində tərcüməçi və Xalq Komissarları Soveti yanında stenoqrafiya kurslarında dil və ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində işləmişdir. Aspiranturayı bitirdikdən sonra 1934-35-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqoji İnstitutunda uşaq ədəbiyyatı üzrə elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. Bununla yanaşı, M.Rzaquluzadə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında tərcüməçi, daha sonralar «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının məsul katibi, Azərbaycan Dövlət Kinostudiyasının, Xarici ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin baş redaktor müavini vəzifələrində işləmişdir.

Mikayıl Rzaquluzadə hələ orta məktəb şagirdi ikən «Tələbə həyatı» məcmuəsində məqalələr çap etdirmişdir. O, Abdulla Şaiqin anadan olmasının 50 illiyi münasibətilə «Müəllim» adlı şeir də yazmışdır. Bu, M.Rzaquluzadənin ilk mətbu şeiri idi. Pedaqoji İnstitutda təhsil aldığı zaman «Örnək» (1925) adlı kitabçada onun bir neçə məqaləsi çap olunmuşdu.

M.Rzaquluzadə məhsuldar sənətkar olmuşdur. Onun

şair, poema, hekayə və məqalələri dövrü mətbuatda müntəzəm nəşr edilmişdir. «El gücü» (1943), «Qaranquş yuvası» (1945), «İstək» (1949), «Dan söküləndə» (1952), «Qu gölü» (1955), «Ölkəmin çiçəkləri» (1962), «Nəsillərdən-nəsillərə» (1965), «Salam Adil» (1966), «Ürəkdə izlər» (1969), «Yaz günəşi» (1977) və s. kitabları çap olunmuşdur.

Şeirləri. Ədəbiyyat aləminə şeirlə gələn M.Rzaquluzadənin yaradıcılığı çoxsahəlidir. Lakin poeziya onun yaradıcılığında başlıca yer tutur. «Ölkəmin çiçəkləri», «Ürəkdə izlər», «Nəsillərdən-nəsillərə», «Yaz günəşi» kitablarında M.Rzaquluzadənin şeirləri də toplanmışdır. Bu şeirlərdə sülh, azadlıq, vətən məhəbbəti, zəhmət, ana torpağın nemətləri tərənnüm olunur.

«Ən dadlı meyvə», «Düymə», «Ağ dana», «Çimən sərchələr», «Mənim planım», «Qış gəlir» və s. şeirlərində şair kiçik yaşlı uşaqlarda zəhmətə həvəs hissi oyadır.

«Ən dadlı meyvə» şeirində Qoca bağban uşaqlardan soruşur:

- Ən dadlı meyvə nədir?

Bağbanın bu sualının cavabında hər uşaq bir meyvənin adını çəkir. Lakin bağban onlarla razılaşmır:

-Bu saat mən sizə deyim

ən dadlı meyvə nədir?

...Ən dadlı meyvə -

ancaq

Sənin öz zəhmətinlə,

Yetirdiyin meyvədir!...

«Ağ dana» şeirində balaca Sevincin işgüzarlığından, onun zəhmətindən, qayğıkeşliyindən danışılır. Sevinc zirək qızıdır, atası ona bir ağ dana almışdır. Sevinc yaz, yay, payız aylarında öz danasını otlaqda otarır, qışda isə qar yağdığından dananı öz əli ilə evdə yemləyib bəsləyir. Şair balaca uşaqları Sevinc kimi işgüzar, zəhmətkeş olmağa çağırır.

«Qış gəlir» şeirində isə şair balaca körpələrin xeyirxah

əməllərindən, qışın, soyuğun gəlməsindən qorxuya düşən balaca heyvanlara qayğı və məhəbbətindən danışılır.

Dostluq və yoldaşlıq, sülh və azadlıq kimi keyfiyyətlər şairin yaradıcılığında geniş yer tutur. «Ulduz», «Ağ göyərçin», «İki quş», «Yuva davası» şeirləri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Dünya gənclərinin azadlıq meyllərinin təsviri də M.Rzaquluzadə yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şair «Mənim çiçəyim» şeirində bütün dünya gənclərini birliyə, sülhə çağırır. Onları sülh, dostluq, birlik şüarı ilə gələcəyə səsləyir. Şairin fikrinə, bu çiçək ümumdünya gənclər festivalından yadigar olan beş qitənin çiçəyini birləşdirir. Bu çiçək sanki deyir:

Birləşin,

ey dünyanın

gəncləri,

Əlbir olun!...

M.Rzaquluzadə azadlıq sevnə bəşəriyyətin ürək sözlərini «Ağ göyərçin» şeirində səmimi bir poeziya dili ilə tərənnüm edir. Ağ göyərçin sülhün rəmzidir. Onun qanadlarında sülh, səadət, azadlıq nəğmələri həkk olunmuşdur.

Şairə görə, xalqımızın sülh işi haqq, ədalət işi olduğundan həmişə qalib gələcəkdir.

«İki quş» əsərində güclü yağışdan sonra bağcaya çıxan Göyərçin kol dibində büzüsmüş torağay balasını evlərinə aparıb himayə edir, bülbüllə bir qəfəsə salır.

Azadlıqdan məhrum olmuş torağay qəfəsə bol yem və rahatlığın olmasına baxmayaraq, çırpınmağa başlayır. Torəğay bülbülə deyir ki, qəfəs çəməndeyil, zindandır.

Mən azad quşam.

Yox, ac qalıb ölsəm də

Çöllərdə susuz-dənsiz,

Bircə gün də qalmıram

Bağsız, gülsüz, gülşənsiz!

Balaca Göyərçin bu sözləri eşidir, ürəyi kövrəlir və torağayın bu narahatlığına, əzabına dözə, bilməyərək qəfəsi açıb hər iki quşu havaya buraxır.

M.Rzaquluzadə öz doğma elinə, yurdu Azərbaycana sonsuz məhəbbətini «Vətən nəğməsi» şeirində aydın ifadə etmişdir. O, doğma yurdun əzəmətindən, vüqarından, Babək, Cavanşir kimi mərd mübarizlərindən ürək dolusu danışır. Sülhün, əmin-amanlığın, dost və qardaşlığın istinadgahı olan Vətənin al bayrağından ilham alan şair uzaq və yaxın ellərə adamlarımızın köməyini təqdir edir.

Şair bütün dünya uşaqlarını xoşbəxt görmək istəyir. Onun fikrincə, Yer üzündəki bütün uşaqlar rəngindən, irqindən asılı olmayaraq şən və məsud yaşamalıdılar.

Adamlarımızın qurub yaradan əli Bakını gözəlliklər məskəninə çevirmişdir. Burada hər şey insanın zövqünü oxşayır. Bütün bu gözəlliklər «Bakı axşamları» şeirində canlandırılmışdır.

M.Rzaquluzadə şeirlərində uşaqların dünyagörüşünü genişləndirmək üçün müxtəlif əşyalar haqqında təsəvvür yaratmağa çalışır. Bu baxımdan onun «Tozsoran», «Telefon» şeirləri maraqlıdır.

Mədəniyyətin bugünkü yüksəlişi daha böyük xariqələr yaradılmasını tələb edir. İnsanlar dünyanın hər tərəfində olan dost-taşıları ilə telefon vasitəsilə əlaqə saxlamaq, bir-birindən xəbər tutmaq istəyirlər. Lakin bugünkü telefon bu tələbata cavab verə bilmir. Telefonla danışan adam müsahibinin səsinə eşidir, üzünü də görmək arzusundadır. Bu məqsədlə o, telefon-televizor arzulayır.

M.Rzaquluzadə öz əsərlərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu tarixindən də söhbət açır. O, Azərbaycanın döyüşlərə sinə gərən oğul və qızlarının qəhrəmanlığını «Səadət və Zəfər» şeirində tərənnüm etmişdir. Şairin qəhrəmanları olan Səadət və Zəfər hər ikisi döyüş meydanının mərd mübarizləridir. Onlar xalqın səadəti uğrunda canlarından keçməyə belə hazırdılar. Hər ikisi qələbə, azadlıq,

xoşbəxtlik rəmzi kimi Səadət və Zəfər adlandırılmışdır.

Poemaları, mənzum nağılları. M.Rzaquluzadə bir çox poema və mənzum nağıllar yazmışdır: «Qaranquş yuvası», «Leyla», «Zər yazılı mərmər kitab», «Əl-ələ», «Hünər-zəfər bayrağı», «Naxışlar», «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» və s.

«Qaranquş yuvası» lirik-epik poemasında şair tez-tez lirik lövhələr yaradaraq hadisələrə olan münasibətini, mövqeyini daha da qabarıqlaşdırır. Poemada füsunkar bir kənd təsvir edilir. Sonrakı fəsillərdə azgın faşistlər bu kəndi xarəbərə çevirir. Elə ilk fəsillərdən şair kontrast yaradır. Bir tərəfdən insanların ruhunu oxşayan gözəl təbiət, digər tərəfdən, bu gözəlliyin düşməni faşist cəlladların törətdikləri cinayətlər: alman faşistləri kənd adamlarına olmanın işgəncələr verir, Aslanı, onun nənesini incidir, təhqir edirlər.

Aslan intiqam hissi ilə yaşayır. Bu hissən mənbəyi fərdi duyğularından daha çox bir kəndin başına gələn fəsilərdən yaranan təbii hissdır. Düşmənlərə dərin nifrət bəsləyən Aslan fürsət axtarır. Nəhayət, çıxış yolu tapır. O, quyuya girib lağım atır, düşmənin böyük bir hərbi sursat anbarını partladır. Aslan milyonlarla vətənpərvər kimi öz vətəndaşlıq borcunu sədaqətlə yerinə yetirir.

M.Rzaquluzadənin «Leyla» poemasında isə partizanların cəbhə arxasında göstərdikləri qəhrəmanlıqdan danışılır. Hitlerçilər bir kəndi yandırırlar. Belə bir vaxtda kiçik bir partizan dəstəsi fəaliyyətə başlayır. On iki yaşlı rəbitəçi Leyla, partizanlara gizli yolla mühüm xəbərlər gətirir. Leyla yenə vacib bir xəbər öyrənmək istədikdə ələ keçir. Faşistlərin komendantı Leylanı şirin dillə ələ almaq istəyir.

Əsərdə həmçinin həmin kənddən olan, indi isə düşməne satılmış koxanın murdar sifətləri, xəyanəti açıqlıb göstərilir.

Burada hər iki obraz qarşılaşdırılır. Leyla düşməne qalib gəlir. Poema boyunca şairin hadisə və insanlara münasibəti də aşkar hiss edilir. Onu öz qəhrəmanlarından ayrı təsəvvür etmək olmur.

«Zər yazılı mərmər kitab» əsəri bir növ böyük həyat məktəbi keçmiş, həyatın şirin-acısını dadmış bir insanın monoloqu kimi səslənir. Bu, qoca nəslin yeni nəsle nəsihətidir. Uşaq üçün bir nağıla dönan keçmiş günlər qoca babanın gözləri qarşısında baş vermiş hadisələrdir, onun odlu xitabında yeni dövrəni sevməyə, qiymətləndirməyə bir çağırış ruhu vardır. Ümumiyyətlə, M.Rzaquluzadənin poemalarında vətənpərvərlik duyğuları qabarıq verilmişdir. Onun «Əl-ələ» əsəri bir el rəvayətini xatırladır: müdrik bir qoca öz oğlanlarını yanına çağırır. Onlara bir dəstə çubuq verərək sındırmağı təklif edir. Oğullar bir yerə toplanmış çubuq dəstəsini sındıra bilmir. Ancaq qoca özü çubuqları ayrı-ayrılıqda asanlıqla sındırır. Bununla qoca demək istəyir ki, birliyi heç vaxt məğlub etmək olmaz.

M.Rzaquluzadə «Hünər-zəfər bayrağı» poemasında da vətənə böyük minnətdarlıq hisslərini tərənnüm edir.

«Naxışlar» adlı dramatik poema bir rəvayətin süjeti əsasında qələmə alınmışdır. Bir şahzadə gözəl xalçalar toxuyan rəiyyət qızına vurulur, qəlbini ona açır. Gülyaz belə bir şərt qoyur ki, o, mütləq bir sənət sahibi olmalıdır. Çünki şahlıq və şahzadəlik insanın ömürlük xoşbəxt yaşaması üçün maddi təminat yarada bilməz. Hökmranlıq əldən getsə, bir sənət bilməsən yaşamaq çətin olar. Gülyazın sözləri şahzadənin ağına batır. Qızın köməyi ilə şahzadə xalçaçılığı mükəmməl öyrənir, gözəl bir xalça toxuyaraq atasına göstərir. Şah Gülyazın sənətinə heyran qalır, lakin rəiyyət qızı olduğu üçün oğlunun onunla qovuşmasına razılıq verə bilmir.

Şah xalça üçün qıza qızıl verməyi əmr etdikdə qız bunu özü üçün, sənəti üçün təhqir hesab edir. Çünki sənət satılmaz, sənət bir xalqın nişanəsidir, o alçala bilməz:

Yoxsul qız olsam da, mən ac deyiləm.

Qızıla-gümüşə möhtac deyiləm.

Şahdan da artıqdır mənim sərvətim,

Bitməz xəzinədir halal zəhmətim.

Dövlətdən ucadır gözümdə sənət,

İnsanın şərəfi, sənətdir, sənət.

Ənamçın gəlmədim mən bu saraya.

Gülyaz öz sənətini şah sarayından, şah xəzinəsindən üstün tutur. O, sənəti, insan üçün bir şərəf hesab edir. Şah bu sözlər qarşısında sarsılır.

Şahın tərsliyi, nadanlığı, qüruru nə qədər güclü olsa da, gənclərin mənəvi səadətinə mane ola bilmir. Sənət və məhəbbət qalib gəlir. Poemanın ideyası Gülyazın dili ilə belə ifadə edilir:

İstər şahzadə ol, istər rəiyyət,

İnsanın şərəfi zəhmətdir, zəhmət.

Əsərdə əsas dramatizm şahzadə və Gülyazın taleyi ilə bağlıdır. Poemanın elə səhnələri vardır ki, burada dərin həqiqətlər üzə çıxır. Təlxəklərin söhbətində biz istismar aləminin mahiyyəti haqqında həqiqətləri eşidə bilirik.

Şah isə naqan, cahil və müstəbiddir. Şair belə bir cahilliklə dolu zamanə fonunda nurlu arzularla yaşayan gənclərin haqq yolunu bacarıqla təsvir edir.

Ümumiyyətlə, xalq rəvayətini poemanın süjet xəttinə daxil etməsi M.Rzaquluzadənin poemasına bir şirinlik gətirmişdir.

«Ovçu Elişlə qocaq Aytəkin nağılları» şairin yaradıcılığında bir mərhələ təşkil edir. Əsərdə xalq nağıllarına xas olan bir sıra ümumi cəhət, heyvanların və quşların bir-birilə söhbəti, mənfi qüvvələrə nifrət, xeyir qüvvələrin keyfiyyətləri bu nağılın əsas məziyyətini təşkil edir. Şair öz əsərində xalq nağıllarının xüsusiyyətlərini saxlasa da əlavələr də etmişdir.

Hər nağıl bir fəslə uyğun təsvirlə başlanır. Fəslin özünəməxsus cizgiləri nağılın girişində təsvir olunur, sonra nağıl başlanır.

«Arılarla ayılar» bir növ «Ovçu Elişlə qocaq Aytəkin nağılları» əsərinə giriş təsiri bağışlayır. Şair gələcək nağıllarda meşədə, heyvanat aləmində baş verən maraqlı əhvalat-

lardan bəhs edəcəyini vəd edir. Nağıl birdən-birə, oxucuların gözləmədiyi təsvirlə başlayır.

Ayı meşədə görünər-görünməz sakitlik pozulur. O özünə yem axtarır, arıların pətəyini tapır. Arılarla ayı arasında vuruşma gedir. Ayı öz balalarını da köməyə çağırır. Ovçu Elişlə qoçaq Aytək də arıların köməyinə gəlir. Eliş ayını vurur, balalarını isə tutub aparırlar.

«Tay qulaq dovşanla acgöz canavar» əsərində təbiətin kiçik sakinlərinin həyatı təsvir olunur. Ana dovşan balalarına qarpız gətirmək üçün bostana getməkdən qorxur. Çünki keçən il həmin bostanın iti onun qulağının birini qoparmışdır. Ona görə də dovşanın adı Tayqulaq qalmışdır. Balalarının yalvarıcı səsi Tayqulağın ürəyini kövrəldir, o, bostana gedir. Dovşan gedəndən sonra balalarının başına fəlakət gəlir. Qurd onun balalarını udur. Xeyli keçəndən sonra balalarının yanına qayıdan Tayqulaq onları tapmır. Meşə heyvanları balaların fəlakətini danışirlər. Tayqulaq ovçu Elişlə qoçaq Aytəki tapır, onları köməyə çağırır. Ovçu Eliş canavarı öldürür, onun qarnından dovşanın balalarını çıxarır.

Payız nağılı «Boz bülbülün nəğmələri» adlanır.

Elişlə Aytək boz bülbülü leyin əlindən xilas edib evə gətirir, qəfəsə salır, sağaldırırlar. Bülbül başına gələn əhvalatı danışır. O deyir ki, uzaq ölkəyə uçmuşduq. Bu ölkənin padşahı oğluna toy edirdi. Yedilər, içdilər, çalib çağırdılar. Gecə oldu, əllərində iri məşəllər bağa düşüb, bütün bülbülləri kişəyə yığdılar. Başladılar ki, bülbül kababı edək.

«Əsər bəzən o qədər hüznüldür ki, adam sanki boz bülbül haqqında nağıl deyil, ölümə qələbə çalmış bir qəhrəman haqqında nəğmə dinləyir» (Z.Xəlil).

Bu nağıl vəhşiliyə, müstəbidliyə qarşı çevrilmişdir. Burada yüksək bəşəri duyğulara, humanist keyfiyyətlərə malik olan insanlarla bülbül əti yeyənlər arasında ölüm-dirim mübarizəsi təsvir olunur. Şair insanın humanist təbiətini açmağa çalışır, həyatın mənasını yalnız yemək-içməkdə görənləri ifşa edir.

«Ovçu Eliş ovda» qış nağılında isə mənfi qüvvələrlə müsbət qüvvələr tarazlaşır. Əvvəlki nağıllarda ovçu Eliş çətin anda hamıya köməyə gəlirdisə, qış nağılında onun özü ölüm təhlükəsi qarşısında qalır. Uşaqlardan gizli ova gedir, tufana düşür. Canavarla döyüşdə vəfalı iti yaralanır. Əvvəlki üç nağılda Eliş köməyə çağıran heyvanlar indi ona köməyə gəlirlər.

Nağıllarda ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin meşə sakinlərini vəhşi heyvanlardan qoruyur. Dar gündə onların dayağı olurlar. Bu nağılların hamısında iki qüvvə - xeyirlə şəər daim bir-birinə qarşı mübarizə aparır. Şər qüvvələr məğlubiyyətə uğrayır, xeyirxah qüvvələr qələbə çalır.

Hekayələri. M.Rzaquluzadənin hekayələri «Dan söküləndə», «Qu gölü», «Nəsillərdən-nəsillərə», «Yaz günəşi» və digər kitablarında toplanmışdır.

«Dan söküləndə» kitabına «Səhər şəfəqi», «Braziliya ovçusu», «İşıqlar yandı», «Boş qorxular», «Ehtiyat» və «Təzə tufəngin sifəsi» adlı hekayələr daxil edilmişdir. Uşaqlar üçün yazılmış bu hekayələrdə vətənimizin böyük qoruqları, heyvanların həyatı, nadir quşların nəslini artırmaq, onları qorumaq qayğısı, bu sahədə pionerlərin üzərinə düşən vəzifələr haqqında danışılır. Burada yazıçının məqsədi gənclərə vətənimizin təbiətinə məhəbbət, təbii nemət və sərvətlərinə qayğı hissi oyatmaqdır. Hekayələrdə həvəskar ovçular başlarına gələn əhvalatlardan söhbət açırlar.

Uşaqlara təbiətin sirlərini öyrənməkdə, onların şüurunda olan mövhum qüvvələri, qorxu hissini aradan qaldırmaqda «Boş qorxular» adlı hekayənin gözəl tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Yazıçı hekayədə istər sürücü xatirəsini, istərsə də ova çıxmış adamların dəniz kənarında qərribə bir «möcüzəyə» rast gəlmələrini təbii təsvir edir. Əsərdə gecə ova çıxmış Salman kişi, vətənin keşikçisini «su adamı» bilib qorxmağa başlayır və əlini tez tufəngə atır. Axırda özünə gəlib, vətənin keşikçisinə deyir: «Mən elə bildim ki, su adamısan!» Bu əhvalatdan sonra Salman kişi su adamı -

qulyabanı barəsində boş sözlərə inanmır.

M.Rzaquluzadə fəhlə və kəndlilərin maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq arzusunu, ağır əməyini yüngülləşdirmək qayğısını əsərlərinin mövzusunə çevirmiş, təqdirəlayiq əsərlər yazmışdır. Onun «İşıqlar yandı» əsəri də bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Burada oxucu bir tərəfdən Abşeronun qurtaracağında yerləşmiş Artyom adasındakı səfəli ovalıqla tanış olur, digər tərəfdən, dəniz neft buruqlarında çalışan Rəşid və Aleksey kimi qabaqcıl fəhlələrin simasında sadə adamların həyatını canlandırır.

«Qu gölü» hekayəsində yazıçı təbiəti dəyişən, ilan mələyən çölləri məhsuldar zəmilərə çevirən əmək adamlarının hünərindən, gənc mütəxəssislərin yaradıcılığından söhbət açır. Əsərdə adamların müasir həyatı ilə əvvəlki məşəqqətli həyatı qarşılaşdırılır. Hekayədə balaca Aslanın arzu-istəyi, yüksəliş yolu haqqında dolğun təsəvvür yaranır.

«Yaralı göyərçin» hekayəsində isə yazıçı Arazın hər iki sahilini müqayisə edir. Sahilin şimal tərəfində cavan bir müəllimin evində qonaq olan ovçu həmin evdə divardan asılmış saz və tütənglə çox maraqlanır.

Ev sahibi qonağın divardan asılan saza diqqət yetirdiyini gördükdə atası ilə bağlı xatirələri ona danışır. Ovçu kənddə yeni adamlarla tanış olur. Bu adamlar qonağa hörmət əlaməti olaraq onun başına toplaşib maraqlı söhbətlər edirlər; burada vətənin keşiyində dayanan sərhədcilərin sayıqlığından Arazın o biri sahilində baş verən fəlakətlərdən danışılır. Cənublu qardaşların həsrət və sıxıntısı haqqında söhbət hamını mütəəssir edir. Xüsusən ovçunun Arazın sahilində tapdığı yaralı göyərçinin qanadına bənd edilmiş kağız ora toplaşanları maraqlandırır. Orada azadlıq həsrəti ilə çırpınan insanların ürək döyüntüləri aşkar hiss edilir.

M.Rzaquluzadə gənc nəslin təlim-tərbiyəsində «Dədə Qorqud» dastanının böyük təsirini nəzərə alaraq ölməz abidənin boyları əsasında «Ana ürəyi - dağ çiçəyi», «El gücü», «Dəli ozan» hekayələrini yazmışdır. Yazıçı bu hekayələrdə

«Dədə Qorqud» boylarına zəmanəmizin tələbləri baxımından yanaşmışdır.

«Ana ürəyi - dağ çiçəyi» hekayəsində Buğacın igidliyindən, atası Dirsə xana məhəbbətindən bəhs edilir.

Oxucu Buğacı sevir. Onun igidliyinə, qəlbinin təmizliyinə heyran qalır. Hekayə Buğacın aşağıdakı sözləri ilə bitir: «Gedin, bütün yadlara, yağlara, bütün cahana bildirin ki, bizim eldə can deyənə can deyərlər, qan deyənə qan!...». Hekayədə vətən məhəbbəti, ata-anaya hörmət və ehtiram, düşməyə nifrət, mübarizədə mətin olmaq təlqin edilir.

«El gücü» hekayəsində isə yazıçı Qazan xanın evinin talanması, onun qadını Burla xatunun və oğlu Uruzun düşmən tərəfindən əsir alınmaları, sonra isə Qaraca Çobanın köməyi ilə azad olmaları qələmə alınmışdır.

Yazıçı öz hekayələrində «Dədə Qorqud» boylarında olduğu kimi əsas yeri Qaraca Çobana vermişdir. O, xalq arasından çıxan, el-obasını sevən bir qəhrəmandır. Qazan xanın başı eys-ışrətə qarışdığı bir zamanda Qaraca Çoban öz qardaşları ilə xanın qoyunlarını, var-dövlətini qoruyur. O, basqına gələn quldurlarla axıra qədər vuruşur, böyük igidlik göstərir.

«Dəli ozan» hekayəsində yazıçı Beyrək adlı bir gəncin macərəsini təsvir edir. Burada əsas ideya dostluqda, yoldaşlıqda etibarlı, vəfalı, fədakar olmaqdır. Yazıçı bu fikirləri oxuculara Beyrək və Banu Çiçək surətləri vasitəsilə ustalıqla çatdırır.

Hər üç hekayədə fikir, məna vəhdəti vardır. Hekayələrin dili sadə, bədii cəhətdən zəngindir.

M.Rzaquluzadə bir nasir kimi uşaqlara yeni bir söz deməyə, həyatı, hadisələri daha sadə və maraqlı şəkildə oxuculara çatdırmağa çalışan, yaradıcılıq axtarışlarına xüsusi qayğı ilə yanaşan istedadlı yazıçıdır. Uşaqların və gənclərin tərbiyəsi işində onun hekayələrinin əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbi-tənqidi məqalələr. M.Rzaquluzadə tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına dair

yazdığı məqalələrdə maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür.

Görkəmli yazıçı və müəllim A.Şaiqin Azərbaycan gənclərinin məfkurəsi inkişafında qayğısını M.Rzaquluzadə «Balaların böyük məhəbbəti» məqaləsində işıqlandırmışdır.

O. məqalədə A.Şaiqin uşaqları üçün yazdığı əsərlərindəki müvəffəqiyyətin sirrini, hər şeydən əvvəl, yazıcının uşaqlara böyük məhəbbətində, onların arzu-istəklərini, düşüncələrini gözəl bilməsində, zəngin uşaq aləminin, uşaq qəlbinin dərinliklərinə bələd olmasında görürdü. A.Şaiqin bədii əsərləri buna canlı sübutdur. Məhz buna görə də uşaqlar qocaman yazıçıya sonsuz məhəbbət bəsləyirlər.

Məsum uşaqların qəlbinə yol tapmaq, onların rəğbətini qazanmaq yazıçı üçün ən yüksək mükafatdır.

M.Rzaquluzadə müasir şair və nasirlərin həyatını və yaradıcılıq fəaliyyətini geniş təbliğ edir. O, «Nəsillərdən-nəsillərə» kitabında yazdığı «Ana məhəbbəti» məqaləsində M.Dilbazın söhbət açır.

M.Rzaquluzadə Dilbazını uşaq aləminin məharətli ustası adlandırır. O yazır ki, otuz ilə yaxın yaradıcılıq yolu keçən şairə Azərbaycan uşaq şeirinin yaranmasına və inkişafına faydalı təsir göstərmişdir. M.Dilbazının «Balaca dostlarım», «Mənim hədiyyəm», «Balaca nümayəndə» kimi əsərlərində şairlə birlikdə vətən torpağının ucsuz-bucaqsız çöllərini gəzən uşaqların şən həyatından maraqlı səhnələr vardır.

M.Dilbazının Böyük Vətən müharibəsi dövrü yaradıcılığından danışarkən M.Rzaquluzadə şairənin «Heç yadımdan çıxmır o qız», «İgid komsomol», «Zənci oğlu Rao», «Məhbəslərdə doğulanlar» əsərlərini xüsusi qeyd edir.

M.Rzaquluzadə «Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatında mövzu və keyfiyyət məsələsi» məqaləsini gənc nəslin tərbiyə edilməsində uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran məsələlərə həsr etmişdir. Həmin məqalədə deyilir ki, Azərbaycan yazıçıları gənc nəslin tərbiyəsi sahəsində qarşıda duran şərəfli və məsuliyyətli vəzifəni yerinə yetirmək üçün ça-

lışmış, uşaq və gənclər üçün xeyli əsərlər yazmışlar. Yazıçı göstərir ki, ədəbiyyatın zənginləşməsində A.Şaiq, M.Seyidzadə, Dilbazi, Nigar, Ə.Abbasov kimi yazıçıların böyük xidmətləri vardır. Məqalədə həmin yazıçıların hekayələrindən, şeirlərindən misallar gətirilir, uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında bu əsərlərin əhəmiyyətindən danışılır.

M.Rzaquluzadə uşaq ədəbiyyatında folklorlardan və klassik ədəbiyyatdan istifadə məsələsinə xüsusi diqqət yetirir.

O qeyd edir ki, xalqın yaradıcı xəyalının məhsulu olan nağıllar bu gün cürbəcür şəkillərdə işlənilib uşaqlara təqdim edilir. Uşaqlar nağılları sevmə-sevmə, böyük sevincə qarşıyırlar. Çünki xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu nağıllarda maraqlı hadisələr, sevimli qəhrəmanlarla dolu canlı bir aləm təsvir olunur.

M.Rzaquluzadə məqalədə Ə.Vəliyevin «Madarın dastanı», Z.Cabbarzadənin «Tülkü və çoban», Ə.Əlibəylinin «Qurd nağılı» və s. əsərlərini misal gətirir. Ə.Vəliyevin «Madarın dastanı» əsəri üzərində xüsusilə dayanır, onu xalq nağıllarının əsas elementləri və motivlərinin təsiri ilə yaranmış bir sənət nümunəsi kimi qiymətləndirir. Bununla yanaşı, M.Rzaquluzadə bəzi yazıçıların folklorlardan istifadə edərkən klassik nağıllarımıza müasirlik elementləri daxil etməsini ciddi tənqid edir. O yazır ki, Belinski vaxtilə rus xalq nağıllarını təhrif edənlərə çox kəskin bir dillə demişdi: «Bacarırsınız özünüz yeni nağıl yaradın, bacarmırsınızsa, xalq nağıllarını korlamayın!..».

M.Rzaquluzadə iri həcmli məqaləsinin «İnqilabi hərəkət mövzusu», «Zəhmət mövzusu», «Təbiət, təbii sərvət», «Məktəb, ailə, bağça», «Xarici ölkələrdə həyat və mübarizə» və «Elmi-bədii janr» bölmələrində uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan yazıçıların, şairlərin, tənqidçilərin qarşısında duran vəzifələri ətrafı işıqlandırmışdır. Tənqidçiyə görə, gənc nəslin tərbiyəsi, onlarda sağlam dünyagörüşü yaranması üçün vacib olan mövzulardan biri ölkəmizdə azad və xoşbəxt həyatın qurulması yolunda həlak olan qəhrəmanların ölməz

surətinin yaradılması və xalq azadlıq hərəkatı mövzusunun işlənməsidir. Bu mövzuda yazılmış əsərlərə xüsusi bir diqqətlə yanaşılması, inqilabi mübarizə tarixinə aid sənəd və dəlillərin düzgün verilməsi, onlara tələbkarlıqla yanaşılması vacibdir.

1954-cü ildə yazıçıların II qurultayında uşaq ədəbiyyatında yüksək ideyalılıq və sənətkarlıq məsələsi qarşıya qoyulduğu vaxtlarda M.Rzaquluzadə «Uşaq ədəbiyyatı haqqında bəzi mülahizələr» adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. O, həmin məqaləsində də folklor materialı əsasında uşaq ədəbiyyatı yaratmağın yüksək səviyyədə olmadığını qeyd etmiş, şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarından yaradıcılıqla istifadə etmək zəruriyyətindən danışmışdır.

M.Rzaquluzadə öz məqaləsində qeyd edirdi ki, Azərbaycan yazıçıları böyük söz ustadları olan Nizami, Füzuli və Sabir yalnız yüksək sənətkarlıq deyil, eyni zamanda kiçik yaşlı balalara sonsuz məhəbbət bəsləməyi öyrənməli, sabahın vətəndaşlarına və qurucularına layiq əsərlər yaratmalıdırlar.

1961-ci ildə Bakıda uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş müşavirə ərəfəsində M.Rzaquluzadə «Gənc istedadlara diqqət və qayğı» adlı məqaləsini yazıb çap etdirmişdir. Həmin məqalədə gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət edən maraqlı əsərlərdən danışılır. Müəllif yazır ki, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, T.Elçin kimi şairlərin şeir və poemaları uşaqlarımız tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Müasir gənclik hər şeylə maraqlanır. Elə əsərlər yazıb yaratmalıyıq ki, onlar böyüməkdə olan yeni nəslə həm keçmişin, həm də zamanımızın qəhrəmanları ilə yaxından tanış etsin, onları da qəhrəmanlıq göstərməyə ruhlandırınsın.

RƏSUL RZA
(1910-1981)

XX yüzil Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan xalq şairi Rəsul İbrahim oğlu Rzayev Göyçayda doğulmuşdur. Rəsul altı yaşında ikən atasını itirmiş, əmisinin və dayısının himayəsində böyümüşdür.

Ədəbiyyata böyük marağı olan dayısı Məmmədhusəyn Rəsulu da şeirə, sənətə həvəsləndirir, bu ruhda tərbiyə edir.

Orta məktəbi Göyçayda bitirdikdən sonra Rəsul Gəncə Sənaye və Əkinçilik Texnikumunda oxuyur. Texnikumu qurtarıb bir neçə il kitabxanada işləyir. 1927-ci ildə Tbilisidə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində təhsil alır. Burada nəşr olunan «Qığılçım» adlı almanaxda «Bu gün» adlı ilk şeirini çap etdirir. Həminin Tbilisidə çıxan «Yeni fikir», «Qızıl şəfəq» və «Dan ulduzu» adlı Azərbaycan mətbuatında şeir və hekayələri ilə çıxış edir.

Rəsul Rza 1930-cu ildə Bakıya gəlib öz həyat yolunu həmişəlik olaraq Bakı mühiti ilə bağlayır. Müxtəlif mətbuat orqanlarında işləyir, həm də bədii əsərlərini çap etdirir.

1935-ci ildə Moskvada Kinematografiya İnstitutunda təhsil alan R.Rza 1937-ci ildə Bakıya qayıdıb daha inadla bədii yaradıcılıq işinə girir.

Alman-sovet müharibəsi illərində cəbhə qəzetlərində müxbir kimi fəaliyyət göstərən R.Rza faşizmə qarşı mübariz misralarını, hekayə və oçerklərini cəbhə və arxa mətbuatında çap etdirir.

İstər müharibə illərində, istərsə sonrakı dinc quruculuq illərində R.Rza yüksək məqsədli ziyalı kimi respublikamızın ədəbi-ictimai həyatında fəal iştirak etmişdir. O, SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olunmuş, Dövlət mükafatına layiq görülmüş, dəfələrlə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir.

R.Rzaya 1960-ci ildə Azərbaycan SSR xalq şairi adı verilmişdir. Əsərləri SSRİ-nin və dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur.

R.Rzanın uşaqlar üçün yazdığı epik və lirik şeirləri, poemaları və mənzum nağılları, nəhayət, «Balacaların rəngli təbiət ensiklopediyası» seriyası ədəbi-bədii yaradıcılığında məzmunlu və zəngin bir fəsildir.

Lirik və epik şeirləri. Rəsul Rzanın uşaq şeirləri öz mündəricəsi, ədəbi-ictimai siqləti və emosionallığı ilə seçilir. R.Rza yaradıcılığında uşaq psixologiyasının orijinal təsvirinə rast gəlirik. Bu cəhətdən «Oğullar», «Qızım», «Göyər, çinarım, göyər», «Pillələr və illər» şeirləri diqqəti cəlb edir. Sadə, xalq ifadə tərzində yazılmış bu şeirlərdə şair həyata yenidən qədəm qoyan qızına və onun rəfiqələrinə müraciətlə xatırladır ki,

Ay qızım, əziz qızım!

Dəftəri təmiz qızım,

Səni xoşbəxt yaşadır,

Azad ölkəmiz, qızım!

Şair bütün balaları sadə, zəhmətkeş, təmizqəlblə, əməyə hörmət edən, vətənpərvər görmək istədiyini bildirir. Şairin «Qızım» şeirində də övladını dərin məhəbbətlə sevən atanın qəlb çırpıntılarını duyuruq. Ata həsrəti çəkən, «Atam haçan gələcək? Onu gözləyəm görək» deyən, yuxusu gəlsə də, yatmaq istəməyən inadkar körpəni görürük.

R.Rzanın «Oğullar» şeiri vətənpərvərlik baxımından zəngin mündəricəyə malikdir. Əsərdə bir ananın öz əsgər oğlunu yuxuda görməsi təsvir olunur. Onun nəvəsi də əsgər atasını yuxuda görür. Ananın yuxusu qorxulu, körpənin yuxusu isə işıqlı və ümidvericidir. Ata isə vətənin keşiyində ayıq dayanıbdir, onu heç bir təhlükə gözləmir.

R.Rzanın «Pillələr və illər» şeiri də ciddi maraq doğurur. Şeirdə uşaqlıqla qocalığın müqayisəli xarakteristikası verilir. Nə qədər ki, insan gəncdir, ona əlçatmaz zirvələr də asan görünür. Elə ki, qocalıq dövrünə gəlib çatdı, hər şey ona çətin olur.

«Pillələr və illər» şeirində dərin bir realizm vardır. Bu

şeirdə şair gənc oxucuya təbiət qanunları haqqında poetik dillə məlumat verir, ona bilmədiklərini öyrədir.

Həmişə yeniliyə can atmaq, gələcəyi görmək bacarığı aşılamaq xüsusiyyəti oxuculara R.Rza poeziyasına dərin rəğbət hissi oyadır.

«Nəvəmə məktub» və «Qızıma və yoldaşlarına» şeirləri məzmun və mündəricə baxımından gənclərə yol göstərən, onlarda mətinlik, mübarizlik hissi tərbiyə edən əsərlərdir.

«İlkin məktəbə getdi» və «Təranənin oyuncaqları» əsərləri nisbətən epik planda yazılmışdır. Burada uşaqların məktəbə getmək anını səbirsizliklə gözləmələrindən, onların ilk uğurlu qədəmlərindən danışılır. Təranənin şəkil çəkməyə marağı və böyük həvəsi, ilk nöqsanları, həyəcanları və s. uşaqların təbiətinə məxsus təbii boyalarla təsvir olunmuşdur.

R.Rzanın müstəmləkə ölkələrində yaşayan xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi haqqında yazdığı və müharibə qızıdırıcılarını ifşa edən əsərləri maraqla oxunur. Onlardan «Almaniya», «İnqalesyo», «Vanetta», «Si-Ay» şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu poemalar 30-cu illərdə yaranmışdır. Belə ki, bu illərdə beynəlxalq inqilabi hərəkətdən qorxan və iqtisadi böhran keçirən imperialist dövlətlər milli azadlıq hərəkətini boğur, zəhmətkeş xalqın qabaqcıl nümayəndələrinə divan tuturdu. Belə bir gərgin siyasi-ictimai dövrdə öz səsinə dünya sülh tərəfdarlarının səsinə qataraq öz döyüşkən ruhlu şeirləri ilə beynəlxalq irticaya qarşı kəskin mübarizə aparırdılar. R.Rza belə bir vaxtda balaca çinli müğənni Si-Ay, italiyalı Vanetta, ispaniyalı İnqalesiyo kimi uşaqların həyatını qələmə almış, onların taleyi haqqında kədərli əsərlər yazmışdır. Bu kiçik həcmli poemaların kiçik qəhrəmanları bütöv xarakter kimi yadda qalır, fikrimizi cəlb edir. Bu kəskin ictimai-siyasi məzmunlu poemalar qüvvətli çağırış gücünə malikdir.

«Balacaların təbiət ensiklopediyası». R.Rza 60-cı illərdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində daha səmərəli fəaliyyət gö-

stərmişdir. Onun «Balacaların təbiət ensiklopediyası» seriyasından çap etdirdiyi şəkilli kitabçaları kiçik yaşlı uşaqlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır: «Güllər, çiçəklər» (1976), «Ev quşları» (1976), «Cücələr» (1976), «Çöl quşları» (1977), «Bostan və tərəvəz bitkiləri» (1977), «Ev heyvanları» (1977), «Ağaclar» (1977) və s. Şair hər bir bitki, hər bir canlı haqqında müxtəsər, aydın təsəvvür yaradan təsvir üsulu seçmişdir. Onun bu təsvir üsulu poetik fərdiyyəti ilə seçilir. Burada forma ilə məzmun uzlaşır.

«Təbiət ensiklopediyası»nın başlıca məqsədi kiçik yaşlı uşaqlarda təbiətin zəngin neməti haqqında ilkin təsəvvür yaratmaqdır. «Bostan və tərəvəz bitkiləri» seriyasında şair yarpız, bibər, kartof, çuğundur, pomidor, kələm, şamama, yerkökü, kəvər, ispanaq, keşniş, nanə, cincilim, lobya, noxud və s. haqqında çox müxtəsər mənzum öçerklər yazmışdır. Ona görə öçerk deyirik ki, bu bitkilərin təsvirindən, bədii-obrazlı ifadəsindən daha çox hər bir bitkinin həm zahiri əlaməti, həm də tami haqqında müxtəsər danışılır. Şair burada yeri gəldikcə bitkilərin müalicə xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verir:

Dadlı, yeməli olur,

Azərbaycan qarpızı.

Qabığı zol-zol, yaşıl,

İçi tamam qırmızı.

Nazik olur saplağı,

Yerə düşənir tağı.

Göründüyü kimi, burada şair uşaqların diqqətini qarpızın ən səciyyəvi əlamətlərinə cəlb edir.

R.Rza hər hansı bir bitkidən bəhs edərkən onun adı, növü, yetişdiyi yeri haqqında yığcam danışır. Qovun haqqında yazır ki, bu bostan meyvəsinə yemiş də deyilir. Onun qızılburun, sineyvaz, cərcə, kolxoz, ağavaz və s. növləri var. Qovunlar ətirli və şirin olur.

Xatırlamaq yerinə düşər ki, R.Rza uzun müddət

Azərbaycan Ensiklopediyasına rəhbərlik etmişdir. Onun uşaqlar üçün təbiət ensiklopediyası yaratmaq fikri də bu dövrdə meydana gəlmişdir. O, doğma vətənin fauna və florasını, zəngin sərvətini balalara tanıtmayı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu mənada şairin «Bənövşə» haqqında yazdığı şeirə diqqət edək:

Bənövşəyəm, bənövşə,

Qışda yatıb torpaqda,

Yaz başında həmişə,

Açıram çöldə, bağda.

Ətirliyəm, göyəm,

Bahar qızı çiçəyəm.

Tez açılıb, tez soluram...

R.Rzanın «Ağaclar» seriyasında çinar, palıd, şam, qovaq, qələmə, narbənd, akasiya, cökə, söyüd, qarağac və b. ağacların əlamətləri, növləri və məskənləri aydın və yığcam təsvir olunmuşdur. Əlbəttə, şairin vətənimizdə bitən ağaclar haqqında söylədiyi mülahizələr bəlaharımız üçün daha maraqlıdır. Onlar bu şeirlər vasitəsilə yurdumuzun zəngin təbiəti və sərvəti haqqında öz təsəvvürlərini genişləndirir və ilkin bilik əldə edirlər.

Şair bu məramla da ev və çöl quşları haqqında söhbət açır: «Ev quşları» kitabında cücə, xoruz, beçə, qaz, ördək, arı və s. bəhs olunur. Burada ev quşlarının əlamətləri, yaşayış tərz, məişətimizdə yeri və s. cəhətlərindən danışılır. Şair «Ev heyvanları» seriyasından məişətimizdə və təsərrüfatda misilsiz xidməti olan heyvanlardan bəhs edir.

«Çöl quşları» - seriyasında şair quşlar haqqında ensiklopedik məlumat verir. O, yeri gəldikcə bülbül, kəklik, qartal, durna, qaranquş, turac və b. haqqında çox yazıldığını, nağıllarda və klassik ədəbiyyatda bu quşların qəhrəmanın arzu və istəyinin yerinə yetirilməsinə kömək edən rəmzi obrazilər olduğunu da söyləyir.

R.Rzanın uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanan iki

əsəri - «Heyvanların yuxusu», «Səkil və Çəkil» daha çox yayılmışdır.

«Heyvanların yuxusu»nda şair şirin və oynaq bir dil ilə ayının, dovşanın, kəpənəyin hər birinin öz davranışına məxsus yuxusunu təsvir edir.

Şair uşaqlara öyrədir ki, gecələr bütün canlılar, hətta balıqlar da yatır. Onların gördükləri «yuxular» da şirin və maraqlı olur. Məsələn, ayının yuxusunda qışın oğlan vaxtıdır, hər tərəf ağ qara bürünüb. Gödəkquyruq boz ayı soyuq mağarasında yuxuya gedib. Tez-tez ayılıb görür ki, yeməyə heç nə yoxdur. Yenə yatır, yuxu görür. Görür ki, havalar istiləşib, hər tərəf meyvələrlə doludur, armud iyindən ağzının suyu axır. Onlar qarpız boydadır, budaqlardan sallanıblar. Meyvələr özləri gəlib onun ağzına girir. Ayı doyunca yeyir. Palıd ağacından bal sallanıb, axıb ağzına tökülür və s. Ayılarda görür ki, bunlar hamısı yuxudur. O biri heyvanların da öz yuxuları var. Ancaq bunlar bir-birlərinə bənzəmir. Hər yuxuda maraqlı bir əhvalat danışılır.

Şair poemada hər heyvanı öz xüsusiyyətlərinə uyğun təsvir edir, hər birini də öz dilində danışdırır. Buna görə də «Heyvanların yuxusu» poeması balacalar tərəfindən böyük maraqla oxunur.

R.Rzanın lakonikliyi və emosionallığı ilə seçilən uşaq poemalarından biri «Səkil və Çəkil» adlanır. Bu əsər 1955-ci ildə çap olunmuşdur. Əsərin çox maraqlı süjet xətti vardır. Şair əvvəlcə poemanın personajları ilə bizi tanış edir: Səkil və Çəkil. Səkil nə qədər ağıllı, sadə bir küçükdürsə, Çəkil bir o qədər lovğa və bədaxsiyyətdir. Buna görə də qış üçün özlərinə yuva tikərkən Səkilin məsləhətlərinə qulaq asmayan Çəkil çətinliklərlə qarşılaşır, dostunu da çətin vəziyyətdə qoyur.

Ağır qış şəraiti Çəkili təslikdən əl çəkməyə məcbur edir. Çəkilin ağıllanması bütün heyvanları sevindirir. Şair şirin, oynaq bir dil ilə balacalara demək istəyir ki, özündən böyüyün sözünə qulaq asmayan, tərs, dəcəl uşaqlar Çəkil

kimi həmişə peşman olacaqlar.

R.Rza uşaqlar üçün yazdığı şeirləri və poemaları ilə yanaşı, onların mənəvi-estetik tərbiyəsi haqqında elmi, nəzəri və tənqidi mülahizələr də söyləmişdir. Onların içərisində «Uşaqlar üçün ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsini yüksəltmək uğrunda»¹ məqaləsi yüksək tələbkarlıqla yazılmışdır. Məqaləni məzmununa görə iki hissəyə bölmək olar.

Birinci hissədə müəllif, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatının məqsədi, vəzifəsi və yeni nəslin tərbiyə olunmasında onun böyük rolundan bəhs edir, bir vətəndaş şair kimi görüşlərini, qənaətlərini danışır. O yazır: «Uşaq ədəbiyyatının nəcib ənənələri - uşaqlarda gözəl hisslər tərbiyə etmək, onlarda kiçik yaşından zəhmətə, biliyə həvəs oyatmaq, xarici aləmi düzgün idrakda onlara kömək etmək, uşaqların sağlam ruhi inkişafının qayğısına qalmaqla zəngindir».²

R.Rza uşaq ədəbiyyatının məziyyətlərindən bəhs edərək ilk növbədə Sabirin, Səhhətin, Şaiqin yaradıcılığına müraciət edir, onlardan misallar gətirir və müqayisədə bugünkü uşaq ədəbiyyatının geri qaldığına təəssüfünü bildirir. Şair öz tənqidi mülahizələrində bu sahəyə diqqət yetirilmədiyinə nəzəri cəlb edir və göstərir ki, bu vaxta qədər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına ciddi bir təhlil verən, onun yaranmış ənənələrini, yolunu, istiqamətini nəzərdən keçirən və bu ədəbiyyat haqqında az-çox bütöv, elmi bir fikir söyləyən tənqidi məqalə yazılmamışdır.

R.Rza məqalədə 60-cı illərin uşaq əsərlərini nəzərdən keçirir, onların bəzi nümunələrini təhlil edir, ilk növbədə uşaq ədəbiyyatının tematika məhdudluğundan danışır. O, qeyd edir ki, Azərbaycanın klassik yazıçılarının ibrətəməz həyatı bədii əsərlərin mövzusu ola bilər. Şair bu fikrini «Kiçiklər üçün böyük ədəbiyyat» adlı məqaləsində də xatırladır. Yazır ki, «Görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı» seriyasından Füzuli, M.F.Axundov, Vaqif, Sabir, C.Məmmədquluzadə,

¹ R.Rza. Mənim fikrimcə. B., Azərnaşr, 1967, səh.267-292

² Yenə orada, səh.265

Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğunun xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizə aparan bir çox inqilab qəhrəmanlarının həyatından əsərlər yazıb çap etdirmək çox xeyirli olardı.

Bütün bunlar istedadlı sənətkarın uşaq ədəbiyyatına böyük qayğısını nümayiş etdirir.

ƏYYUB ABBASOV

(1906-1957)

Əyyub Cəbrayıl oğlu Abbasov Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində doğulmuşdur. Ağır həyat və aclıq nəticəsində ata-anası və iki qardaşı vaxtsız öldüyündən Əyyub kiçik yaşlarından varlılara muzdurluq etmişdir.

1920-ci ildə Əyyub Naxçıvana dayısının yanına gəlir, burada ilk təhsilini alır, eyni zamanda Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığında işləyir. 1928-ci ildə Bakıya gəlib V.İ.Lenin adına API-yə (indiki ADPU) daxil olur və 1932-ci ildə universiteti bitirib Naxçıvana qayıdır.

Ə.Abbasov Naxçıvanda müəllim işləyir. Naxçıvan rayonu Xalq Maarif Komissarı vəzifəsində çalışmaqla bərabər ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olur.

Hələ 1925-ci ildə yaradıcılığa şeirlə başlayan Ə.Abbasov «Şərq qapısı», «Kommunist», «Gənc işçi», «Yeni yol», «Yeni fikir», «Maarif və mədəniyyət», «Hücum», «Dan ulduzu» və s. dövri mətbuat səhifələrində «Şəkili» imzası ilə əsərlərini nəşr etdirir. Onun «Mübarizə» adlı ilk kitabı 1932-ci ildə Naxçıvanda çapdan çıxır.

Ə.Abbasov 1934-cü ildə yenidən Bakıya gəlir, müxtəlif vəzifələrdə işləməklə yanaşı, yaradıcılığını da davam etdirir. Burada «Günəşli yollar» (1938), «Sərhəddə» (1939) adlı şeir kitabları çap olunur.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması gənc şairin yaradıcılığına yeni mübarizə motivləri gətirir. O, döyüşən ordu sıralarında vuruşur, eyni zamanda cəbhə qəzetlərində

döyüşçüləri mübarizəyə ruhlandırır. Onun vətənə məhəbbət və düşməyə nifrət aşılان şeirləri ədəbi almanaxlarda, «Vətən uğrunda» jurnalında, qəzetlərdə çap olunur.

Cəbhədən qayıdan Ə.Abbasov bədii yaradıcılığını davam etdirir. Bir-birinin ardınca onun «Könül dəstəri» (1947), «Vətən suları» (1949), «Pyeslər» (1950), «Nailə» (1951), «Qırmızı bayraqlı gəmi» (1952), «Ağ çadırlar» (1955) kitabları çapdan çıxır.

Azərbaycanda ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində xidmətlərinə görə Ə.Abbasov Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Vətəndaş müharibəsi illəri daşnakların törətdikləri qırğınlar «Zəngəzur» romanında öz əksini tapmışdır. Şair və dramaturq kimi tanınan Ə.Abbasov bu əsərlə həm də istedadlı nasir olduğunu təsdiq edir.

Ə.Abbasovun istər şeir və poemaları, istərsə də dram əsərləri gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə yönəldilmiş, onların əməl və arzularından, yeni dünyagörüşündən bəhs edir.

Şeirləri, poemaları. Ə.Abbasovun ilk kitablarında toplanan şeirlərində yeni həyat, cəmiyyətdə fədakarlıqla çalışan əmək adamlarının həyatı («Azad qız», «Samux arxı», «Yeni şəhər», «Bu gün», «Zərbəçi və şair») əksini tapmışdı. Gənc şair yeni, ictimai-siyasi ideologiyanın təsiri ilə ağır, məşəqqətli istismar məngənəsindən xilas olmuş insanların "azad və məsud" həyatını ilhamla tərənnüm edirdi. O, yeni dünyanın övladlarına inamla qurub yaratmağı, fədakarlıq nümunəsi göstərməyi döənə-döənə tövsiyə edir, tapşırırdı.

Şairin poeziyasında romantik pafos güclü idi. O, Samur-Dəvəçi kanalının çəkicəyini görürdü:

*Ey sinəsi cadar-cadar,
Əziz torpaq, ana torpaq!*

Suya həsrət gen səhralar!

Sudan kəmərlər bağlayacaq,

Qəhrəmanlar belinizə,

Can verəcək Samur sizə!

*Yaşıl donlu, ətirli şam,
Şaxələlib yüksələcək.
Geniş düzlər səhər-axşam,
Tovuz kimi bəzənəcəkdir.
Olacaqdır hər yer gülzar,
Solmayacaq gözəl bahar.*

Xalqımızın alman faşistlərinə qarşı apardığı ölüm-dirim mübarizəsi dövründə istedadlı şairin ön və arxa cəbhə dövrü mətbuatında çap olunan «Ana Vətən», «Mənim kom-somolum», «Oğlum», «Sébastopol», «Tüfəngim», «Gəray» və s. şeirləri vətənpərvərlik duyğularının parlaq bədii ifadəsi idi.

Dinc quruculuq illərində şairin mövzu dairəsi genişlənir. Yeni nəslin təhsili, əməyi, elmi biliklərə yiyələnməsi, incəsənətə coşğun marağı, təbiət haqqında düşüncələri, təlim-tərbiyəsi onun şeirlərinin mövzuları idi; «Vətən suları», «İşıq», «Kənd həkim», «Həyatımızın uşaqları», «Çal, Ülkərim, bir də çal!», «Çal, sazım, çal», «Ana», «Bakı», «Şənlik axşamı» və s. şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Ə.Əbbasov uzun müddət teatr cəmiyyətində işlədiyinə görə, incəsənət və musiqiyə qayğı, gənclərdə milli musiqiyə həssaslıq aşılamaq meyli lirik şeirlərində öz ifadəsini tapmışdı. «Çal, Ülkərim, bir də çal!» şeirində deyilir ki, müəllimləri və valideynləri qarşısında musiqidən imtahan verən Ülkər pianoda o qədər məharətlə çalır ki, onu dönə-dönə al-qışlayır, «Çal, Ülkərim, bir də çal!» - deyə təkrar səhnəyə çağırırlar:

*O çaldı «Koroğlu»dan,
Alqış sardı salonu.
Durub gedərkən yenə,
Alqışladılar onu.
Arası kəsilmədən.
Qız geri döndü dərhal,
Gülə-gülə baş aydı.*

*«Çal, Ülkərim, bir də çal!»-
Dedi könlündə ana.
Qız səhnədən çəkildi.
Yenə də al çaldılar,
Ülkər qayıdıb gəldi.
Məharətlə çaldı o,
«Qoşa yarpaq» havası,
Könüllərə elə bil
Axdı sevinc dəryası.*

Ə.Əbbasovun yaradıcılığında poema janrının tələblərinə cavab verən «Nailə», «Çiçəklər arasında», «Qəşəng və Çiçək», «Qırmızı bayraqlı gəmi» xüsusi yer tutur. Bu əsərlər vaxtilə dövrü mətbuatda yüksək qiymətləndirilmişdir.

«Nailə» poemasında məktəbli Nailənin təlim və tərbiyəsindən bəhs edilir. Elmdə, işdə, öz peşəsində məsuliyyət daşıyan və süfrə arxasında «hesabat» verən valideyni Nailənin iki aldığını eşitdikdə sevinc və fərəh üzlərindən silinir, baxışlar süstləşir. Məlum olur ki, cəmiyyət və dövlət qarşısında öz işinin və peşəsinin öhdəsindən bacarıqla gələn bu mötəbər valideynlər uşaqlarının təhsilini tamam unutmuşlar. Nailə zəif oxuyan uşağa qoşulub bütün günü oynamaqla məşğuldur. Şair haqlı olaraq bu əməksevər və səmimi ailənin nöqsanını gizlətmir, belə bir fikir aşılayır ki, uşağa ciddi nəzarət etmək lazımdır. Əks halda, yaxşı valideyndən pis övlad törəyir. Əsərdə Nailə bir xarakter kimi hərtərəfli işlənməyə də, ailə bugünkü ailə səviyyəsində təsvir edilmişdir.

Ə.Əbbasov «Çiçəklər arasında», «Qəşəng və Çiçək» poemalarını kiçikyaşlı məktəblilər üçün yazmışdır. Birinci poemada yay tətilinə çıxan şagirdlərin vətənin səfali və mənzərəli yerlərinə səyahəti təsvir edilir. Uşaqlar bitkilər və onların xassələri ilə tanış olur. Yaylaqlarda çobanlar onlara öz həyatlarından danışirlar. Burada uşaqlar Koroğlu qalası, qiymətli, parlaq daşlar, Yeddi bulaq haqqında maraqlı söhbətlərə qulaq asırlar. Bütün bu görüş və söhbətlər uşaqların

biliyini daha da zənginləşdirir.

«Qəşəng və Çiçək» poemasında isə şair mənsəbpərəst valideynlərin pis təsiri nəticəsində yaxşı şagirdin pozulduğunu inandırıcı yollarla əks etdirmişdir.

Pyeləri. Ə.Əbbasov dramaturgiya sahəsində daha səmərəli işləmişdir. Uzun müddət maarif sahəsində çalışması, bilavasitə məktəblilərlə təmasda olması onun bir-birinə bənzəməyən xarakterlər yaratmasına kömək etmişdir. Ə.Əbbasovun pyelərinin çoxu M.Qorki adına Gənc Tamaşaçıları Teatrında, bədii özəfəliyyətdə dərnlərləndə, rayon teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

Dramaturqun pyelələrində nağıl motivləri, alman-sovet müharibəsi və müasirlərimizin həyatı başlıca yer tutur. Ə.Əbbasovun «Məlik Məmməd», «Aqıl və Sərvinaz», «Keçinin qisası» pyeləri şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yaranmışdır. «Məlik Məmməd» nağılından istifadə ilə yazılmış eyni adlı pyes uzun müddət GTT-də oynanılmış və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Müəllif nağılın əsas ideyasını - xeyrin şər üzərində qələbəsinə daha qabarıq verməyə çalışmışdır. «Məlik Məmməd» pyesində hadisələr nağıla nisbətən daha şaxəli və geniş planlıdır. Bununla belə, pyes boyu əsas mübarizə Məlik Məmmədlə qardaşları arasında gedir. Bu mübarizəni hər iki tərəf yox, yalnız xain qardaşlar aparır. Məlik Məmmədin isə əsas məqsədi atasının tapşırığını yerinə yetirib sehrli almaları gətirmək və daşa dönmüş insanları xilas etməkdir. Məlik Məmmədin xarakterini səciyyələndirən əlamətlərdən ən başlıcası onun humanizmdir. Bu humanizm bəşəri humanizmdir. Məlik Məmməd insanları azad və xoşbəxt görmək istəyir:

Gərək yaşamasın o xain düşmən,

Azad duyğulara çilənməsin qan!

Bir vəhşi görməsin sehrli bağlar,

Saralıb solmasın qönçə budaqlar.

Bir də, əzizlərim, batmayın qəmə,

Dönməmə işiqlə, gözəl aləmə.

İnsanın ən gözəl sifətlərini özündə təcəssüm edən qəhrəman Məlik Məmməd divləri, əjdahaları və xəyanətkar qardaşlarını da məhv edir, ölkədə əmin-amanlıq, xoşbəxt həyat yaradır.

Qədim əfsanənin səhnə üçün işlənməsi böyük ustalığ tələb edir. Səhnədə nağılın bütün təfsilatını vermək mümkün olmadığından, dramaturq ən mühüm hadisələrdən istifadə edərək qəhrəmanın əsas sərgüzəştlərini göstərə bilmişdir.

Nağıldan fərqli olaraq pyesə bir sıra yeni surətlər əlavə edilmişdir: xain vəzir, onun oğlu Şahin, gəniz və b. Daş heykəl və onun ətrafında baş verən hadisələr isə başqa nağıllardan götürülmüşdür.

«Məlik Məmməd» pyesi alman-sovet müharibəsi illərində yazılmışdır. Xalqların alman faşistləri ilə ölüm-dirim mübarizəsi apardığı bir dövrdə belə bir pyesin mərkəzi və yerli teatrlarda səhnəyə qoyulması, əlbəttə, çox faydalı idi. Çünki pyesin mündəricəsi müharibə dövrünün ictimai-siyasi həyatı ilə səsleşirdi.

Dramaturqun müasir həyatımızın tələbləri ilə səsleşən «Bahar nəğməsi», «Sevinc», «Alma bağı» və «Ellərin səsi» pyeləri də maraqlıdır.

«Bahar nəğməsi» əsəri böyük və nəcib məqsədlər, kəskin konfliktlər, həyat hadisələrinin geniş və ümumiləşmiş təsviri baxımından diqqəti cəlb edir.

«Bahar nəğməsi» pyesi 1940-cı ildə «Azad» adı ilə GTT-də oynanılmışdır. Pyesin əsasında musiqimizi hansı istiqamətdə - xalq musiqisinin zəngin çalarlarından bəhrələnməkmi, yoxsa Avropa musiqisini kor-koranə təqlid etmək yolu ilə inkişaf etdirmək məsələsi qoyulmuşdur. Deməli, pyesdə bir-birinə zidd iki qütbün, iki dünyagörüşün mübarizəsi gedir. Birinci cəbhədə çoban Kamal, musiqi professoru Sədaqət, şair Elçin, Qumru, kolxoz sədri Musa kişi, ikinci cəbhədə xalq musiqisinə xor baxan, qərb musiqisini təqlid edən burjua-meşşan təbiətli Cabbar Ciddi və Əlipaşa

dayanır.

Pyes Kamal surətinə qarşı Cabbar Ciddi obrazı arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. Kamal «Bahar nəğməsi» əsərini yaradarkən xalq musiqisindən, el havalarından, aşiq musiqisinin zəngin xəzinəsindən istifadə edir.

Cabbar Ciddi isə şair Elçinin «Xalqın yaratmış olduğu gözəl və mənalı havalar çoxdur. Onları öyrənib istifadə etmək sizin işinizdir» - sözlərinə qarşı deyir: «...vaxt itirib onları öyrənməyə dəyərmimi?... O havaların vaxtı keçibdir... Mən isbat eləyə bilərəm ki, köhnə havalardan əl çəkmək vaxtı gəlmişdir».

Kamal Cabbar Ciddinin yanlış yolda olduğunu çoxdan dərk etmişdir. Lakin o, Cabbarın səhvlərinə qarşı qabaqcıdan açıq çıxış etmir, çünki Kamal hələlik musiqi texnikasının inceliklərinə yiyələnməyi, nəzəri biliyini artırmağı daha münasib sayır. Sonrakı pərdədə isə biz Kamalı artıq kamala çatmış bir ziyalı kimi görürük. Kamalın «Bahar nəğməsi» əsərinin mükafata layiq görülməsi və Ali Sovetin fəxri fərmanı ilə təltif edilməsi xəbəri böyük sevinclə qarşılanır.

Ə. Abbasovun «Alma bağı» pyesi gənclərin işgüzar həyatından bəhs edir. Azərbaycan kəndlərinin birində gənclər - Qüdrət, İsa, Əzizə və başqaları maraqlı təşəbbüs irəli sürürlər; kəndin fəal cavanları kolxoz rəhbərlərinin köməyi ilə «Bataqlıq» adlanan sahəni qurudub, yerində gözəl bağ salmalıdırlar. Kənd komsomol təşkilatının katibi Qüdrət bu işin ilk təşəbbüsçüsü kimi ciddi fəaliyyətə başlayır. Gənclər bu təşəbbüsü ürəkdən alqışlayırlar. Lakin kolxoz sədri Hümбат Qiyasov sovka ilə mübarizə aparıldığı bir zamanda gənclərin təşəbbüsünü mənasız bir iş kimi rədd edir: «Pambığı tamam-kamal təhvil verməyincə və mənə yuxarıdan bir göstəriş olmayınca yerə bir çöp də sancan deyiləm».

Gənclərlə kolxoz sədri arasında baş verən münaqişə gənclərin qələbəsi ilə başa çatır.

Qüdrət obrazı yazıçı idealının ifadəçisidir. Qüdrət işgüzar ictimai mənafeyi şəxsi mənafeyindən üstün tutan

gənctir. Kolxoz sədri Hümбат isə əksinə, şəxsi təşəbbüsdən uzaq bir adamdır.

«Sevinc» pyesi orta məktəb şagirdlərinin həyatından bəhs edir. VII sinif şagirdi Umud qabiliyyətli, hafizəlidir. Həmişə dərslərindən əla və yaxşı qiymətlər alan Umud birdən-birə dəyişir, dərslərinə fikir vermir, yavaş-yavaş dərslərindən soyuyur, «iki» qiymətlər alır. Bu vəziyyət onun müəllimlərini və şagird dostlarını narahat edir. Məlum olur ki, bir mühəndis haqqında oxuduğu kitab Umudda geoloq olmaq, dağlarda kəşfiyyət aparıb molibden tapmaq, beləliklə, şöhrətlənmək arzusu doğurmuşdur. Lakin Umud bilmir ki, təhsil almadan, elmi biliklərə yiyələnmədən bu arzuya çatmaq olmaz.

Əsərdən göründüyü kimi, dramaturq qəhrəmanın böyük arzusunu həssaslıqla dərinlən duymuş, onu sevə-sevə yaratmışdır. Digər tərəfdən isə Umudun səhvlərini, doğru yola gəlməsini inandırıcı etmək məqsədi ilə bir sıra bədii priyomlardan istifadə etmişdir.

Bu məktəbə Cəlil müəllim rəhbərlik edir. O, müəllimlər, valideynlər və şagirdlərlə rəftarında və münasibətində tədbirli bir pedaqoq kimi hərəkət edir. Cəlil müəllim valideynlər üçün kurs açır, gənc müəllimlərin dissertasiya müdafiə edib elmi dərəcələr almaları ilə maraqlanır. Umudun yanlış hərəkətindən xəbər tutarkən deyir: «Uşaq rişə atmamış körpə fidana bənzər. Onu əyib sındırmaq da olar, bəsləyib barını dərmək də. Bu isə bağbanın kamilliyindən və qayğıkeşliyindən asılıdır».

Pyesin sonunda başda Cəlil müəllim olmaqla, bütün müəllim kollektivinin birgə səyi nəticəsində Umud islah edilir, öz səhvinə başa düşür, boş xəyaldan əl çəkir və yenə nümunəvi, çalışqan şagird olur.

Umudun xəyalpərvərliyinə onun anası Xatın bəraət qazandırır. Dramaturq bunu onun məhdudluğu, hadisələri obyektiv dərk etməməsi ilə izah edir. Dramaturq bu hadisələri bir-biri ilə məntiqi ardıcılıqla əlaqələndirə bilmişdir.

Bütün kiçik, epizodik hadisələr əsas süjet xətti ətrafında qovuşur.

«Sevinc» pyesində obrazlar dolğun, xarakterlər zəngindir. Məktəb direktoru Cəlil surəti uzun müddət hafizədən silinib getmir. Dramaturq onun simasında öz həyatının mənasını doğma xalqının övladlarına təlim və tərbiyə verməkdə görün əsl nümunəvi müəllim obrazı yarada bilmişdir.

Ə.Əbasovun zəngin ədəbi irsi – şeir, poema, pyes, roman və hekayələri, bu gün də aktuallığını itirməmiş, gənc nəslin bədii-estetik tərbiyəsinə xidmət edir.

ZEYNAL CABBARZADƏ (1920-1970)

Zeynal Əliabbas oğlu Cabbarzadə 1920-ci ildə Bakıda dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. 1937-1941-ci illərdə V.İ.Lenin adına API-də (indiki ADPU) təhsil almışdır. Alman-sovet müharibəsinin ilk günlərindən səfərbərliyə alınan Zeynal hərbi təhsil almaq üçün Suxumiyə göndərilir. O, buradan Ə.Əlibəyli, M.Aranlı, B.Qasımzadə ilə birlikdə zabit rütbəsində cəbhəyə yola düşür. Hələ orta məktəbdə ikən mətbuatda şeirləri ilə çıxış edən Z.Cabbarzadə cəbhədə də şeir və məqalələr yazıb. «Ədəbiyyat qəzeti»nə göndərir. Bu əsərlərində Zeynal cəbhə təəssüratını qələmə alır. 1943-cü ildə çətin döyüşlərin birində ağır yaralanıb huşunu itirir, iki il xəstəxanada yatmalı olur.

Z.Cabbarzadə Bakıda hərbi xəstəxanada da yaradıcılığını davam etdirir, şeirlərini Yazıçılar İttifaqına göndərir. S.Vurgun onun səhhətindən xəbər tutub şeirini «Ədəbiyyat qəzeti»ndə buraxdırır, özünü də Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul etdirir. Sonra xoş xəbərlə xəstəxanaya gəlib Zeynal Cabbarzadəyə baş çəkir, onu ittifaqa üzv seçilməsi münasibətilə təbrik edir.

Z.Cabbarzadə sağaldıqdan sonra «Ədəbiyyat qəzeti»ndə məsul katib və redaktor vəzifələrində işləməklə yana-

şı, bədii yaradıcılığını davam etdirir, 1946-cı ildə «Xaniman» adlı ilk şeirlər kitabı, 1947-ci ildə «Əfzələddin və şah» mənzum nağılı çapdan çıxır.

Z.Cabbarzadə bu illərdən başlayaraq ömrünün sonundakı «Pioner» jurnalının redaktoru olmuşdur.

Z.Cabbarzadənin bədii yaradıcılığı balalarımızın həyatından bəhs edən şeir, nəğmə, nağıl və poemalardan ibarətdir.

Şeirləri. Nəğmələri. Z.Cabbarzadə «Xatirə» şeiri ilə poeziyada özünü tanıtmışdır. Həmin şeirdən başlayaraq öz yaradıcılığında fikrə, mənaya üstünlük vermiş, yığcamlığa diqqət yetirmiş, təsvirçilik və sözçülükdən uzaqlaşmış, ciddi, mühüm həyatı məsələlərə toxunmuşdur. Onun pillə-pillə inkişafını, yeni mövzulara güclü meylini, forma axtarışlarının müvəffəqiyyətlərini biz hər yeni kitabda müşahidə edirik. Onun müharibədən sonra çıxan şeir kitabları («Xaniman» (1946), «Əfzələddin və şah» (1947), «Beş şer» (1951), «Dnepr sahillərində» (1955), «Arzular» (1958)) şairin əsərdən-əsərə kamilləşdiyini təsdiq edir. Bu kitablardakı şeirlər mövzu baxımından rəngarəngdir: «ucuz-bucaqsız» böyük vətənimiz, onun zəngin təbiəti və bol sərvəti həm lirik şeirlərdə, həm də nəğmələrdə vəsf olunur. Şair «Vətənimdir» şeirində yazır:

*Bir başında gün doğur,
Üfəqdən xumar-xumar,
Bir başında gecədir,
Mürgü vurur tayqalar.
Bu mənim vətənimdir.*

«Vətənimdir» şeirində doğma Vətənin əzəmətinə qələmə alan şair ümumiləşdirmə yolu ilə mövzunu ustalıqla işləyir, oxucunun həyat eşqini, ana torpağa məhəbbətini yüksəldir. Eyni vəziyyəti şairin tarixi günlərə və bayramlara həsr etdiyi «Dostlar», «Sülh üçün», «Ellərin qüdrəti» kimi şeirlərində də görmək olar. Z.Cabbarzadə əsərlərinin maya-

sını doğma torpaqdan alır.

Z.Cabbarzadə kiçikyaşlı məktəblilər üçün daha çox yazıb-yaratmışdır: «Hanı tonqal?», «Sizin səsiniz», «Yatın, balalar», «Sərçə», «Dərs səhəri» və başqa şeirləri məhz balaların həyatından bəhs edir. Şairin pionerlərin işindən, əməlindən yazdığı marşlar və nəğmələr balaların ən çox əzbərlədiyi şeirlərdir. «Qayalı sahillərdə», «Ayrıqız», «Uşaqlara», «Ayaq səsləri», «Nə oldu» kimi şeirlərdə anaya, ataya məhəbbət, böyüklərə hörmət və ehtiram hissi, uşaqlıq və gənclik hissləri ifadə olunur. Bu göstərir ki, Z.Cabbarzadə uşaq psixologiyasını, uşaq aləmini gözəl bilir, onların arzusunu, istəyini yerinə yetirməyə çalışır. «Hanı tonqal?» şeirində uşaqların yay tətili xatırlanır. Tətil günlərinin şirinli-acılı anları ürəklərdə həzin xatirələrə dönübdür:

*Axşam düşəndə,
Tonqal qalanmır.
Dirəkdə bayraq
Heç dalğalanmır.
Qağayı vurur,
Özünü suya.
Bomboz qayalar
Getmiş yuxuya.*

Doğrudan da uşaqlarsız düşərgə də, qayalar da, bağlar-bağçalar da yuxuya getmiş kimi görünürlər. Elə bil ki, uşaqlara öyrənmiş qumlu sahillər də onlarsız qərİbsəyir, da-rıxır.

«Tapmacalar» şeiri Z.Cabbarzadənin uşaq psixologiyasını, onun romantik aləmini gözəl bildiyini bir daha təsdiq edir:

*Güldən, çiçəkdən
Xoşum gəlir çox.
İşləməkdə heç
Bərabərim yox.
Bütün il boyu*

*Yığdığım barı,
İnsanlar ilə
Bölürəm yarı.
Kim deyər mənim
Adımı?..*

Bu tapmacanı oxuyan uşaq zəhmət çəkən, barını insanla bölən canlıları xatırlayıb, bunun, əlbəttə, arı olması qənaətinə gəlir. «Tapmacalar» başlığı altında verilən «Kəpənək», «Qarışqa», «Şamaxı», «Naxçıvan» və s. şeirlər uşaqları yaradıcı fikrə cəlb edən, axtarışlara yönəldən əsərlərdir.

Z.Cabbarzadənin pioner və məktəblilərin əməl və arzularını ifadə edən 200-dən çox mahnısına musiqi yazılmışdır. Onun «Azərbaycanım», «Alagöz», «Arzular», «Sürəyya», «Neftçilər» mahnıları dillər əzbəridir. «Ögey ana» filmindən «İsmayılın mahnısı»nı bilməyən uşaq tapılmaz. Z.Cabbarzadə hər sözü, hər mısranı yerli-yerində işlədir. Bu şeirlər uşaqların qəlbində fərah və həyəcan oyadır:

*Quşlar, quşlar,
Nə gözəl oxuyur.
Bəh-bəh, bəh-bəh
Nə gözəl qoxuyur
Yaşıl, əlvan, sarı, ağ
Gül-çiçəklər.*

Z.Cabbarzadənin «Laylay»ı da ana laylası qədər şirin və təsirlidir:

*Göydə bulud sovuşsun,
Kırpıqların qovuşsun,
Laylay qızum, ay laylay,
İki gözüüm, a laylay.
Sən nə şirin balasan
Görüm yüz il qalasan,
Laylay baharım, laylay,
Laylay nübarım, laylay.*

Poemaları. Nağılları. Z.Cabbarzadə yaradıcılığının mühüm hissəsini uşaqlar üçün yazdığı poemalar və nağıllar təşkil edir. «Məni bağışlayın», «Qəhrəman oğlu», «Qonaq», «Linda», «İçərişəhər», «Karvan gedir», «Bizim metro» və «Dnepr sahilində» belə əsərlərdəndir.

«Məni bağışlayın» (1965) poemasının lirik qəhrəmanı öz uşaqlıq illərini yada salır, dəlilik etdiyini acı-acı xatırlayır. günahlarının bağışlanması üçün indi o hər bir fədakarlığa hazırdır. «Qəhrəman oğlu» poeması daha zəngin mündəricəyə malikdir. Şair Çınarın daxili aləmini inandırıcı, məntiqi, əqlabətən ifadələrlə oxucuya çatdırır. Onun hər bir hərəkəti, hər bir sözü həyatın özündən doğur: Çınar atası Siracı cəbhəyə yola salır. Lakin cəbhənin nə demək olduğunu başa düşmür. Aylar, illər keçir, ata qayıtmır. Ona elə gəlir ki, atasını bu yoldan qaytara bilərdi. O, dərk edə bilmir ki, atası Vətən uğrunda vuruşmağa gedir.

Çınar atasını unutmur, onunla xəyalən söhbət edir:

*Niyə gəlmirsən, atam.
Səni gözlədiyimi
Məgər bilmirsən, atam?
Mən səndən küsməmişəm,
Əlimi üzməmişəm.
Atam, gəl, əzizim, gəl,
Səhər axşam yoluna,
Dikilibdir gözüm, gəl.*

Lakin Çınarın atası cəbhədən qayıtmır, düşmənlə vuruşmada qəhrəmanlıqla həlak olur. Ata son nəfəsində oğlunu, həyat yoldaşı Sənəmi xatırlayır. Atası qayıtmısa da, Çınar yetim kimi böyümür. O, elin qayğısı ilə boya-başa çatır.

Eyni mövzuda yazdığı «Qonaq» poeması sərhəd kəndində yaşayan uşağın sayıq olmasından, qonaq adı ilə gələcək casusun hiyləsinə başa düşüb, ağıllı tədbir hazırlamasından bəhs edir.

Zeynal Cabbarzadə beynəlmiləl mövzularda da poe-

malar yazmışdır. Onun «Linda» poeması eston xalq əfsanəsi əsasında qələmə alınmışdır. Əsərdə Kalevin üç oğlunun qəhrəmanlığından danışılır. Onlar vətən yolunda öz canlarından keçirlər. Anaları Linda gözü yaşlıdır. O öz vəfalı oğlanlarını heç vaxt unutmur. Əsərdə dərin bir səmimiyyət vardır. Poema forma baxımından Dədə Qorqud şerinin misraları ilə səsləşir:

*At atlandı böyük qardaş,
Ortancıl da quş quşlandı.
At düzlərdə qaçdı getdi.
Quş göylərdə uçdu getdi.
Tək nə yelkən açdı getdi,
Bu üç qardaş düşdü yola
Tomas dedi: - Uğur ola.*

Z.Cabbarzadə «Dnepr sahilində» poemasını 1953-cü ildə yazmışdır. Dostluq mövzusunda yazılmış zəngin mündəricəli poemada üç xətt bir-biri ilə əlaqələndirilir: xalqlar dostluğu, sərhəd tanımayan məhəbbət, ağır müharibə illərinin sınaqları. Poemanın əsas qəhrəmanı müharibədən bir il əvvəl Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmiş gənc bəstəkar Eldardır. Vətəninə, onun qədim mədəniyyətini və incəsənətini dərin bir məhəbbətlə sevən Eldar təhsilini davam etdirmək üçün Kiyevə Şərq musiqisi mütəxəssisi Lyaskovun yanına gedir. Eldar bu ailədə mehribanlıqla qarşılanır. Buradan da paralel olaraq bir tərəfdən professorun qızı Oksanaya olan məhəbbəti, digər tərəfdən, müharibənin törətdiyi faciələr təsvir olunmuşdur.

«İçərişəhər» poemasını oxuyarkən bu qədim şəhərin uzaq keçmişi, maraqlı və zəngin tarixi ilə tanış oluruq. Burada İçərişəhərin bünövrəsini qoyan, xanın əmri ilə şəhərdən sahilə yeraltı yol çəkən memarla bağlı əhvalatlar yadda qalan epizodlardır. Şair bu yerdə doğulması ilə fəxr edir:

*Azərbaycan elimdir,
Bakı, yuvam, məskənim.*

*Gilavarı, xəzrisi
Nəğməni, səsimdir mənimi,
Babam göz yaşı tökmüş
Axan Kürə, Araza,
Yüz illərlə yaşaram,
Dərya kimi coşaram,
Kəpəzdən gələn külək
Tellərimi darasa...*

Z.Cabbarzadənin mənzum nağılları içərisində «Karvan gedir» və «Bizim metro» xüsusi ilə fərqlənir. «Karvan gedir» əsərində qədim Şirvanın şöhrətindən - Əfzələddin adlı bir uşağın öz ağı və fərasəti ilə şahı heyran qoymasından bəhs olunur. Xalq rəvayəti əsasında qələmə aldığı «Əfzələddin və şah» poemasını Z.Cabbarzadə hələ 1947-ci ildə çap etdirmişdir. «Bizim metro» əsərində şair nağıl ünsürlərindən istifadə yolu ilə xalqımızın alman-sovet savaşından sonra qazandığı nailiyyətlərdən, vətənimizin simasının böyük sürətlə dəyişməsindən danışır. Poema maraqlı bir əhvalatla başlayır: Pionerlər - Malik, Qəni, Səlim, Əli və Paşa gəmidə göy Xəzəri səyahət edərkən gecə naməlum bir adaya çıxırlar. Adada bir qoca ilə rastlaşırlar. Qoca Alı kişi uşaqları görüb heyrlənir. Uşaqlar Alı kişi ilə tanış olurlar, onu Bakıya gətirirlər. Alı kişi Bakı şəhəri və metro ilə tanış olduğdan sonra xəyallara qərq olur, yer üzündə nələr olduğunu görüb dərin hisslər keçirir.

Z.Cabbarzadənin 30 illik yaradıcılığı dövründə yaratdığı ədəbi irs gənc nəslin tərbiyəsinə kömək edir. Bu mənada istedadlı şair yaşayır, onun adı ölməzdir.

QILMAN İLKİN (1914)

Qılman İsabala oğlu Musayev 1914-cü ildə Bakıda doğulmuşdur. 1932-ci ildə orta məktəbi bitirib Azərbaycan

Dövlət Pedaqoji İnstitutuna qəbul olunmuş və 1936-cı ildə oranı bitirmişdir.

Ali savadlı Q.Musayev həm Bakının ali məktəblərində rus ədəbiyyatından dərs deyir, həm də ilk qələm təcrübələrini mətbuatda çap etdirir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində o, hərbi müxbir kimi fəaliyyət göstərir, ordu qəzetlərində qəhrəman döyüşçülərin həyatından bəhs edən hekayə və очерklərini yazır. «Mayor», «Yaralı şahin», «Göy adamı» hekayələri də bu illərin məhsuludur. Qələbədən sonra Q.İlkin doğma yurda qayıtmış, mətbuatda fəaliyyətə başlamış, ədəbi yaradıcılığını gənc nəslin estetik tərbiyəsinə yönəltdirmişdir. O, uzun müddət «Pioner», «Azərbaycan» jurnallarının baş redaktoru, sonra isə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının direktoru işləmiş, ədəbi-bədii yaradıcılıqdan da ayrılmamışdır.

Q.İlkinin «Həyat yollarında» (1947) adlı ilk kitabı maarifpərvər yazıçı N.B.Vəzirovun uşaqlıq illərindən bəhs edir. Dinc quruculuq illərində onun yaradıcılığı daha məhsuldar olmuşdur: «Hekayələr» (1949), «Üçtəpə uşaqları» (1951), «Sahil küçəsində» (1954), «Qalada üsyan» (1961), «Şimal küləyi» (1964), «Seçilmiş əsərləri» (1966), «Hədiyyə» (1970), «Ömrün oğlan çağları» (1974), «Dağlı məhəlləsi» (1978) kitablarına hekayə, povest və romanları toplanmışdır. Ədibin «Hekayələr» kitabına daxil etdiyi «Mayisənin hədiyyəsi», «Tarix müəllimi», «Yaşar», «Təzə şagird», «Qar boranı» və b. əsərləri uşaqların evdə və məktəbdə davranışından, təhsil və tərbiyəsindən, ana-övlad məhəbbətindən bəhs edir. Kiçikyaşlı Mayisə («Mayisənin hədiyyəsi») ordenlə təltif olunmuş anasına hədiyyə almaq istəyir. Ananın ona verdiyi gündəlik qəpikləri yığıb çox düşündükdən sonra sadəcə olaraq bir dəstə gül alır. Anası işdən gec qayıdığından Mayisə təbrik məktubu yazır, gülün yanına qoyub yatır: «Ana, səni təbrik edirəm. Ana, səni ordenlə təbrik edirəm». İşdən qayıdan ana gül dəstəsini və yanındakı məktubu görür, oxuyur, sevinci aşırıb-daşır. Hekayədə uşağın anaya

olan saf və ülvî məhəbbəti sadə və səmimi boyalarla ifadə olunmuşdur.

Q.İlkinin «Sahil küçəsində» kitabına toplanmış hekayələrinin bir qismi («Sahil küçəsində», «Ləpədən» və «Yazılı daş», «Oğullar», «Qiymətli tapıntı») İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı həyatımızdan alınmışdır. Bu hekayələrin əsas qəhrəmanları və iştirakçıları uşaqlardır. «Sahil küçəsində» hekayəsinin qəhrəmanı Paşa inqilabi işdə çalışmaq, heç olmazsa kiçik bir vəzifəni yerinə yetirmək arzusunda. Nəhayət, o, mühüm bir tapşırığı yerinə yetirməli olur. «Dəniz pişiyi» ləqəbi ilə fəaliyyət göstərən Paşa yaşının az olmasına baxmayaraq ciddi və çətin işə girir, düşmən cəbhəsinin rəhbərliyi və işıq xəttini kəsir, inqilabçıların qələbəsində böyük rol oynayır. Müəllif Paşanın daxili məniyyətini, fərdi məziyyətlərini canlandırmağa müvəffəq olmuş, onun simasında cəsarətli, mətanətli, öz işində fədakar olan bir uşaq surəti yaratmışdır.

Müəllifin bu qəbil hekayələri yaradıcılığında bir silsilə təşkil edir. Bununla belə, bu müstəqil hekayələrin hər birində o, öz xarakteri ilə yadda qalan mübariz uşaq surətləri yarada bilmişdir. «Ləpədən» hekayəsində Bakıdan Həştərxana benzini aparan balıqçı gəmiləri casus tərəfindən izlənilir. Kiçik yaşlı balıqçı oğlu Səfər tanımadığı bu adamın casus olduğuna inanır. «Evimizdə təzə balıq var» - deyərək aldadıb vətəndən uzaqlaşdırır. O, müxtəlif fəndlər işlədərək casusu çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Casus ondan nəinki məlumat ala bilir, hətta özü əliboş və piyada geri qayıdır.

Müəllif bu kiçik qəhrəmanını bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdırır, sınaqlardan çıxarır. Səfər tez düşünüb, vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacarır. Yaşlı, təcrübəli, hazırlıq casusa qarşı azyaşlı, təcrübəsiz bir uşağın ayıqlığı və cəsarəti gəmiləri fəlakətdən xilas edir. Yazıcının qayəsi ondan ibarətdir ki, iradə möhkəmliyi, ağıl və fərsət insanı çətin vəziyyətdən xilas edə bilər.

Sənət adamlarının, sadə zəhmətkeşlərin qoçaqlığı

(«Gülüzar»), kənddə aparılan böyük quruculuq və təsərrüfat işləri («Sel suyu») ədibin yaradıcılığında özünəməxsus boyalarla işlənmişdir. «Gülüzar» sənətini sevmə, möhkəm əqidəli, insanlığı və vətəndaşlığı xalqa xidmətdə görə gənc həkimdir. Həm də fədakar həkimdir. O, xəstə körpənin həyatını xilas etmək üçün əslində öz həyatını təhlükəyə atır. Yolda yalquzaq – canavarla qarşılaşan həkim yaranır, bununla belə, yenə də özünü vaxtında xəstəyə çatdırır. O, həm bir həkim kimi, həm də fədakar analara məxsus daxili həssaslığı ilə unudulmur, uzun müddət yadda qalır.

Q.İlkinin əsərlərinin mövzu dairəsi genişdir. Onun əsərlərində təkcə inqilabi keçmişimiz və vətəndaş müharibəsi deyil, dinc quruculuq illərində uşaqların təhsili, işi və fəaliyyəti, vətənimizin zəngin sərvətlərinin axtarılması, kəndlərimizin keçmişinin və bu gününün öyrənilməsi və s. geniş ətraflı təsvir və təənnüm olunmuşdur.

Povestləri. Romanları. Q.İlkin müxtəlif yaşlı uşaqların həyatından bəhs edən povestlər və romanlar yazmış, bu əsərlərdə onların bədii obrazını yaratmışdır: «Həyat yollarında», «Üçtəpə uşaqları», «Dəniz həmişə göy olmur», «Ömrün oğlan çağları», «Dağlı məhəlləsi», «Qalada üsyan», «Şimal küləyi» bu qəbildəndir.

«Həyat yollarında» povestində maarifpərvər yazıçı Nəcəfbəy Vəzirovun uşaqlıq illərindən bəhs olunur. Kiçik yaşlı Nəcəf Şuşadan qaçıb Bakıya gəlir. O, «xeyirxah, həssas və köyrək» xalasıdan nə qədər mehribanlıq görürsə, xalası-nın əri «bəd xasiyyət və xəsis» İbrahimdən bir o qədər sərt və dözülməz rəftar görür.

Həsən bəyin xahişi ilə gimnaziyaya düzələn Nəcəf ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Çörək və paltar pulu qazanmaq üçün ağır zəhmətə qatlaşır. Dostu Vəsilə Nəcəfi oxumağa həvəsləndirərək deyir: «Yaşamağı öyrənmək lazımdır. Bizim gördüyümüz bu həyat ancaq səfalət bataqlığıdır. Kitab adama hər şeyi öyrədir, bəzən də ancaq onunla təsəlli tapırsan».

Müəllif Nəcəfi hərtərəfli - həm tərbiyəli, həm də zəkali

bir şagird kimi təsvir etmişdir. Nəcəflə faytonda gedən iki nəfər çamadanlarını unudub faytonda qoyurlar. Nəcəf onların çamadanlarını özlərinə çatdırır. Ehtiyacı olsa da Gövhər xanımın ona mükafat olaraq verdiyi pulu almır. Nəcəf gimnaziyada dövlətli tələbələrin istehsalı baxışları ilə də qarşılaşır. Mərdanın ona qarşı pis rəftarı müqabilində Nəcəf xeyrxah və yaxşı yoldaş kimi əlindən gələn köməyi əsirgəmir.

Nəcəfbəy H.Zərdabinin köməyini və xeyrxahlığını həmişə duyur. Onun vasitəsilə M.F.Axundovun komediyaları ilə tanış olur. Bu vaxtlardan da dram janrına marağı artır.

«Həyat yollarında» Q.İlkinin ilk povestidir. Görkəmli maarif xadiminin uşaqlıq illərinin bədii salnaməsi kimi nəcib məqsəd daşıyan və yadda qalan əsəridir.

Q.İlkinin 1951-ci ildə qələmə aldığı «Üçtəpə uşaqları» povestində müharibədən sonrakı kəndin qayğılarını, yeni problemləri gənc nəslin fəaliyyəti zəminində işıqlandırmışdır. «Üçtəpə uşaqları» povestindən əvvəl yazdığı «Kəndin tarixi» hekayəsində Q.İlkin bu mövzunu müxtəsər işləmişdir. Povest dağ döşündə yerləşən səfəli kəndin yaxınlığında salınmış pioner düşərgəsinin təsviri ilə başlayır.

Müəllif Üçtəpə kəndinin yaraşlıq, aynabəndli evlərini, geniş küçələrini, bağ-bağathı, münbit torpağını, zəhmətkeş insanlarını məhəbbətlə təsvir edir. Yay vaxtları Üçtəpə kəndinin bütün sakinləri zəmidə, xırmanda taxıl tədarükü ilə məşğul olduğuna görə kənddə bir nəfər də işsiz adama rast gəlmək olmur. Adamlarda böyük işgüzarlıq vardır. Kolxozçular hər qarış torpaqdan qənaətlə istifadə edirlər. Bu səfəli kəndin adamları yalnız elektrik işığından korluq çəkirlər. Bu bərdə də kolxoz iclasında qərar çıxarılmış, Kükürənçay üzərində su-elektrik stansiyasının tikintisinə başlanmışdır.

«Üçtəpə uşaqları» povestinin əsas qəhrəmanları gənclərdir. Bu gənclər ata-anaları ilə birlikdə kolxozun ictimai həyatında fəal iştirak edirlər. Müəllif əsərdə Üçtəpə uşaqlarının əməyini yüksək qiymətləndirir, onlara geniş yer verir. Gənclərin təmsalında kəndin gələcək sahiblərini görür.

Gənclər arasında Cəlil surəti, daha çox nəzəri cəlb edir. Onun atası müharibədən əvvəl «Şəfəq» kolxozunun fəal qurucularından biri olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsində mərdliklə vuruşmuş, dəfələrlə yaralanmış, müharibə qurtardıqdan sonra doğma torpağa qayıdıb orada vəfat etmişdir. Cəmilin anası Qərənfil də zəhmətkeş və fəal qadındır. Əri öldükdən sonra onu təsərrüfatda cəsarətlə əvəz edir, taxılçılıq briqadiri işləyir. Oğlunun köməyi ilə tezliklə çətinliklərə alışır və yaxşı təsərrüfatçı kimi tanınır. Cəmil təsərrüfatda və zəhmətkeşlər arasında böyük hörməti olan atasını ləyaqətlə əvəz etmək üçün oxumaqla yanaşı, kolxozda çalışır, dostları Saday və Murad kimi gəncləri də təsərrüfata cəlb edir.

Rayon Komsomol Komitəsi də Cəmili yaxşı tanıyır, onun fəaliyyətini və təşəbbüsünü yüksək qiymətləndirir, qaldırdığı yeni məsələləri müdafiə edir.

Müəllif göstərir ki, müasir kənd gənclərin fəal iştirakı ilə yeniləşib yüksək mədəni səviyyəyə çatıb bilər.

Q.İlkinin bir yazıçı kimi daha çox gənclik, onun arzu və amalları, düşüncələri, yaşadığı mühitə və insanlara münasibəti maraqlandırır. Müəllifin «Ömrün oğlan çağı» povesti də «Üçtəpə uşaqları» əsərində olduğu kimi, gənclərin həyatından, mübarizə əzmindən söhbət açır. Əsərdə yazıçı, Şəmsin həyat salnaməsini onun öz dili ilə danışır. O özü həyat, mühit və insanlar, gənclik arzuları və öz başına gələn hadisələrdən danışır. Ədib Şəmsin təmsalında iyirminci illərin mübariz gənclərinin bitkin surətini yaratmışdır. Şəmsin kənddəki fəaliyyəti mübarizələr burulğanında bədii boyalarla öz əksini tapmışdır. Bu obraz Q.İlkinin başqa obrazlarından seçilir. Hadisələr ictimai baxış, bədii dolğunluq, xarakter kamilliyi ilə yadda qalır. Müəllif hadisələrin epik təsvirindən daha çox gəncliyə xas olan məhəbbətin lirik vəsfinə geniş yer vermişdir.

«Ömrün oğlan çağları» povesti dil və üslub baxımından daha zəngindir və obrazlıdır.

Q.İlkin bu gün də gənc nəslin bədii-estetik tərbiyəsinə yönəldilən əsərlər yazır, yaradıcılıq sahəsində fəaliyyət göstərir.

VII FƏSİL

1960-1990-cı İLLƏRDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Müasir elmi-texniki kəşflər dövrü, atom, kibernetika, telemexanika, informatika, kompyuter, internet, kosmos, misli görünməmiş yüksəliş mərhələsi böyüməkdə olan yeni nəslə elmi, siyasi, bədii, estetik və aqlı cəhətdən yetkin, fiziki cəhətdən sağlam və möhkəm yetişdirməyi tələb edir.

Uşaqların mənəvi aləmini zənginləşdirmək, onların estetik tərbiyəsi və humanist ideyalar ruhunda böyüməsi qayğısına qalmaq, müasir cəmiyyətin quruculuğunda fəal iştirak etməyə hazırlamaq kimi xeyirxah və nəcib bir vəzifə məhz uşaq ədəbiyyatının da öhdəsinə düşür.

Uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələrin dünyagörüşünün inkişafında, onların maraq dairəsinin genişlənməsində böyük rol oynayır. Bu ədəbiyyat kiçik oxucularını zəngin tarixi ənənələr və dövrün tələbləri ruhunda tərbiyə etməyə çalışır. Ona görə də uşaq ədəbiyyatının inkişafına qayğı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1962-ci il oktyabrın 24-də çağırdığı müşavirədə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının vəziyyəti müzakirə olunmuş, İ.Qasimov, S.Rəhimov, R.Rza, Q.Qasımzadə məruzə etmişlər. Məruzələrdə M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin və T.Elçinin yaradıcılığı ətrafı təhlil olunmuşdur.

Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Sovet uşaq ədəbiyyatının gələcək inkişafı haqqında tədbirlər» adlı 1969-cu il 26 mart tarixli qərarında uşaq ədəbiyyatı sahəsində əldə edilən nailiyyətlərlə yanaşı, nöqsanlar da göstərilir. Eyni zamanda yazıçılar qarşısında ciddi yaradıcılıq vəzifələri qoyulur, onlara dolğun məzmunlu, kamil əsərlər yazmaq tövsiyə olunur. Həmçinin uşaq ədəbiyyatının nəzəri problemlərinin dərinlən işlənməsinə böyük diqqət yetirilir.

Həmin qərarın nəticəsidir ki, Azərbaycan yazıçılarının

son qurultaylarında uşaq ədəbiyyatı haqqında məruzələr olmuşdur. Yazıçıların V qurultayında prof. B.Nəbiyev «Uşaq ədəbiyyatını böyük tələblər səviyyəsinə qaldıraaq» adlı məruzəsində 1966-1971-ci illərdə yaranan uşaq əsərlərinin ideya və bədii sənətkarlıq məsələlərindən bəhs etmişdir. Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına diqqəti cəlb edən məruzəçi göstərir ki, Azərbaycanın uşaq yazıçıları ən yaxşı əsərlərində müasir varlığı tərənnüm edir, bugünkü həyatımızı və daha gözəl gələcəyimizi balacalara sevdirməyə, bütün maddi və mənəvi nemətlərin yaradıcısı olan insana, onun qadir əməyinə məhəbbət duyğuları oyatmağa çalışırlar.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1972-ci il fevralın 18-də keçirilən plenumu – Sov.İKP XXIV qurultayının qərarlarından irəli gələn Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmək vəzifələri ilə əlaqədar idi. Plenumda A.Vəfalı «Bədii ədəbiyyat -yeni nəslin tərbiyəsi» mövzusunda məruzə etmiş, M.İbrahimov, M.Seyidzadə, Z.Cabbarzadə, P.Xəlilov və b. uşaq ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərinə dair öz mülahizələrini söyləmişlər.

Şübhəsiz, bütün bu tədbirlər nəticəsiz qalmamış, yüksək səviyyəli uşaq əsərlərinin yazılmasında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan yazıçılarının VI (1976) qurultayında isə «İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» mövzusunda akad. M.Cəfərov məruzə etmişdir. Müəllif Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nailiyyətlərini həm klassik Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, həm də dünya uşaq ədəbiyyatının inkişafı ilə təmasda işıqlandırmışdır.

Yazıçılar qurultaylarının tədbirlərini rəhbər tutan Azərbaycan uşaq yazıçıları müasir uşaq ədəbiyyatını yeni əsərlərlə daha da zənginləşdirmişlər. Müasir mərhələdə yeni nəslin tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın rolu daha da artmışdır. Buna görə də ədəbiyyatda bədilik, forma və məzmunun bədii vəhdəti, ideya aydınlığı, fikrin bütövlüyü və lakonik ifa-

dəsi. bədii obrazların kamilliyi, bütün bünrlərlə yanaşı, ümumiləşdirmə və müasirlik kimi başlıca amillər uşaq ədəbiyyatının bədii dəyərini artırmışdır. Məhz bu məziyyətlərinə görə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolunda 60-70-ci illəri yeni mərhələ adlandırmaq olar.

Bu illərdə humanizm, dünyəvilik, vətənpərvərlik və s. kimi bəşəri mövzularla yanaşı, böyük elmi kəşflər, ölkəmizin nəhəng və sürətli addımları, beynəlxalq aləmdə baş verən yeniliklər, xarici ölkələrdə gənclərin həyatı bu ədəbiyyata yeni məzmun, yeni ruh gətirmişdir.

Müasir uşaq ədəbiyyatı janr və şəkli xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Burada şeir, nəsr, dramaturgiya, təmsil və elmi-fantastika janrları geniş yer tutur.

Şeir. Azərbaycan uşaq poeziyası 1960-90-cı illərdə yeni inkişaf mərhələsinə, daha ciddi axtarışlar dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə uşaq şeirini müxtəlif nəsilin nümayəndələri təmsil etmişlər. Hələ ilk mədəni quruculuq illərində ədəbiyyata gələn, yarım əsrdən artıq bu ədəbiyyatın önündə gedən M.Rzaquluzadə, M.Seyidzadə, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, N.Rəfibəyli, R.Rza kimi qocaman söz ustaları zəngin mündəricəli şeir və poemalar yaratmışlar. M.Rzaquluzadənin yazdığı lirik şeirlər, «Zər yazılı mərmər kitab», «Əl-ələ», «Hünər-zəfər bayramı», «Naxışlar», «Beşbarmaq», «Bayram sovqatı», «Bakının axşamları», «Məktəbə gedir Tokay», «Payız gedir, qış gəlir», «Yaz yuxusu», «Qorxunc qorxaq» poemaları, M.Seyidzadənin qələmə aldığı nəğmə, şeir, mənzum nağıllar və «Mənəli həyat yolu», «Koroğlu», «Abşeron bağlarında» poemaları, M.Dilbazinin «Ana qanadı» kitabına toplanmış şeir və poemaları, Ə.Cəmilin lirik şeirləri və nəğmələri, R.Rzanın «Balacaların təbiət ensiklopediyası» silsiləsi müasir mərhələdə uşaq poeziyasının zəngin məzmun və mündəricəyə malik olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, bu sənətkarlar S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.B.Əfəndiyev və A.Şaiq ənənələrini yeni keyfiyyətdə inkişaf etdirmiş, gənc nəslin tərbiyəsinə kömək edən lirik şeir və nəğmələr, mənzum

nağıllar və poemalar yazmışlar.

Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyata gələn, bərpa və dinc quruculuq illərində püxtələşən Ə.Əlibəyli, B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, H.Abbasızadə, Q.Qasımzadə, B.Adil, M.Gülgün, N.Gəncəli, İ.Qabil, C.Cavadlı uşaqlar üçün də müxtəlif mövzularda şeir, nəğmə, nağıl və poemalar yazmışlar. Əsasən böyükklər üçün yazan bu müəlliflər uşaqlar üçün yazanda həyat hadisələrinə, canlı müşahidələrə əsaslanır, uşaqları da, böyükkləri də düşündürən mövzuları qələmə alırlar. «Arzu» (N.Xəzri), «Yun corab» (H.Abbasızadə), «Balaca dayə» (Q.Qasımzadə), «Fəxrəddinin səyahəti» (Qabil), «Uşaq dünyası» (B.Vahabzadə), «Şah və tutuquşu» (N.Gəncəli) bu qəbildəndir. Bu əsərlər 60-cı illərin uşaq poeziyasına yeni bir tərəvət gətirmişdir.

Bu illərdə gənclərin də ilk kitabları həyata vəsiqə almışdır: S.Məmmədşadının «Qara cücə, ağ cücə» (1962), «Məzəli oxucular» (1965), C.Məmmədovun «Kukla», «Poçtalyon» (1964), «Ay mişar, tələ mişar» (1967), V.Nəsinin «Çəpiş» (1962), «Görüş» (1964), R.Adilin «Mayaq» (1966), Y.Həsənbəyin «Ördəyin balaları» (1960), «Yağışda çimən cücə» (1962), S.Şeydanın «Təyyarə» (1964), «Mən balaca kosmonavtam» kitablarında bir-birindən seçilən maraqlı şeir və kiçik həcmli poemalar uşaqların əməl və arzularını ifadə edən əsərlərdir. Bu əsərlərdə uşaq dünyası, canlılar aləmi, təbiət təsvir və tərənnüm olunur.

70-ci illərdə uşaq poeziyası daha zəngin mündəricəyə malik olmuşdur. Bu dövrdə yaranan əsərlər həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə diqqəti cəlb etmişdir.

60-70 ci illərdə ədəbi aləmdə öz dəst-xətti ilə tanınan istedadlı şairlərdən Ə.Kərim, Ə.Kürçaylı, M.Araz, C.Novruz, N.Həsənzadə, X.Rza, F.Sadiq və T.Mütəllibovun yaradıcılığında uşaq şeiri xüsusi yer tutur. Onların istər lirik və epik şeirlərində, istərsə də mənzum nağıllarında xalq bədii təfəkkürünün ruhu duyulur. Ə.Kərimin «Laylay» şeirində ana laylalarının təsiri aydın görünür:

*Gecə oldu tən yarı,
Balaca tumbul oğlum,
Yorğun oynucaqları
Oyatma, ay gül oğlum.*

*Bax, Ay da küsdü səndən,
Bax, Ay da getdi batdı:
Aşılı dağlar başından
Qaranlıq yerdə yatdı.
Oyanar səs salsan Ay
Ay kimisən, a laylay.*

T.Mütəllibovun yaradıcılığında uşaq poeziyası ayrıca bir fəsilidir. Onun müxtəlif illərdə çap olunun «Bəxtəvər uşaqlar», «Bağcada yolka», «İşıq», «Ləpələrin nəğməsi», «Kəkliklər oxuyanda» kitablarındakı şeirləri kiçikyaşlı oxucular arasında geniş yayılmışdır. Şair «Ananın sözləri» şeirində yazır:

*Anasının yanına,
Qaçdı balaca Qəşəm.
Dedi: ana, ay ana,
Təzə güllər dərmişəm.
Bundan bağban əminin
Heç olmadı xəbəri.*

*Gizli dərib gətirdim
Mən sənə bu gülləri.
Anası dedi: oğlum,
Çox məyus etdin məni,
Analar sevməyirlər
Oğurluq hədiyyəni.*

T.Mütəllibovun uşaq şeirlərinin bir çoxuna mahnı bəstələnmiş, əsərlərinin xeyli hissəsi başqa dillərə tərcümə olunmuşdur.

F.Sadiğin oynaq uşaq şeirlərində tapmaca, yanıltmac və digər xalq şeiri formalarından və bədii ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən şairin «Gilə» şeiri səciyyəvidir.

*Qəşəng qızam -
adım Gilə,
Qonaq getdim
dayımgilə,
Yağış yağdı
gilə-gilə.
Ayaqqabım
batdı gilə.*

Fikrət Sadiğin «Cırdan hara getmişdi?» nağılı və «Ana əli» əfsanəsi də zəngin xalq ədəbiyyatından yaradıcılıqla istifadə yolu ilə yaranmış uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunəsi sayıla bilər.

60-70-ci illərin uşaq şeirindən bəhs edərkən xatırlamaq lazımdır ki, C.Məmmədovun, Y.Həsənbəyin, F.Sahibin, V.Nəsibin, R.Zəkanın, S.Məmmədzaadənin, S.Şeydanın yaradıcılığında geniş yer tutan uşaq poeziyası mövzu, məzmun və mündəricə baxımından diqqəti cəlb edir.

Uşaq şeirinə yeni və gənc ədəbi qüvvələr də gəlmişdir: M.Namaz, A.Kəmərlı, Ə.Kərimov, A.Əliyev, Q.İsazadə, Ə.Cəfərli, R.Yusifovlu, A.Mahmudoğlu, E.Sadiq, S.Mustafayev, Ə.Həkim, S.Nəsirzadə, İ.Kərimov və b. yaradıcılığında mövzu axtarışı, fikrə rəngarəng boyalar, yeni insanı duyğular və münasibətlər gətirmişdi. Bununla yanaşı, ulduzlar dünyasına səyahət, uzaq tayqada yeni həyat, elm aləmində, məişətdə diqqəti cəlb edən yeniliklər də gənc şairlərin yaradıcılığında başlıca yer tutur. Bu yeniliklər onların dövr mətbuatda çıxışlarında, yeni çapdan çıxmış kitablarında və gənclik nəşriyyatının vaxtaşırı çap etdiyi «Ulduz» (1977, 1981) toplularında aydın nəzərə çarpır.

Bununla belə, müharibədən sonrakı dinc quruculuq il-

lərində ədəbiyyata gələn X.Əlibəyli, İ.Tapdıq, T.Elçin, M.Əliyev, H.Ziya, T.Mahmud, T.Mütəllibov, M.Aslan, Z.Xəlil müasir mərhələdə Azərbaycan uşaq şeirini ardıcıl təmsil etmişlər. Onların yaradıcılığı 50-ci illərin şeirindən də müəyyən dərəcədə fərqlənir. Onların ailə, məktəb və əmək-dən, istərsə də təbiət və heyvanlar aləmindən bəhs edən yığcam və emosional təsirə malik şeir və nəğmələri mövzu baxımından rəngarəng, bədii cəhətdən kamil və təsirlidir.

İstedadlı gənc şairlərin yaradıcılığı Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda da tanınır, onların əsərləri keçmiş SSRİ xalqlarının və digər xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Ədəbi tənqid tərəfindən təqdir olunan bu gənc yazıçıların ədəbi irsi dərslərə daxil edilmiş, ədəbi almanaxlarda və «Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası»nda (şeir – 1976) geniş təmsil olunmuşdur.

Xanımana Əlibəyli (1923)

Xanımana Əlibəyli Bakıda ziyalı ailəsində doğulmuşdur. 1943-cü ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu (indiki Tibb Universitetini) bitirib həkimlik sənətinə yiyələnsə də, erkən yaşlarından ədəbiyyata çoxqunı həvəs göstərmiş, şeir aləmindən ayrılmamışdır.

Gənc Xanımanın ilk mətbu şeiri «Ana» 1938-ci ildə «Azərbaycan qadını» jurnalında çap olunmuşdur.

Alman-sovet müharibəsinin çətinlikləri gənc şairəyə geniş yaradıcılıq yoluna çıxmağa imkan vermədi. Qələbədən sonra Xanımana Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil alır, həm də bədii yaradıcılıqla daha ciddi məşğul olmağa başlayır.

X.Əlibəyli uşaq dünyası daha çox özünə cəlb edirdi. O öz şeirlərinin mövzusunu daha çox sehirli – nağıllı uşaq aləmindən götürürdü. «Balaca həkim» (1955), «Dovşanın ad

günü» (1958), «Məşə həkimi» (1958), «Novruz və Murtuz» (1959) əsərlərində X.Əlibəyli bir həkim və şair kimi gənc nəslin bədii estetik tərbiyəsinin və sağlamlığının qayğısına qalır, onların şən, bəxtiyar, gümrah olmasını təlqin edir.

X.Əlibəylinin bədii yaradıcılığı 60-cı illərdə daha məhsuldar olmuşdur. Bu illərdə onun «Yaz konserti» (1960), «İsləməyən dişləməz» (1961), «Ağ çəmə» (1963), «Sənubərin gözləri» (1964), «Ulduzların nəğməsi» (1966), «Karnaval» (1968), «Ləpələrin nağılı» (1968), «Noğul» (1970), «Gümüş dəstəklili qılınc» (1972), «Məni günəşə at» (1974) və digər kitabları nəşr edilmişdir. Həmin kitablara daxil olan əsərlər janr və şəkildə müxtəlifdir: lirik və epik şeirlər, nəğmələr, poemalar, nağıllar, təmsillər, pyeslər və s.

Uşaq dünyasına yaxşı bələd olan şairin mövzu dairəsi geniş və zəngindir; təbiətin rəngarəng möcüzələri, bitkilər və heyvanlar aləmi, balaların məktəbdə və evdə qayğıları, dostluq və yoldaşlıqda uşaqların xasiyyət və rəftarı, xeyrxah və nəcib işləri, nadinc və dəcəl hərəkətləri onun əsərlərində əksini tapmışdır.

Şair «Qızılgül», «Süsən gülü», «Nilufər», «İnciçiçəyi», «Lalə», «İnnab ağacı», «Körpə çinar», «Qara şanı», «Alma ağacı» və b. şeirlərində çiçəklərin, ağacların gözəlliyindən və tərəvətindən bəhs edir. Bu gözəllik, bu tərəvət uşaq duyğularını, uşaq zövqünü oxşayır.

Xanımana Əlibəyli, təbiətə həsr etdiyi şeirlərdə uşaqlara nəcib və gözəl hisslər aşılamağa çalışır. Belə ki, «Lalə» şeirində doğma yurda məhəbbət, «Süsən gülü» şeirində zəhmətə rəğbət, «Qızıl gül» şeirində təbiətə məftunluq ifadə olunur. «Lalə» şeirində deyilir:

Yurduma sər in külək

Əsəndə axşam çağı.

Mən başımı əyərək

Öpürəm bu torpağı.

Əməyə, zəhmətə məhəbbət, işgüzarlıq, öz gücünə inam

Xanımana şeirin başlıca leytmotividir. «İnnab ağacı», «Körpə çinar», «Mənim beş qardaşım var», «Nar ağacı» və başqa şeirlərində şairə uşaqların əməyə münasibətini qələmə almışdır. Lakin bu tərənnüm təbliğat xarakteri daşımır.

X.Əlibəylinin poetik yaradıcılığının əsas mənbələrindən biri şifahi xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsidir. O, xalq şeirindən yaradıcılıqla istifadə yolu ilə xalq ruhunda yeni, orijinal tapmacalar yaratmışdır. Belə tapmacalar uşaqların zehniini itiləşdirir, onları düşünməyə, arayıb-axtarmağa vadar edir. «Tap görüm» şeirində topun əlamətlərindən bəhs olunur:

*Atdım, göyə çatmadı,
Düşdü çaya, batmadı.
Tullanır hər tərəfə,
Yellənir gəldi hara.
Bir gündə neçə dəfə,
Dəyir daşa, divara.
İki rəng olur donu
Mən çox sevirəm onu.*

Şair məktəb həyatı və təhsillə bağlı «Dərs vaxtı», «Yalançı xəstə», «Qocalıq», «Tıq-tıq», «Çempion» və digər şeirlərində uşaqları elmə, biliklərə yiyələnməyə çağırır, tənbəlləri tənbəh edir.

X.Əlibəylinin lirik və epik şeirlərində, eyni zamanda poemalarında başlıca məqsəd uşaqlara nəcib mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqdır. Bu cəhətdən «Meşə həkimisi», «Novruz və Murtuz», «Dovşanın ad günü» poemaları maraqlıdır. Bu əsərləri şairə 50-ci illərin axırlarında qələmə almışdır. X.Əlibəyli «Dovşanın ad günü» əsərinin süjeti əsasında eyni adlı pyes yazmış, M.Qorki adına Gənc Tamaşaçılar Teatrına təqdim etmişdi. Əsərin tamaşası uğurlu olmuşdur. Kiçik yaşlı tamaşaçılara dərin təsir bağışlayan bu nağılpyesdə dostluq və yoldaşlıq münasibətləri çox səmimi və təbii boyalarla verilmişdir.

«Dovşanın ad günü» pyesi uşaqlarda sadəlik, təvazökarlıq kimi nəcib hisslər tərbiyə edir, lovğalığa, xudbinliyə qarşı nifrət oyadır.

X.Əlibəylinin poema janrı üçün seçdiyi mövzular sadə, təbii və realdır. Bunlar, sadəcə olaraq, şairənin gündəlik şəxsi müşahidələrinin nəticəsində yaranmışdır.

«Novruz və Murtuz» poemasında ana nənəyə yemək apararkən böyük oğlu Novruzu yanına çağırır həm kiçik qardaşı Murtuza baxmağı, həm də evdə bəzi işləri görməyi tapşırır. Ana gedəndən sonra Novruz öz bildiyi kimi hərəkət edir, ananın tapşırıqları yaddan çıxır. Uşaqların ana sözündən çıxmaları əsərdə qəbahət sayılır, pislənir...

«İşləməyən dişləməz» nağıl-təmsilində isə şairə milçəyin təmsilində öz zəhməti ilə yaşamaq istəməyən, özgəsinin hesabına dolanıb, vaxtını avaraçılıqda keçirən tüfeylilərin aqibətini qələmə alır.

X.Əlibəylinin poemaları ibrətamizdir; uşaqlara ibrət dərsi verir, tərbiyələndirir. Onun «Məni günəşə at» kitabında səkkiz poema toplanmışdır: «Çoxbilmiş çəpişlər», «İsa və Musa», «Mərcanqulu qalası», «Dinqılda, sazım, dinqılda», «Ananın nəğməsi», «Aman ovçu» xalq nağıllarından və əfsanələrdən alınmış motivlər əsasında, «Ulduzların qucağında» və «Bir yaz səhəri» poemaları isə müasir həyat hadisələri mövzusunda yazılmışdır.

Bu əsərlərin hər birində müəllif maraqlı bir məsələdən söhbət açır; ağıllı, tədbirli olmağı təlqin edir. Çəpişlər onları yemək istəyən («Çoxbilmiş çəpişlər») qurda deyirlər ki, qapının açarını itirmişik, çıx dama, buxarıdan düş evə, qapını aç, sonra ye. Qurd buxarıdan düşəndə ocaqda yanır. X.Əlibəyli uşaqlara demək istəyir ki, düşmən nə qədər güclü də olsa, onu aqlın gücü ilə məğlub etmək olar. Lakin «Ananın nəğməsi» nağılında «yaxşı düşünülməmiş tədbirlər heç bir fayda vermir» ideyası təlqin olunur. Tülkü toyuqların kələyini tez başa düşür və öz işini görür. Toyuqları yalnız ovçunun gülləsi xilas edir. Balaları bir-bir yoxa çıxdıqca kədərli

nəğmələr oxuyan anac, tülkü məhv edildikdən sonra sevincdən şən nəğmələr oxuyur:

Toyuqlarım gözəl-göyçək,

Hərəsi bir cürə çiçək.

Biri çil-çil, biri sarı,

İpək kimi qanadları,

Gəzin çöldə, gəzin düzdə,

Səpilmişdir önünüzdə.

Hər cürə də, toyuqlarım,

A mənim şən toyuqlarım.

X.Əlibəyli «Bir yaz səhəri» poemasında daha ciddi həyatı problemlərə toxunur. Müasir həyatımızı keçmişlə müqayisəli şəkildə əks etdirən şairə doğma vətənimizi yeniyetmələrə sevdirməyi, onları mübarizəyə hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, poemada Ayazın babasının dili ilə uşaqları çarizm dövründə yoxsulların acınacaqlı həyat şəraiti ilə tanış edir. X.Əlibəyli poemada sadə, aydın epizodlar seçərək keçmişdə fəhlələrin baraklarda ağır şəraitdə yaşamalarını, uşaqların məktəbə həsrət qaldıqlarını, sahibkarların soyğunçuluğunu, azadlıq fədailərinin Sibirə sürgün olunmasını nəql edir.

X.Əlibəylinin 1980-ci ildə çapdan çıxan «Əziz komissar» kitabı da balalara qiymətli sovgatdır; «Əziz komissar», «Günəş olaram mən də...», «Sabahın xeyir», «Gözəl yol» bölmələrindən ibarət bu şeirlər toplusunda yurdumuzun gözəlliyindən, zəngin təbiətindən, heyvanlar aləmindən, balaların təhsil və tərbiyəsindən bəhs olunur.

X.Əlibəyli sadə, aydın, təbii və canlı dildə yazmağı bacarır. İstər lirik və epik şeirlərində, istərsə də poemalarında səmimidir. Ona görə də, kiçik yaşlı oxucuların qəlbinə asanlıqla yol tapır.

Teymur Elçin (1924-1992)

Teymur Elçin ədəbiyyat aləminə ilk çağırı «Qar qız» (1955) əsəri ilə açmışdır. 1959-cu ildə «Qulaq asın, danışım» və «Bip-bip» kitabları çapdan çıxdıqdan sonra şair daha məhsuldar işləmişdir. 60-cı illərdə Teymur Elçin xalq bədii qaynaqlarından səmərəli, yaradıcılıqla istifadə edərək bir-birindən maraqlı şeirlər, nəğmələr, laylalar, fantastik poema və nağıllar yazmışdır. Bütün bunlar şairin «Qızılduz, Yaşar, Nur nənə» (1962), «Din-dan» (1964), «Bahar, adlar, uşaqlar» (1966), «Sözlər, nəğmələr, nağıllar, laylalar» (1969), «Laylalar» (1971), «Şəkarım, duzum» (1977), «Torağayın nəğməsi» (1979) kitablarında toplanmışdır.

Fikri sadə şəkildə ifadə etmək, yeni formalar tapmaq, uşaqların qəlinə, şüuruna təsir edə biləcək əsərlər yazmaq T.Elçini həmişə düşündürmüşdür. Şeirin vəznı, qafiyələrin oynaqlığı, sözün mənə siqlətinə tabe edilməsi, xüsusi ilə qələmə aldığı mövzunun inandırıcı, təbii səslənməsi onun yaradıcılığının başlıca keyfiyyətidir.

T.Elçinin yaradıcılığında şeirlər silsiləsi geniş yer tutur. «Analar və laylalar» şeirlər silsiləsi onun yaradıcılığı üçün daha səciyyəvidir. Şair bu şeirlərdə balaca oxucularına belə bir fikir aşılayır ki, hər anaya öz balası əzizdir. Ona görə də ana öz laylasında balasına ən nəcib insani keyfiyyətlər aşılayır. O, bəzən uzun gecələr yuxsuz qalıb körpə balasına həzin-həzin layla çalır.

T.Elçin turacın dili ilə təbiətin zərif məxluqlarına düşmənlərdən ehtiyatla qorunmağı, ayıq olmağı söyləməklə, körpə balaların diqqətini heyvanlar aləminə cəlb edir. Cənavarın yırtıcı, vəhşi xasiyyətini real boyalarla təsvir etməklə, şair, çöl heyvanları arasında təbii bir təzadın mövcud olduğunu kiçik yaşlı uşaqlara başa salmağa çalışır:

Yat mənim kiçik balam,

Tez böyü kiçik balam.

*Qulaqların, gözlərin,
Dişlərin iti olsun.
Qoyunun əti olsun
yediğin.
Kimi görsən parçala
Böyü canavar balam...*

Balacalar bu parçanı oxuyan kimi onlar canavarın qorxunc gözlərini, vəhşi simasını aydın təsəvvür edirlər:

«Anamın laylası» şeiri isə bütün laylaların nəticəsi kimi ümumiləşdirilir:

*Ceyran körpə ahuya
Laylasını oxuya.
Canavarın balası
Çoxdan gedib yuxuya.
Yat, ulduz balam,
Qorxusuz balam.*

«Telefon zəngləri» silsiləsi şeirlərində heyvanların fərdi əlamətlərini, xasiyyətlərini «Telefon söhbətləri» vasitəsilə öyrənirik.

T.Elçinin şeirlərində təbiət aləminə səyahət geniş yer tutur. İstər «Gəl bahar»da, istərsə də «Qış nəğməsi»ndə təbiət lövhələrinin əlvan gözəlliyi təsvir olunmuşdur. Uşaqlara təbiəti sevdirmək, onlara bu heyratəmiz gözəlliklərdən zövq almağı aşılamaq yolu ilə ətraf yaşıllığı qorumağın müqəddəs vətəndaşlıq borcu olması fikri təlqin olunur. Şair gül-çiçəyin bitməsi, hər tərəfə gözəllik və xoş ətir bəxş etməsi üçün baharın gəlməsini uşağın dili ilə belə yazır:

*Çətir-çətir
Güllər gətir,
Otaqlara
dolsun ətir.*

T.Elçin uşaqlar üçün müasir mövzuda poemalar da

yazmışdır. Onun «Bip-bip», «Qızılduz, Yaşar, Nur nənə» poemaları balacalar üçün yazılmış müasir fantastikanın qiymətli nümunələridir. Uşaqlarda maddi aləm, müasir elm və texnikanın inkişafı haqqında az da olsa ilk təsəvvür yaratmaq zəruridir. «Bip-bip» poeması məhz bu məqsədlə yazılmışdır. Şair burada uşaqların nəzərini siqnallara cəlb edir. Ayra-ayrı nəqliyyat vasitələri haqqında anlayış əldə edən uşaqlar səs siqnallarının vəzifəsi ilə də tanış olurlar. Burada şairin məqsədi təkcə nəqliyyat vasitələrini sadalamaq deyil, əsas ideyanı ifadə etmək üçün qabaqcadan zəmin hazırlamaqdır.

*Saat yatır, Bip-bip yatmır,
Nə paravoz, nə də maşın,
Yüyürməkdə ona çatmır.
Bip-bip uçur axşam-səhər,
Çatmaz ona təyyarələr.
Bəs o kimdir?
Bip-bip nədir?*

Məhz bundan sonra şair balaca oxucusunun diqqətini Yerin süni peykinə - Bip-bipə cəlb edir. Bip-bip öz söhbəti ilə özünü tanıdır. O, səma cisimləri haqqında romantik məlumatlarını verdikcə uşaqların hafizəsində səma zənginliyi özünə yer tapır. Şair Bip-bipin dili ilə öz fikrini belə ifadə edir:

*Sənə salam gətirmişəm.
Əziz baba, yer üzündən.
Mənim böyük Vətənimdən,
İnsanlardan və ...özümdən.*

Bip-bip özünü insan şüurunun məhsulu, qələbəsi kimi tədiq edir, Günəş isə onun qələbələrinə sevinir, ona heyrat edir.

T.Elçinin «Qızılduz, Yaşar və Nur nənə» poeması «Bip-bip» poemasının məzmunu ilə səsləşir. Lakin mövzunun işlənməsi, təsvir olunan səma cisimlərinin şəxsləndirilməsi və onların romantikasını uşaq təbiətinə uyğun boyay-

larla ifadə etmək əsərin bədii-estetik dəyərini və tərbiyəvi əhəmiyyətini daha da artırır.

Şairin «Qarğanın məktəbində», «Qar qız», «Billurənin nağılı», «Getdin gördün», «Dovşanın evi», «Üç qardaş, bir bacı», «Dovşan, Tülkü, Canavar» nağılları, şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən yaradıcılıqla istifadə yolu ilə yaranmışdır.

«Qarğanın məktəbində» adlı nağılda uşaqlarda ana dilinə, mahnı və nəğmələr vasitəsilə məhəbbət oymaq, xalqa, vətənə sdaqətlə xidmət etmək kimi xeyirxah ideyalar təbliğ olunur. Qarğa bütün quşları başına yığıb onlara dil öyrətmək istəyir. O, dimdiyini sərcəyə ilişdirir ki, «Qarr, qarr elə!» sərcə öz ana dilində «çik-çik» edir. Qarğa nə qədər çalışırsa, sərcəni «öz varlığından, xislətindən» döndərə bilmir, ona dilini yadırğada bilmir. Hirsənən qarğa sərcəni itələyir, təhqir edir. «Qovun bu yetimçəni!» – deyər qəzəblənir. Qarğadan dərslər almaq üçün bildirçinləri, dolaşaları, bülülləri gətirirlər.

Öz dilini dəyişə bilməyən, təbiətindən uzaqlaşmayan bildirçinin haqlı inadkarlığı qarğaya daha bərk təsir edir, qarğa öz ideyasını həyata keçirə bilmir, onun zorakılığı, mənasız canfəşanlılığı aşkar olur, hamıda ona qarşı dərin nifrət oyadır. Qarğanın istəyinə ancaq tutuquşu cavab verə bilər. Qarğa nə deyirsə, tutuquşu da onu eyni ilə təkrar edir. Bu, qarğanın xoşuna gəlir. Tutuquşunun yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü quşlar tərəfindən nifrətlə qarşılanır.

Göründüyü kimi, mənzum nağılda qoluzorluluq, müstəbidlik, ikiüzlülük və mütilik kəskin tənqid olunmuşdur.

T.Elçin dünya xalqlarının poetik sərvətindən də dilimizə tərcümələr etmişdir.

**İlyas Tapdıq
(1934)**

İlyas Tapdıq poetik yaradıcılığa 1952-ci ildən başlamışdır. Kənd mühiti, çoban həyatı, doğma yurdu təbii gözəlliyi onun şeirlərinin əsas mövzusu olmuşdur. Gənc şairin 50-ci illərdə nəşr olunan lirik və epik şeirlərdən ibarət «Kən-

dimizin çobanı» (1955), «Bulaq başında» (1958), «Xumara» (1960) kitabları bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu kitablara toplanmış şeirlərin bir qismi kiçik yaşlı uşaqların və məktəblilərin həyatını, məşğuliyyətini, marağını, təlim və tərbiyəsini əks etdirir.

İlyas Tapdıq 60-70-ci illərdə uşaq poeziyasına daha çox meyl göstərmiş, kitablarının əksəriyyətini uşaq aləminə həsr etmişdir: «Arxalı dağlar» (1962), «Çimnaz oynayır» (1967), «Təpələr» (1969), «Bir evim var» (1970), «Bir gülün qönçəsi» (1971), «Meşənin mahnısı» (1973), «Qızlar qağayılar» (1977), «Çiçəklərim» (1979) və b.

Uşaqlar üçün yazdığı «Meşənin mahnısı» şeirlər kitabına görə İlyas Tapdıq Respublika Lenin komsomolu mükafatına layiq görülmüşdür. «Çimnaz oynayır» kitabı 1977-ci ildə Moskvada rus dilində çap olunmuşdur. İ.Tapdıqın uşaq şeirləri türkmən, latış, ukrayna, gürcü, qırğız dillərində də çap olunmuşdur. O özü də Y.Raynis, R.Berns, L.Ukrainka, P.Brovka, E.Mejelaytis kimi görkəmli sənətkarların şeirlərini dilimizə çevirmişdir.

İ.Tapdıq lirik şairdir. Onun ürəyəyatan uşaq şeirlərinin başlıca mövzusu təbiət aləmidir.

Şair təbiətdə müşahidə elədiyi hadisələri sadəcə, vəsf etmir, onları sadələşdirib uşaq ruhuna uyğun qələmə alır, uşaqla təbiət hadisələri arasında bir yaxınlıq yaradır. «Bildirçin» şeirində şair uşaqla bildirçinin ünsiyyətindən bəhs edir:

Bildir uçub bağçanı

Meşə bildi Bildirçin.

Arzu baxıb çağırıdı:

«Çildir, çildir Bildirçin!».

Dedi: -Hamı quyruğun?

Mənə bildir, Bildirçin!

Bəlkə pişik qoparıb,

Necə ildir, Bildirçin?

Göründüyü kimi, şair burada bildirçinin xüsusiyyət-

lərini saymır, yalnız lövhə çəkir. Həmin lövhədə uşaqla quşun ülfəti ifadə olunur. Xalq poetikasından gələn daxili qəliyə isə şeirə oynaq, ahəngdarlıq verir. «Təpələr» şeiri bu cəhətdən daha səciyyəvidir, həm də bu kiçik şeir daxili bir süjetə malikdir.

*Nənin evində
gəbə var,
Gəbənin üstündə
dəvə var,
Dəvənin belində
təpə var,
Təpənin üstündə
nəvə var.
Dəvənin yumundan
toxumur gəbələr.
Gəbələr üstündən
boylanır dəvələr,
Dəvələr belində
dayanıb təpələr.
Təpələr üstündə
oynaşır nəvələr.*

El ədəbiyyatının yanıltmac şəklinə bənzəyən bu şeirin məzmunu ilə bir-birini əvəz edən oynaq təkrirləri daha möhkəm daxili vəhdətə malikdir.

İlyas Tapdıqın ahəngdar, tərəvətli şeirlərinin süjeti rəngarəngdir. Budur, şair balaca oxucularını «Dəmirağac»la tanış edir:

*Lerikdə meşəli yamac var,
Yamacda nə qədər ağac var.
Budağı hudağa sarmaşib,
Tutuşub, qaynayıb, qarışib.
Kökünü torpaqda göstəmək gəmiri,
Dişləri batmadı, dedi ki,
-Bu ağac, deyəsən, dəmiri.*

Şeirdən uşaq dəmirağacın keyfiyyətini, Azərbaycanın hansı rayonunda daha çox bitdiyini öyrənir. Bu, dəmirağac haqqında uşaqların hələlik ilk tanışlığıdır. Şairin dəmirağacın bərkliyini ifadə üçün seçdiyi bənzətmə uşaqlar üçün maraqlıdır, tam və aydın təsəvvür yaranır.

Şairin təbiət nəğmələrində uşaq hər dəfə ecəzkar aləmin yeni bir cəhəti ilə tanış olur.

İ. Tapdıq təbiətin nemətləri – meyvələri və bitkiləri haqqında şeirlərində kiçikyaşlı uşaqlara ilk ensiklopedik məlumat verir. O, «Əncir», «İsti qumda» şeirlərində öz poetik üslubuna sadıq qalaraq konkret təsviretmə və mükəllimə yolu ilə yadda qalan şeirlər yaratmışdır.

Körükə yanan ocaq indiki nəhəng zavodlardakı peçlərin ibtidai nümunəsini xatırladır. O, dağ kəndlərində bu gün də işə yarayır, öz vəzifəsini görür. Uşağın körük və onun vəzifəsi haqqında aydın təsəvvürü olmasa, böyük zavodlar haqqında adi təsəvvürü belə olmaz. Şair «Dəmir od əmir» şeirində körüyün işini elə təbii, real cizgilərlə təsvir edir ki, onu görməyən də müəyyən təsəvvürə malik ola bilər. Bu səhnədə körük açılıb sıxıldıqca alovun püskürməsi, dəmirin pul kimi qızarması, çəkcə-zindanın ahəngdar səsi oxucuda unudulmaz təəssürat yaradır.

İlyas Tapdıqın «Meşənin mahnısı» poemasında da insanla təbiətin ülfətindən danışılır. Əsərlə tanış olan hər bir oxucunun qəlbində poemanın qəhrəmanı meşəbəyi – Salmanın kişiyyə hüsn-rəğbət oyanır. Meşəbəyi yalnız ağacları gözləməklə vəzifəsini bitmiş hesab eləmir. O, məsum heyvanların da, quşların da qayğısını çəkir. Şair meşəbəyinin surətini təbii və canlı yaratmağa, onu uşaqlara sevdirməyə çalışır. Budur, arılar, bəcəklər yuvasına çəkilir, çəmənlər titrəşir, çiçəklər əyilir, meşənin üstündə buludlar qaynaşır, damcılar bir-birilə bəhsə girişir, çiskin yağışın yaratdığı göy qurşağı dağların döşünə uzanır; dovşanlar, cüyürlər – hərəsi özünə bir sığınacaq axtarır. Yağışın dalınca dolu başlayır. Doludan təntiyən körpə cüyür özünü komaya salır. Qoca

onu ürkütməsin deyə künca çəkilib nəfəsini dərmədən təbiətin bu məsum körpəsini düşünür:

*Bunları təbiət necə gözəl yaradıb!
Amma heyif ki, çöllərə atıb.
Çöldə doğulub, çöldə yaşarlar,
Bizim dağlara çox yaraşarlar.*

İldırımın çaxmasından cüyür özünü qocanın lap yanına atır. Qoca onu tutub bağlayır, sonra meşəyə gedir. Yuvası uçub qanadı sınmış qartal da komasına gətirir, qanadına məlhəm qoyub sarıyır, cüyürü, qartalı yavaş-yavaş yeməyə-icməyə alışıdır. İndi təbiətin qasqabağı açılmışdır, günəşin qızıl saçları meşənin dərinliyini şəfəqləndirir. Qartal sağalıb yenə üfüqlərə qalxır. Cüyürü isə meşəbəyi ovçulardan qorxub buraxmır.

Poemada meşəbəyi qayğıkeş, mehriban, fədakar insan, xalqın ona etibar etdiyi sahənin əsl gözətçisi kimi təsvir olunur. Meşəbəyi torpaqdan yenica baş qaldıran çəmənlər, ağacın, heyvanatın dərdinə qalır. Bəzən yağış yağanda meşəbəyi sevinir. Bilir ki, yağışdan sonra ağaclar tərəvəzlənəcək, otların, çiçəklərin rəngi durulacaq. Amma dolu düşəndə meşəbəyinin də qasqabağı tutulur, çöldəki məsum heyvanların, quşların, cavan ağacların dərdini çəkir. Dolu kəsən kimi meşənin dərinliyinə girib hər şeyi yoxlayır. Öz əli ilə nov qurduğu bulağa baxır, selin dağıtdığı yerləri sahmana salır.

Meşəbəyi meşədə bir nəfərlə rastlaşır, tanış olur, öyrənir ki, o, ağ saçlı, qartal baxışlı Səməd Vurğundur. Qonağın da ailəsi meşə kənarında göy talada istirahət edir. Onlar dostlaşır tez-tez görüşürlər. Səməd Vurğun təbiət vurğunu idi. O, üfüqdə qartalı, meşədə cüyürü çox sevərdi. Şair cüyürü açıb təbiətin qoynuna buraxır. Ancaq o müqəddəs insanın isti nəfəsi, təbiətə olan ülfəti cüyürü yenə bu komaya qaytarır. Cüyür komadan ayrılmaq istəmir.

Şair şəhərə köçsə də, cüyür ülfətini pozmayıb bu yerlə-

rə yenə baş çəkir. Meşəbəyi cüyürü Bakıya, şairin evinə göndərir. Vurğun cüyürü Şüvəlandakı bağında saxlayır.

Poemada təsvir olunan təbiət hadisələri, ildırım, şimşəkli anlar da, günəşli sakit günlər də uşaq təxəyyülünə məxsus cizgilərlə verilir.

İlyas Tapdıq uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirir, yeni-yeni əsərlər yazıb-yaradır. Onun öz poetik yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına geniş yer verməsi təqdirəlayiqdir.

Məstən Günər (Əliyev) (1935)

İlk kitabları gənc şairi oxuculara tez tanıtdı: «Qartal» (1961), «İlk görüş» (1963), «Çəmənlər» (1965), «Nərgizim» (1969), «Addımlar, addımlar» (1971), «Nəğməli qovaq» (1974), «Obalardan əsən yellər» (1977). Bu kitablarda toplanan şeirlərin böyük qismi uşaqlara həsr olunmuşdur. Məstən Günər «Ovçu İbişin macəraları» silsilə şeirləri bütövlükdə Moskvada rus dilində kütləvi tirajla buraxılmışdır.

M. Günərin uşaq şeirləri şifahi xalq ədəbiyyatının bədii fikir qaynaqlarından bəhrələndiyi üçün təsirli, koloritli və məzmunludur. Zəngin mündəricəli bu poeziyada ayrı-ayrı mövzuların müxtəlif şəkildə ifadəsi şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şair hər silsiləyə daxil olan şeirlərin ümumi məzmunlarına münasib poetik sərlövələr seçmişdir: «Bir söz səndən, bir söz məndən», «Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək», «Daşlı-daşlı sözlər», «Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları»... Hər bir silsiləyə daxil olan şeirlər mövzu yaxınlığı, fikir ardıcılığı, ahəngdarlığı ilə bir-birini tamamlayır. Eyni zamanda, bir silsilədə olan şeirlər o birindən istər mövzu, istərsə onun işlənməsi baxımından seçilir.

«Bir söz səndən, bir söz məndən» şeirində şair daha çox mükəllimlərdən, qarşılıqlı sual-cavablardan istifadə etmişdir. Bu yolla da o, təsvir və təənnümdən çəkinmiş, obrazların hərə-

kət və davranışları ilə «səhnəciklər» yaratmışdır:

- *Kollarda qarağat qalıb.*
- *Dəymə, dəymə.*
- *Yaydan qısa sovqat qalıb?*
- *Dəymə, dəymə.*
- *Tənəkdə bir-iki salxım...*
- *Dəymə, dəymə.*
- *Gəlsənə dadına baxım,*
- *Dəymə, dəymə.*
- *Hə, bildim, bunları qış...*
- *Dəymə, dəymə.*
- *Bəlkə quşlara saxlamış?*
- *Dəymə, dəymə.*

Burada şair nə şəraiti, nə ilin hansı fəslə olduğunu, nə də uşaqların meyvələrin sovuşduğu yerə səyahətini təsvir edir. Bu mənzərələr dialoqların arxasında gizlənmişdir. Sürətlərin söhbətindən və birçə «qış...» gəlməsi ilə «dəymə, dəymə» ifadəsinin mənası bizə aydın olur. Digər tərəfdən, «dəymə, dəymə» təkririnin müqabil tərəfindən ardıcıl təkrarlanması «tapşırığı» möhkəmlətməklə, həm də uşaqlara məxsus şeirə oynaqlıq, axıcılıq gətirir.

Klassik ədəbiyyatımızın gözəl nümunələrinin məzmununda nəsihətçilik, didaktik təbiiyə əsas yer tutmuşdur. Müxtəlif dövrün tələbindən doğan, şəraitlə bağlı bu ənənə yaşayır. Bir həqiqət var ki, nəsihətçilik, didaktik təbiiyə bədii don geymədikdə təbiiliyini itirir, quru nəsihətin təsiri qalmır. Sözüün bədii ifadəsi, xüsusən bənzətmələr, təşbihlər və digər qanadlı sözlər əsərin canıdır. Məstan Günərin «Ağ çay», «Ay can», «Aşıq, nə aşıq», «Tərs», «Tağlar», «Armud payı», «Arx», «Suallar, suallara cavablar» şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şair həmin şeirlərində də «Biri səndən, biri məndən» mükəlliməsinə sadıq qalaraq surətlərin danışılarında kiçik yaşlı uşaqların dili ilə fikirlərini ifadə edir:

...*Ordan axır dağ çayı,*
Gəl göstərim Ağ çayı.
Bir südüna bax qarın,
Maralı var dağların.
Dağda maral sağılar,
Südü çaya yığılar...

«Maralın sağılıb südünün dağ çayına yığılması fikri», ehtimal ki, qeyri-təbii görünür. Lakin xəyalpərvər uşağın belə mübaligəli, uydurma sözlər söyləməsi təbii səslənir, sanki qəbahət sayılmır. Məstan Günər eyni mövzuda yazdığı ikinci şeirində («Çay») fantaziyanın əlvan boyalarından istifadə etməklə kiçik qəhrəmanını çayın axarı ilə gəzdirir. Onu Muğan düzlərindən keçirir, nəğməyə qulaq asdırır, ləpələrdə oynayır. Dənizə çatdıqda çay yoxa çıxır. Göründüyü kimi, eyni mövzu bir-birinə bənzəməyən müxtəlif məzmununda və formada işlənmişdir.

Kiçik yaşlı uşaqları təbiət sirlərindən xəbərdar etmək onların dünyagörüşünü genişləndirmək, hazırcavab öyrətmək üçün Məstan Günər tapmaca, sual-cavab və s. şeir formasından məharətlə istifadə edir. Onun bu səpkili şeirlərində böyüklerin suallarına uşaqlar cavab axtardığı kimi, uşaqlar da böyüklərə düşündürücü suallar verirlər. Əlbəttə, uşağın verdiyi suallar sadə və təbiidir. Diqqəti cəlb edən cəhət atanın cavabıdır. Bu cavab uşağı həm qane etməli, həm də şeirin axıcılığına, bədii siqlətinə xələl gətirməməlidir. Budur, uşağın sualı:

- *Ata, sən bizə*
Damş bir görək,
Qışda üzümür
Göldə qaz, ördək?

Atanın cavabı ikicə kəlmədən ibarətdir.

- *Tükünə baxır.*

İkinci sual qar altı qalan turplara aiddir. Ata eyni ahənglə «Ləkinə baxır» - deyər cavab verir. Söhbət heyvanlardan getdikdə «Kürkünə baxır», toxumdan getdikdə «Əkinə baxır» və beləcə də uşağın sualları və atanın dinamik cavabı davam edir. Gördüyünüz kimi, atanın cavabı çox yerinə düşür. Şeirin ahəngi də pozulmur. Bu yolla da uşaqlar təbiətin qanunauyğunluğundan xəbər tuturlar.

«Qarlı budaq» silsiləsinə daxil edilən qış haqqında şeirlərdə də şairin canlandığı bədii lövhələr öz təbii, canlı təsviri ilə seçilir:

*Qış gələndə yarpaqlar,
Çökəklərə doldular.
Yüyüdürlər uşaqlar,
Ətəklərə doldular.
Gizləndilər arılar,
Pətəklərə doldular.
Üsüdürlər çağalar,
Baləklərə doldular.*

Məstan Günər «Qar istəyir», «Şaxta hanı», «Qar qız gəlsin», «Belə qarşıla», «Ördəklərin ləyanı», «Nağara» şeirlərində də yığcamlığa, uşaq təxəyyülünə məxsus fikrin bütövlüyünə sadıq qalmışdır.

«Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək». Bu silsilə şeirlərində şair yeddi çiçəkdən söhbət açır. Hər çiçəyin özünə məxsus sadə bənzətmələr tapır, onları bütün ətri ilə uşaqlara duydu-
ra bilir. Bu qəbil şeirlər həm çiçəkləri uşaqlara tanıdır, həm də təbiətin gözəlliklərini uşaqlara sevdilir.

«Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları»ndakı İbiş bugünkü uşaq ədəbiyyatında fərdi davranışı, bəmərə xasiyyəti ilə seçilən yeni bir uşaq surətidir. Şair əvvəlcə oxucuya onun zahiri görkəmini təqdim edir:

*Sarmaşıqdan
Toxunubdur köynəyi.
Bicilibdir cəməndən*

*Üstü güllü pencəyi.
Bir leyləyin
Yuvasıdır papağı.
Kəməridir
İbişin göy qurşağı.*

İbişin hərəkətləri, gördüyü işlər, ovçuluğu, qərribə söhbətləri əvvəlcə adi və təbii görünür, ona görə də oxucu hadisələri aludəçiliklə izləyir, söhbət get-gedə qeyri-adi, fantastik şəkil alır. Nəhayət, bütün bunların gop olduğunu yəqin edir.

İbişin macəralarının daha maraqlı və cəzbedici təsviri üçün şair fikrin və hissin imkanlarına geniş meydan verir, hadisələrin təfərrüatında əlvan boyalardan yerli-yerində istifadə edir.

M.Əliyev uşaqlar üçün mənzum nağıllar və poemalar da yazmışdır. Şairin bu epik və lirik mənzum əsərlərində həm kiçikyaşlı məktəblilərin səviyyəsi, həm də balacaların zövqü nəzərə alınmaqla yanaşı, hadisələrə münasibət, bədii təsvir üsulu yeni və cəzbedicidir.

«Ağacda leylək» və «Sel» poemaları real həyat hadisələri, uşaq düşüncələri əsasında yazılmışdır. Gölün ortasında ağacın başında qalan leylək balalarının taleyi uşaqları ciddi təşvişə saldığı kimi, «Nazir əmi»ni də düşünməyə, yollar axtarmağa vadar edir. Şair diqqətimizi çox incə bir mətləbə - humanizmə, insanpərvərliyə, həyat eşqinə, bala məhəbbətinə yönəldir. Nazir uşaqların tələbinə cavab verərkən deyir:

*Yoldaşlar, heç də söhbət
Beş-üç leyləkdə deyil.
Unudulur o şey ki,
Kökü ürəkdə deyil.
Yuvadakı balalar,
İşdi, göz görə-görə,
Boğulsa, bəs körpələr
Nə deyər böyüklərə?*

Bu fikir poemanın əsas mayasını, məzmununu təşkil edir. Buna görə də Nazir də, onun əməkdaşları da, gələcək inşaatçıları da uşaqların məramına qail olur, leylək balalarını xilas edirlər.

«Ağacda leylək» poemasında leylək balalarının taleyi, «Sel» poemasında çayda çimən uşaqların, hətta sahil kəndlərində yaşayan insanların taleyi və bunun bədii həlli şairin əsas məqsədi olmuşdur. Leylək balalarının xilas olunmasında uşaqlar Nazirə zəng vurub gölün açılmasını tələb edirlər. Selin gəlməsi xəbərini eşidən telefonçu isə çevikliklə atı minib çayda çimən uşaqlara, sonra da sahil boyu bütün aralıqlarına xəbər verir. Şübhəsiz, hadisələrin sel kimi coşğun axını və surətlərin fəallığı uşaqlarda da cəsarət və inam, fəal hərəkət və nikbin əhvali-ruhiyyə tərbiyə edir.

«Lovğa Murtaz» poemasında isə lovğalığın həyatda acı nəticələrindən danışılır. Şair inandırıcı təsvir edir ki, lovğa təbiətli uşaqlar həyatı zəmindən uzaqlaşdıqca təklənir, fənalıq baş verir. Murtazın düşdüyü gülünc vəziyyət və şairin tələq etdiyi məqsəd bundan ibarətdir. Bununla belə, şair uşaqların nikbin təbiətinin xilafına getmir, Murtaza yaxşı bir dərs verdikdən sonra uşaqlara qaytarır.

«Çoxbilmiş keçi» və «Dəcəl dələ, qorxaq dovşan və qorxmaz küçük» nağıl-təmsilləri də maraqlı, oxunaqlı işlənməmişdir. Nağıllarımızda keçi, dələ, dovşan, küçük haqqında dönmə-dönə bəhs olunması şairin imkanlarını məhdudlaşdırmamış, əksinə, bu surətlərə yeni don geydirmiş, yeni keyfiyyətlər əşiləmişdir. Odur ki, «Şəngül, Məngül, Şüngül» xalq nağıllarındakı ana keçiyə nisbətən burada təsvir olunan keçi daha tədbirli və çoxbilmişdir. Ən çətin anlarda çıxış yolu tapa bilir. O, canavarı, ayını, çaqqalı da aldadıb gedərgəlməz səfərlərə göndərir. Belə hünər palazqulaq küçükdə də vardır. O da balaca olmasına baxmayaraq, özündən böyüklərə meydan oxumağı bacarır. Bununla belə, ehtiyatlıdır. Rəqiblə görüşməzdən əvvəl bir tədbir düşünür, ehtiyatla hərəkət edir. Buna görə də döyüşdən qalib çıxır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında öz dəst-xətti, üslubu ilə seçilən Məstan Günərin poeziyası get-gedə püxtələşir. Heç təsadüfi deyildir ki, şairin «Nəğməli qovaq» şeirlər kitabı Respublika Lenin komsomolu mükafatına layiq görülmüş, «Çalğıçı quşlar» kitabına və «Ovçu İbişin macəraları» silsiləsinə görə isə ona Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adı verilmişdir. Məstan Günər uşaq ədəbiyyatını öz əlvan poetik inciləri ilə zənginləşdirir.

Tofiq Mahmud
(1930-1997)

Şair ədəbi aləmdə «Yola çıxıram» (1959) adlı ilk kitabı ilə tanınmışdır. Bu kitabdakı şeirlər onun ədəbiyyata böyük inam və həvəslə gəldiyindən xəbər verirdi. O zaman «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin xüsusi müxbiri olan Tofiq Mahmud tez-tez rayonlara, kəndlərə ezamiyyətə gedir, məktəb həyatı ilə maraqlanırdı. Bu illərdə ona uşaq ədəbiyyatına ciddi meyl oyandı. O, uşaqlar üçün təzə əsərlər yaratmağa başladı. Beləliklə, «Utancaq oğlan» və «Dibçək» adlı ilk uşaq kitabçaları meydana çıxdı. 1961-ci ildən sonra «Göyərçin» jurnalı redaksiyasında işləyən T.Mahmud uşaq ədəbiyyatı ilə daha ardıcıl məşğul olmağa başladı.

Onun uşaqlar üçün yazdığı ilk iri həcmli əsəri «Alpinistlər» poemasıdır. Pioner və məktəblilərin həyatından bəhs edən həmin əsərdə şair uşaqların alpinist olmaq cəhdini, eyni zamanda doğma Azərbaycan torpağına məhəbbətini qələmə almışdır. Əsərdə dağların zirvəsinə qalxan, təbiəti, tarixi abidələri öyrənən uşaqların əhvali-ruhiyyəsini canlandıрмаğa çalışmışdır. Poemada başı ağ örpəkli dağın gözəllikləri ilhamla tərənnüm olunmuşdur.

T.Mahmud doğma Azərbaycanı gəzməyi çox sevir. Abşeron onun ən çox sevdiyi yerlərdən biridir. «Süsən gözür Abşeronu» adlı poeması məhz elə bu torpağa, onun gözəl

liklərinə həsr olunmuşdur.

Süsən adlı balaca bir qız elektrik qatarında Abşeronla görüşür, hər yerdə qeyri-adi gözəlliklərlə üzləşir. Dəniz sahilindəki qayalar, tut ağacı, üzüm bağları, əncir ağacı, gül-çiçək və sair öz bədii əksini tapmışdır. Poemada doğma təbiətin gözəlliklərini görən və duyan insanın ictimai, fərdi hissləri əksini tapmışdır. Şair bu poema ilə kifayətlənmədi, Abşeron haqqında ikinci poemasını yazdı: «Süsən, Toplan və şəhərli məşin». Həmin poemada yenə də Abşeron torpağı, onun zəngin təbiəti, Neft daşları təsvir olunmuşdur. Tofiq Mahmud Abşeronu ayrı-ayrı şeirlərində də tərənnüm etmişdir.

Şair Azərbaycanın gözəl guşələrini də gəzmiş, silsilə şeirlər, poemalar yazmışdır. «İstisu lövhələri» silsiləsindən olan şeirlər yığcam və mənalıdır. Bu şeirləri oxuduqca göz önündə İstisu mənzərələri, lövhələri canlanır. Balaca qəsəbə, bu qəsəbənin qeyri-adi təbiəti, şimşəyi dumanı, yolları, çayı və s. şeirdə əlvan boyalarla tərənnüm olunur. Altıağac, Kəlbəcər, Laçın, Lənkəran, Lerik və digər yerlərin təbiəti şairin palitrasında canlı, gözəl və təsirlidir.

Azərbaycanın misilsiz təbii gözəlliyi ilə yanaşı, onun tarixi keçmişi də şairi düşündürür. O, xalqın qəhrəmanlıq tarixindən ibrətamiz hadisələri seçib qələmə alır, uşaqlara mərdlik, hünər, vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Tofiq Mahmudun «Bu torpağı tanı sən» silsiləsindən olan şeirləri xüsusilə maraqlıdır. Bu şeirlərdə Babək, Cavanşir, Tomris kimi qəhrəmanlardan söhbət açılır, qədim tarixi abidələrimiz tərənnüm olunur, xalqımızın keçmişi və bu günü haqqında geniş təsəvvür yaradılır. Bu mənada Qazi bəyin arvadı haqqındakı şeir təsirlidir. Bu şeirdə sərkərdə ərinin öldüyünü görən igid və qorxmaz qadının onun əvəzinə döyüşə atılması, qələbə qazanması, Təbriz camaatının isə qalibi gül-çiçəklə qarşılması təsvir olunur. Əlbəttə, əsgərlər bu sərkərdənin qadın olduğunu biləndə heyrlənirlər.

Azərbaycan təbiətinə məhəbbət, gözəlliyi, xalq sərvəti göz bəbəyi kimi qorumaq hissi Tofiq Mahmud yaradı-

cılığında başlıca yer tutur. «Şəhərli məşəbəyi» poemasında şair fədakar bir məşəbəyi surətini yaratmışdır.

Bu məşəbəyi təbiət, gözəllik aşiq olmaqla yanaşı, fədakar və qorxmazdır. O, gözəllik yolunda ölümə getməyə hazırır.

Poemada maraqlı əhvalatlar, hadisələrlə yanaşı, gözəl təbiət təsvirləri də vardır.

«Kəpənək gözəlliyi» poeması da bir kəpənəyə, onun qeyri-adi gözəlliklərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. Bu kəpənək qarğadan qorxub qaçır, gözəl təbiətin qucağında gül-çiçəklərin arasında gizlənir, hər iki poema şairin yaradıcılığında müvəffəqiyyətli ədəbi hadisə sayıla bilər.

Tofiq Mahmudun uşaqlar üçün yazdığı hekayələr, nəğillər və əfsanələr onun «Dalgalar» adlı kitabında toplanmışdır. Bu əsərlərdə təbiətin gözəllikləri, qəhrəmanlıq motivləri, xeyirxahlıq, təmiz yoldaşlıq münasibətləri qələmə alınmışdır. «İgid təyyarəçinin qardaşı», «Maşinist», «Adada hadisə», «İgid çapar» kimi hekayə və əfsanələr də bu cəhətdən maraqlıdır.

Tofiq Mahmud orta məktəbin yuxarı sinif şagirdlərinin həyatından bəhs edən «Yerə dağılan muncuqlar» adlı bir povest də yazmışdır. Bu povestdə gənclərin sevgisi, əhval-ruhiyyəsi, şən və mənalı günləri təsvir olunmuşdur. Povestdə Şahizə müəllimin və digər müəllimlərin surətləri vardır.

Tofiq Mahmudun «Məşədə səs», «Qızımın sualları», «Kəpənək gözəlliyi» adlı kitablarında toplanan şeirlər, poemalar kiçik yaşlı oxucular arasında geniş yayılmışdır. Əsərləri Moskvada «Murzilka», «Veseliye kartinki», «Pioner» jurnallarında çap olunmuşdur. Eyni zamanda bir sıra xalqların dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Tofiq Mahmud A.Barto, V.Berestov, Y.Akim, İ.Tokmakova və başqa sənətkarların şeirlərini dilimizə çevirməklə uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Məmməd Aslan
(1939)

Məmməd Aslan uşaq poeziyasına 70-ci illərdə gəlmişdir; onun ilk addımları çox səmərəli və bəhrəli olmuşdur. Qısa müddətdə uşaqlar üçün «Dağ ürəyi» (1970), «Böyürtkən – böyrü tikan» (1972), «Səhəri kim açır» (1975), «Dəvələr niyə göyşüyür» (1980), «Durnalar lələk salır» şeir toplularını çap etdirmişdir. O, «Göyərçin», «Azərbaycan pioneri», «Pioner», «Ulduz», «Azərbaycan gəncləri» kimi uşaq və gənclər mətbuatında, eləcə də respublikanın dövrü mətbuatında ardıcıl çıxış edir, şeir, nəğmə, nağıl, poema və hekayələrini çap etdirir.

Məmməd Aslan Azərbaycan şifahi uşaq poeziyasına çox tez-tez diqqət yetirir, xalq arasında bu gün unudulmaqda olan, təktəkl misraları qalan poetik irsi sözün əsl mənasında bərpa etməyə, eldən itənə elə qaytarmağa can atır. Şair xalq arasında dildə-ağızda gəzən:

*Durna kimi süzməyi var
Nazlı balam şuxlucadır-*

beytlərini götürüb poetik misralarla davam etdirmişdir:

*Yanaqları şəfəq saçır,
Aynadan işıqlıdır.
Nəğmə deyən şirin dili
Bala bulayıqlıdır.
Mənim balam tək yaranıb,
Güldən yaraşıqlıdır.*

Məmməd Aslanın «Quzunu harda sularsan?», «Biz ovçuyuq», «Bir qom bənövşə», «Ditdili mindim çay keçdim», «Tənha qurbağa» və digər şeirlərində də şairin xidməti köhnə nəğmələrə təzə ruh verməkdən ibarət olmuşdur. Bu qəbildən olan şeirlərində şairin poetik dili yığcam, kövrək və şirəlidir; mükəllimlər uşaq marağını uşaq danışığı dilində

qurulduğundan yadda qalımlıdır. Məmməd Aslanın uşaq şeirlərində folklor qaynaqlarından bəhrələnmə yolları maraqlıdır. Şair el ədəbiyyatının məlum havası üstündə köklənib öz uşaq nəğməsini ötür. Belə şeirlərdə ilk baxışda folklorlardan istifadənin izini belə tapmaq çətindir. «Xatirənin bəhanəsi» süjetli şeiri bu cəhətdən xarakterikdir. Balaca Xatirə kosmosa uçmaq istəyir. Ata adı qazanı təkləyir, ona qanad taxır, pər qoyur, qurğunu işlədəcək hava borusu düzəldir. Qazan uğuldayıb kosmosa qalxmaq istəyəndə qız bəhanə gətirir: əvvəl kuklasız kosmosa uçmaq istəmir, o biri dəfə Oqtaysız... anasız və s. Nəticədə qorxaq Xatirə kosmosa uça bilmir. Bu şeirin istər şəkli, istərsə də intonasiası oxucuya şifahi xalq şeirini xatırladır:

*Qızım, qızım, qız ana!
Qızım girdi qazana.
Qazanı təklədim,
Qanad taxdım, pərlədim.
Hava verdim pər üçün.
Yol açdım təkər üçün.
Uğuldadı qazança,
İstədi qazan uça.
Elə bu vaxt Xatirə
Qışqırdı birdən-birə:
-Kuklalarım olmasa,
Mən uçmam kosmosa...*

Folklorlardan belə həssaslıqla və yaradıcılıqla bəhrələnmə bədii əsəri oxucuya gözləndiyindən də tez doğmalaşdırır. Məmməd Aslanın «Böyürtkən – böyrü tikan», «Bələdçinin kələyi», «Qəribə bığlar», «Nehrəm, çalxan», «Nənəm xalça toxuyur», «Hazırcavab», «Alma ağacı» şeirləri sanki müəllif dilindən yox, xalqın öz dilindən söylənib.

*Bir ağac çiçəklədi,
Babam dedi:
-Almadı.*

*Üzə güldü budaqlar
Vaxtsız çiçək salmadı.
Əzizlədik, gözlədik,
Heç kəs onu yolmadı.
Yetişdi meyvələri,
Payladı bir-bir bizə,
Bıy, özünə qalmadı!*

Burada söyləyiş tərzı də, fikrı ifadə etmək vasitələri də, yığcam süjetli zəncirləmə də, bədii ümumiləşdirmədəki göz-
lənilməz sonluq da xalq şeirinin ritmlərini xatırladır.

Texniki inqılab əsrində bu günün əşyalarını nağıllar-
dan, laylalarından süzülüb gələn canlı, obrazlı xalq dili ilə ba-
lalarımıza çatdırmaq elə mövzunu doğmalaşdırmaq vasitə-
sidir. Qupquru qəzet dili ilə yazılan əsərlər uşağın təxəyyü-
lünə qanad verməz, dilində yeni sözlər göyərtməz. Məmməd
Aslanın bir sıra lirik şeirləri sanki məzmundan daha çox
uşağa dil öyrətmək məqsədi güdür:

*Bu hana ağacıdı,
Bu, əriş-argacıdı,
O, gördüyün kirkitdi.
İlmələri bərkitdi,
O da gombul həvədi,
Dişlər, sanki dəvədi...*

Folklorə bağlılıq şairin misralarına çeviklik, ötkəmlik
vermiş, uşaq şeirlərinin dili üçün xarakterik incə yumor, di-
lavərlik gətirmişdir:

*-Səftər, durma gecədi,
Başda papaq keçədi.
Səndən bir söz soruşum:
Göydə ulduz neçədi?
-Hər nə desən, qanaram,
İnanmasan, qınaram.
Sən göyə nərdivan qur,
Mən də çıxıb sanaram!*

Məmməd Aslanın uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin əksə-
riyyəti miniatür biçimlidir, çoxunda misraların sayı 4 – 10-
dan artıq deyil. Bu məziyyə tətləbi uzatmadan çatdırmağa,
boyaları əlvənlaşdırmağa imkan vermiş, bütövlük, tamlıq
yaratmışdır:

*-Böyürtkan böyürtikandı
-Niyə böyrü tikandı?
Tikansız olsa ağər,
Quşlar qonub danışar:
Nübar qalmaz bir dənə,
Nə babaya, nə sənə.*

Məmməd Aslan, ümumiyyətlə, təbiət şairidir. O, meşə
ilə də, dağ-daş ilə də, sehirli, pıçıltılı çeşmələrlə də yaxın dos-
tu kimi danışır. Təbiəti uşağa göstərə bilmək arzusu şairin
qəlbində kövrək hisslərin baş qaldırmasına səbəb olur.
Məmməd Aslan uşağın nəzərini təbii gözəlliyə, onu əhatə
edən mühitə cəlb etməklə ona təbiəti, vətən torpağını sevdir-
məyə çalışır:

*Yenə bahar yetişdi,
Gül bağladı çəmənlər.
Yamacların üzünə
Tül bağladı çəmənlər.*

Yaxud:

*Haçandı görmürəm, lap yuxalmışam,
Nərgiz, nə kefdəsən? Süsən, xoş gördük!
Səni çəmənlə boyu xəbər almışam,
Mənim incigülüm, sənə, xoş gördük!*

Məmməd Aslanın uşaqlar üçün qələmə aldığı «Dəvələr
niyə gövşəyir», «Səhəri kim açır», «Qoca müəllim», «Qor-
xulu səfər» adlı poemalarında da ən çox təsvir olunan və
öyülən təbiətdir. Bu əsərlərdə təbiət öz şəfalı ab-havası,
ecazkar gözəlliyi ilə qarşımızda dayanır. Şair kiçik oxucula-
rın mənəvi-estetik tərbiyəsi üçün ibrətli hadisələri təbiətdən

seçib qələmə alır.

Məmməd Aslan uşaq nəsrı sahəsində də fəaliyyət göstərir. «Durnalar lələk salır» adlı kitabında toplanmış əfsanələr, sənədli hekayələr uşaq dünyasını öyrənməyə kömək edir. Bu əsərlərdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, insani hisslər təqdir olunur. Eyni zamanda nankorluq, acgözlük, tamahkarlıq, riyakarlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir. Məmməd Aslanın şeirlərinin dili poetikdir, ona görə də maraqla oxunur, yeniyetmələrin qəlbinə asanlıqla yol tapır.

Zahid Xəlil (1942)

İlk kitabı «Uçan çıraqlar» (1969) adlanır. Kiçik şeirlər və nağıllardan ibarət olan bu kitab ədəbiyyatımıza maraqlı bir uşaq şairinin gəldiyindən xəbər verirdi. Gənc müəllif ənənəvi nəsihət poeziyasından ustalıqla imtina edərək, uşağa əhvalatın özünü göstərir, nəticə çıxarmağı isə onların ixtiyarına verir:

*İmran mətbəxə qaçdı,
Qabın ağzını açdı,
Mürəbbəni yedi o.
Ammə gəlib yavaşca
Anasına dedi o:
-Quyuğunı buladı,
Pişik gəlib yaladı,
Anası baxdı ona,
İnanmadı sözünə,
Mürəbbənin şirəsi
Bulaşmışdı üzünə.*

«Uçan çıraqlar» tezliklə uşaqlar arasında yayıldı. «Gənclik» nəşriyyatı həmin topluya daxil olan «Qarışqalar» şeirini ayrıca kitab şəklində (1971) Azərbaycan, fars və ərəb

əlifbası ilə buraxdı. İlk müvəffəqiyyətlərdən ruhlanan şair bir il sonra «Mən rəngləri tanıyıram» (1972) kitabını çap etdirdi. Bu kitab qələmi püxtələşmiş şairin maraqlı axtarışlarının nəticəsi kimi oxucuların rəğbətini qazandı. İlk vaxtlar:

*Bizim bağçamıza bir çəmən düşüb,
Sürüşüb baharın çiynindən düşüb*

kimi daha çox lirik planda yazılan təbiət poeziyası bu kitabda konkret lövhələr şəklində meydana çıxdı. Yeni kitabında şair ayrı-ayrı quşların bəcəklərin xasiyyətini, xarici görkəmlərini, yaşayış tərzlərini poetik bir dillə oxucusuna çatdırır. Məsələn, «Şanapipik» şeirində ümumi məsələlərdən deyil, bu quşun konkret xarici görünüşündən söhbət açır:

*Dimdiyi var iynə kimi!
Gözləri var düymə kimi!
Ayaqları bapbalaca,
Qonar hərdən bir ağaca,
Nəğmə deyər:
-Bup-bup, bup-bup,
Məşəməzdə nə var, nə yox?*

İlk şeirlərindəki ənənələri davam etdirən şair bu kitabda daha maraqlı əsərlər yaradır. «Öküzlər» şeirində «qanmaz», «vəhşi» mənasında işlənən «öküz» sözünü uşağa belə başa salır:

*İki öküz dalaşdı.
Əyri-üyrü buynuzlar
Bir-birinə dolaşdı.
Yaman qızdı gözləri,
Yeri qazdı dizləri,
Hər ikisi əzildi.
Dincəlməkçün hərəsi
Bir tərəfə səvildi.*

«Mən rəngləri tanıyıram» kitabı ilə gənc müəllif klas-

sik ədəbiyyatımızın ləyaqətli davamçılarından biri kimi diqqəti cəlb etdi və oxucuların hörmətini qazandı. «Göydən üç alma düşdü» (1974) kitabı şairin yaradıcılığında yeni keyfiyyətləri üzə çıxartdı. O, əvvəlki iki kitabında təsvir etdiyi təbiəti danışdırmağa, başladı. «Qanqal» şeiri bu fikri açmaq üçün səciyyəvidir:

*Qanqal bir gün söylədi:
-Tikanım var, kirpiyəm,
Çiçəklərim gözümdür,
-Tikanlarım- kirpiyim.*

*Lap yamna çatırdı.
Qanqal isə gizlincə
Tikanını dəvənin
Ayağına batırdı.*

*Dəvəyə bax dəvəyə,
Ayaqları tərəzi.
Elə bil ki, lampadı,
Gözlərinin hərəsi.
Bu vaxt dəvə qanqalın*

*Eh, dəvəyə nə var ki?!
Dəyişmədi heç halı
Otların arasından
Tapıb yedi qanqalı.*

Şair oxucusunu başa salır ki, qanqal nə qədər tikanlı olsa da, dəvələr onu yeyir. Şeirin mətləbi isə budur ki, özündən razı olanların axırı beləcə məğlubbiyyətlə nəticələnir.

«Quşlar, quşlar» (1977) kitabında Zəhid Xəlil yenidən təbiətə – quşlar dünyasına müraciət edir. Kitabda təsvir olunan quşların fotoşəkilləri verilir ki, bu da təqdirəlayiqdir. Qutan, Cüllüt, Anqut, Sona, Qızıl qaz kimi uşaqların az tanıdığı quşların yaşayış tərzı, xarici görünüşü haqqında ətraflı məlumat verən kitab balaca oxucuların xoşuna gəldi.

Zəhid Xəlilin şairlik istedadını bütün parlaqlığı ilə üzə çıxaran kitab «Torağaylar oxuyur» (1979) şeirlər toplusudur. İndiyə qədər müxtəlif kitablarda özünü göstərən ayrı-ayrı cəhətlər bu kitabda sanki bir yerə toplanmışdır. Burada həm xalq ədəbiyyatının ənənələrinə, həm də klassik şairlərimizin şeir yolunun davamına, həm də müasir rus və Avropa ədəbi ənənələrinə rast gəlirik. Müəllif bir tərəfdən, adi damlanın uzun yol keçib ağacda gilasa çevrildiyini göstərirsə («Uzun yol»), digər tərəfdən kol dibində büzüşüb yatan sarı

dovşanı yemiş hesab edən boz köpəyin («Köpək və dovşan») avamlığına uşağı güldürə bilir. «Fırlanacaq» şeirində heyvanların şən əyləncələrindən söhbət açır.

Şairin obrazlar aləmi bu kitabda tamamilə yeni rənglərə və çalarlara malikdir:

*Bax bu ağac gilasdı,
Yaz gəldi, bu ağacın
Budağından gül asdı!*

və ya:

*Gör necə salxınılandı,
Onun adı iydədi,
Ayağı yerin altıda,
Budaqları göydədi.*

və ya:

*Dişi mırıqdı Fərruxun,
İşi fıırıqdı Fərruxun.*

kimi misralarda nikbin bir ruh, poetik bir lövhə diqqəti cəlb edir.

Kitaba daxil olan «Çinarların yuxusu», «Siçanların kələyi», «Yeddirəngli muncuq» kimi nağıl-poemalar zəngin fantaziyasına, şən yumoruna görə maraqla oxunur.

Zəhid Xəlil 1980-ci ildən nəsrə keçir və «Balıca» kitabını çap etdirir. Əsasən nağıllardan və povestlərdən ibarət olan bu kitab oxucular arasında sürətlə yayılmağa başlayır. Kitabın ümumi ruhu bir tərəfdən xalq ədəbiyyatının ifadə tərzinə, fantastik mahiyyətinə bənzəyirsə, digər tərəfdən, Avropa ədəbiyyatına yaxınlaşır. H.X.Andersen, C.Rodari, Ş.Perro, Qrim qardaşları, N.Nosov, L.Kassil kimi sənətkarların ədəbi ənənələrini davam etdirən müəllif maraqlı, ibratəmiz nağılları, hekayələri ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif sübut edir ki, adi uşaq hekayələrində də ciddi ictimai fikirlər söyləmək olar. Məsələn, «Bağıрмаq istəyən adam» hekayəsində təsvir olunur ki, bir qəribə adam bərkdən bağıрмаq fikrinə düşür. Amma o bunu edə bilmir. Çünki yuvadan təzəcə çı-

xan atca balaların qorxacağından ehtiyat edir. Başqa bir vaxt qarışqaların sıralanıb işləməsi onu fikrindən döndərir. Nəhayət, bağırır, hərə buna bir mənə verir. Müəllif isə yazır ki, o, xoşbəxt idi. Çünki səsi gəldikcə bağıra bilmişdi. Beləliklə, yeriyədə gonbul budları atılan və şalvarının enli balaqları yellənən bu qərribə adamın təmiz ürəyindəki hisslər açılır. «Coğrafiya dərində taxılan eynək», «Üçbucaq ölkənin adamları», «Okean səyahəti», «Çiyələklərin cəhrayı nağılı» kimi hekayələrin təkcə uşaqlar üçün yazıldığını iddia etmək düzgün deyil. Təsədüfi deyil ki, «Balıca»nı uşaqlarla bərabər böyüklər də maraqla oxuyurlar. Fantaziyanın bolluğu, hadisələrin qeyri-adiliyi, dərin yumor, ağıllı və ibrətəməz əhvalatlar bu kitabın əsas məziyyətini təşkil edir.

Zahid Xəlil uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələləri ilə də məşğul olur. O, uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya yazaraq alimlik dərəcəsi almış, Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında uşaq ədəbiyyatına dair məruzə etmişdir.

Nəsr. Müasir uşaq nəsrində Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qollarından biridir. 1960-1980-ci illərin uşaq nəsrinin ən gözəl nümunələrini qocaman ədiblərimizdən M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rzaquluzadə, S.Vəliyev və b. yaratmışlar.

M.İbrahimovun «Həyatdan hekayələr», S.Rəhimovun «Gülən balıq», «Gülsabab», «Pəri çinqili» kitablarına daxil olan hekayələr, Ə.Vəliyevin «Uşaqlara sovgat», «Bir cüt ulduz» hekayə topluları, Mir Cəlal və Ə.Məmmədخانlinin, S.Vəliyevin hekayələri bu qəbildəndir.

Təhsil, tərbiyə və əmək mövzusunda yazılmış «Mehribanın dəftəri», «Birinci dərs», «Göyərçinlərim», «Bağban Rövşən», «Qırmızı qalstuk», «Fəridə və yoldaşları», «Murovdağın atəyində» və s. hekayələrində M.İbrahimov bir-birindən fərqlənən maraqlı uşaq xarakterləri yaratmışdır. Mehriban, Səməd, Seyran, Rövşən, Fərid, Fəridə, Qaragilə,

Ramiz, Nazlı, Hafiz, Ayaz və b. orta məktəbin aşağı sinif şagirdləri və pionerlərdir. Ədib onların hər birinin özlərinə məxsus xasiyyətlərini, xeyirxah və nəcib hisslərini, iradə möhkəmliyinə, elmə, sənətə həvəs və qabiliyyətini, yoldaşlıqda rəftarını bədii lövhələrdə canlandırmışdır.

M.İbrahimovun uşaqlarda kiçik yaşlarından nəcib insani hisslər tərbiyə etmək üçün onlara öz müəllimlərinin çətin həyat yolunu («Fəridə və yoldaşları») nümunə göstərir. Uşaqlar müəllimin evində gördükləri hadisədən (onun balaca uşağını maşın basıb sol qolunu kəsmiş, qayınanasının gözləri tutulmuş, əri isə xərcəng xəstəliyindən ölümcül yatır) heyrətə gəlir, həyacanlanırlar. Onun nə qədər nəcib insan olduğuna inanır, nadinc hərəkətlərdən əl çəkirlər, hətta ona hər gün kömək etməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar.

Ədibin «Pərvizin həyatı» adlı povesti başda Pərviz olmaqla bir sinfin şagirdlərinin təhsil, tərbiyə və dostluğundan bəhs edir. Müəllif burada da öyüd-nəsihət yolu ilə getməyib, uşaqlıq dünyasının şirin macəralarından, ömrü boyu unudulmayan anlarından danışır. Müəllimlə şagird arasında yaranan təmiz, səmimi ünsiyyət, şagirdin öz gələcəyinə inamı və çalışqanlığı onu yoldaşları arasında nümunəvi şagirdlər sırasına çıxarır.

«Uşaqlara sovgat» (1962) kitabına toplanmış «Aqıl babanın dedikləri», «Bala baldan şirindir», «Sarıqız» hekayələrində Ə.Vəliyev kənd həyatının təbii mənzərələri ilə yanaşı, mal-qara, qoyun-quzu haqda maraqlı məlumat verir. Ədibin hekayə və nağıllarında xalq məişəti, elin adət-ənənəsi bütün təfərrüatı və real boyaları ilə təsvir olunur.

Ədibin «Bir cüt ulduz» kitabına bağca uşaqlarına mənasız hekayələri toplanmışdır. Bu hekayələrin bir qisminə babanın nəvəsinə arzuları ifadə olunmuş, digər qismi isə təbiətdən, quşlar aləmindən alınmışdır. Uşaqlıq illərini kənd mühitində, təsərrüfatda və təbiətin qoynunda keçirən Ə.Vəliyevin müşahidələri canlı, dolğun və təbii görünür.

60-80-ci illərin uşaq nəsrini ilk növbədə orta nəslin

nümayəndələri Q.İlkin, E.Ağayev, Y.Əzimzadə, G.Hüseynoğlu, E.Mahmudov, X.Hasilova, Həbibə Zeynalova, B.Həsənov, Ə.Babayeva, Ə.Əmrahov, N.Süleymanov, İ.Hümbətov və b. təmsil etmişlər. Onların gənc ədəbi qəhrəmanları inqilabi mübarizə dövründə, vətəndaş müharibəsi, kollektivləşmə və sosializm quruculuğu illərində, Böyük Vətən müharibəsinin ağır günlərində həyatın çətin sınaqları ilə üz-üzə gəlmişlər. Onlar erkən yaşlarından ataları əvəz edib, zəhmətə qatılmış, sinfi çarpışmalarda bəzən öz mövqeyini düzgün müəyyən edə bilməmiş, hiyləgər düşmən tələsində sarsılmış, bununla belə, həyatda quruculuq işlərində xalqla bərabər inamla addımlamış, faşizmə qarşı mübarizədə böyükklərlə çiyin-çiyinə vuruşmuş, arxada təsərrüfatın ən ağır sahələrində çalışmışlar.

Əsasən böyükklər üçün yazan və mənsur şeir ustası kimi tanınan G.Hüseynoğlunun «Beşincilər», «İtmiş keçi» və «Sübh çağı» hekayələr toplularını məktəblilərin təlim-tərbiyəsinə, arzu və əməllərinə həsr edilmişdir. «Beşincilər» kitabındakı hekayələrdə beşinci sinifdə oxuyan şagirdlərin təhsil və tərbiyəsi, dostluq və yoldaşlıq münasibətləri maraqlı, dolğun bədii boyalarla təsvir olunmuşdur.

Ədib uşaqların xasiyyətində müşahidə etdiyi nöqsanları da aşkara çıxarmış və onu yaxşı dostların köməyi ilə islah etməyə çalışmışdır. «Bərk ayaqda», «Məsələ aydındır» hekayələri bu qəbil əsərlərdəndir. «Nizaminin dostu» və «Müəllimin arzusu» hekayələri böyük Nizamiyə və Müşfiqə həsr olunmuşdur.

G.Hüseynoğlu «Sübh çağı» kitabına toplanmış hekayələrində də uşaqlara yaxşı oxumaq, özündən böyükklərə ehtiram və hörmət bəsləmək kimi humanist fikirlər aşılamağa çağırmışdır. Yazıcının «Bəhram», «Kişi kimi», «Simic», «Çoxbilmiş», «Qayış» və s. hekayələri uşaqlarda düzlük, həqiqətə, insanlığa hörmət hissi, həm də yalançılığa, əliəyriliyə, səliqəsizliyə nifrət təbliğ edir. Ədib uşaq hekayələrində yığcam süjet, uşaqların öz dilinə uyğun aydın ifadələr işlət-

məklə məqsədinə nail olmuşdur. Onun mənsur şeirlərinə məxsus incə lirizm uşaq hekayələrinə də şirinlik gətirmişdir.

Uşaqlarda gözəl hisslər tərbiyə etmək, onları kiçik yaşlarından zəhmətə alışdırmaq, elmi biliyə həvəs oyatmaq və s. nəcib keyfiyyətlər, şübhəsiz, klassik ədəbiyyatımızdan tutmuş bu günə kimi davam edib gələn ənənədir. Bu cəhətdən Həbibə Zeynalovanı «Sünbül kukla», «Yol verin, yol verin», «Günəş məndən göyçəkdir», «Dilərə bağa gedir», «Mən də oynamaq istəyirəm», «Qızıl alma» və s. kitablarında toplanmış hekayələri maraqlı doğurur. Müasir uşaq nəsrinin yaradıcılarından olan istedadlı yazıçı H.Zeynalova müasir mövzulara daha çox meyl göstərir. Onun hekayələrinin mərkəzində bugünkü nəslin tərbiyəsi durur: «Görüş», «Ana görüşə gedir», «Qızıl alma», «Balaca fəhlə», «Göyçək», «Duzlu qız», «Reyhan» və s. belə əsərlərdəndir.

Həbibənin hekayələrinin və povestlərinin bir məziyyəti də ondan ibarətdir ki, o, böyükklərlə kiçikləri birlikdə təsvir edir. Deməli, valideynlər, yaxud müxtəlif peşə və sənət adamları kiçik yaşlı uşaqların davranışını və rəftarını izləyir, ona göz qoyur, istiqamət verir, nöqsanlarını düzəldir, yaxşı işlərinə və hərəkətlərinə görə sevinirlər. Balacalar da böyükkləri xoş rəftarına, qayğıkeşliyinə görə sevir, sənətlərinə, mövqelərinə, ad-sanlarına görə qürurlanırlar, onlar kimi olmağa çalışırlar. «Böyük adam» hekayəsində uşaqlar pillələrdə oturub söhbət edir, hərə öz ata-anasının sənətini tərifləyir. Məlum olur ki, bu sənətlərin hamısı vətən üçün, xalq üçün gərəklidir. Bunlarsız yaşayış və inkişaf olmaz.

Yığcamlığa ciddi fikir verən Həbibə povestlərində də öz üslubuna uyğun hərəkət edir. «Sünbül kukla» təmsil-povestində sünbülün torpaqdan baş qaldıraraq ta süfrədə növbə-növ çörək və müxtəlif yeməklər olana qədər keçdiyi yolu Sünbül kukla müşahidə edir. Bu yolla uşaqlar yeməyin necə əmələ gəldiyinin şahidi olurlar.

Yaradıcılığını uşaqların bədii estetik tərbiyəsinə həsr edən yazıçılardan biri də İ.Hümmətovdur. Onun çap etdir-

diyi 15-dən çox kitabın, demək olar, hamısı uşaqlar üçün yazılmış hekayə və povestlərdən ibarətdir. İ.Hümmətovun hekayələrində kənd mühiti, təsərrüfat, təbiət, müxtəlif bitkilər, quşlar və heyvanlar aləmi daha təbii və canlı təsvir olunur; «Ətirli çiçəklər», «Nənə, əlini mənə ver», «Nazilə», «Atanın həsrəti», «Baba yadigarı», «Dünyanın bəzəyi» və s. kitablarına toplanmış hekayə və povestlərində bu meyl güclüdür.

«Durnanın qayıtması» hekayəsində İ.Hümmətov yaranıb qatarından qalmış bir durnanın uşaqlar tərəfindən tapılıb sağaldılmasını təsvir edir. Hekayədə başlıca diqqət uşaqların əməksevərliyinə və qayğıkeşliyinə yönəldilmişdir. Hadisə inandırıcı və təbii verilmişdir.

İ.Hümmətov uşaqlar üçün həm də müasir mündəricəli nağıllar yazır: «Yaxşılıq itmir», «İki molla və kəndli», «Lovğalığın nəticəsi», «Alabaş və Xoruz», «Zalım ağa və balaca» nağıllarının motivləri xalq nağılları ilə səsəşsə də, yazıçının aşılamaq istədiyi qayə və ruh müasirdir, bugünkü həyatla səsəşir. «Yaxşılıq itmir» hekayəsində müəllif təsvir edir ki, ayağı ağacın yarığında qalmış ayını kəndli xilas edir, bunun əvəzində ayı ona meşədə, ağacın koğuşunda olan arı yuvasını göstərir. Beləliklə, kəndli yoxsulluğun daşını atıb arıçı olur. Yazıçı öz hekayəsi ilə balacaları ayının xasiyyəti ilə tanış edir. «Lovğalığın nəticəsi» nağılında isə qurdun ovçuluğunu təkrar etmək istəyən Tülkü öz lovğalığının cəzasını çəkməli olur.

İ.Hümmətov hekayə və nağıllarını əsasən kiçik yaşlı uşaqlar və məktəblilər üçün yazır.

1960-80-ci illərdə Ə.Cəfərzadənin («Qızımın hekayələri»), H.Cümşüdovun («Gülşən və onun dostları»), H.Ağayevin («Azərin ağacı», «Güllü piyalə»), A.Əliyevin («Mən hamının balasıyam»), R.Ağayevin («Nigarin nağılları»), A.Mənsurzadənin («Dağ suyu»), R.Şıxəmirovanın («Dost belə olar»), M.Rəhimovanın («Çiçək dəstəsi», «Hekayələr»), və bir sıra gənc nasirlərin kitabları çap olunmuşdur.

Xatırlatmaq lazımdır ki, bu illərdə dövrü mətbuatda və ayrı-ayrı almanax və topluslarda da müasir uşaq nəsrinin yaxşı nümunələri toplanıb çap olunmuşdur; «Yaşıl yarpaqlar» (1974), «Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası» (nəsr, 1976), «Ulduzlar» (1978), «Mənim bağım-baharım» (1980) və s. bu qəbildəndir.

Xalidə Hasilova (1920-1996)

Xalidə Hasilova 1920-ci ildə Zaqatala rayonunda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra burada pedaqoji ixtisas təhsili almış, bir müddət müəllimlik etmişdir. Sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində ali təhsil almış (1948), Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatında işə başlamışdır. Xalidə Hasilovanın bədii yaradıcılığı həmin dövrə təsadüf edir. Onun ilk kitabı 1950-ci ildə balacalar üçün yazdığı «Kiçik hekayələr» toplusudur. X.Hasilova 1966-cı ildən 1972-ci ilə qədər «Göyərçin» jurnalının baş redaktoru işləmiş, həmin ildən isə ömrünün sonuna qədər «Azərbaycan qadını» jurnalının baş redaktoru işləmişdir. Onun «Kiçik hekayələr» kitabından sonra «Lalənin kitabı» (1955), «İlk məktub» (1961), «Atlas yarpaqlar» (1965), «Unutmam» (1969), «Rəna evlərini axtarır», «Yaşıl ayna» (1971), «Kaman» (1972) və s. kitabları çap olunmuşdur. X.Hasilovanın əsərlərinin başlıca məqsədi dostluq və yoldaşlıq, böyüklərə hörmət, məktəbə və elmə rəğbət, yaşıllıqlara qayğı, müharibəyə nifrət hissi aşılamaqdır.

X.Hasilovanın ilk hekayələri də («Təqvim», «Nailənin kubikləri», «Şaxta babanın hədiyyəsi» və s.) uşaqlarda elmə, biliyə həvəs oyatmaq məqsədi ilə yazılmışdır. İlk qələm təcrübələri yüksək sənətkarlıqla işlənməsə də gənc yazıçının düzgün yol seçdiyini göstərir. «Təqvim» hekayəsində ilk dəfə məktəbə getməyə hazırlaşan balaca Solmazın sevinc hissələri

və həyəcanları təsvir olunmuşdur. «Buyurun, əyləşin», «Yaxşı yoldaş» hekayələrində xalqımıza məxsus olan nəcib hisslər; böyüklərə hörmət, dostluq və yoldaşlıqda səmimi və qayğıkeş olmaq vərdisləri aşılır.

X.Hasilovanın sənətkar yazıçı kimi püxtələşməsi əsərdən-əsərə, kitabdan-kitaba keçdikcə daha aydın hiss olunur. Onun «İlk məktub» adlı ikinci kitabına «İlk məktub», «Qarının hədiyyəsi», «Pioner borcu», «Əzizin bankası», «Baba və nəvə» və s. hekayələri daxil edilmişdir. Burada bir tərəfdən vacib əxlaqi-didaktik məsələlər qaldırılırsa, digər tərəfdən, kolxozə kömək, yaşıllıqları qorumaq, ictimai işlərdə fəal iştirak etmək və ümumiyyətlə, əmək və zəhmət məsələlərinə toxunulur. «Baba və nəvə» hekayəsində yaşıllıqları qorumaqda baba və nəvənin xeyirxah işindən bəhs olunur. Kiçik yaşlarından yol qırağında ağac əkən baba bu gün onun kölgəsində dincələn adamları görüb sevinir və nəvəsini də bu işə həvəsləndirir.

«Ulduzlu papaq» və «Rəna evlərini axtarır» kitablarındakı kiçik yaşlı məktəblilər üçün yazdığı hekayələrdə kənd həyatı, kolxoz tarlası, müharibə illərinin xatirələri qələmə alınmışdır. «Ulduzlu papaq» hekayəsində müharibənin acı nəticəsinin şahidi oluruq. Kiçik Muradın atası Bayram müharibədən qayıtmayıb. Amma o, üzünü görə bilmədiyi oğluna yadigar olaraq bir ulduzlu papaq göndərmişdir. Murad böyüdükcə atası haqqında düşünür, anasından xəbər alır. Anası ulduzlu papağı oğluna göstərir və atasının həyatından, qəhrəmanlığından danışır. Ulduzlu papağı ən əziz bir xatirə kimi saxlayan Murad atası ilə fəxr edir.

«Mükafat», «Ağ külək», «Ata» hekayələrində yazıçı yeniyetmələrin dostluğunu, qorxmazlığını, insanpərvər əməllərini qələmə almışdır.

60-cı illərdə X.Hasilova Qazaxıstan Respublikasını gəzir, təəssüratını uşaqlara məxsus kiçik həcmli hekayələrdə təsvir edir. Kitab «Xam torpaqlarda» başlığı ilə daxil olan «Daniyarın gözləri», «Torpağın nağılı» və s. hekayələri Qa-

zaxıstanın ucsuz-bucaqsız çöllərində, xam torpaqlarda çalışan zəhmət adamlarının hünərindən, yeni həyat uğrunda onların mətin mübarizəsindən, canını xalqın xoşbəxtliyi yolunda qurban verən Daniyarın əfsanəvi qəhrəmanlığından, faciəsindən həyəcanla danışır.

Qazaxıstanın kənd rayonlarının mədəni yüksəlişi haqqında hekayələri yazıçı «Atlas yarpaqlar» kitabında toplamışdır. Bunların içərisində «İlk müəllim» həm mövzu, həm də mündəricə baxımından seçilir. Bu hekayədə 1920-ci illərdə kənddə məktəb işinin təşkilində ortaya çıxan çətinliklərdən bəhs olunur. Hekayənin məziyyəti ondadır ki, uşaqların ağır şəraitdə təhsillərini davam etdirmələrini real boyalarla, inandırıcı təsvir etmişdir. Əlbəttə, çətinliklərə dözməkdə uşaqlara Səlim müəllimin böyük təsiri olur. Səlim kəndə gələn ilk müəllimlərdəndir. O, kənddə böyük məhrumiyyətlərə məruz qalır. Onun dərs dediyi məktəbdə işıqlı sinif otaqları yoxdur.

Hekayənin sonundakı epizod yeni dövrün təntənəsi kimi verilmişdir. Köhnə məktəbin - daxmanın yerində indi ikimərtəbəli yaraşlıq məktəb binası tikilmişdir.

X.Hasilova hekayələrində maraqlı, yadda qalan müəllim, şagird və pioner surətləri yaratmışdır.

X.Hasilova müxtəlif mövzularda bir neçə maraqlı povest yazmışdır: «Lələnin kitabı», «Dəniz çıraqları», «Kaman», «Onun taleyi», «Çəhrayı rəng» və s.

«Lələnin kitabı» povesti üçüncü sinif şagirdlərinin həyatından götürülmüşdür. Burada balaca məktəblilərin dostluğundan, təbiətə və təbabət elmlərinə marağından, müəllimlərə hörmətindən bəhs olunur. Povestin qəhrəmanı, ikinci sinfi əla qiymətlərlə başa vuran Lalə yay tətilini anası ilə Qara dəniz sahilində keçirmişdir. O, maraqlı və şirin xatirələrlə evlərinə qayıdır və avqustun axırında tələsik məktəblərinə baş çəkir. Üçüncü sinifdə lovğa oğlanlarla birlikdə oxuyacaqlarını bilib pərt olur. Doğrudan da bəzi lovğa uşaqlar yersiz hərəkətləri ilə yoldaşlarını və müəllimi incidir-

lər. Povestdə belə uşaqların tərbiyə olunması inandırıcı yollarla verilmişdir. Xüsusilə Lalə onu bezikdirən Niyazi səbr və təkidlə «düz yola» qaytarır. Povestdə üçüncü sinif şagirdi Lalə və Ceyran müəllimə yadda qalan canlı bitkin obrazlardır.

«Dəniz çıraqları» povesti isə texniki peşə məktəbini bitirib neft sənayesində çalışan gənclərin fəaliyyətindən bəhs edir. Povestin əsas personajı olan Fazil dənizçi nəslindəndir. O da atası və babası kimi dənizlə maraqlanır. Texniki-peşə məktəbini bitirdikdən sonra Neft daşlarına işləməyə gedir, öz qoçaqlığı ilə hamının hörmətini qazanır. Fazil məktəb partası arxasından yenidən qalxmasına baxmayaraq, daima irəliləməyə can atır, çətinliklərdən qorxmur, xalqa xeyir verə biləcək şərəfli işlərdə çalışır.

Əsərdəki gənc surətlərdən biri də İradədir. İradə də tibb məktəbini bitirib Neft daşlarında işləməyə gəlmişdir. O işgüzarlığı və nəcib hərəkətləri ilə hamının hörmətini qazanmışdır. İradə ilə Fazil arasındakı sevgi qığılcımları, ülvî duyğular onları bir-birinə bağlayır. Povestdə onlardan başqa Rəşid, Qurban və Vasya kimi yadda qalan bütöv xarakterlər vardır. Lakin əsərdə bir sıra surətlər, xüsusi ilə Calal, Cahan, mühəndis Səmədov, Fərəc surətləri öləri işlənmişdir, hətta bəzilərinin ancaq adı çəkilir.

Xalidə Həsilovanın «Kaman», «Onun taleyi», «Çəhrayı rəng» povestləri müharibə mövzusunda işlənmişdir. Bu haqda müəllif özü yazır: «Mən müharibə dövründə əvvəlcə Leninqradda olmuşam. Sonra Zaqatalaya gəlib, orada işləmişəm. Müharibənin, demək olar ki, bütün acınacaqlı günlərinin şahidi olmuşam.»

1971-ci ildə yazdığı «Kaman» povesti oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Əsər müharibə illərində, arxa cəbhədə qalan və çətin şəraitdə işləyən müəllimlərin həyatından bəhs edir.

Ucqar kənd həyatı, məktəb, şagird və valideynlər - bütün bunlarla bağlı müəllimlərin fəaliyyəti povestdə geniş

əksini tapmışdır. Müəllif hadisələri, ayrı-ayrı epizodları təsvir edərkən əsas diqqətini müharibə illərinin ağır və çətin şəraitində insanların fədakarlığını, mənəvi təmizliyini, yüksək vətəndaşlıq borcunu, Vətənə, xalqa sdaqətini göstərməyə çalışmışdır.

Yazıcının təsvir etdiyi kənd müharibə görməyib, ancaq kəndin igid oğulları müharibədə vuruşur, kiçikyaşlı uşağından tutmuş ağbırçək analarına kimi hamı intiqam və qələbə eşqi ilə yaşayır. Kənddə dolanacaq çətinləşib, ancaq birçək «nemət» boldur: insanların sabaha inamı! Çünki burada Kələntər müəllim kimi məktəb direktoru, el ağsaqqalı var. Burada dincliyini, arzu və düşüncələrini, hətta yuxusunu belə xalqın rahatlığı, qayğısı xatirinə itirən Afərim bir müəllimə kimi fəaliyyət göstərir.

Əsərdəki obrazlar yüksək mənəvi keyfiyyətli, geniş təsəvvürlü, mətin xarakterli və düşüncəli adamlardır. Onları bir-birindən ayrı düşünmək qeyri-mümkündür.

Povestin mərkəzi surətlərindən olan Kələntər müəllim yaşıdır. O, təcibli ailə başçısıdır. Cəbhədən atasının qara xəbəri gəlmiş Muradın qəlbini ovutmaq istəyən Afərimə «Onu təzədən kövrəltməyə dəyməz» deyər etiraz edir. O özü haqda düşünmür, fikirləşir ki, qış sərt keçir, məktəbinsə odunu yoxdur. Bəs nə etmək lazımdır? Çıxış yolunu da özü tapır. Hansı evdənsə ağlaşma səsi gəlir, ona təsəlli vermək lazımdır. Kiminsə evində savadlı yoxdur, cəbhədən isə məktub gözləyirlər. Bütün bunlara Kələntər müəllim biganə qalmır, hər işi özü görməyə çalışır.

Afərim müəllimə də belə müsbət məziyyətlərə malikdir. O, hətta at minir, meşəyə gedir, odun doğrayır. Afərim kişiləri əvəz edə bilən qoçaq, iradəli bir qız kimi təsvir olunmuşdur.

X.Həsilovanın istər hekayələri, istərsə də povestləri məktəblilərin və yeniyetmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsində ciddi təsir gücünə malik olan əsərlərdir.

Ələviyyə Babayeva (1921)

Ələviyyə Babayeva bədii yaradıcılığa orta məktəbdə təhsil aldığı illərdən başlamışdır. Onun «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etdirdiyi ilk hekayələri sonralar gənc yazıçının «Mənim müəlliməm» (1950) kitabında toplanmışdır. Bu müvəffəqiyyətli addım onu yazıb-yaratmağa həvəsləndirmişdir.

Ələviyyə Babayevanın mövzu dairəsi geniş, əhatəlidir. Ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq tez-tez yaşayış yerini dəyişməsi, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yaşaması gənc yazıçının həyatı dərindən öyrənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu da onun bədii yaradıcılığı üçün səmərəli olmuşdur. Ələviyyə Babayeva 1950-1960-cı illərdə məhsuldar işləmişdir: onun «Hekayələr» (1951), «Tək ağac» (1957), «Kənd yolları» (1958), «Mənim əzizlərim» (1959), «Payızda» (1960), «Ayran» (1961), «Mən tək deyiləm» (1961), «Kənd yollarına səyahət», «Babamın arıxanası» (1961), «Yenə bahardır» (1963), «Kölgə» (1964), «Yarpaqlar nə haqda pıçıldadır» (1965), «Tut ağacı» (1967), «Süsən, sünbül», «Hörükələr» (1968), «Povestlər» (1969) kitabları nəşr edilmişdir. Bu hekayə və povestlərin başlıca mövzusu Azərbaycanın rəngarəng təbiəti, zəngin heyvanlar aləmi uşaqların müasir həyatı, yeniyetmələrin xarakteri, təhsili və tərbiyəsi, yaradıcılıq təşəbbüsü, əməl və arzuları və s. təsvir olmuşdur.

Ə. Babayeva balacaları həyatın sirlərini öyrənmək, onları ailədə, məktəbdə yoldaşlıq və dostluqda doğru-duzgün yol seçmək ruhunda tərbiyə etməyə çalışır. Bu cəhətdən «Ayran» hekayəsi daha müvəffəqiyyətlidir. Burada balaca Nailənin hər şeylə maraqlanması, iş prosesinin onun gözləri önündə verilməsi, zəhmət adamlarının sevinci, mehribanlığı və sair səmimi, təbii, canlı boyalarla verilmişdir.

Yazıçı hansı sahədən, nədən bəhs edirsə-etsin, öz balaca oxucularına nə isə bir şey öyrətməyə çalışır. Onları gah ailə («Mənim əzizlərim»), gah iş («Ayran»), gah da bağca və

məktəb («Deputat nənə») şəraitində göstərir, beləliklə, uşaqları həyatın müəyyən konkret sahəsilə tanış edir. Ən kiçik hekayəsində də yazıçı öz oxucusunu düşündürür.

«Tək ağac» hekayəsində əsas məqsəd uşaqları birliyə, kollektivçiliyə çağırmaqdır.

Məşə başdan-başa yaşıl don geydiyi halda, talada tək bitən bir ağacın yarpaqları solmuş, dibi saralmışdır. Bu mənzərə baba ilə gəzməyə çıxan Nadirin nəzərindən yayınmır. Uşaq: «Baba, ay baba, bir bax, payız bura gəlib, oraya isə gedib çıxmayıb» - deyəndə qoca yaşıl meşəni və tək ağacı göstərər deyir: «Meşə ağacları birlikdə olduqları üçün birbirini küləkdən, doludan qoruyurlar. Bu ağac isə tək olduğu üçün heç yerdən köməyi yoxdur, payız da ona tez təpənib». Göründüyü kimi, babanın cavabı düşündürücüdür, kiçik yaşlı oxucularda birliyin faydası barədə təsəvvür yaradır.

Ələviyyə Babayeva həmişə çalışır ki, öz fikirlərini uşaqların başa düşəcəyi bir dildə təsvir etsin. O öz hekayələrində qəliz və çətin anlaşılan sözləri işlətmir. Yazıçı kiçik yaşlı uşaqlar üçün əsər yazmağın məsuliyyətini, böyük zəhmət tələb etdiyini başa düşür. Ona görə də oxucuların yaş xüsusiyyətlərini, səviyyələrini nəzərə alır, əsərin formasına, dilinə xüsusi diqqət yetirir.

Ələviyyə Babayeva hekayələrində xalqlar dostluğu, uşaqların yüksək təhsil uğrunda mübarizəsi, səmimi yoldaşlıq mövzuları əsas yer tutur.

«Sabirin bacısı» hekayəsində ata və anasını itirmiş balaca bir qızı öz himayəsinə götürən, ona həqiqi analıq məhəbbəti bəsləyən bir qadının nəci surəti təsvir olunur. Bu ana Zərinə qızlığa götürməklə ailədə tək böyümüş oğlu Sabiri də tərbiyə edir. Sabir ana məhəbbətinə şərik çıxan bu qıza əvvəlcə yaxşı münasibət bəsləmir. Ana isə oğluna öz gəsinin qayğısına qalmaq hissi aşılayır. Hekayədə mehriban, geniş qəlbli, qayğıkeş, vətənpərvər ana surəti yaradılmışdır.

Ələviyyə Babayevanın dolğun məzmunlu və maraqlı bədii əsərlərində uşaq təxəyyülünə uyğun şəkildə qələmə aldığı

həyat hadisələri kiçik yaşlı oxucunun dünyagörüşünə faydalı təsir göstərir, onlarda gözəl hisslər, səmimi duyğular, vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Bu baxımdan yazıçının «Süsən, sünbül» kitabında toplanan hekayələri diqqətəlayiqdir. Bu əsərlərdə sırf nəsihətçiliyə, quru didaktizmə rast gəlmirik. Əxlaqi nəticə təsvir olunan hadisələrlə üzvü surətdə bağlı olur. Təsvir boyu yazıçı ibrətli nəticələr üçün zəmin hazırlayır.

Yazıçını düşündürən tərbiyəvi problemlər bunlardır: əməyə məhəbbət, böyüklərə hörmət, hər şeyi tez öyrənmək həvəsi, oynucaqlarla rəftar. Bu hekayələrdə qoyulan məsələlərin bədii həlli göstərir ki, yazıçı uşaq psixologiyasına dərinindən bələddir. Yazıçının kiçik yaşlı qəhrəmanları qüsurlu və qəbahətlərə, yersiz hərəkətlərə görə əsərin sonunda «cəzalanır», başqa sözlə, öz səhvinə görə utanır, xocalət çəkir. «Gülনারın ad günü», «Böyürtkən mürəbbəsi», «Gülüçarın gəlinciyi», «Çörək əhvalatı» hekayələrində kiçik qəhrəmanlar yersiz hərəkət edirlər. Lakin hekayələrin məntiqi nəticəsi uşaqları islahat, əxlaqi gözəlliyə sövq edir.

Ə.Babayeva 1974-cü ildə çap etdirdiyi «Sehrli pillələr» kitabına seçilmiş əsərlərini toplamışdır. Bu hekayələrdə yazıçı uşaqların maraqlı həyatını, mədəni-əxlaqi aləmini, davranışını bədii lövhələrlə yaratmışdır: «Sehrli pillələr», «Süsən, Sünbül», «Sən Laləyə oxşama», «Günah məstanda imiş», «Çörəkli yer» və b. hekayələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Ə.Babayeva böyüklər üçün yazdığı povest və romanlarda da kiçik yaşlı uşaq obrazları qələmə almışdır. Onun «Hardasan, dost harda?» povestində jurnalistin fəaliyyəti başlıca yer tutsa da, kimsəsiz uşağın taleyi və tərbiyəsi əsərin əsas ideyasıdır.

Ə.Babayeva tərcüməçi kimi də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir: L.Tolstoy, M.Qorki, A.Qaydar, K.Paustovski, N.Boqdanov, V.Bianki, V.Oseyev, V.Stivenson, V.Korolenko, V.Astafyev, V.Panov və b. sənətkarların uşaq hekayələrini dilimizə çevirməklə, kiçik yaşlı uşaqların kitabxanasını zənginləşdirmişdir.

Bayram Həsənov

(1925-1980)

Böyük Vətən müharibəsi başlayanda Bayram orta məktəbi yenidən bitirmişdi. Ona görə də təhsilini İrəvanda Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunun qiyabi şöbəsində davam etdirməli oldu. Müharibənin ağır illərində Bayram həm kənd məktəbində müəllim işləyir, həm də cəbhəyə gedən atasını kolxoz təsərrüfatında əvəz edirdi. Sınaq günlərində atası cəbhədə olan uşaqlara tərbiyə və təhsil vermək, həm də təsərrüfatda çalışmaq – onun üçün böyük həyat məktəbi oldu.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra dinc quruculuq illərində B.Həsənov V.İ.Lenin adına APİ-də (indiki ADPU) oxuyub ali təhsil aldı, sonra Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirdi. O, «Azərbaycan müəllimi», «Göyərçin», «Azərbaycan pioneri» və «Azərbaycan» jurnalı redaksiyalarında işlədiyi, «Gənclik» nəşriyyatında redaktor vəzifəsində çalışdığı dövrlərdə böyük həvəslə kiçik yaşlı məktəblilər üçün hekayələr yazıb çap etdirirdi. Onun «Tufanda», «Şəkil», «Ayı ovu», «Ot biçini», «Qardaşlar» adlı ilk hekayələri «Pioner» jurnalında və «Azərbaycan pioneri» qəzetində dərc olunmuşdur.

B.Həsənovun hekayələrdən ibarət «Qardaşlar» adlı ilk kitabı 1958-ci ildə çap olundu. Bu hekayələr kamil olmasa da, sadə və təbii idi. Gənc müəllif uşaqlıq illərində kənddə şahidi olduğu hadisələri, daha çox öz başına gələn əhvalatları qələmə almışdı. Kitabda olan «Dalğalar», «Qoca həkim», «Yadigar», «Bəşir», «Bənövşənin ayaqqabısı», «Akif və Mirzə», «Yazı dərində» hekayələri bu cəhətdən maraqlıdır. Elxan Rəcəblə («Qardaşlar») ögey qardaş olduğunu eşitdikdə əvvəlcə sarsılır, sonra da saxta-boranlı gündə qonşu kəndə gedib Rəcəblə görüşüb, ona elə sarmaşır ki, valideynlər bu uşaqlarda olan doğmalığa hissənin heyrat edirlər. «Dalğalar» hekayəsində Mərdan balaca qardaşı Səmədi dalğaların qoynundan cəsarətlə xilas edir. Tufanlı bir gündə sü-

rüdən ayrı düşən çəpişləri («Tufanda») qoçaq Vaqif axtarır tapır. İsgüzar Rüstəm yoldaşlarını toplayıb yağış yağmamış («Ot biçini») kolxozun otunu yığır. Əlbəttə, müəllif ancaq qoçaq və isgüzar uşaqları seçib səciyyələndirməmişdir. O, həmçinin tənbel, xeyrə-şərə yaramayan, ancaq «qarnını otaran» uşaq tipləri də yaratmışdır.

60-80-ci illərdə B.Həsənov daha səmərəli işləmiş, bir sıra hekayələr toplusu çap etdirmişdir. «İlk qar» (1962), «Səfər təxirə salınır» (1964), «Buzov» (1966), «Qonşu» (1972) kitablarında yazıcının sənətkarlıq baxımından püxtələşməsi aydın hiss olunur. Bu kitablara toplanan hekayələrin mövzusu da müxtəlifdir: kənd mühiti, meşə, heyvanlar, uşaqların əyləncələri, işi, dərsi, bir-birinə yoldaşlıq münasibəti, ata-analarına köməyi və s. bütün bunlar uşaq dünyasına məxsus romantik boyalarla bərabər, təbii, səmimi və aydın ifadələrlə qələmə alınmışdır. Hadisələrin mərkəzində ibtidai və orta məktəbin müxtəlif siniflərində təhsil alan uşaqlar durur. Onun səciyyələndirdiyi obrazlar bir tərəfdən ağır illərin acısını dadmış, kövrək qəlbi, həsrətli, digər tərəfdən, həyatın sınaqlarında nisbətən bərkə-boşa düşmüş, kiçik yaşlarından «kişiləşmiş», qürurlu, cəsarətli, təsərrüfatçı yeniyetmələr - İmran («Sevinc»), Nəsir («Səfər təxirə salınır»), Fərman («Qərribə qonaqlar»), Lətif («Bostanda»), Fərhad («Şəkil»), Mehdi («Kəhər») və b. məhz belə obrazlardır. Yazıçı uşaqların fərdi psixoloji cəhətlərini aşkar etməyə çalışmış, uşaq təbiətinə məxsus təmiz hissləri, isgüzarlıqları hadisənin inkişafında açmağı bacarmışdır. Yeniyetmələrin hərkətində özünü bürüzə verən təkəbbürlülük, özünə güvənmək, tərslik, ata-ananın sözündən çıxmaq meylləri və bu meyllərin xoşagəlməz əqibətini də göstərmişdir.

B.Həsənov orta və yuxarıyaşlı uşaqların obrazını daha ətraflı canlandıran povestlər də yazmışdır: «Ayaz», «Yaylaq», «Qonşu», «Çörək», «İlk görüş», «Bir qonşu var», «Qonaq» povestlərində yazıçı müharibə illərindən başlamış bizim günlərə qədərki dövrdə həm kənddə, həm də şəhərdə

uşaqların təhsil və tərbiyəsini, müəllimlərin isgüzarlığını, şagirdlərin müxtəlif şəraitdə inkişafı və yetkinləşməsi prosesini ardıcıl və hadisələrin təbii axınında bədii boyalarla təsvir etmişdir.

Alman-sovet müharibəsi günlərində yeniyetmələr uşaq-lıq əyləncələrindən, uşaq-lıq qayğılarından məhrum oldular. Onlar təsərrüfatda, istehsalatda atalarını əvəz etdilər. Bu mövzuda xeyli hekayə, povest və dram əsərləri yazılmışdır.

«Ayaz» povestində B.Həsənov bu unudulmaz kədərli günlərin hadisələrini qələmə almışdır. «Ayaz» povestinin çox sadə süjeti vardır. Kəndin arıçısı Səlim kişi meşədə saxladığı arıxanayı on beş yaşlı oğlu Ayaza tapşırıb cəbhəyə yola düşür. Kəndin kişiləri cəbhəyə getdiklərindən və təsərrüfatda işləyən olmadığından arıxanaya baxan münasib adam tapılmaz. Ayaz atasını əvəz etməli olur. Kənddən xeyli uzaq, meşənin dərinliyində, balaca torpaq daxmada tək-tənha qalıb arıxanayı qorumaq ilk gecələr Ayaz üçün o qədər də asan olmur. Gecə arıxananın yaxınlığında «siqaret gözü» kimi yanan işıq, canavarın atı qovub çardağa salması, meşənin vahiməsi Ayazı qorxudur. Ayaz sarsılır, həyəcanlı anlar keçirir. Ayaz tədricən vahiməli mühitə, tənhalığa alışır. Hətta onu əvəz etməyə gələn Polad kişini geri qaytarır, arıxanaya özü baxır, bütün qışı meşədə tənha qalmalı olur. Ayaza anası, balaca qardaşı və bacısı tez-tez baş çəkir, yemək gətirirlər. Arabir məktəb yoldaşları və Tahir müəllim də Ayazı yada salır, ona kitab oxuyur, get-gedə «kişiləşən» Ayaz şəraitə alışır, arıların dilini bilən bir arıçı kimi qulluq edir, hasarın sökülən yerlərini düzəldir, atasının kolxoz üçün çaldığı otu yığır. Ətrafda yaxşı bostan becərir, qış üçün odun ehtiyatı görür. Qarlı qış gecələrində, səxtəyə, soyuğa, canavar üləşmələrinə Ayaz təmkinlə alışır. Gecələr bəzən vahimələnsə də, gündüzlər o anları yada salıb öz-özünə gülür. Qorxduğunu heç kəsə demir. Ayaz ac da qalır bununla belə arının yanından heç yana getmir... Atasından gələn məktublar, anasının kövrək qəlbi Ayazı mətinləşdirir. O,

gördüyü işin əhəmiyyətini daha da yaxşı dərk edir.

Ayazın həm yetkinləşmə prosesini, həm də keçirdiyi daxili həyəcanları və düşüncələri yazıçı ustalıqla təsvir etmişdir.

«Ayaz» povestində kolxoz sədri Dadaş, Tahir müəllim, şagirdlərdən Nadir, Ziyad fərdiləşdirilmiş, hər biri özünəməxsus yeri və məziyyəti olan obrazlardır. Dadaş qayğıkeşliyi, Tahir müəllim və şagirdlər yoldaşlıq köməyi ilə Ayazın qayğısına qalırlar.

«Ayaz» povestini Moskvanın «Detskaya literatura» nəşriyyatı rus dilində çap etmiş və mərkəzi mətbuat onu yüksək qiymətləndirmişdir.

«Qonşu» povestinin mövzusu məktəb həyatından götürülmüşdür. Kənd məktəbində işləməyə gələn Adil müəllim altıncı sinifdə oxuyan Nəbigilin evində qalır. Adil müəllimin qayğıkeşliyi nəticəsində o qədər də yaxşı oxumayan Nəbinin təhsilində yeni dönüş yaranır.

Nəbidə oxumaq bacarığı var, yaddaşı yaxşıdır. Lakin o özündə vərdiş yarada bilmir, təbəllik, ətalət onu oxumaqdan yayındırır. Adil müəllim Nəbiyə güzəştə getmir, onunla o qədər də mülayim rəftar eləmir. Evdə də, dərstdə də qüsurlarını xatırladır. Nəbi Adil müəllimin iradlarından daxilən tez-tez inciyir, hətta müəllimin onlarda qalması onu açmır. Ancaq bu öləri hisslər tez də uzaqlaşır. Nəbi Adil müəllimi yavaş-yavaş başa düşür və get-gedə beşlərin sayı artır. Nəbidən narazı olan ailədə də xoş əhvali-ruhiyyə yaranır. Adil müəllimin yeni tikilən müəllimlər evinə köçməsi Nəbini kövrəldir.

Adil müəllimin simasında ədib nəcib, xeyirxah, işgüzar, öz sənətinə tələbkərliklə yanaşan, şagirdlərə, hətta evində qaldığı və bir yerdə səhər-səhər dərsə getdiyi Nəbiyə də güzəştə getmir. Adil ədəbiyyat müəllimidir, o, ixtisasını yaxşı bilir və zəngin mütaliəsi vardır. O, Nəbini də əlavə ədəbiyyat oxumağa vadar edir.

Adil-Nəbi xətti ilə, müəllim-şagird, münasibətləri əsər-

də təbii, səmimi və real boyalarla təsvir olunmuşdur.

B. Həsənovun uşaqlıq illərinin xatirələri ilə yaşaması, kənddə müəllim işləməsi onun bitkin uşaq obrazları yaratmasına imkan vermişdir. Onun «Yaylaq» povestində yaratdığı Vaqif və Səməd obrazları daha canlı və bitkindir. «Yaylaq» povestində yazıçı yay tətilini yaylaqda keçirən iki əmioğlunun – Vaqiflə Səmədin özünəməxsus fərdi boyalarını, xarakterlərində müşahidə etdiyi əlamətləri bütün reallığı ilə fərdiləşdirməyə çalışmışdır. Onların zahiri görkəmi povestdə belə təsvir edilir: «...Özləri də deyirdin əkizdirlər, bir-birinə boy-buxundan elə oxşayırdılar: ikisi də ucaboy, ikisi də enlikürək, dolubədənli. Elə üzdən də: ikisi də qarabuğdayı, ikisi də girdəsifət. Bircə xasiyyətdən bir-birinə oxşamırdılar». Məhz bundan sonra onların hər addımı izlənilir. Yaylaq mühiti Vaqiflə Səmədin xasiyyətlərindəki fərdi cəhətləri açmağa imkan yaratmışdır. Arandan yaylağa köçən elatın yaylaq qayğılarını, güzəranını, adətlərini yaxşı bilən müəllif təbiətin də şıltaqlığını, yaylağın könül açan xoş günlərini, dolu yağan, tufan qopən, leysan tökən anlarını – dağların gündə bir dona girən romantik təbiətini mənzərədən-mənzərəyə canlı və əlvan təsvir eləmişdir. Belə bir şəraitdə Vaqif çobanlara da kömək edir, anasının da buyruqlarına əməl edir. Üzüyola, sözbəxan olduğu üçün hamının hörmətini qazanır. Xüsusi ilə gecə çöldə doğan düynəni canavardan xilas etməsi Vaqifin hörmətini daha da artırır. Onunla bir sinifdə oxuyan, yaylaqda da birlikdə buyruğa gedən Mehribanın mehriban baxışları və xoş rəftarı da Vaqifin rəftarına təsirsiz qalmır. Lakin Səməd zahirən Vaqifə oxşasa da, tündxasiyyətdir. Vaqiflə əmioğlu olsa da, onunla yola getmir, ona ya zarafatla, ya da qəsdən sataşır. Çox vaxt öz anasının da sözüne baxmır. Müəllif bu on beş yaşlı yeniyetmənin təbiətində müşahidə etdiyi naqisliyi, nadincliyi, tərsliyi, qeyri-səmimi hərəkətləri açıb göstərir, tənqid edir.

B. Həsənov «Ayaz» və «Qonşu» povestlərində olduğu kimi, «Yaylaq» povestində də ortayaşlı uşaqların xarakter-

lərini fərdiləşdirməyə daha çox meyl göstərmişdir.

Ədibin «İlk görüş», «Çörək», «Qonaq», «Bir qonşum var» povestləri gənclərin, yeni əməyə başlayan müəllimlərin və yaşlıların həyatından bəhs edir. «İlk görüş» povestində, kənd müəlliminin fəaliyyəti və yeni təşəbbüsləri qələmə alınmışdır. B.Həsənov əsərdə Nazim müəllimin şəxsində kənd ziyalılarına məxsus yeni keyfiyyətləri açmağa çalışmışdır. Nazim açıq fikirli, yeni düşüncəli, zəhmətsevər, fədakar bir müəllimdir. O, yeni-yeni təşəbbüslər irəli sürməyi sevir. Uşaqların təhsildən yayınmaması üçün çalışır, məktəb ətrafında tədris-təcrübə sahəsi yaradır, bağ salır. Nazim təkdir.

B.Həsənovun «Çörək» povesti tələbə həyatından bəhs edir. Povestdə müharibə illərinin ağır şəraitində M. Ə. Sabir adına Pedaqoji məktəbdə təhsil alan tələbələrin təhsili və maddi çətinlikləri, çörəyə olan ehtiyacları qələmə alınmışdır. Müəllif çörək talonunu itirmiş tələbənin keçirdiyi iztirabları, həyəcanları uzaq dağ kəndindən gəlmiş Adil adlı bir tələbənin təmsalında ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Adil dərslərini yaxşı oxuyur. İntizamlı tələbədir. Atası müharibədədir. Nəçə vaxtdır kağız da gəlmir. Belə çətin vaxtda Adil yarım aylıq çörək talonunu itirir, hər yerdən əli üzülür. Kənddə də anası çox çətinliklə üç uşaq saxlayır. Ələcsiz qalan Adil yenə də ananın üstünə qayıtmalı olur. Müəllif «Çörək» povestində iki-üç günün hadisəsini addım-addım izləyir. Adilin keçirdiyi daxili sarsıntılar bizi də sarsıdır.

Uşaq nəsrinin gözəl nümunələrini yaradan B.Həsənovun hekayə və povestləri xarakterik uşaq və yeniyetmə surətləri ilə daha zəngindir.

Nəriman Süleymanov
(1930-1995)

Qori müəllimlər seminariyasını bitirib Azərbaycan və Qərbi Azərbaycanın bir sıra kəndlərində ədəbiyyat müəllimi işləyən Qoca müəllim oğlu Nərimana ədəbiyyatı sevdirmiş,

ədəbiyyatın böyük tərbiyə məktəbi olduğunu öyrətmişdir. Kiçik həcmli uşaq hekayələri mərkəzi mətbuatda çap olunduqdan sonra Nərimanın «Balaca atlı» (1956) adlı ilk kitabı həyata vəsiqə aldı.

N.Süleymanov bu illərdən başlayaraq «Pioner» jurnalında ədəbi işçi, məsul katib, sonra isə baş redaktor işləyir. 60-cı illər N.Süleymanov üçün daha uğurlu olmuşdur. Bu illərdə gənc müəllifin «Qaraçı qızı» (1960), «Qocalar və uşaqlar» (1964), «Sovqat» (1965), «Novruzgülü» kitabları çapdan çıxır. Bu kitablarda toplanan hekayələr müxtəlif tələli uşaqların həyatından, müdrik qocaların ağıllı məsləhətlərindən söhbət açır. Ədib öz hekayələrində təlim-tərbiyə, əmək, vətənpərvərlik və təbiət aləmindən danışır. O, «Novruzgülü» alleqorik nağıllarında çiçəklərin təbiətə yaraşlıq və gözəllik verməsindən bəhs edir, göstərir ki, bu güllər baharın övladlarıdır, hərəsinin bir gözəlliyi, bir tərəvəti var. Buna görə də gözəllikdən söhbət düşəndə atırlı qızılgül, yaraşlıqlı qərənfil, utancaq bənövşə, meşələrin bəzəyi nərgiz, düzlər gözəli lalə və digər güllər özlərini öyür, tərifləyirlər. Novruzgülünün isə boynu bükükdür. Çünki onun ömrünə cəmi iki gün qalır. Pəhl isə onun daha qiymətli, daha gözəl olduğunu başa salır. Axı, Novruzgülü baharın ilk müjdəçisidir... Müəllif bu güllərin hansının harada bitdiyini, hansından necə istifadə etmək lazım olduğunu uşaqlara öyrədir.

N.Süleymanov 70-ci illərdə daha səmali mövzulara girir; «Yetər nənə» (1971), «Babamın bağı» (1974), «Göy qurşağı» (1975), «Tək çiçək» (1979) kitablarında və dövrü mətbuatda çap olunmuş hekayələrində kənd qayğıları, təbiət aləmi, heyvanların və quşların həyat tərzi təbii və canlı bədii boyalarla qələmə alınmışdır.

«Babamın bağı» hekayəsində balaca Günayın əhvalatı, onun nəcib, mehriban və xeyirxah xasiyyəti ustalıqla təsvir olunmuşdur. Günay çöllərə, hətta babasının da bağına bolbol su gətirən, hər yerdə «gül-çiçək», «bağ-bağat» olmasına çalışan, dediyinə də tezliklə əməl edən «əmiyə» belə gözəl

işinə görə minnətdardır. Günay ona bağışlamaq üçün böyük bir çiçək dəstəsi hazırlamışdır. Kanala gələn suyu görəndə Günay «əmini» axtarır tapmağı belə unudur, çıxdığı hündür kürsüdən çiçəkləri bütün adamların üstünə səpir. Yazıçı balaca qızın sevincini, fərəhini, bu el bayramında onun özünəməxsus iştirakını çox təbii vermişdir. Eləcə də «Çay daşanda» və «Cüyür səsi» hekayələrində onun təsvir etdiyi balaca oğlanlar təbiəti çox sevir, onun qayğısına qalırlar.

N.Süleymanov «Qardaşımın Qıratı», «Atlar qərribə olurmuş», «Hansı qoyun örüşdən daha tez qaydır» hekayələrində insanlara çox xeyri dəyən ev heyvanlarından bəhs edir. Uşaqların onlarla mehriban rəftarı, qayğılarına qalmaları, hər şeydən əvvəl, ev heyvanlarına xas olan xüsusiyyətləri balacaların başa düşdüyü tərzdə təsviri müəllifin nailiyyətidir. Atların müharibə zamanı böyük şücaət göstərməsini «Qardaşımın Qıratı» hekayəsindən öyrənən maraqlı xasiyyəti ilə tanış olurlar.

«Hansı qoyun örüşdən daha tez qaydır» hekayəsində yazıçı uşaqlara həm qoyunların növləri, həm də ayrı-ayrı növlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə məlumat verir. Etnoqrafik mündəricəli bu hekayədə müəllif bədii şərtləri unutmur, maraqlı insan obrazları, canlı dialoqlar yaradır.

N.Süleymanovun «Dağ keçisi və onun balası», «Ana quşun yuxusu» hekayələrində də heyvanlar aləminin spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Qaranquş («Ana quşun yuxusu») balalarını böyütdükcə yuvası darısqallıq edir, buna görə də o, gecələr teleqraf xətti üzərində yuxulayır. Yazıçı hadisələri təsvir edərkən təbiət mənzərələrindən istifadə edib canlılar aləmi ilə təbiət arasında əlaqəni daha təbii vermişdir. Məsələn, «Dağ keçisi və onun balası» hekayəsində belə bir təbiət təsviri verilir: «Dağlarda gözəl hava vardı. Günəşin qızılı saçları şiş qayalara toxunur, keçilərin üstə tökülürdü. Havanın xoşluğu dağların sakinlərini məst eləmişdi. Kəpənəklər zərli qanadlarını açıb özlərini günə verir, böcəklər tər otların arasından üzə çıxırdılar. Quşlar pırıltı ilə uçur,

həvəslə cəh-cəh vururdular». Belə mənzərəli bir yerdə və xoş havada keçə balasının bütün qorxu və təhlükəni unudaraq, atılıb-düşməsi təbii və poetikdir.

N.Süleymanov «Əsgərlər analarını çox istəyirlər», «Artıq söz», «Özündən danışma» və «Nigarançılıq» hekayələrində müxtəlif xarakterli dörd uşaq obrazı yaratmışdır; Balaca Azər «dava-dava» oynamağı çox sevir («Əsgərlər analarını çox istəyirlər»). O, «tufəng atmaq, qılinc oynatmaq», «döyüşdən» həmişə «qalib çıxmaq» arzusundadır. Əsgərləri görəndə Azər hər şeyi unudur, onların dəstəsinə qoşulub gedir. Anası xeyli nigarançılıq keçirəndən sonra bir əsgər Azəri evə gətirib əhvalatı danışır və «dava-dava» oynayan uşaqlara və Azərə gizli bir sirr öyrədir. Əsgərlər analarını çox sevirlər, ananı incitmək və nigaran qoymaq əsgərə yaraşan hərəkət deyildir.

«Artıq söz» hekayəsindəki oğlan dayısının suallarına cavab verəndə başa düşür ki, o, hey artıq söz işlədir. Öz səhvini görməyi bacaran bu qoçaq oğlan onu tez düzəldir. «Özündən danışma» hekayəsindəki uşaq isə «mən, mən» deməyi yaman xoşlayır: özündən çox razı olan, həmişə özünü tərifləyən başqa bir oğlanı isə («Dərs hekayəsi») yoldaşları idmanın müxtəlif növləri üzrə ona qalib gəlməklə tərbiyələndirirlər. Müəllifin uşaqlarda müşahidə etdiyi mənfi cəhətləri islah edən bədii detallar yaratması tərbiyə baxımından məqsədəuyğundur. «Nigarançılıq» hekayəsindəki qız öz həssaslığı, körpə saflığı, şirinliyi ilə yadda qalırsa, «Pioner qalstuku» hekayəsində balaca Asif öz uşaq şıltaqlığı, tərsliyi ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Yazıçı hekayələrində yalnız müxtəlif orijinal uşaq surətləri yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda bədii cəhətdən sənətkarlıqla işlənmiş təbiət təsvirləri də yaratmışdır. Bunlar yığcam, kiçik həcmli hekayələrdə az yer tutsa da, hadisələrin inkişafında və xarakterlərin açılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

N.Süleymanovun «Tək çiçək» kitabında toplanan hekayələrin mühüm hissəsi müharibə mövzusunda yazılmışdır:

«Qasıq», «Lampa», «Ölmürəm», «Torpaq», «Boş qəzet» və b. bu silsilədənir. Bu hekayələrdə cəbhə həyatı, xalqlar dostluğu, humanizm ideyaları realistcəsinə sənətkarlıqla qələmə alınmış, yadda qalan obrazlar, maraqlı səhnələr yarılmışdır. Bu cəhətdən «Qasıq» hekayəsi öz məzmunu ilə seçilir. Oğlunu cəbhəyə yola salan Mahal kişi arxa cəbhədə işləyir, xeyrixah və nəcib işi ilə hamının hörmətini qazanır. O, bütün kənd camaatı üçün çömçə-qasıq hazırlayır. Qonum-qonşuya təmənnəsiz paylayır. Mahal kişi belə qərara gəlir ki, düzəltdiyi qasıqlardan cəbhəyə də göndərsin. Belə də edir.

Mahal kişi öz əməli ilə təkə doğma oğlunu deyil, cəbhədə vuruşan bütün döyüşçüləri mərd, mübariz və düşməne qarşı amansız olmağa ruhlandırır.

N.Süleymanov C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında çəkilmiş «Alma», «Sehrli ağac» adlı iki multiplikasiya filminin ssenari müəllifidir.

N.Süleymanovun hekayələri rus, Ukrayna, özbək, gürcü, belorus, tacik, türkmən və digər dillərə tərcümə edilmiş, həmçinin macar, yuqoslav dillərində də çap olunmuşdur. N.Süleymanov əməkdar mədəniyyət işçisi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Əzizə Əhmədova (1932-2003)

Əzizə Əhmədova Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirdikdən (1951-1956) sonra Azərbaycan Uşaq və Gənclər nəşriyyatında işə başlamışdır. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən bədii yaradıcılığa həvəs göstərən Ə.Əhmədova «Qorxmazın səhvi» adlı ilk hekayəsini «Pioner» (1957) jurnalında çap etdirmişdir. Həmin ildən ciddi ədəbi fəaliyyətə başlayan Ə.Əhmədovanın kiçik yaşlı uşaqların maraq aləmindən bəhs edən hekayələri «Azərbaycan pioneri» qəzetində, «Göyçin» və «Pioner» uşaq jurnallarında tez-tez nəşr olunurdu.

1967-ci ildə çapdan çıxan «Xınalı qayalar» kitabı gənc, həvəskar yazıçının müvəffəqiyyəti idi. Ə.Əhmədova 1967-ci ildən 1990-cı ilə qədər «Gənclik» nəşriyyatına rəhbərlik edir. Eyni zamanda, bədii yaradıcılığını davam etdirir. Onun bu illərdə «Yaz qarı» (1970), «Bu ellərə vurulmuşam» (1970), «Onu çiçəklər sevdi» (1977), «Bir ürək sındırmışam» (1980), «O günlərə baxıram» (1982) hekayə və povestlərdən ibarət kitabları çap olunmuşdur. Ə.Əhmədova tərcümə sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. O, keçmiş sovet və dünya ədəbiyyatının bir sıra yaxşı nümunələrini dilimizə çeviribdir: A.Qaydarın («Məktəb», «Təbilçinin taleyi»), O.Linqrin («Balaca və damda yaşayan Karlson»), A.Kuprinin («Hekayələr»), N.Dumbadzenin («Ellada») əsərləri məhz onun tərcüməsində yeniyetmə və gənc oxuculara çatdırılmışdır.

Ə.Əhmədova müasir mövzulara daha çox meyl göstərmiş, onun hekayələrində bugünkü nəslin tərbiyə və təhsili, bu və ya digər sənətə həvəsi, istək və arzuları, özündən böyüklərə ehtiram, əməli, təşəbbüskarlıq kimi vacib həyatı məsələlər bədii həllini tapır. «Onu çiçəklər sevdi» kitabında toplanmış hekayələr belə bir məramın məhsuludur. «Elbənz dərəcə gedir» hekayəsində dərəcə gecikən Elbənzin saxta fədakarlığı üzə çıxır. Aydın olur ki, Elbənzin dərəcə gecikməsi qarını küçədən keçirib evinə yola saldığı üçün deyil, əksinə, qartopu ilə vurması, küçədə adamlara sataşması, divarlardan afişaları və qəzetləri cırıb atması ucbatından olmuşdur.

Ə.Əhmədovanın hekayələrində müharibə mövzusu onun uşaqlıq illərinin acı, kövrək xatirələrindən yaranmışdır, O, müharibə illərində arxa cəbhədə uşaqların çəkdiyi, məşəqqətli günləri, hərbin zəhmli, ağır əks-sədasını real-lirik boyalarla əks etdirmişdir. «İtirilmiş uşaqlıq», «Onda qar soyuq idi», «Nənəm və mən» hekayələri bu qəbildəndir. Yazıçı həmin hekayələrdəki kiçik təfərrüatları «O günlərə baxıram» povestində genişliyi ilə təsvir edir. Povestdə bu gün böyük həyat yoluna çıxmış, nəvəsinə baxıb qərribə hisslər keçirən bir ziyalı qadının vaxtı ilə özünün nəvə olduğu illərin,

həm də müharibə illərinin acı xatirələri öz ifadəsini tapmışdır. Sevinc bu kədərli hadisələri ömrünün yetkin çağlarında danışsa da, xəyalən o günlərə qayıdır.

O, həmin günlərin hadisələrini kiçik yaşlı məktəbli səviyyəsinə, dünyagörüşünə xas olan bir tərzdə danışır. Buna görə də, müəllif söhbəti bizə sanki müharibə illərinin acısını dadmış bir məktəblinin dilindən çatdırır. «O günlərə baxıram» povestində ağır sınaq illərində Bakı bağlarının bol meyvəsindən qış azuqəsi və ehtiyatının hazırlanması prosesi bütün təfərrüatı ilə təqdim olunur.

Ə.Əhmədova təbiət, çiçəklər və heyvanlar aləmindən maraqlı, düşündürücü hekayələr, nağıllar və təmsillər yazmışdır. «Novruzgülü – yazgülü», «Qısa ömrü mərd yaşadı», «Onu çiçəklər sevdi», «Şehli güllər», «Arı», «Duman», «Xınalı qayalar», «Yağış», «Yaz qar», «Toplan və kölgəsi», «Ayı meşədən küsdü», «Heyvanların qış hekayəti», «Ağlağan çəpiş», «Səyyar dovşan» kimi hekayələrdə yazıçının həssas müşahidə qəbiliyyəti, öz sənətinə tələbkərliliklə yanaşması aydın hiss olunur. «Heyvanların qış hekayəti» nağılı bu cəhətdən daha müvəffəqiyyətlidir. Özlərinə qış ehtiyatı görmək, ev tikmək, azuqə toplamaq və birlikdə yaşamaq istəyən kirpi, sağsağan və dovşanlara tülkülər də qoşulur, bir evdə yaşamağa cəhd göstərirlər. Ancaq kələkləri baş tutmur, sağsağanın və kirpinin səyi nəticəsində dovşanlar təhlükədən xilas olur. Hekayədə heyvanların hər birinin özünəməxsus hərəkətləri, xasiyyətləri təbii verilmişdir.

Ə.Əhmədova uşaqlar üçün həm də maraqlı təmsillər yazmışdır: «Ayı meşədən küsdü», «Heyvanların qış hekayəti», «Səyyar dovşan», «Lovğa ördək balası», «Dovşanın kələyi», «Tülkünün kələyi baş tutmadı», «Göl əfsanəsi», «Xəbərci qara qarğa», «Ağlağan çəpiş» və b. təmsillərində hər bir heyvan, quş, çiçək və bitki öz xüsusiyyətinə, həyat tərzinə uyğun qələmə alınmışdır. Bütün yayı armud bilib keşiyini çəkdiyi zoğal ağacının meyvəsinin dadına baxanda ayı meşədən küsüb gedir. Dovşan («Səyyar dovşan») meşəyə təyya-

rə ilə necə gətirildiyini qaraca qarğaya danışır. Qarğa təzə salınmış meşədə necə yaşamağı dovşana öyrədir. Ördək balası isə («Lovğa ördək balası») öz lovğalığı ucundan tülkünün toruna düşür.

Ə.Əhmədova tülkü obrazına klassik ədəbiyyatımızda olduğu kimi, tez-tez müraciət edir. Uşaqlara onun yeni-yeni kələklərindən maraqlı söhbətlər açır. Qu quşlarının uzun boğazlarına heyran olan ördək balası istəyir ki, onun da boğazı uzun olsun. Bəs necə etsin? Dərdini tülküyə açmalı olur. Tülkü ördək balasını inandırır ki, Qu quşlarının boğazını biz dartıb uzatmışıq. Ördək balası da boğazını tülkünün ağzına salır, özü bilmədən ona yem olur. «Dovşanın kələyi», «Tülkünün kələyi baş tutmadı», «Yalan ayaq tutar, yeriməz» təmsillərində, kiçik həcmli hekayələrində tülkünün kələklərinin puça çıxmasında ürkək, lakin cəld qərar çıxaran dovşan diqqətlə işlənmiş obrazlardır.

Ə.Əhmədovanın istər həyatdan, istərsə təbiət və heyvanlar aləmindən bəhs edən hekayələri kiçik yaşlı məktəblilərin maraqla oxuduqları əsərlərdəndir. Bu kiçik həcmli hekayələrdə yazıçı orijinal fikir söyləməyi, balacaların hiss və duyğularını ələ almağı bacarır.

Dramaturgiya. Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq və gənclər dramaturgiyası 60-cı illərdən yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Müasir insanı, onun həyatını bütün genişliyi ilə əks etdirmək, ictimai həyatdakı əskiklikləri, keçmişin qalıqlarını, insan xarakterində nəzərə çarpan keyfiyyətləri bir-birilə təmasda açmaq dram janrı üçün əsas meyara çevrildi.

Bu illərdə dramaturgiyanın mövzu dairəsi daha da genişlənmiş, yeni nəslin əsrin tələb etdiyi səviyyədə tərbiyəsinə yönəldilmişdir. Gəncliyin əsl vətəndaş kimi kamala çatması üçün müasir elmi və texniki biliklərə yiyələnmək, yüksək zövqə, mənəvi yetkinliyə, zəhmət və əməklə ucalmağa cəhd göstərməsi günün ən başlıca məsələsi kimi dramaturgiyanın qarşısında dururdu. İstər Gənc Tamaçılar Teatrında, istərsə

də A.Şaiq adına Kukla Teatrında tamaşaya qoyulan bir sıra pyeslər uşaq və gənclərə məxsus dramaturgiyanın yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması haqqında aydın təsəvvür yaradır.

A.Şaiq adına Kukla Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan Ə.Əbbasovun «Keçinin qisası», M.Dilbазinin «Göyçək Fatma», R.Heydərin «Göylər qonağı», Ə.Səmədovun «Artıq-tamah baş yarar», «Əzablı günlərin sonu», Ə.Məmmədovun «Cəsur uşaqlar», M.Atəşin «Cırtan», T.Kazımovun «Qoçaq Polad», S.Məmmədovun «Tülkü-nün aqibəti», R.Əlizadənin «Hamam hamam içində», F.Məmmədovun «Ac qulağım, dinc qulağım» və digər yazıçıların pyesləri, eyni zamanda keçmiş SSRİ və dünya xalqlarından edilmiş tərcümə əsərləri fikrimizi təsdiq etmək üçün aydın təsəvvür yaradır.

Bu pyeslər mövzu baxımından da müxtəlifdir, folklor-dan gələn mövzular, müasir uşaqların həyatına dair mövzular – uşaqların zirəkliyi və qoçaqlığı, hiyləgərliyin və tənbəliyin aqibəti, dostluq və yoldaşlığın qüdrəti və s. ayrı-ayrı tipik surətlərin təmsalında səhnədə canlandırılır. Uşaq pyeslərində təsvir olunan surətlərin bir çoxu nağıllarımızdan tanışıdır: qurddan qisas alan keçi, analığından zülm görmüş Fatma, ağıllı, tədbirli Cırtan, xoşrəftar və sadəlvəh dovşan, hiyləgər tülkü və s. Bu surətlər vasitəsilə yeniyyətələr kiçik çağlarından həyatda yaxşı ilə pisi, zirəklə tənbəli, ağıllı ilə ağılsız, sadəlvəhlə hiyləgəri bir-birindən seçir, yaxşılara, ağıllılara, xeyrixahlara, qoçaqlara oxşamağa çalışır, pislərə, tənbəllərə, ağılsızlara, hiyləgərlərə nifrət edir.

Lakin gənclərin estetik tərbiyəsinə xidmət edən daha ciddi, sanballı, müasir problemlər qaldıran, ataların mübarizəsini və arzularını ifadə edən geniş süjetli, çox şəkilli pyeslər də yaranmışdır ki, onların bir çoxu Gənc Tamaşaçılar Teatrında oynanılmış və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Təmsil-pyes janrını ədəbiyyatımıza C.Məmmədquluzadə və A.Şaiq gətirmişlər. Bu gün isə təmsil-pyes janrı drama-

turğiyamızın bir növü kimi formalaşmış, uşaq və gənclər teatrlarında möhkəm yer tutmuşdur.

Xanımına Əlibəylinin şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yaranan «Dovşanın ad günü», «Aycan», İ.Cosğunun «Tülkü məhkəməyə gedir», «Məşədə futbol, qol», F.Ağayevin «Xoruz» və başqalarının əsas personajları heyvanlar və quşlardır.

«Dovşanın ad günü» və «Tülkü məhkəməyə gedir» pyeslərində nağıllarımızdan bizə bəlli olan xain və hiyləgər tülkü, kələkbaz şir, yırtıcı qurd tipləri ilə bərabər, dovşan, xoruz, kirpi, toyuq, dələ, alabaş, qaz kimi müsbət, dostluqda sədaqətli, xeyrixah, mərd, ayıq, nikbin obrazlar da yaratmışlar. «Aycan» pyesinin personajları isə otlar-çiçəklər və müxtəlif bitkilərdir. Bu pyeslərdəki əhvalat və konfliktlər həyatla bağlı hadisələrdir.

İ.Cosğunun «Ana laylası» pyesi isə məişət nağıllarımızın motivləri əsasında yazılmışdır. Bu pyədə şah ikinci övladı da qız olduğu üçün onu anası ilə birlikdə sürgün etdirir. Sarayda tərbiyə alan Çiçək ərköyün, təkəbbürlü və şiltaq böyüdüyü halda saraydan qovulan el içində böyüyən Bahar xoşrəftar, istiqanlı, eyni zamanda iradəli və qətiyyətlidir. Bahar işgəncələrə məruz qalır, dustaqxanalara atılır. Lakin ana laylası ilə tərbiyə aldığına görə Bahar qələbə çalır. Burada ana laylası rəmzi mənə daşıyır. Ana laylası – Vətən və xalq tərbiyəsi deməkdir. Məhz buna görə də Bahar qələbə çalır.

Pyeslərin mühüm qisminin mövzusu müasir həyatdan alınmışdır: M.Təhməsinin «Gülən gözlər», Y.Əzimzadənin «Qonşular», Anarın «Keçən ilin son gecəsi», S.Qədirzadənin «Şirinbala bal yığır», Q.İlkinin «Təzə şagird», A.Məmmədovun «Yadındamı?», C.Məmmədovun «Dan ulduzu», «Həyatın astanasında», İ.Xurşud və Ə.Hacıyevin «Məhəbbət novellası», İ.Məlikzadənin «Sağlıq olsun» pyeslərində və başqalarında müasir gəncliyin həyatı, fəaliyyəti, əməl və arzuları, sevgisi, dünyabaxışı, həyata münasibəti, fərdi davra-

nışı, təhsil və tərbiyəsi, əməyi və işi xarakter detallarla canlandırılmışdır. Pyeslərdə öz əməyi ilə şöhrətə çatmış ilk mexanizator qız Sevil («Dan ulduzu»), orta məktəbi bitirib təsərrüfata işləməyə gedən Nigar, Almaz, Müzəyyən, Uğur («Gülən gözlər»), öz daxili hissləri ilə yaşayan Rüstəm, Dilarə, Tofiq, Gülarə («Keçən ilin son gecəsi»), zəhməti və mərifəti uca tutan Vasif («Məhəbbət novellası») və Zaur («Yadımdamı»), əliayrilərin torunda çabalayan Əziz («Sağlıq olsun») və Şirinbala («Şirinbala bal yığır») və bir çoxları müasir gəncliyin mənəvi keyfiyyətlərini özündə ümumiləşdirən ədəbi obrazlardır. Şübhəsiz, onların müsbət idealları və amalları ilə yanaşı bu günlə ayaqlaşmayan nöqsanları və büdrəmələri də vardır.

Yeni nəslin vətəndaş kimi tərbiyələnməsində tarix əsl məktəbdir. Dramaturgiyada tarixi mövzuların işlənməsi klassik ənənənin davamı kimi təqdirəlayiqdir və yaxşı təşəbbüsdür. Bu baxımdan M.H.Təhmasibin «Rübailər aləmində», Q.Rəsulovun «Əlvida, Hindistan», «Nəsillər», R.Heydərin «Zəng səsləri», Q.İlkinin «Sənin yaşıdların», S.Dağlının «Aydınlığa doğru», A.Babayevin «Yarımçıq şəkil» pyesləri diqqəti cəlb edir.

M.H.Təhmasib «Rübailər aləmində» pyesini XII əsrin məşhur rubai şairi Məhsəti Gəncəvinin həyatına həsr etmişdir. Müəllif Məhsətinin ədəbi-ictimai fəaliyyəti ilə bağlı olaraq XII əsrdə Azərbaycanda baş verən bir sıra hadisə və ədəbi mühitlə də bugünkü gəncliyi tanış edir. Pyesdə Məhsətinin vətəndaş portreti canlanır. Eyni ilə də Q.Rəsulov «Əlvida, Hindistan» pyesində məşhur Azərbaycan səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin portretini yaratmışdır. Müəllif əsərdə səyyahın bütün həyatını izləməyi qarşısına məqsəd qoymamış, yalnız Hindistanla bağlı səhifələrini – Hindistanda ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı nifrətini və xalq qəzəbini ifadə etmişdir.

S.Dağlının «Aydınlığa doğru» pyesi qısa və mənalı ömür yolu keçmiş Cəfər Cabbarlının həyat və fəaliyyətinə

həsr olunmuş, A.Babayevin «Yarımçıq şəkil» pyesi isə məşhur Azərbaycan rəssamı Bəhrüz Kəngərlinin həyatından bəhs edir. İ.Coşğunun «Komsomol poeması» isə S.Vurğunun eyni adlı məşhur poemasının əsasında səhnələşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, xalqımızın tarixi keçmişi, bu tarixdə özünəməxsus yeri olan Məhsəti, Zeynalabdin Şirvani, C.Cabbarlı, B.Kəngərli, S.Vurğun kimi şəxsiyyətlərin səhnədə görünməsi gənclikdə ictimaiyyətə doğru gəlir. Fantastik janrdan yalnız N.Gəncəlinin «Yanmış planetin sərvəti» pyesini xatırlamaq lazım gəlir... Bakı kosmodromundan çıxan «Sabah» gəmisi Setavr bürcünə doğru istiqamət alır. Amerikanın «Venera» kosmos gəmisi də həmin istiqamətə uçar. Hər iki gəminin heyəti bu sirli planetdə rastlaşır. Ayazın idarə etdiyi «Sabah» gəmisinin heyəti elmi axtarış məqsədi güddüyü halda, Amerika gəmisinin heyəti sərvət əldə etmək üçün kosmosda da didişməkdən əl çəkmir. Planetin sakinlərinin dediklərindən aydın olur ki, planetdəki cəmiyyət yüksək inkişaf mərhələləri keçmiş, lakin atom və hidrogen müharibəsi nəticəsində həyat məhv edilmiş, indi onun yalnız bir qitəsində həyat yenidən dirçəlir. Yalnız bitkilərin müalicə xüsusiyyətlərini öyrənən bu qəbilə cəmiyyətin mədənsəhlik mərhələsində 300-400 il ömür sürür. «Sabah» gəmisinin heyətinin xeyirxahlığını başa düşüb onlara tibbi yardım edirlər. Gəmi heyəti planetin zəngin sərvətinə toxunmadan yerli sakinlərlə vidalaşır Yerə - Vətənə dönür.

Bəzi şərtlilikləri nəzərə alsaq, «Yanmış planetin sərvəti» fantastik pyesi kosmosa uçuş, müxtəlif planetləri kəşf etmək baxımından uşaqlarda elmi təsəvvür doğurur.

Haqqında müxtəsər bəhs etdiyimiz pyeslər və burada toxunmadığımız bir çox səhnə əsərləri çap olunmaqla yanaşı, həm də Gənc Tamaşaçılar Teatrında səhnəyə qoyulmuş, gənclərin ideya-estetik tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Müasir uşaq və gənclər dramaturgiyasının inkişafında dramaturqlardan Y.Əzimzadə, Ə.Səmədov, Q.Rəsulov,

İ.Coşğun, X.Əlibəyli, S.Qədirzadə, R.Heydər, C.Məmmədov, S.Məmmədov və F.Məmmədovun yaradıcılığı səmərəli olmuşdur.

Yusif Əzimzadə (1917-1984)

Yusif Əzimzadə ədəbiyyat aləminə şeirlə gəlmiş (1934-1938), ilk qələm, təcrübələrini «Yeni yol», «Gənc işçi», «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap etmişdir. Alman-sovet müharibəsi illərində Y.Əzimzadə nəsrə keçmiş, yaradıcılığında hekayə və povest janrlarını ardıcıl davam etdirmişdir.

Y.Əzimzadənin uşaqlara və gənclərə məxsus hekayə və povestləri «Partizan oğlu», «İlk görüş», «Görüşdən sonra», «Qardaşlar», «Xatırlayacaqsan», «Murad dayının xatirələri», «Ləpirlər», «Unutmayın», «Mənim məhənlərim» və b. toplularda çap olunmuşdur. Bu əsərlərin çoxu keçmiş SSRİ xalqlarının dillərinə, habelə xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Moskvanın «Sovetski pisatel» nəşriyyatı onun «İkinci həyat», «O, qərib deyildi» kitablarını çap etmişdir.

Y.Əzimzadə keçmiş SSRİ və xarici ölkə yazıçılarının əsərlərindən seçmə nümunələri dilimizə çevirmişdir.

Uzun illər mətbuat aləmində çalışan yazıçı («Abşeron kolxozçusu», «Ədəbiyyat qəzeti», «Azərbaycan», «Ulduz», «Göyərçin» və s.) 1963-1978-ci illərdə kiçik fasilələrlə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin redaktoru olmuşdur. O həmçinin teatr sənəti ilə də bağlı olmuş, Gənc tamaşaçılar teatrının ədəbi hissə müdiri işləmiş, orijinal pyesləri ilə yanaşı, A.Ostrovskinin, S.Mixalkovun, K.Siminovun, O.Badikovun, Ş.Xusainovun, Y.Soloviçin pyeslərini tərcümə etmişdir.

Y.Əzimzadə dramaturgiya sahəsində daha səmərəli işləmişdir: «Çiçəklər səltənəti», «Anacan», «Nəsrəddin», «Aprel səhəri», «Qonşular», «Mən gənc qvardiyaçıyam» və «Xatirə» pyesləri onun qələminin məhsuludur. «Çiçəklər səltənə-

ti» və «Nəsrəddin» pyesləri xalq yaradıcılığı qaynaqlarından qidalanmışdır. Məlumdur ki, Şərqdə lətifə qəhrəmanı kimi məşhur olmuş Molla Nəsrəddin yaşadığı dövrdə heç kəsə güzəştə getmədən hamının nöqsanını üzünə demiş, hazırca-vablığı ilə ətrafdakıları heyran qoymuşdur. O öz məntiqi, ağılı, müdrik cavabları ilə rəsmi mövqeyindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq hamını məğlub etmişdir.

Y.Əzimzadə Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə edərək Nəsrəddinlə şəhər qazısı arasında baş verən itxıfları «Nəsrəddin» pyesinin əsas leytmotivi kimi götürmüşdür.

Deməli, bir qütbə qazı, dərğa, Fərzəli, dərviş və digər buyruq qulları, əks qütbə isə Nəsrəddin və ailəsi, ona həmkar olan Qazının qızı Pəri dayanır. Bu zümrəyə qarşı Nəsrəddin ağılı, tadbiri, hazırca-vablığı ilə mübarizə aparır. Onun ailəsi fəal olmasa da, özü həm Qazının sarayında, həm də padşahın qarşısında ağılı və fərasəti ilə üz-üzə gələnləri məğlub edir. Yazıçı əsərdə Molla Nəsrəddin lətifələrindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

Y.Əzimzadənin «Mən gənc qvardiyaçıyam» və «Xatirə» pyeslərinin mövzusu alman-sovet müharibəsindən alınmışdır. Gənc komsomolçular müharibənin qızgın çağında alman-faşistləri tərəfindən işğal edilmiş Krasnodonda «Gənc qvardiya» adlı gizli təşkilat yaradır, düşməne qarşı mübarizə aparırlar. Bu təşkilatın üzvlərindən biri də azərbaycanlı Əli Dadaşovdur. Əlinin atası və anası müharibədən xeyli əvvəl Cənubi Azərbaycandan Krasnodona köçmüş tələfini bu yerlərlə bağlamışdır. Dramaturq pyesdə azərbaycanlı ailəsinin almanlara qarşı intiqam hissini gənc qvardiyaçılarla əlaqəli şəkildə qabarıq verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Pyesdə hadisələr Əlinin və onun ailəsinin ətrafında cərəyan edir. Əsərdə Əli intiqamçıların ən fəal üzvlərindən biri kimi canlandırılmışdır. O, təşkilatın tapşırığı ilə məktəbin üstünə sovet bayrağını sancır və divarlara vərəqələr yapışdırır. Gizli təşkilatın üzvləri ələ keçdikdə ailənin təkidinə baxmayaraq, Əli imkandan istifadə etməyib evə

qayıdır və almanlar tərəfindən yaxalanır.

Pyesdə Əsədulla kişi, arvadı, 14 yaşlı Nərgiz fəal təsvir edilmişlər. Onlar Əliyə və yoldaşlarına lazım gələndə hər cür köməklik göstərirlər.

«Xatirə» pyesində də hadisələr müharibə dövründə Bakıda və cəbhədə cərəyan edir. Pyesin aparıcı personajları da gənclər - Yadigar, Əsmər və Nadirdir. Gözəl əməl və arzularla yaşayan bu gənclər həm də yaxın qonşudurlar. Bir-birilə çox səmimi olan valideynləri də əsl zəhmət adamlarıdır. Müharibə özgə ailələr kimi onların ailələrinə də fəlakət gətirir. Əsmərin atası, sevgilisi Yadigar müharibədə həlak olur. Qapıbir mehriban qonşuların əvvəlki növrəgi sönür. Nadir müharibənin ağır, kədərli hadisələrini xatirə kimi danışır. O, Yadigarın alman zabiti qarşısında ölümü mərdliklə qarşılamasını da görmüşdü.

«Anacan» və «Qonşular» pyesləri dramaturqun gənclər üçün qələmə aldığı ən yaxşı əsərlərdən sayılır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yurdsuz uşaqların uşaq evlərinə cəlb olunması, təhsil və tərbiyəsi təxirəsalınmaz məsələlərdən idi. Xalqı və dövləti narahat edən bu vacib işdə müəllim və tərbiyəçilərin də öhdəsinə ağır vəzifələr düşürdü. Çünki bu uşaqlardan oğrular və quldurlar öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edir, onları uşaq evlərindən çəkirdirməyə çalışırdılar. Bu işdə uşaq evinin müdiri Anacan - Gülbahar Ağalarova böyük fədakarlıq göstərir. Gördüyü işin mahiyyətini düzgün dərk edən və öz iradəsinə inanan Gülbahar oğru və canilərin əlində oğru və caniyə çevrilən sahipsiz uşaqları uşaq evinə cəlb edib, təhsil və tərbiyə verib, gələcəkdə bir sənətkar, şüurlu vətəndaş kimi görmək istəyir. Buna görə də o ilk növbədə canı və quldurlara qarşı mübarizə aparmalı olur. Onlardan biri «Ataman» ləqəbi ilə tanınan Kamaldır. Anacan bu təhlükəli canı ilə qarşılaşarkən silahdan belə istifadə etmir, hətta ələ keçərkən onu qaçıdır. Anacan Atamanı silahsız mübarizəyə çağırır. Anacan mübarizədə çox cəsarətli və təhlükəli addımlar atır, bu isə

ona baha başa gəlir.

Ataman quldur olsa da, insani hisslərdən məhrum deyildir. Məhz bunun üçün də Gülbahar onunla silahsız döyüşə girir və təsəvvüründə yanılmaz. Ataman Gülbaharın kişilərə məxsus mərd və nəcib münasibətini gördükdə dərk edir ki, quldurluğun axırı yoxdur. Atamanın əltəti Səlim isə təbiətən qəddar və canidir.

Pyesdə iştirak edən digər personajlar da diqqətlə işlənmişdir. Yetim uşaqlar Atamanla Gülbahar arasında gedən mübarizə zamanı narahat günlər keçirirlər. Uşaq evinin rahatlığını dərk etsələr də, Atamanın və Səlimin hökmündən çıxı bilmirlər. Ancaq Atamanın Gülbahara ehtiramı və yavaş-yavaş quldurluqdan uzaqlaşması uşaqları cəsarətləndirir və onlar uşaq evinin əsl sakini olurlar.

«Anacan» uşaq dramaturgiyamızın ən məzmunlu nümunələrindən biri kimi uzun illər səhnədə oynanılmış və mətbuatda yüksək qiymətləndirilmişdir. Pyes 1958-ci ildə Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qırx illiyinə həsr olunmuş Ümumittifaq festivalında Gənc Tamaşaçılar Teatrı tərəfindən göstərilmiş birinci dərəcəli diploma layiq görülmüş, müəllif isə festivalın birinci dərəcəli laureatı adını almışdır.

Alman-sovet müharibəsindən sonrakı dinc quruculuq illərində gənclərin arzu və istəkləri, bu uğurda valideynlərin məqsəd və məramı, valideyn - övlad münasibətləri və münasibətləri Y.Əzimzadə «Qonşular» pyesində qonşuların təmsalında ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

Gövhər və Xeyrulla həm qonşudurlar, həm də bir məktəbdə işləyirlər. Xeyrulla Şahbudaqov direktor, Gövhər isə müəllimədir. Onların övladları Aslan və Ceyran onuncu sinifdə oxuyurlar. Xeyrulla Aslanı anasız, Gövhər də Ceyranı atasız böyütmüşdür. Uşaqlar orta məktəbi qurtaran ərəfədə uzun illər dinc yaşamış bu qonşuların aralarında ixtilaf yaranır və birdən-birə ciddi şəkildə ayrılır.

Birinci şəklin əvvəlində Xeyrulla müəllimlə Gövhər müəllimənin ilk söhbətindən ixtilafın səbəbi aydınlaşmağa

başlayır. Xeyrulla müəllim öz niyyətini bəri başdan Gövhər müəlliməyə açıq bildirir: «Gövhər xanım, biz bir-birimizi dünəndən tanımırıq. Köhnə binada qapıbir qonşu olmuşuq. İndi də qonşuluğumuz davam edir. Bəxtimiz elə gətirib ki, ikimiz də gəncliyimizi balalarımızın xatirinə qurban vermişik. Mən Aslanı körpəlikdən anasız, siz də Ceyranı müharibə illərindən atasız böyütmüsünüz. Biz onlara həm ata olmuşuq, həm də ana. Buna görə də siz mənə hər kəsdən yaxşı başa düşməlisiniz». Əlbəttə, söhbət axıra qədər belə mülayim və səmimi davam etmir. Gövhər xanımdan qısa və qəti cavablar alan Xeyrulla direktorluq nüfuzundan istifadə edərək söhbətinin tonunu da, məzmununu da dəyişir və beləliklə də, ixtilaf dərinləşir.

Xeyrulla müəllim istəyir ki, oğlunu istehsalata gedən uşaqlardan ayıraraq oxutsun, Ceyrandan uzaqlaşdırsın, aspiranturaya qəbul etdirdsin, öz istədiyi kimi görsün. Gövhər müəllimə isə öz məramını açıq söyləməsə də aydın duyulur ki, uşaqların istehsalata getməsinin, Aslanla Ceyranın bir yerdə işləmələrinin tərəfdarıdır. Aslanla Ceyran uşaqlıqdan qonşuluqda böyümüşlər, tərbiyəlidirlər, yaxşı oxuyurlar, birlərini istəyirlər. Gövhər müəllimə öz xasiyyət və rəftarında bir qədər sərt və quru görünsə də, himayədarlığın, qohumbazlığın, dostbazlığın, saxta qiymət şişirtməyin əleyhinədir. Gövhər surəti haqqında C.Cəfərov yazır: «Gövhər bir qədər Almazı xatırladır. Bir sovet müəllimi kimi o öz vəzifəsini çox yaxşı başa düşür; təbiətə çox narahat bir adamdır, düşünmək, axtarmaq, təşəbbüs göstərmək, xeyir vermək, uşaqların gələcəyini görmək, onları həyatla, yeni quruculuqla bağlamaq, hər kəsə və hamıya qayğı ilə yanaşmaq, Gövhər xanımın həyatının məzmunu və istiqamətini müəyyən edir». Buna görə də o, direktor Şahbudaqov və onun qohumu Mehmandarla konfliktə girir. Gövhər müəllimə Mehmandar kimi fırıldaqçılarla həqiqətən də barışmaz düşməndir. Mehmandarın oğlu Murad oxumur, atasından qopartdığı pullarla sərxoşluq edir, hətta cinayətə əl atır, yoldaşla-

rına sataşır. Bununla belə, atası Gövhər müəllimədən Muradın «iki» qiymətlərini düzəltməyi tələb edir. Tələbi yerinə yetirilmədikdə müəlliməyə qarşı gizli material və ittiham düzəldir. Hətta məktəbin direktoru yeznəsi Xeyrulla Şahbudaqovu da bu işə cəlb etməyə çalışır.

«Qonşular» pyesində yalnız qonşuların və əməkdaşların arasında baş verən ixtilaf deyil, həm də ata-övlad münasibətləri müasirlik mövqeyindən təcəssüm edir. «Qonşular» pyesinin səhnə taleyi uğurlu olmuşdur. Ədəbi tənqid əsərin məziyyət və qüsurlarını ətraflı şərh etmiş, maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Y.Əzimzadə öz əsərlərində gənclərin mənəvi-əxlaqi təkamülünü tarixi ardıcılıqla izləmiş, mədəni quruculuq dövründən («Anacan»), Böyük Vətən müharibəsində gənclərimizin qəhrəmanlığından («Mən gənc qvardiyaçıyam» və «Xatirə»), müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərindən («Qonşular») bəhs etmiş, onlarda hər dövrün özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışmışdır.

Əli Səmədli (1930-2006)

Əli Səmədli Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetini (1953) bitirmişdir. O, tələbəlik illərindən ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. «Azərbaycan pioneri» qəzetində işləməsi onun uşaq ədəbiyyatına marağını daha da artırmışdır. Xalq nağılları qaynaqlarından qidalanaraq yazdığı nağıllar «Aqıl babanın nağılları» (1961) kitabında toplanmışdır. Bundan sonrakı illər Ə.Səmədli üçün uğurlu olmuşdur. «Məktəb səhnəsi», «Qarlı gündə», «Çinar ömrü uzun olur», «Tərgül və Zərgül», «Hər kəsin öz nəğməsi var», «Tapmacalar», «Xəbərci zəng», «Şeirli xalça» və s. kitablarında onun yazdığı nağıllar, hekayələr, mənsur şeirlər, tapmacalar, povestlər və pyeslər toplanmışdır. Ədibin istər kiçik həcmli nağıl-

larında («Kiçik bal arısı və xallı kəpənək», «Lovğa yarpaq», «Dovşanın tikanı», «Xınalı kəklik», «Dərsə gedən bir uşaq», «Həsən, şorbadan küsən», «Yeddi qardaş əfsanəsi», «Leylək və turac», «Sənət və zəhmət» və b.), istərsə də nağıl-poestlərində («Kibrit çöplərinin macərası», «Şehirli xalça», «Artıq tamah», «Siçanların toyu», «Elnur», «Güneyli dağının arxasında» və b.) vətən məhəbbəti, ata və anaya hörmət, əməyi sevmək, dostluqda dəyanətli olmaq, tənbəlliyə, dikbaşlığa, ikiüzlülüyə nifrət əksini tapmışdır.

Ə.Səmədli uşaq dramaturgiyası sahəsində daha səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun «Məktəb səhnəsi» kitabında «Pioner proyektoru», «Artıq tamah baş yarar», «Əzablı günlərin sonu», «Gülən dağ» pyesləri toplanmışdır.

Azərbaycan məktəblilərinin təhsil və tərbiyəsindən bəhs edən «Pioner proyektoru»nun təşkili, məqsəd və vəzifəsi müzakirə olunur. Baş dəstə rəhbəri Əsmər bildirir ki, bu təşkilatın üzvləri dərş buraxanlara, intizamı pozanlara, pis oxuyanlara qarşı mübarizə aparacaq, eyni zamanda ehtiyacı olan ailələrə kömək edəcəkdir. Həmin yığıncaqda bəlli olur ki, yaxın günlərdə keçiriləcək karnavalın maskaları oğurlanmışdır. Pyesin sonrakı şəkillərində maskaların tapılması, oğruların, tənbəllərin, nadinclərin cəzalandırılması kimi vacib məsələlərə toxunulur. Yaşar çox yatmağı sevir, tənbəldir, pis oxuyur, nənəsini incidir. Şakirin oğurladığı maskaları ikisi də geyib nənəni qorxudurlar, nənə huşunu itirib xəstələnir. Lakin pioner proyektorunun səyi nəticəsində hər iki şagird tərbiyələnin, tənbəlliyn daşını atır, yazıb oxuyanlar sırasına çıxırlar.

Ə.Səmədlinin xalq nağılları motivləri əsasında yazdığı «Artıq tamah baş yarar» pyesi dostluq və yoldaşlıq münasibətlərindən bəhs edir. Pyesin əsas personajları İskəndər və Səməndərdir. Qış günü dəyirmanı dən üyütməyə gedən İskəndər və Səməndər arxın suyu donduğundan orada gecəməli olurlar. Azuqələri qurtardıqdan sonra dəyirmançıdan borc un alıb kömbə bişirirlər. Yoldaşlıq və dostluq duyğula-

rı kömbə hazır olanda bilinir. Bir məhəllədə böyümüş bu iki uşağın xasiyyəti indi üzə çıxır. Uşaqların ikisi də bir-birinə kələk gəlib kömbəni özünə götürmək istəyir. Beləliklə də kömbəni bölə bilmirlər. Ağıllı və tədbirli dəyirmançı uşaqları meşəyə aparıb vəhşi heyvanların ovu necə böldüklərini göstərir. Bu səhnədən ibrət alan uşaqlar yoldaşlıqda səhv etdiklərini başa düşürlər.

Ə.Səmədli «Əzablı günlərin sonu» və «Gülən dağ» pyeslərinin mövzusunu Asiya və Afrika xalqlarının müstəmləkəçiliyə qarşı apardıqları mübarizədən götürmüşdür.

«Əzablı günlərin sonu» pyesi Afrikada gedən azadlıq hərəkatından bəhs edir. Bir qütbə yurdsuz uşaqlar və tətillilər (Tom, Deri, Balıqçı), digər qütbə sahibkarlar dayanır. Yurdsuz uşaqlar ac-yalavac olsalar da, onlarda düzüm və inam var. Fermerin isə dayağı zəifləmişdir.

Artıq sahibkar və fermerlər səltənəti sarsılmışdır. Afrikanın yurdsuz-yuvasız uşaqları da bu həqiqəti dərk edir. Tom və Deri ac və yurdsuz olsalar belə, balıq şirkətinin sahibinə cəsarətlə cavab qaytara bilirlər. Sahibkar onları döyüb həbs edir. Onlar çətinliklə yol tapıb bir-birlərini xilas edə bilirlər. Şübhəsiz, uşaqlara cəsarət verən balıqçıların tətili, həmrəyliyidir. Əsər uşaqları dünyada baş verən siyasi hadisələrlə tanış etmək cəhətdən maraqlıdır.

«Gülən dağ» pyesi Vyetnam xalq fantaziyasından istifadə yolu ilə yazılmışdır. Müəllif bu fantaziyanı xalqın azadlıq hərəkatı ilə əlaqələndirmişdir. Xəzinə mənbəyi və xeyirxahlıq mücəssəməsi olan Gülən dağ yaxşılara kömək edir, yamanları isə udur. Bu rəmzi obraz cəmiyyət üçün də səciyyəvidir. Bir atanın övladları - Xu-vin və Dan-man doğma olsalar da eyni xasiyyətdə deyildilər. Xu-vin bədxah, Dan-man isə xeyirxahdır. İstər ailədə, istərsə də cəmiyyətdə bu iki qütb arasında mübarizə gedir. «Gülən dağ» pyesində bu ideya əsas götürülmüşdür.

Ə.Səmədlinin «Xəbərci zəng», «Meşədə konsert», «Elnurun şücaəti», «Kibrit çöplərinin macərası», «Şehirli xal-

ça», «Sarı bülbül», «Hərən bir ulduzu» pyesləri orta məktəb səhnələrində, xalq teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin pyeslərdə dramaturq xeyir və şər motivlərini əsas götürərək uşaqlara əyani şəkildə yaxşıliğin və pisiyin mahiyyətini göstərməyə çalışmışdır.

Bu pyeslərdə də müəllif əsasən xalq bədii təfəkküründən qidalanmışdır. «Elnurun şücaəti» məşhur xalq nağılı «Cırdan»ın motivləri əsasında səhnələşdirilmişdir. Müəllif yeni personajlar vasitəsilə hadisəni genişləndirmiş, eyni boyalarla zənginləşdirmişdir. Ağ div Cırdangilin evlərindən Ceyranı, odunu və təknəni oğurlayır. Cırdan və yoldaşları Ağ divlə mübarizəyə girişirlər. Dramaturq «güc birlikdədir» xalq etiqadına əsaslanıb balacaların nəhəng divə qalib gəlməsini inandırıcı vermişdir. O, pyesdə Cırdanın nənəsi Güllü, Ceyran, İlqar, Gülyanaq kimi ayıq və cəsarətli surətlər yaratmışdır.

«Meşədə konsert» pyesinin personajları quşlar və heyvanlardır. Bu təmsil-pyesdə tülkü ilə çaqqalın konsertə hazırlaşan quşlara qarşı sui-qəsdini ifşa olunur. Konsert-müsabiqəni təşkil edən Bozqulaqla Düzqulağı tülkü və çaqqal aldadıb qəfəsə salır və dovşan maskası geyib müsabiqəni idarə etmək istəyir. Sağsağan və digər quşlar hiylənin üstünü açır. Lakin pyes təkcə bununla məhdudlaşmır. Müsabiqə iştirakçıları içərisində həqiqi müğənnilərlə oxumağı bacarmayan istedadsız, şöhrətpərəst müğənnilər arasında itilaf əsərin əsas konfliktinə çevrilir. Beləliklə, bülbül meydan oxumaq istəyən qargalar da tamaşaçılar qarşısında ifşa olunurlar. Aydın olur ki, istedadsız müğənnilərin havadarları nə qədər çox da olsa, özlərinə dinləyici toplaya bilmirlər. Həqiqi sənətkarı isə hamı sevir.

Ə.Səmədli «Kibrit çöplərinin macərası» pyesinde kibrit çöpünün hazırlanması prosesini - Sibir meşələrindən ta fabrikaçı qədərki bütün prosesi şəkil-şəkil, pərdə-pərdə səhnələşdirmişdir. Burada dramaturqun məqsədi kibrit çöplərinin necə çətin və mürəkkəb yollarla hazırlanmasını uşaqlara

açıb göstərməkdir. Pyesin kibrit çöplərindən olan personajları da diqqəti cəlb edir: Höppalan, Toppalan, Kibritqabı, Qızılqaz, professor Filfilberi və b.

Müəllifin eyni adlı povestində hadisələrin daha geniş təfəsilatı verilmişdir.

Ə.Səmədlinin pyeslərinə bağca uşaqları və kiçikyaşlı məktəblilər həvəslə baxırlar. O, bir uşaq yazıçısı kimi müvəffəqiyyətlə yazıb-yaratmışdır.

Təmsil. Bədii ədəbiyyatın ilkin janrlarından biridir. Mənbəyini mif, əsatir və əfsanələrdən alan təmsil alleqorik və simvolik surətləri təcəssüm edərək şifahi və yazılı ədəbiyyatda uzun və mürəkkəb bir təkamül yolu keçmişdir. Xalq yaradıcılığında təmsilin müxtəlif növ və şəkilləri nağıl-əfsanə, atalar sözü, məsəl, tapmaca və s. vardır. Şərq ədəbiyyatında «Kəlimə və Dimnə», «Min bir gecə» abidələrinin bəzi surətləri və süjetləri təmsilin ən kamil nümunəsi sayılır. Antik yunan ədəbiyyatında Ezop öz təmsilləri ilə məşhur olmuşdur. Dünyanın bütün xalqlarının hər birinin özünəməxsus təmsili vardır. Fransız şairi Lafonten, Danimarkanın məşhur yazıçısı X.H.Andersen, alman nağılçıları Qrim qardaşları, rus ədəbiyyatında A.Dimitrov və İ.Krilov təmsilin məşhur ustaları sayılırlar. Azərbaycan şifahi söz sənətində təmsil janrı zəngin mündəricəyə və şəkli xüsusiyyətlərə malikdir. Yazılı ədəbiyyatımızda Xaqani, Nizami, Füzuli, Q.Zakir, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, M.H.Qarabaği, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.Əfəndiyev və A.Şaiq təmsilin gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələlərində təmsil bir janr kimi yeni keyfiyyət kəsb etmiş, zəngin ədəbi mündəricəyə malik olmuşdur. Yazıçılar ayrı-ayrı ədəbi janrlarda təmsilin müxtəlif növlərini və şəkillərini yaratmışlar. A.Şaiq ənənələrini davam etdirən M.Seyidzadə, M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, M.Müşfiq, H.Əlizadə, B.Mürşüd və b. bir sıra maraqlı mənzum təmsillər yazmışlar: «Meyvələrin bəhşi», «Sənubər və sarmaşiq», «Qartal və Qaranquş»,

«Lovğalar», «Kim güclüdür?» (M.Seyidzadə), «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları», «Dəcəl çəpiş», «Şirinbulaq» (M.Rzaquluzadə), «Günəş eşqi», «Payız yeli, göy çəmən və qalın meşənin nağılı», «Meşə və bənövşə», «Qaranquş və qara ilan», «Günəş, külək, su və ilanın nağılı», «Qarı nəənin keçisi», «Bal arısı ilə eşşək arasının nağılı» (M.Dilbazi), «Kəndli və ilan», «Şəngül, Şüngül, Məngül» (M.Müşfiq), «Səkil və Çəkil» (R.Rza), «Qaraca», «Tülkü ilə tısbağanın ortaqlığı» (H.Əlizadə), «Hörümçək və milçək», «Hörümçək şah», «Milçəyin toyu», «Spicəklərin müharibəsi» (B.Mürşid) və s. xalq nağıllarının motivlərindən istifadə yolu ilə yaranan bu təmsillər müasir məzmunla və mündəricəyə malik mənzum nağıl və poemalardır. Bu əsərlərdə lovğalıq, yaltaqlıq, hiyləgərlik, ikiüzlülük, yalançılıq kimi mənfi surətlər tənqid və gülüş hədəfinə çevrilir, dostluq, səmimiyyət, düzlük, əməksevərlik kimi keyfiyyətlər təqdir olunur. S.Rəhimov, M.İbrahimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, H.Seyidbəyli və b. nəsilrlər, öz təmsil hekayələrində satirik boyalarla bərabər xalqın hikmətəməz-nəsihətəməz öyüdlərindən də istifadə etmişlər.

yayılmış və onun müxtəlif növ və şəkilləri yaranmışdır. Bugünkü təmsilin bədii-estetik təربيə meydanı daha vüsətlidir. Təmsil vasitəsilə uşaqlar müasir texniki inkişaf, müxtəlif bilik sahələri, heyvanların, quşların və bitkilərin həyat tərzilə tanış olurlar. Bununla yanaşı, insana məxsus bir çox keyfiyyət və məziyyətləri təqdir, naqis və mənfi sifətləri isə islah etmək üçün təmsil daha münasib bədii təربيə vasitəsidir.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini (1950) bitirmişdir. Həmin vaxtdan jurnalist kimi fəaliyyətə başlayan H.Ziya öz təmsillərini də dövrü mətbuatda ardıcıl çap etdirmişdir.

(«Vətən», «Ay nəğməsi», «Şənlik mahnısı», «Bizim nəsil», «Bakı», «Sünbülüm», «Balıqçılar», «Bayrağımız» və b.) mahnı bəstələnmişdir. Onun «Qərib cinlər diyarında» ssenarisi əsasında C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında uşaqlar üçün tammetrajlı bədii film çəkilmişdir. «Əkiz qardaşlar» mənzum pyesi A.Şaiq adına Dövlət Kukla Teatrında, uşaqlar üçün «Sınaq» pyesi isə Lənkəran Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycanın qabaqcıl maarif xadimi fəxri adına layiq görülmüş H.Ziya SSRİ Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Şurasının üzvü olmuşdur. Onun «Buludlar» kitabı Moskvada nəşr olunmuş, əsərləri rus, Ukrayna, Belarus, özbək, türkmən, gürcü, Litva, latış, eston, tacik və bir sıra xarici dillərə çevrilmişdir. O, həmçinin İ.Krlov, T.Şevçenko, S.Marşak, S.Mixalkov, S.Smirnov, A.Barto, C.Rodari, N.Qribaçev və b. sənətkarların təmsil və şeirlərini dilimizə çevirmişdir.

H.Ziya 20-dən çox şeir toplusu çap etdirmişdir, onların «Atamın hədiyyəsi», «Bahar gözəldir, ya qış», «Ulduzların söhbəti», «Xatirə», «Buludlar», «Dovşanım», «Leylək yuvası», «Qardaşlar ovdə», «Canlı rəsmlər» adlı kitabları uşaqlar üçündür. Bu kitablara daxil edilmiş təmsillər həyat materialı və mövzu müxtəlifliyi baxımından çox zəngindir. Burada təbiətin bütün canlı aləmi və cansız əşyaları obrazlaşdırılır, danışdırılır. Seçdiyi və qələmə aldığı personajları səciyyələndirərkən H.Ziya müxtəlif üsullardan istifadə edir. Onun yaratdığı tiplər söhbətləri və davranışları ilə özlərini ifşa edirlər. «Kələkbazlar» təmsilində Tülkü və Çaqqal görüşüb öpüşür və bir-birindən hal-əhval tutur. Sonra da:

Tülkü and içdi: - Daha

Toyuq, xoruz boğmağa,

Getmərim əsla kəndə,

Çaqqal uladı: - Mən də!

Bundan sonra onlar təsadüfən toyuq hinində rastlaşırlar:

Tülkü dedi: - Mən sənə,

Göz qoymağa gəlmişəm.

Çaqqal dedi: - Sözüünü,

Sınamağa gəlmişəm.

Göründüyü kimi, hər iki tip - tülkü və çaqqal sözdə də, işdə də yalançı və fırıldaqçdır. Onlar hətta öz-özlərinə də kələk gəlirlər.

«Cırcıramanın sözüne aldanan milçək», «Qovun-qarpız nikahı», «Pişik və yaltaq», «Filin katibəsi», «Şirləşən tülkü, tülküləşən şir» və s. təmsillərində də şair eyni üsuldən istifadə etmişdir. Buradakı tiplər bir-birini ifşa edir, bir-birinin mənfi cəhətlərini üzə çıxarır. Bu təmsillərdə iştirak edən cırcırma, milçək, Qovun, Qarpız, Pişik, Fil və katibəsi, Şir və Tülkü bir-birinə yaltaqlanan, ikiüzlü, maymaq, özündən böyüklərə yaltaqlanan, özündən kiçikləri əzən, cild-dən-cildə girən tiplərdir.

H.Ziya təmsillərində personajların müqayisə yolu ilə müsbət və mənfi xarakteri üzə çıxarır: «İki keçi», «Ayılan qarğa», «Filin işi dovşana düşsə», «Düzlüyə tülkü qiyməti», «Tutuquşu və bülbül», «Dərgöz əqrəb», «Kirpinin cavabı», «Qarğanın hünəri», «Fərsiz inək», «Bülbül qurbağa», «İlan» və digər təmsillərdə yaxşı ilə pis, müsbətlə mənfi qarşılaşdırılır. «İki keçi» təmsilində ağ keçi ilə boz keçi müqayisə edilir. Ağ keçi hara gəldi buynuzunu ilişdirir, bir dəfə də dağa çırpır, buynuzu dibdən qopur, ömürlük buynuzsuz qalır. Boz keçi isə buynuzları ilə heç kəsə hücum etməz, ancaq özünü qoruyardı. Ona görə də həmişə buynuzlu gəzirdi. Deməli, ağıllı və ağılsız hərəkətin nəticəsi belədir.

H.Ziya Krlovun «Qarğa və tülkü» təmsili mövzusunda «Ayılan qarğa» və «Ağıllanan qarğa» təmsillərini yazmışdır. Sağsağan eşidir ki, tülkü qarğanı tərifləməklə pendiri ondan almışdır. O da bu üsuldən istifadə edib Qarğanı tərifləməyə başlayır. Ancaq Qarğa ayılmışdır. Daha pendiri heç kəsə verməz. «Ağıllanan qarğa» təmsilində isə pendiri qana-

dı ilə saxlayan qarğa Tülküyə belə cavab verir:

-Hiyləgər!

Kim sənə pendir verər?

«Qarğa və tülkü»nü mən

Oxumuşam, bilginən!

Bu gündən belə heç kəs

Məni aldada bilməz.

H.Ziyanın təmsillərinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, əsərdə mənfi surət öz dili və ya əməli ilə ifşa olunur. Ona görə də şair obrazın xasiyyətinə uyğun tipik hadisə və şərait yaratmağa çalışır. Onun «Öz sözündən qorxan timsah», «Boşboğaz qaz», «Adsız pişik», «Tısbağa özünü tənqid», «Fil udan cücə», «Qarğa bağda», «Canavar həyası» və s. təmsilləri bu cəhətdən səciyyəvidir. «Öz sözündən qorxan timsah» təmsilində timsah birtəhər göldən çıxıb bağırır:

-İstəsəm,

Udaram fili.

Sonra dediyindən

Özü də qorxdı.

Düşündü: - Bu filin

İnsafı yoxdur.

Birdən gəlib desə:

«Ud məni hökmən!»

Ağzıma sığarmı

O boyda bədən?

Deyib qorxusundan suya cumur.

«Boşboğaz qaz» təmsilində sözdə qazların yolunda həyatını, canını vermək istəyən qaz məqamı gələndə adicə lələyindən də keçmir. «Adsız pişik», «Mən doğmaca qaynıyam xallı Pələngin» - deyər özünü öyür. Bu təmsillərdə təsvir olunan tiplər - timsah qorxaq, qaz boşboğaz, pişik özgəsinin kölgəsinə sığınan, tısbağa ikiüzlü, cücə səfeh, qarğa xəbis, canavar həyasız kimi verilmişdir.

Bəzi təmsillərdə isə şair tip haqqında bilavasitə fikir söyləyir, onu ifşa edir. Bu səpkidə olan təmsillərdə şair personajları özü təqdim edir, onların haqqında özü nəticə çıxarır: «Yığıncaqda və qıraqda» təmsilində tülkü deyir:

«Toyuq-cücə el məhədir!»

Biz bunu duyacaq gərək.

Hər quş elin olmalıdır,

Onu qoruyacaq gərək.

Tülkünün bu çıxışı haqqında şair özü deyir:

Yığıncaqda Tülkü Lələ,

Belə sözlər deyirdi...

Xəlvətdə cücələri,

Tüklü-tüklü yeyirdi.

«İki axtarış» təmsilində H.Ziya müşahidə etdiyi iki səhnəni belə ümumiləşdirir:

Qartal qondu ki, dağa,

Yeni qüvvətlə qalxıb

Yenə buludu yarsın.

Bayquş qondu ki, dağa,

Zirvədən yerə baxıb

Xarabalıq axtarsın.

«Öyrənmək istəməyən tutuquşu», «Ari və xəsis», «Özünə güvənən pələng», «İki hörmət», «Tovuzquşu və teatr», «Divar saati», «Yatağan ilan», «Tülkü ikiüzlüyü», «Pişik», «Göy lobyə» və s. təmsillərində şairin sözü, qayəsi, başlıca məqsəd, nəticə ifadə olunur. Burada tutuquşunun, arının, xəsisin, pələngin, tovuzquşunun, divar saatının, ilanının, tülkünün, pişiyin, lobyənin əməllərini şair özü qiymətləndirir.

H.Ziyanın sözlər, hərflər, rəqəmlər, işarələr haqqında silsilə təmsillərində sözlərin, hərflərin və ya rəqəmlərin yerinə, sırasına, düzülüşünə uyğun, həm gülüş doğuran, həm tənqid hədəfi olan məzmunlu, maraqlı və yığcam fikirlər

söylənmişdir.

Xalq yaradıcılığı janrlarından bəhrələnən H.Ziya tapmacalar və yanıltmalar da yazmışdır. Uşaqların yaşına və səviyyəsinə mənsub bir beytdən və ya bir bənddən ibarət olan tapmacalarda şair oynaq vəzlərdə şeir nümunələri yaratmışdır. Bu şeirlərdə əşyanın bu və ya digər əlaməti ifadə olunur:

-Yer yarıldı, nələr gördüm.

(metro)

Bir topum var, ağ

Öz kefinə bax.

Ya cücə olar,

Ya da qayğanaq.

(Yumurta)

H.Ziyanın təmsillərini mündərəcəsinə və həcminə görə üç qismə bölmək olar: qısa təmsillər; geniş - süjetli təmsillər; təmsil-nağıllar.

Qeyd etmək lazımdır ki, təmsil-nağıllar daha geniş məzmunu və süjetə malikdir. Buradakı personajlar da bir neçə kəlmə ilə səciyyələndirilmiş, onların xarakteri müəyyən şəraitdə, hadisə içərisində açılır. «Ayı və zoğal ağacı», «Bül-bül. Sarmaşiq və Qızılgül», «Tülkü qurdu necə aldatdı», «Tısbağa», «Qarı və çəpiş», «Min bir kələkli tülkü», «Dələ, Şir və Arı» və s. nağıllarda zəngin mündəricə, bir-birindən seçilən xarakterlər mövcuddur. H.Ziya təmsil-nağılların vasitəsilə cəmiyyət içərisində ayı kimi tənbelləri, sarmaşiq kimi özgülərə mane olanları, şir və qurd kimi yırtıcıları, tülkü kimi hiyləgərləri, tısbağa kimi kələkbazları, çəpiş kimi dəcəlləri tənqid və ifşa edir, onların hərəkətinə nifrət doğurur. Onlara qarşı bül-bül kimi xoşavazları, dələ və arı kimi xeyirxahları, zoğal ağacı kimi ayıqları təqdir edir. Şair seçdiyi personajların hər birini öz hərəkətinə və səsinə uyğun ifadələr tapıb fərqləndirə bilmişdir. «Ayda gəzən», «Üç sınaq», «Cırıldayan circırə», «Uçan cücə», «Yağış, Şimşək və Günəş»,

«Ağlın gücü», «Dörd arzu», «Tamahkar ayı» və s. başlıca olaraq xalq nağılları motivlərindən qidalansa da, müasir məzmunu malikdir.

H.Ziyanın təmsilləri və təmsil-nağılları uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən kamil nümunələrdir.

Elmi fantastika. Fantastika yunanca «fantaziya» sözündən olub, xəyal, uydurma, yaradıcılıq təxəyyülü deməkdir. İbtidai insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin mahiyyətindən baş açmadıqlarından vahimələnir, bu hadisələrin arxasında qeyri-adi qüvvələrin olduğunu təsəvvür edir, beləliklə, xəyalən uydurduqları qeyri-adi qüvvələr, allahlara tədricən pərəstiş etməyə, inanmağa başlayırdılar. Təbiətə insanların xəyali baxışı Günəş, Ay, Dəniz, Yağış, İldırım, Məhsul, Külək və b. allahları yaratmışdı. Həmin allahlar haqqında uydurulan hekayələr və nağıllar «Mif» və ya «Əsatir» adlanır.

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus ibtidai təsəvvürü – mif və ya əsatir surətləri olmuşdur. Bu mif və əsatirlər ibtidai insanların təfəkküründə fantastikanın misilsiz rol oynadığını göstərir. Belə ki, fantastik təsəvvür təbiət qüvvələrinə insanların münasibətindən və mübarizəsindən doğurdu. İbtidai insanlar həqiqətlə xəyalı bir-birindən ayıra bilmirdilər. Təbiət hadisələri - ildırım, göy gurultusu, tufan, külək, yırtıcı heyvanlar onlarda dəhşətli qorxu, hiss və həyəcan oyadırdı. Bu hiss və həyəcanlar onların mücərrəd şəkildə düşünə bilməməsindən irəli gəlirdi. İbtidai insanlarda mücərrəd təsəvvür hələ yaranmamışdı. Onlar hər şeyə canlı, fərdi şəkildə yanaşırdılar. İnsanların ibtidai məfkurəsi fantastik, hissi, surətli bir xarakterdə idi. Zaman keçdikcə insanların təbiət üzərində hökmranlığı ilə əsatir məhv olur, insanların tədricən fantastik təsəvvürlərdən uzaqlaşmağa başlayırlar.

K.Marksın dediyi kimi, «Əsatir təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı ilə təbiət hadisələrini müəyyən şəkildə salır, üzərində hökmran olur və həqiqi hökmranlıqla da əsatir məhv olub gedir».

Dünya mədəniyyətində ən zəngin əsətir və mifik əsərlər Yunanıstanda və Şərqdə yaranmışdır.

Qədim Şərq əsəti motivləri Azərbaycan nağıllarında və dastanlarında geniş yayılmışdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında fantastika janrının əsasını doğuran xalq bədii fikri əsrimizdə yaranan elmi-fantastika janrı ilə kəskin fərqlənsə də, hər halda xalq fantastikası elmi fantastik janrın ibtidai zəmini, ilkin doğuşu olaraq yaşayır. Belə ki, N. Gəncəvi xalq fantastikası qaynaqlarından bəhrələnməklə elmi fantastikaya cığır açan hekayələrini yazmışdır. Mütəfəkkir şairin «Xeyir və Şər», «Çoban və üzü», «Qara geyinmiş şəhər», «İsgəndərin xoşbəxtlər ölkəsinə çatması» və s. hekayələrində elmi fantastikaya meyli aydın duyulur.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında da fantastik motivlərdən istifadə olunmuşdur.

Dünya ədəbiyyatında elmi-fantastik janr məşhur fransız yazıçısı Jül Vernin (1828-1905) adı ilə bağlıdır. Az sonra geniş yayılan elmi fantastikanın Herbert Uells, V. Bredberi, A. N. Tolstoy, A. Klarik, R. Şekli, Ayzek Əzimov, A. Belyayev kimi məşhur sənətkarları yetişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janrda yazılmış əsərlərin ilk nümunələri 30-cu illərə təsadüf edir. Y. V. Çəmənzəminlinin 1933-cü ildə çap etdirdiyi «Gələcək şəhər», az sonra Ə. Əsgərovun çapdan çıxan «Bahadırın yuxusu» hekayələri elmi-fantastik janrda yazılmışdır.

Şübhəsiz, elmi-fantastik janrın müasir tələblər səviyyəsində nümunəsini 1952-ci ildə E. Mahmudov («RT-1», «Pioner») çap etdirmiş və sonrakı yaradıcılığını da bu istiqamətə yönəltdi.

E. Mahmudovla eyni ildə ilk elmi-fantastik hekayəsini çap etdirən N. Abdullayev bu sahədə müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Onun «Şehirli oğlan» (1960), «İtilmiş dünya» (1962), «Gecələr uzanaydı» (1972) kitablarında elmi-fantastik janrda yazdığı hekayələr toplanmışdır. Müəllifin birinci kitabında «Şehirli oğlan», «Sualtı buruq», «Mə-

nim 400 yaşı var», «Tom Vilyam gözə görünür» adlı hekayələri verilmişdir. Müxtəlif mövzularda yazılmış bu hekayələrdə müəllif elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etmişdir. Bir konstruktor tərəfindən düzəldilmiş «Şehirli oğlan» ildırım sürəti ilə qaçır. O, futbol oyununda dalbadal 17 qol vurur. Onun sürətinə nəinki uşaqlar, maşınlar da çatı bilmir. Məşədə pələngə qalib gəlir.

«Sualtı buruq» hekayəsində Ədibə adlı mühəndis bir qızın ixtirasından danışılır. Ədibə sualtı buruq ixtira edir. Usta Əmrahla layihəni dənizin dibində sınaqdan keçirirlər və qəfildən neft fantan vurur. Ədibənin ixtirası müvəffəqiyyət qazanır.

«Mənim 400 yaşı var», «Tom Vilyam gözə görünür» hekayələrində fantaziya daha güclüdür. «Mənim 400 yaşı var» hekayəsində başqa planetə uçan bir gəncin başına gələn hadisələr qələmə alınmışdır. «Tom Vilyam gözə görünür» hekayəsində isə Vilyam gözəgörünməz bir paltar ixtira edir. Bu, Amerikada böyük səs-küyə səbəb olur. Hamı bu ixtiradan danışır. Kəşfiyyat idarəsinin əməkdaşı Milton bu paltarı Vilyamdan almaq istəyir. Lakin Vilyam bildirir ki, Milton bu paltarı casusluq məqsədi ilə alır. Vilyam paltarı məhv edib azadlıq hərəkətinə qoşulur.

N. Abdullayevin «İtilmiş dünya» kitabında elmi-fantastik povest və hekayələri toplanmışdır. Povestdə gənc ixtiraçıların – Sabirlə Petyanın göyə uçuşu, başlarına gələn maraqlı macəralar, düşdükləri fəlakətlər və kənar planetin adamları tərəfindən xilas edilmələri təsvir olunmuşdur. Yeni dünya adamları onları geri qaytarmaq üçün raket düzəldirlər. Raketin düzəldilməsi və onların geri qayıtmasına on il vaxt sərf olunur. Astronavtlar yerə qayıdırlar. Onların gedib qayıtmasından iyirmi il keçmiş, Sabirin qızı Tünzalə böyümüş. İnşaat institutunu qurtarıb Kosmik İnstitutda işləyir. Atasına olan tükənməz məhəbbət Tünzaləni kosmosa bağlamışdır. Sabirlə Petyanın yad gəmidə gördükləri texnika burada da inkişaf etmişdir.

Son illərdə ədəbiyyatımızda yaranan elmi-fantastik əsərlər içərisində Anarın «Əlaqə» povesti orijinal müəndiricəyə malikdir. Əsərdə müəllif bu gün dünya elmini düşündürən başqa planetlərlə əlaqə probleminə toxunmuşdur. Povestin başlanğıcında müəllif yarımfantastik qeyri-adi bir həyat, qərribə isti yay, mübaliğəli şəhər mənzərələri və s. təsvir edir. Bununla belə, əsərdəki hadisələr yazıçı müşahidəsindən doğan həyat materialından alınmışdır. Ali məktəbə imtahan verib qəbul olunduqdan sonra kirayə ev axtaran bir oğlanın qaldığı evdə keçirdiyi psixoloji sarsıntılar inandırıcı verilmişdir.

Povestin sonunda ev sahibinin oğlu astrofizik alim-psixoloq tələbənin evdə gördüyü qeyri-adi hadisələrin adiliyini, təbiiyini izah edir. O, elə kosmik problemlərdən söhbət açır ki, oğlanın gördüyü qeyri-adi hadisələr müqayisədə adılşır. Müəllif Yer kürəsindən kənardakı uzaq dünyalarla əlaqə probleminə həsr olunmuş konqresdən danışır.

Deməli, ali məktəbin astanasına ayaq açan tələbə tədrisən elmin də qapısına ayaq açır. Alimin vasitəsilə kainat haqqında təsəvvürləri yenilşir, genişlənir.

İ. Hüseynovun «Pangeyanın övladları» povestində yüz min il əvvəl Yer kürəsində baş verən güclü parçalanmanın səbəbləri əsas motiv götürülmüşdür. XXII əsrdə Beynəlxalq Kosmik Elmlər Akademiyasının gənc prezidenti akademik Odoğlunu düşündürən həmin parçalanmanın səbəbləridir. Odoğlu Pangeya faciəsi ilə əlaqədar üç ehtimal irəli sürürdü: «Onun fikrincə, ilk və yeganə qitənin süqutuna səbəb ya çox iri meteoritin düşməsi, ya Yer qabığının daxili proses nəticəsində parçalanması, ya da qeyri-adi qırğın silahının külli miqdarda tətbiqi idi».

Bu düşündürücü başlanğıcdan sonra təzəcə tapılmış «Yeni ulduz» planetindən siqnallar alınır. Professor Raz Bəygöylünün ehtimalına əsasən müəyyən edilir ki, yüz əlli min il əvvəl yerin vahid torpaq sahəsi olan «Pangeya»da yaşayan insanlar «Yeni ulduz»dakı şüurlu varlıqlar arasında

yaxınlıq var. Bu fərziyyələri dəqiqləşdirmək üçün insanlarla «Yeni ulduz»a elmi ekspedisiya göndərilir. Ekspedisiya yolda bir sıra fəlakətlərlə qarşılaşır. Müəllif öz fantaziyasının gücü ilə ekspedisiyanı istədiyi planetə endirir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, insanlarla «Yeni ulduz»un sakinləri Pangeyanın övladlarıdır. Onların dünyaları, demək olar, eyni quruluşa, eyni təbiətə malikdir. Pangeyalıların ulu babaları insan qırğınına dözə bilməyib yeri tərk etmişlər. Əsərdə yeni planet və onun vətəndaşları haqqında ətraflı bəhs olunur. Əsərdə əfsanə və ricalərdən istifadə edən müəllif, eyni zamanda, onu qədim Azərbaycan məişəti ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır.

E. Zamanovun «Daş həyat» hekayəsi də ilk təcrübə kimi diqqəti cəlb edir. Elmi-fantastik fərziyyələrə əsaslanan bu hekayədə elmi işçi Əli laboratoriya müdirinin etirazına baxmayaraq, öz evində başladığı təcrübəni davam etdirir. Oğlu Rizvan cihazın pərdəsinə toxunmaqla «daşa» dönür. Atası təcrübəni öz oğlu üzərində aparmalı olur... Görmə və eşitmə qabiliyyətini itirən Rizvan tədrisən elə görmə və eşitmə qabiliyyətinə malik olur ki, hətta mikroskopla görünməyən naqilləri görür. Yazıçı elmi-fantastik yolla belə nəticəyə gəlir ki, yaxın zamanlarda televizorun sxemləri bir kağız vərəqəsi üzərində yerləşəcəkdir. «Kristal qəfəsdəki hər molekuldan bir neqativ element kimi istifadə edib molekulyar elektronika yaratmaq» mümkün olacaqdır.

Elmi-fantastik janr Azərbaycan ədəbiyyatında təzədir, onun müəllifləri də hələ azdır. Onların içərisində Emin Mahmudov bu janrla daha ardıcıl məşğul olurdu.

Emin Mahmudov
(1925-2002)

Emin Mahmudov Azərbaycan Dövlət Universitetini (1950) bitirmiş, elmi-fantastik janrda ilk qələm təcrübələrini «Pioner» (1952) jurnalında çap etdirmişdir. 1953-cü ildə

«Günəş şəhəri», «Muğanda qütb parıltısı» elmi-fantastik hekayələr topluları çapdan çıxmışdır.

Müəllifin «Günəş şəhəri» kitabında «RT-1», «Yeni mənzildə hadisə», «Volqanın sirri», «Uzaq qəsəbədə», «Günəş şəhəri» və «Mikroteleskop» hekayələri toplanmışdır. Bu hekayələrdə durmadan inkişaf edən müasir elm və texnikasının yaxın gələcəkdəki böyük nailiyyətləri təsvir edilir. Burada qoyulan elmi-fantastik məsələlərin müasir fizika və kimyanın qanunları əsasında həll edilməsi müəllifin müvəffəqiyyətidir.

Yeniyyətlərin elmi-texniki dünyagörüşünün yetkinləşməsində elmi-fantastik əsərlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu əsərlər uşaqlarda düşünmək, yeni bir şey fikirləşib tapmaq marağını qüvvətləndirir. Bu baxımdan «Muğanda qütb parıltısı» (1954) kitabına daxil olan («Muğanda qütb parıltısı», «Canavar ovu», «Uçqun», «Şeirli bitkilər aləmi») hekayələr nisbətən orijinal mövzuları əhatə edir. Müəllif çalışmışdır ki, gələcəkdə həqiqətə çevriləcək hadisələri qələmə alsın. Belə ki, bu hekayələr müasir elmi fikrin inkişafı, elm və təcrübənin nailiyyətləri ilə əlaqədardır. «Muğanda qütb parıltısı» hekayəsində müəllif müasir texnikanın son nailiyyətlərindən – süni yağış yağdıran qurğulardan bəhs edir.

Əgər ilk hekayələr müəllifin elmi fantastika sahəsində təcrübə və axtarışlar apardığını göstərirdisə, «Kainat gəmisi» (1957) povesti onun bu janrdə ciddi əsərlər yazmaq niyyətində olduğunu təsdiq edirdi. Povestin çapdan çıxması dünyada ilk dəfə olaraq vətənimizdən Yerin süni peykinin buraxıldığı bir vaxta düşürdü. «Kainat gəmisi» povestinin qəhrəmanları Ayda qısa müddət davam edən vulkan partlayışına təsadüf edirlər. Məlumdur ki, o vaxta qədər nə elmi, nə də bədii ədəbiyyatda bu barədə məlumat vardı. Kitab çapdan çıxdıqdan bir il sonra – 1958-ci ilin mayında alim Kozirev Ayda yarım saata qədər davam edən vulkan partlayışını müşahidə etmişdir. Doğrudur, «Kainat gəmisi»ndə bu hadisənin vulkan partlayışı, yaxud səma daşının düşməsi

nəticəsində yaranan yağış olduğu göstərilir. Elə Kozirevin kəşfinin də vulkan, yaxud səma daşı ilə toqquşma olub-olmadığı hələlik elm aləmi üçün sirr olaraq qalır. Bundan sonra da Ayda dəfələrlə Kozirevin müşahidəsini xatırladan hadisələr qeydə alınmışdır.

«Kainat gəmisi» povestində müəllifin yazdığı müqəddimədə oxuyuruq: «Aya, Marsa və başqa planetlərə uçacaq hava gəmisini hazırlamaq üçün 10-12 il vaxt lazımdır». Doğrudan da, qeyddəki sonuncu rəqəm həqiqət oldu. 1969-cu ildə Ay torpağına insan ayağı dəydi.

«Kainat gəmisi» povesti elmi-tədqiqat institutlarının birində baş verən əhvalatla başlayır. Azərbaycanlı alim Gəray uzun illərdir ki, təcrübələr aparır. Gəray domna pecləri üçün yüksək hərarətə davam gətirən, asan üsulla başa gələn kərpic yaratmışdır. Bu kəşfin ardınca Gəray yeni bir kəşf edir. Onun ixtirası sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxır. SSRİ Elmlər Akademiyasının dövlətli Gəray Aya, Marsa uçan ekspedisiyanın tərkibinə daxil edilir. Səyyahlar Yerdən Aya, Aydan Hermesə, Hermesdən Marsa uçmalı idilər. Onların əsas məqsədi bu planetlərin quruluşunu öyrənmək, orada həyatın olub-olmamasını aşkara çıxarmaqdır. İlk dəfə yer kürəsindən başqa planetə gələn gənc alimlərin qarşısına bir sıra çətinliklər çıxır. Onlar bəşəriyyətə məlum olmayan bir çox möcüzəli, elm üçün qiymətli hadisələrə, bitkilərə, heyvanlara rast gəlirlər, düzlərə, dağlara adlar verir, Ayın xəritəsini tərtib edirlər. Elm üçün əhəmiyyətli olan bitkilər və heyvanlar aləmini öyrənirlər. Teymurun tapdığı balıqqulağından və duz kristalının arasındakı balıqdan müəyyən edirlər ki, Ayda həyat olmuş və haçansa sönüb getmişdir. Ekspedisiya Aydan sonra Marsa gedir. Marsda quşlara, nəhəng heyvanlara, böcəklərə, arılara və bitki aləminə, duz dağlarına rast gəlirlər. Uzun səyahətdən sonra geri qayıdırlar.

Müəllif Gəray, Zerkalov, Teymur və İqor kimi mətin iradəli, humanist, bir məqsəd yolunda fədakarlıq göstərən surətlər yaratmışdır.

«Kainat gəmisi» povesti elmi-fantastik janrda yazılmış ilk iri həcmli əsərdir. «Kainat gəmisi» povestinin davamı olan «Veneranın göyləri od içindədir» povesti 1960-cı ildə çap olunmuşdur. Əsərdə quldarlıq cəmiyyəti və su altında qalan Atlantika ilə, işıq sürəti ilə hərəkət edən raketlə, onların kəşf etdikləri yeni dünyanın adamları ilə tanış oluruq. Burada «Kainat gəmisi»ndəki qəhrəmanlarla - Gəray, Teymur və İqorla rastlaşırıq.

Heyrətamiz hadisələrdən biri Atlant qızının gəmiyə gəlişidir. Müəllif A.Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəindən istifadə edərək, Atlant qızı Qrona ilə müasirimiz olan insanları görüşdürür. Müəllif əsərdə quldarlıq dövrünün ziddiyyətlərini, həmin dövrdə yaşayan insanların dünyagörüşünü, sinfi bərabərsizliyi təsvir etməklə yanaşı, müasir insanları da qələmə almışdır.

E.Mahmudov povestdə başqa bir planetin - Qoşa Günəş dünyasının sakini olan burmanidləri də təsvir edir. Atlantida münəccimi Rabino və onun qızı Qrona bu uzaq dünyaya gəlib çıxırlar. Lakin hər bir işin avtomatlar tərəfindən görüldüyü, insanların isə ancaq ixtira və istirahətlə məşğul olduğu bu məchul dünya onları tezliklə bezikdirir. Onlar geriye qaytarılmağı tələb edirlər. Burmanidlər onları «Qu-rantirano» adlı gəmi ilə Yer kürəsinə göndərirlər. Ancaq gəmi səhvən Venera planetinə gedib çıxır və sovet kosmonavtları Qronanı burada tapırlar. Onu əvvəlcə vəhşi hesab etsələr də, sonradan insan nəslindən olduğunu başa düşürlər. Dörd ildən sonra səyyahlar Vətənə dönürlər. Bu dörd ildə raket texnikası da xeyli inkişaf etmişdir. Yerdən səyyahların köməyinə elektron maşınlarla idarə olunan gəmi göndərilmişdir.

Geniş məzmunla malik olan «Veneranın göyləri od içindədir» povestində müəllifin fantaziyası daha zəngindir. Burada vətən məhəbbəti, ailə həsrəti qabarıq verilmiş, obrazların daxili hiss və düşüncələri daha kamil və səciyyəvi təsvir edilmişdir.

E.Mahmudovun «Zülmət dənizi» (1972) kitabında eyni adlı povesti və hekayələri toplanmışdır. «Zülmət dənizi» povestinin qəhrəmanı elmi işçi Arif geniş elmi axtarışlar aparır. Onu Vətənin təbii sərvətlərini üzə çıxarmaq, elmin son nailiyyətlərini insanların rifahı naminə istiqamətləndirmək məsələsi düşündürür. Müəllif yeraltı mağaranın heyrətamiz gözəlliklərini göstərməklə öz oxucularında belə bir fikir aşılayır ki, təbiət yalnız yerüstü gözəlliklərlə məhdudlaşmır. O həm də yeraltı zənginliklərə malikdir. Müəllif povestdə fərdi keyfiyyətləri ilə səciyyələnən maraqlı geoloq obrazları yaratmışdır. Uşaqlıq xatirələri ilə yaşayan Arif, balaca İsmayıl, Əbdüləli kişinin oğlu, Arifin yaxın köməkçisi Fərrux, Səlim müasir dünyagörüşə malik surətlərdir. Azərbaycan alimlərinin obrazını ümumiləşdirən professor Səlahəddin Eyvazlı «Zülmət dənizi»nin möcüzələrini öyrənən, mezozoy erasının canlı yadigarlarını araşdıran, əcdadı yetmiş milyon il bundan qabaq məhv olmuş trilobit üzərində tədqiqat aparan fədakar bir alim kimi yadda qalır.

Müəllifin «Qeyb olmuş səslər» kitabına toplanmış hekayələri də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Onun «Ulduzlar yolumuzu gözləyir» (1975) adlı elmi-kütləvi hekayələrində kiçikyaşlı məktəblilər kosmos, onun öyrənilməsi mərhələləri ilə tanış olurlar. Onlar fantastik yolla uzaq səyyarələrə uçur, kainatın sirləri və möcüzələri ilə qarşılaşırlar. Müəllif əsərdə kosmos haqqında qədim əfsanə və rəvayətlərdən də istifadə etmiş, onları bugünkü kosmos yürüşü ilə əlaqələndirmişdir.

E.Mahmudovun elmi-fantastik hekayələri keçmiş SSRİ xalqları və bir sıra dünya xalqlarının dillərində çap olunmuşdur. O, elmi-fantastik janrda yazılmış bir sıra əsərləri dilimizə çevirmişdir.

IV HİSSƏ

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ

UŞAQ ƏDƏBİYYATI

70 ildən sonra nəhayət sovet imperiyası çökdü. 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqilliyə qovuşdu. Xalqımız artıq özü öz müqəddəratını həll etmək əzmində idi. Belə bir məqamda xalqın əldə etdiyi müstəqilliyi yaratmaq, onun hər bir sahəsini diqqət və qayğı ilə idarə etmək məhz ulu öndər H.Əliyevin öhdəsinə düşmüşdür. Respublikamız itirdiyi bütün atributlarını bərpa etdi. Ölkədə sosial-siyasi və iqtisadi sahələrdə ilk dirçəliş addımları başladı. Elm, maarif və təhsildə, eləcə də mədəniyyətin yeni müstəvidə inkişafına təkan verildi.

Belə bir dövrdə ədəbiyyatımızda, xüsusən uşaq ədəbiyyatı sahəsində də böyük dəyişikliklər baş verdi. Artıq ölkəmizdə kiril əlifbasından latın əlifbasına keçildi. Ədəbiyyatlarımızın oxucu auditoriyasında yeni ruh, yeni mövzular, yeni ahənglər duyulurdu.

Xalqımızın həyat tərzində görünməmiş bir ruh yüksəkliyi yarandı. Belə bir ərafədə erməni və rus ordusunun müharibəni daha hiyləgərcəsinə davam etdirməsi, Dağlıq Qarabağdan sonra rayonlarımızın bir-bir əldən getməsi, xarici və daxili terror əməliyyatları respublikanı siyasi və iqtisadi cəhətdən iflic vəziyyətinə saldı. Əgər altqurum bünövrəsindən laxlayırsa, onun özülü üzərində pərvəriş tapan üstqurum da müvazinətini itirməlidir.

Ölkədə mədəni qurum çaşqın bir vəziyyət aldı. Dünya ədəbi təcrübəsindən bəllidir ki, müharibə girdabına düşmüş bir ölkədə ədəbiyyat və incəsənət ona laqeyd qala bilməz. Ədəbiyyat və sənət nə yaradırsa zamanın ruhunun məhsuludur.

Respublikanı bu təlatümə salmış siyasi mübarizələr, mətbuat döyüşləri, bəzən kobud təhqir, dedi-qodular baş alıb getdi. Bu barədə Yazıçılar Birliyinin son qurultaylarında deyildi. Belə ağır bir ərafədə - 1992-ci il sentyabrın 25-də Mətbuat Komitəsi, Yazıçılar Birliyi, Xalq Təhsili Nazirliyi və Elmlər Akademiyası birlikdə «Uşaq ədəbiyyatının problemləri»nə dair konfrans keçirdi. Konfransda «Uşaq ədəbiyyatının bir sıra məsələləri» müzakirə olundu.* O da qeyd olundu ki, uşaq ədəbiyyatı ilə ardıcıl məşğul olan yazıçıların bir qismi sənətini dəyişdi, bəziləri xarici ölkələrə üz tutdu və s.

Müstəqillik illərində çap olunan uşaq əsərlərini ənənəvi olaraq üç qismə bölmək olar: yeni yaranıb çap olunan uşaq əsərləri, klassiklərimizin uşaq əsərlərinin təkrar nəşri və dünya uşaq ədəbiyyatından tərcümələr.

İqtisadi çətinlik nə qədər özünü göstərsə də, hər üç sahədən, az da olsa, nümunələr çap olunmuşdur.

Y.Həsənbəy «Sular ayna olanda», Ə.Salahzadə «Yanılmaqlı əlifba», Davud Aslan «Ağ göyərçinim», Əziz Kərim «Çəkməli ayı», Qaçay Köçərli «Qanlı hekayələr», Tofiq Qaraya «Uçan nəğmə», Nizami Paşa Saracılı «Balam niyə bal dadır», T.Elçin «Babalar, nənələr, nəvələr», G.Hüseynoğlu «Kişi kimi», Z.Xəlil «Odlar yurdunun paytaxtı», Pərviz Hadi «Qaranquş yuvası», Mahirə Əliyanlı «Türk oğlu, türk qızıyam», Aləmzər Əlizadə «Göyün işığı», Sultan İsmayıl «Ağ gül, Ağ gül, Ay gül», R.Yusifov «Aylı cığır», Ə.Əhmədova «Göz kürəsi hörümçəklər ölkəsində», Ruzgar Əfəndiyeva «Lalənin ləçəyi», Ə.Yasinzadənin hərbi vətənpərvərlik mövzusunda sənədli hekayələri və povestləri, Müsavat Partiyası üzvlərinin axtarılmasından bəhs edən sil-

* Məruzəçi prof. Qara Namazov olmuşdur.

silə hekayələr, Ə.Səmədlinin müxtəlif yaşlı uşaqlar üçün yazdığı hekayə, povest, nağıllar, pyeslər və «Çinarlı şəhərin nəğmələri» şeirlər toplusu və s.

Bu müəlliflərin bəziləri 20-30 ildir ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur, oxucular arasında çoxdan tanınır, onların şeir və hekayələrini təhlil etməyə bəlkə ehtiyac da yoxdur. Çünki bu qələm sahibləri öz əsərlərinin məziyyətlərini də, nöqsanlarını da çox yaxşı görürlər. Uşaq poeziyasını yaradanlardan xüsusilə T.Elçin, X.Əlibəyli, İ.Tapdıq, Məstan Günər (Əliyev), M.Aslan, Z.Xəlil elə bil yeni nəsə mədəni-estetik zövq vermək üçün yaranmışlar. Onların hər birinin taleyi sizə bəllidir. Bu gün həmin şairlərin uşaq ədəbiyyatının inkişafında yeri görünür. T.Elçin dünyasını dəyişdi, Məstan Günər daha çox böyüklər üçün lirik şeirlər yazır. İlyas Tapdıq Türkiyəyə üz tutdu, Zəhid Xəlil nəsrə keçdi, Məmməd Aslan tələşirkə-tə. Və beləcə bu gözəl poeziya məclisi dağıldı.

Əlbəttə, şeir yenə də yaranır. Onu tanımış təcrübəli şairlərimiz də yaradır, dər əlindən şairdən yapışan gənclər də. Uşaqlar üçün həmişə dəyərli şeirlər yazmış Rəfiq Yusifov «Aylı cığır» (1992) toplusunda da öz dəst-xəttinə sadıq qalaraq kiçik yaşlı balalara məzmunlu, yaddaqalan, dili səlis, axıcı şeirlər bəxş etmişdir. Bu şeirlər mövzu cəhətdən də maraqlıdır. Toplunun birinci bölümündəki şeirlər qədim qalalardan bəhs edir. Şair hər qalanın tarixinə və bu gün sökülüb dağılmış görkəminə diqqəti cəlb edir, heç olmasa böyüklər bilmir, kiçiklər bilsinlər. Balacaların diqqətini tarixi abidələrimizin keçmişinə yönəltməklə həm tarixi öyrənmək, həm də bu gün ona qayğı göstərməyə bir çağırışdır; «Yanardağ», «Bu qobu daşlı qobu», «Laylay Qəbələm, laylay», «Örənqala», «Gəmiqaya», «Daş hasar», «Xocamçaxlı qalası», «Uzaqdan gələn nəğmə», «Qorqud baba» və b. bu qəbildəndir. «Qorqud baba» nəğməsində deyilir:

Ürəkləri ovsunlayan,

Bir qopuzu – sazı olub.

Ağsaqqal bir kişi imiş,

Həm ondan razı olub.

Məclislərdə saz çalanda,

Dinləməkdən kim doyardı?

Ərənlərə, igidlərə,

Qorqud baba ad qoyarmış.

Adı ilə fəxr eləyir bu el, bu oba,

Babaların babasıdır,

Qorqud baba.

Bu yığcam, aydın ifadəli şeirdə uşaqlar Dədə Qorqud haqqında yaxşı bir təsəvvür əldə edə bilərlər. MəhİR Əliyevin şeirlər kitabından aydın duyulur ki, o şeirə yanar bir ürəklə gəlir. Onun «Türk oğlu, türk qızıyam» şeirlər toplusu balalar üçün nəzərdə tutulsa da, şairə bəzən bu səviyyədən kənara çıxaraq içindən qopub gələn bir harayı, odu, alovu bürüzə verir, böyükləri də düşünməyə çağırır. Onun «Qara buludlar» silsiləsinə daxil olan «Xəzər qabarır, türk qalxır», «Mən kiməm», «And içirəm», «Yaralı Şuşa», «Laçın», «Qaçqınlar» və b. bu qəbildəndir. Şeirlərində düşmənin törətdikləri cinayətləri yada saldıqdan sonra «And içir!»

Nənəmin gözlərinin,

Silinməz kədərinə,

Süfrəmizin başında,

Atamın boş yerinə

And içirəm!

Göy qurşağı tək gözəl,

Ücrəngli bayrağıma,

Çapıq vətən torpağına,

Başsız, qərrib yaylağına

And içirəm!

«Xocalıdan 7 yaşlı uşağın dedikləri» poemasında o dəhşətləri gözlərlə görən uşağın söylədikləri oxucuda heyranlıq doğurur, bizi dönə-dönə düşündürür, intiqama çağırır. Ruzgar Əfəndiyeva «Lələnin ləçəyi» toplusunda latın əlifbasını

uşaqların öyrənməsi üçün onu sırası ilə bədii deyimlərlə təsvir etmişdir. Bu, həm balacaların əlifbanı öyrənməsi üçün, həm də bədii əsər kimi dəyərlidir. Nizami Çaparlı gənc qələmlərdəndir. «Balam niyə bal dadır?» kitabçasındakı şeirləri kiçikyaşlı uşaqlar üçün yazıb. Şeirlər rəvanlığı, səlisliyi, fikir aydınlığı ilə yadda qalandır. «Qız və quzu» cəmi 4 misradır, yanılımac biçimindədir, maraqlı bir səhnəcikdir.

*Körpə quzu, körpə qızı, bacı bildi özünə,
Körpə qızın, körpə quzu hər vaxt düşdü izinə,
Qız quzunu, quzu qızı öz dilində səslədi,
Anaş qoyun, körpələri əkizlər tək bəslədi.*

Tofiq Qaraqayanın şeirlərinin ruhundan aydın duyulur ki, o el ədəbiyyatına, aşiq şeirinə yaxşı bələddir. Onun balacaların anlamına uyğun yaratdığı lövhələr xalq deyiminə uyğun vəsf olunur. «Bax» şeirinə diqqət edək:

*Yol qırağı meşəlik,
Ağaclarda bara, bax.
Arılar qonub güllə
Pətəklərdə bala bax.*

*Dərələrdə çən-çisək,
Çəmənlərdə çiylək,
Dağ atəyi biçənək
Yamaclarda qara bax.*

*Zirvəyə çıxdım daha,
Az qala çatdım aya.
Bir sirli evdi dünya,
Yaşa, axtar, ara bax.*

Şeir oynaq, axıcı və ritmikdir, həm də gözəl təbiət lövhəsidir. Amma, redaktəyə ehtiyacı var. «Çəmənlərdə çiylək, dağ atəyi biçənək» olan halda yamaclarda qar ola bilməz. Olsa-olsa dağın başında, yalda olar. Bizcə, «Yamaclarda

qara bax» əvəzinə «Ağ örpəkli yala bax» misrası daha inandırıcı olardı. Çünki Qafqaz sıra dağlarının zirvələri qar olanda atəyində ot biçilir. Həm də yala, bala sözləri həmqafiədir, son misra da, «böyü, öyrən, bala, bax», misrası daha məqsədyönlüdür. Məncə, uşaq şeiri yazmaq böyükklər üçün yazmaqdan daha çətindir. Çünki böyükklər üçün yazanda bir məqsəd, bir fikir yürüdülürsə, uşaq şeirində müəyyən şərtlər gözlənilməlidir.

Süleyman İsmayılın kiçik həcmli «Ağ gül, Ağ gül, Ay gül» kitabçasındakı şeirlər və «Zıncırovlu canavar» poemasında onun uşaq dünyasına yaxşı bələd olduğu aydın duyulur. Bu yaxşıdır ki, gənc şair müşahidə etdiyi hadisəni uzun-uzadı nəzmə çəkmir, 5-6 misrada oynaq ifadələrlə uşaq nitqinə uyğun vəsf edir. Şair dolaşalar haqqında aydın, canlı bir təsvir yaradır:

*Yerdə quşdur, göydə şarlar,
dolaşalar.
Yemdən ötrü dalaşarlar
dolaşalar.
Yol aşarlar, yal aşarlar,
dolaşalar.
Uçan vaxtı yarışarlar
dolaşalar.*

Davud Aslanın da «Ağ göyərçinim» şeirlər toplusunda uşaqların yaddaşına keçə bilən lövhələr çoxdur. Lakin kitabın əvvəlində verilmiş «Nənə, Başır, Cavanşir» mənzuməsi 300 misradan çoxdur. Nə poemadır, nə də mənzum nəğil. Sadəcə, nənə ilə nəvələrin söhbətləridir. Belə uzun mənzumələr, uşaqlar üçün yorucudur və yadda da qalmaz. Vaxtilə S.Vurğun bu cür mənzumələr haqqında deyirdi ki, müəllim bunları danışdıqca uşaqlar əsnəyəcək və zəngin tez çalınmasını gözləyəcək. Xatırladım ki, Sabir, Səhhət, Şaiq uşaq şeirinin ölçüsünə, həcminə, vəzninə və aydın məzmununa xüsusi diqqət yetirmişlər. Böyük Sabirin satiraları ilə uşaq şeirləri

arasında zəmini asımanı fərq var. Ümumiyyətlə, klassiklərimizin bu ənənəsini onların xələfləri ləyaqətlə davam etdirmişlər. Bu günün tanınmış şairləri F.Sadiq, Ə.Salahzadə, R.Yusifovlu, Y.Həsənbəy, İ.İsmayilzadə uşaq şeirlərində uşaqların bədii-etik davranışına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Şeirə nisbətən uşaq nəsr, xüsusən kiçikyaşlılar üçün əyləncəli hekayələr çox azdır. Onlar da müasir tələbləri ödəmir. Vaxtilə X.Hasilova, Ə.Babayeva, B.Həsənov, N.Süleymanov, Ə.Əhmədova bədii nəsrimiz tarixində yaşaya biləcək ədəbi irs yaratdılar. Bu irsin içərisində gələcək nəsillərin də öyrənə biləcəyi milli-mənəvi sərvətimizə çevrilən hekayələr və povestlər çoxdur. İndi isə iki-üç nəsrin adını xatırlamaq olar; Əli Səmədli, Əziz Kərim, Pərviz Hadi.

Müxtəlif yaşlı balalarımız üçün ardıcıl və səmərəli yazıb-yaradan qocaman müəlliflərdən biri Əli Səmədli uşaqlar üçün ən çox yazan, həm də ən çox çap olunmuş ədiblərimizdən biridir. Onun son illərdə çap olunan «Generalın uşaqlığı», «Nağıllı, əfsanəli pyeslər», «Nağıllar, əfsanələr», «Şeirli ocaq» (İstanbul) «Seçilmiş əsərləri», «Cinarlı şəhərin nəğmələri» və başqa kitablarında toplanmış hekayələr, nağıllar, povestlər, pyeslər və sonuncu şeirlər kitabı kiçik, orta və yuxarı yaşlı uşaqlar üçün yazılmışdır. Mövzu baxımından da çox zəngin olan bu əsərlərdə Əli həm tarixi keçmişimizə, unudulmuş şəxsiyyətlərin həyatına, həm də dövrümüzün cəmiyyəti narahat edən problemlərinə müraciət etmiş, yeniyetmələri düşündürən məsələlərə toxunmuşdur. Bu əsərlər arasında təmsil janrına geniş yer verilir. Bu da təbiiidir. Uşaqların təbiət aləminə yaxşı bələd olmaları üçün təmsil janrı əsas vasitələrdəndir. Həm də bu yolla uşaqlar insanların da xasiyyətlərinə bələd olurlar. Əli Səmədlinin uşaqlar üçün bir çox dram əsərləri yerli və xarici ölkələrin səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur.

Yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilən Əzizə Əhmədovanın «Gözkürəsi hörümçəklər ölkəsində», «Damda yaşayan Karlsonla bacada yaşayan Damdabacanın macərala-

rı», «Açgöz quldurlar» trilogiyası həm əfsanə-macəra-təmsil, həm də həyat həqiqətləri ilə cəlallanan zəngin mündəricəli povestləri 20 Yanvar – qara günlərimizlə tamamlanır. Şübhəsiz, bu qəbil əsərlərin ruşeymi qədim əfsanələrlə səsləşsə də, yazıçının məramı baxımından müasirdir, günümüzə səsləşir, zəngin və koloritlidir.

Əziz Kərimin «Çəkməli ayı» kitabına toplanmış hekayələri təcrübəli qələmin məhsuludur. Hekayələr kənd uşaqlarının həyatından, onların kənd mühitinə bağlılığından, təbiətin qoynunda təbiəti öyrənə-öyrənə böyümələrindən, təhsil və tərbiyələrindən, valideynlərinə köməyindən bəhs edir. Müəllif uşaqları həyatın və təbiətin bir sıra çətin, qorxulu sınaqlarından keçirir.

«Çəkməli ayı» hekayəsində ayı Aynur anası işə gedəndən sonra həyata girib sobanın üstündə olan xörəyini yeyib meşəyə çəkilir. Bu bir neçə dəfə təkrar olunur. Aynur dərin sarsıntılar keçirir, lakin yavaş-yavaş çəkməli ayının bu hərəkətinə alışır, hər şeyi anlayır və onun köməyi ilə ayı dərinsinə bürünmüş təxribatçı ələ keçir.

Sərhəd rayonunda yaşayan uşaqları ağır imtahanlardan keçirmək yaxşıdır, onlar daha ayıq olmalıdırlar. Müharibə şəraitində isə bu daha vacibdir. Əziz Kərimin təsvirləri də inandırıcıdır. Amma müəllif bu və ya başqa hekayələrində elə sözlər və adlar işlədib ki, o bizim dilimizin lüğət fondunda yoxdur. Belə hallarda müəllif, heç olmasa, sətir altı müxtəssər məlumat verməlidir. Azərbaycanın milli tərkibi mürəkkəbdir. Bu da istər-istəməz dildə özünü büruzə verir.

Canıyev Elnurun «Unudulmayan çağlar» (2005) adlı ilk kitabında müxtəlif aktual mövzulara toxunur: «O günləri unutmamam», «Məktəb illəri – ömrün bəzəyi», «Yaralı yerimiz – şəhidlər», «Ssenarilər», «Yumor ... yumor...» və s.

Kitabda diqqəti cəlb edən ilk yazı «Nənəmin çörəyi» adlı essedir. Burada nənə-nəvə münasibətindən, uşaqlarla böyüklər arasındakı səmimi və mehriban münasibətdən, sağalmaz xəstəliyə düşər olan nənənin nəvəyə ağır təsirindən

bəhs edilir. Ən əsası da, nəvənin nəvənin xəstələnməsi ilə əlaqədar «nənə çörəyi»nə həsrəti uşaq səmimiyyəti ilə açıqlanır.

Xalqımızın taleyində ağır və sağalmaz izlər buraxan 20 Yanvar və Qarabağ faciələrini əks etdirən xatirələr təsirlidir, yadda qalandır. E.Caniyev şəhidlərimizlə bağlı hadisələri özünəməxsus bir dildə oxucuya çatdırır.

Sevinc Nuruqızı «Çərpələng» (2002), «Sarı dız və vız» (2003), «Qisas» (2005) kitablarını nəşr etdirmişdir. Bu kitablar müasirliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Gənc nəsir Pərviz Hədinin «Qaranquş yuvası» kitabına toplanmış hekayələr istedadlı bir qələm sahibinin yaxşı bir yazıçı olacağından xəbər verir. Onun «Həyatın axını», «Südəbə», «İnam», «Qarlı gecədə», «Paşa baba», «Canavar məhəbbəti» və b. inam və cəsarətin məhsuludur.

Aysel Sabir (Quliyeva) «Sönməyən çırağın işığı» (2004) adlı kitabında uşaq mövzusunə müraciət edib, müxtəlif mövzuda yadda qalan hekayələr qələmə almışdır.

Bu gün biz hiss və duyğularımızı oxuyub yazan kompüter zamanında yaşayırıq. Bu gün bəşəriyyətin ən yeni kəşflərini elmə bələd olan qələm sahibləri adi anlaşılan hekayələr vasitəsilə yeniyetmələrə öyrətməlidir. Dünya gündə-gündən dəyişir, dünənki yenilik bu gün köhnəlir, insanlar daha yenisini gözləyir. Bizim azyaşlı nəslimiz bu yeniliyə bələd olmasa ümumbəşəri dəyərlərdən məhrum olar. Xatırladım ki, «Azərbaycan ensiklopediyası» nəşriyyatı üç cildlik uşaq ensiklopediyasını balalarımızın ixtiyarına vermişdir. Şübhəsiz, onlar ensiklopediyada müasir elmi-texniki kəşflər, eləcə də sovet imperiyası dövründə deyə bilmədiyimiz türk dünyasının böyük öndərləri, ulu keçmişimiz haqqında yeni və zəngin bilgilərlə tanış olacaqlar. Onu da xatırladım ki, ensiklopediya institutu son illərdə balacalar üçün latın əlifbası ilə 23 adda rəsmli iri ölçülü kitablar çap etmişdir. Bu kitabçalara xalqımızın mənəvi sərvəti - sehirli-əfsanəvi və məişət nağıllarından, əfsanə və rəvayətlərdən, lətifələrdən, mövsüm və mərasim nəğmələrindən, tapmaca və yanılt-

maclardan və b. nümunələr toplanmışdır. Bu seriyadan olan kitabları balaca oxucular böyük maraqla qarşıladılar.

Əlbəttə, uşaq ədəbiyyatı yalnız şeir və hekayələrdən ibarətdir kimi düşünmək doğru olmazdı. Bugünkü nəsil sabahkı millətdir. Sabahkı milləti dünya sivilizasiyası səviyyəsinə qaldırmaq üçün dünyada baş verən ən yeni ictimai-siyasi prosesi, elmi-texniki yenilikləri, bütün bunlarla yanaşı, tarixi keçmişimizi bugünkü nəslə aşılamaalıyıq. Bir uşaq öz keçmişini bilmərsə, o öz ata-anasına da laqeyd olacaq. Çünki daxilimizdə gedən ideoloji təxribat iqtisadi çətinlikdən istifadə edib yeniyetmələri yolundan azdırır, onları başqa dirlərə, təriqətlərə təhrik edir. Buna görə də biz həm ulu keçmişimizin maddi və mənəvi sərvətlərini araşdırıb üzə çıxarmalı, həm də sabahkı yenilikləri öyrənməli və öyrətməliyik.

Uşaqlar üçün «Gənclik» nəşriyyatı qədim sərkərdələr haqqında rəsmli kitabçalar çap edib. T.Bünyadov «Cavanşir», «Atropat», B.Həbiboglu «Mete Xaqan», Ə.Nicat «Şah İsmayıl». Bu yaxşı niyyətdir. Böyüklərimizin hər biri haqqında belə yığcam, aydın, sadə dildə tarixi hekayələrə ehtiyac var. Əlbəttə, təkcə sərkərdələr haqqında yox, ümumiyyətlə, böyük tarixi xidməti olan hər bir elm, maarif, sənət adamları haqqında da yazmaq lazımdır.

Bunlarla yanaşı, bugünkü uşaqların həyatından, taleyindən, problemlərindən, keçirdikləri ağır sınaqlardan, demək olar, heç nə yazılmır. Tək-tük rast gəldiyimiz hekayələrdə isə nənə-nəvə, baba-nəvə söhbəti, çıpaq tərbiyə məsələləri ənənəvi qaydada bir-iki epizodla təsvir olunur.

Klassiklərimiz S.Sani rus imperiyasının ağır şəraitində «Qaraca qız», «Nurəddin», «Abbas və Zeynab», «Əhməd və Məleykə»lərin taleyini necə qələmə alıb. Bugünkü uşaqların başına onlardan da betər hadisələr gəlir, çirkin əməllər xatirinə uşaq oğurlamaq və ya öldürüb ev yarmaq dəb olub. Onsuz da müstəqillik bizə asan başa gəlmir, döyülə-döyülə, əzi-lə-əzilə, taqətdən düşə-düşə addımlayırıq.

1990-cı ilin 20 yanvarından, metroda törədilən partlayışlardan, Qarabağdan, Ermənistandan doğma yurdlarından qovulmuş qaçqınların faciələrindən yazanlar böyük fədakarlıq göstərirlər. Bu mövzu bu gün üçün və sabah üçün də çox vacibdir. Bu faciələrin qəhrəmanları olan uşaqlardan yazmaq daha vacibdir. Axı niyə bu uşaqlar «talkuqçalarda» alverçilərə yemək-icmək, çay daşsın. Bu gün lənətlər yağdır-dığımız sovet dövründə məktəbdən qalan uşağın valideyni ciddi tənbeh olunur, hətta lazım gələndə məhkəmə qarşısında cavab verirdi. İndi valideyni də, uşağı da düşündürən ancaq çörək dəridir.

Qeyd edim ki, uşaq ədəbiyyatının problemləri araşdırılıb öyrənilir. Təkcə son on ildə «Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri» (1920-1980-ci illər) (Q.Namazov), «Müasir uşaq ədəbiyyatının əsas problemləri», (Z.Xəlil), «Azərbaycan uşaq nəsr» (1920-1960-cı illər) (A.Hacıyev), «Azərbaycan uşaq şeirinin inkişaf yolları» (Ə.Mirzəyev) mövzusunda dissertasiyalar yazılıb müdafiə olunmuşdur. Ə.Əhmədova M.Dilbazi haqqında, H.İsmayılov M.M.Seyidzadə haqqında, İ.Rəhmanova M.Rzaquluzadə haqqında, eləcə də Rəsul Rza və uşaq ədəbiyyatı, Nübar Namazova «S.Vurgun və uşaq ədəbiyyatı», 1970-1980-ci illər uşaq nəsr, İkinci Dünya müharibəsi illərində uşaq şeiri, 1970-ci illər uşaq şeiri, mövzusunda namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Hazırda bir çox problem mövzular üzərində araşdırmalar aparılır, dissertasiyalar yazılır. Bəzi dissertasiyalar hətta kitab şəklində çap olunmuşdur. Ali məktəblərin müvafiq kafedralarında uşaq ədəbiyyatı proqramlaşdırılıb tədris olunur, həm də elmi araşdırmalar aparılır.

Əlbəttə, uşaq ədəbiyyatını yaradan yazıçılarla onun əsərini tədris edən müəllimlər arasında ardıcıl əlaqə olsa, yazıçı onun əsəri haqqında müəllimin və tələbənin mülahizələrinə qulaq assa, bu yaxşı səmərə verər. Bilirsiniz ki, orta məktəbin 8-ci sinfinə qədər ədəbiyyat dərslərinə verilmiş

ədəbi material əsasən uşaq əsərlərindən ibarətdir. Bəzən bu dərsləkləri tərtib edən müəlliflər yaxşı mətn tapmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki aşağı siniflərdə tədris olunan məndə bir sıra şərtlər gözənilməlidir. Azyaşlı uşaqlara keçilən hər bir şeir və ya hekayədə aydın məzmun və məram, təmiz ana dili, yığcam və bütövlük yerli-yerində olmalıdır. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, R.Əfəndiyev kimi yazıçı-müəllimlər bu ölçüyə daha dəqiqliklə yanaşıblar.

Bu gün biz müstəqillik yolunda qıl körpüdən keçirik. Bizim hər bir addımımız sabahkı taleyimizi həll edir. Yazıçının və müəllimin ən böyük amalı yeni nəslə bu qıl körpüdən ustalıqla keçirməkdən ibarət olmalıdır. Uşaq yazıçılarının yığıncağında onların əsərləri haqqında öləri fikir söyləyib-filan əsər yaxşıdır, filan əsər qüsurludur deyib, işi tamamlaşdırmaq olmaz.

Bu gün Yazıçılar Birliyi, Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi və Turizm Nazirliyi, Gənclik nəşriyyatı Prezident Aparatının səlahiyyətli müşavirinin iştirakı ilə uşaq ədəbiyyatı və yeni nəslin tərbiyəsi məsələsi ətrafında geniş müzakirə açmalı və təkliflər verməlidir. «Gənclik» nəşriyyatına xüsusi qayğı göstərilməlidir. Əslində bu qayğı yeni nəslə olan qayğıdır. Uşaqların sabahına bütün ədəbi ictimaiyyət də məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Gülzar İbrahimova
(1958)

Zəngəzur mahalının Mehri rayonunun Aldərə kəndində doğulmuşdur. 1959-cu ildə ailəsi Bakıya köçmüşdür. 1970-1976-cı illərdə AXTİ-də (İndiki İqtisadiyyat Universiteti) təhsil alıb. Təhsil illərindən başlayaraq müxtəlif vəzifələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Mətbuatda informativ yazılarla çıxış etmiş və bundan sonra bütün fəaliyyətini uşaqlar üçün nağıllar və hekayələr yazmağa yönəlmişdir.

Gülzar xanım qısa müddətdə 25-ə qədər kitab çap etdirmişdir: «Dünyanın ən güclüsü», «Tənəlin nağılı», «Tülkü balası», «Su pərisi», «Od xəzinəsi», «Göy qurşağı qardaşlarının yeddi nağılı», «Sehirli nağıllar», «Dəniz balası», «Dəşətli nağıl», «Göydə neçə ulduz var» və b. kitablarında müxtəlif mövzulu nağıllar toplanmışdır.

Bu nağılların məziyyəti ondadır ki, müəllif nağıl vasitəsilə yurdumuzun ən qədim dövrlərində baş verən tarixi hadisələr, eləcə də, sərkərdələrin qəhrəmanlığı haqqında uşaqlara maraqlı bilgiler verir. Uşaqlar ulu keçmişini ilkin olaraq nağıllar vasitəsilə öyrənirlər. Torpağımızda neftin kəşfi («Od xəzinəsi»), Roma qoşunlarının Qobustana yürüşü («Təmraz və gün»), Gəncə zəlzələsi haqqında («Göyöğlənin hekayəsi»), Karfagenlrlə romalıların döyüşü («Ağaoğlanın hekayəsi»), Atəşpərəstlik haqqında («Qaraoğlanın hekayəsi»), Süleyman şahla bağlı hekayət («Qırmızın hekayəsi»), Hindistan məmləkətində cüzam xəstəliyi haqqında («Yaşılbaşın hekayəsi») və b. bu tipli nağıllar zəngin məzmun və mündərcəyə malikdir. Bu nağıllarda Gülzar xanım çox maraqlı rənglər və bədii formalar seçərək tarix və yarım tarixi rəvayətləri uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun təsvir edir. Uşaq həm öz yurdunda, həm də dünyada baş verən hadisələr haqqında ilkin təəvvür əldə edə bilər; Zərdüşt və onun «Avesta» abidəsi, Tomrisin Kirdən intiqam alması, Qədim yunan təbib Hippokratın şəxsiyyəti («Sehirli təbib») və onun məşhur Hippokrat andı, Məhəmməd Peyğəmbərin müqəddəsliyi və Quranın yaranma tarixi, Babək və onun qəhrəmanlığı, Naxçıvanın Əlinca qalası, Təhmasib şah dövrünün hadisələri və s. nağıllar bu qəbildəndir. Bu tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında bilgiler yeniyetmələrdə aydın təəvvür yaradır.

Müəllifin çox maraqla oxunan əsərlərindən biri «Dəşətli nağıl» adlanır. Nağılda kainatın yaranması, təbiətdə və insanların həyatında baş verən hadisələr, zəlzələlər, daşqınlar, insanlığın yolundan azması nəticəsində quşların qırılma-

sı olayları insan qəlbinin daşlaşması nəticəsində baş verdiyini inandırıcı təsvir edir.

Xalq yaradıcılığında və klassik ədəbiyyatda olduğu kimi müasir ədəbiyyatda da Xeyir və Şər konfliktini davam edir. Bu bəşəri və həlli müşkül olan bir problemdir. Zərdüşt etiqadının mayası olan Xeyir və Şər min illər boyu insanlığın mübarizə predmetinə çevrilmişdir. Zərdüşt nağılında bu mövzudan bəhs olunur. Nağılda Zərdüştün doğulması, xüsusi tərbiyə alması, müqəddəsliyi, yaratdığı «Avesta» dinində Xeyir və Şər təlimi, xeyirxahlığın insanlara gətirdiyi xoşbəxtlik təlimini misallarla təsbit edir. Zərdüşt deyir: «Üstündə gözdiyiniz torpaq, isindiyyiniz od, müqəddəsdir. İnsanlar torpağın, suyun, odun müqəddəsliyini qorumalıdır. Bütün insanlar bir-birlərinin qayğısına qalmalı, dost olmalıdırlar. Bir-birlərini incitməməli, heç kəs torpaq üstündə, mal üstündə bir-birilə savaşmamalıdırlar. İnsan insanın qədrini bilməlidir. Tanrının yaratdığı bütün canlılar yalnız və yalnız onun əmrilə dünyalarını dəyişə bilərlər».

Zərdüşt təlimi min illər boyu şifahi və yazılı ədəbiyyatın ideya mənbəyi olmuşdur. Gülzar xanım da nağıllarının bir çoxunu bu mövzuya həsr etmişdir; «Dəniz balası», «Qarışqa qardaşlar», «Nəcmiyyə və ögey ananın nağılı», «Qəddar ovçu haqqında nağıl», «Paxıl bacının nağılı», «Günahsız qar», «Tapdığın qisası» və başqa nağıllarda birinin insanlığı, yaxşılığı, xeyirxahlığı, nəcibliyi, insanlığa məxsus ali məziyyətləri təqdir edildiyi halda, o birisinin ən alçaq sifətləri – hiyləgərliyi, xəbisliyi, paxıllığı, qonşunun yaxşı işlərini gözü götürməməsi, yaxşılığa qarşı tor qurması, insanlığa xas olmayan cəhətləri ifşa olunur. Bu nağılların məziyyəti bir də ondadır ki, müəllif yaxşının yaxşı cəhətlərini, pisin pisliliyini birbaşa yox, çox mürəkkəb yollardan, çətin imtahandan keçirə-keçirə hər birinin fərdi cizgilərini zəngin boyalarla təqdim edir. Gülzar xanımın fantaziya dünyası hüdudsuz olduğundan qəhrəmanlarını çətin sınaqlarından keçirə bilir. Yeri gələndə sehirli qüvvələrdən və vasitələrdən də istifadə

edir. Bu nağılda realist hadisələrdə sehirli qüvvələr bir-birini əvəz edir. Yuxarıda xatırladığımız nağıllarda bu motivlərin hər ikisindən məharətlə istifadə olunmuşdur.

«Dəniz balası» nağılında dənizə yaxın səhrada zəngin dövləti olan gənc padşah evlənmək üçün İran, Ərəbistan və Hindistanın şahzadə qızlarını qonaq dəvət edib, onların ağıl və bacarığını yoxlayıb özünə qız seçmək istəyir. Şahın verdiyi suallara qızlar cavab tapa bilmirlər. Ancaq hind şahzadəsi Sindinin xidmətçisi Ağça sualların cavabını ona öyrədir. Şahın verdiyi suallar və Sindinin cavabları maraqlıdır.

1-ci sual – Ovçunun atdığı ox ceyranın sağ ayağından dəyib sol qulağından çıxmışdır.

Cavab – Ovçu oxu atan zaman ceyran sağ ayağı ilə qulağını qaşıyırmış. Odur ki, ceyranın ayağına dəyəndən sonra sağ qulağına girmiş sol qulağından çıxmışdır.

2-ci sual – Tanrının yaratdığı nemətlərdən od, su, dəmir həmişə bir-birlərinə düşmən sayılıblar. Bunun səbəbi nədir?

Cavab – Od sudan qorxur, çünki yalnız su ona qalib gəlib söndürə bilir. Dəmir isə oddan qorxur. Çünki oddan başqa heç bir şey dəmiri əridə bilmir. Dəmir də suyu sevmir, su dəmiri paslandırır və çürüdür. Ona görə də od, su, dəmir bir-birinə düşmən sayılır.

3-cü sual – Bir gün ərzində bütün dünyanı görməyin ən asan yolunu kim mənə deyər?

Cavab – Günəşin izi ilə getməklə bir günə bütün dünyanı görmək olar.

4-cü sual – O nədir ki qızıldan çox qiyməti var, nə dadı var, nə rəngi, nə qoxusu, insana çox gərəyi var, nə satılar, nə alınar.

Cavab – Bu sudur. Tanrının insanlara hədiyyəsi müqəddəs olan su. Susuz həyat mövcud ola bilməz.

Göründüyü kimi, şahın sualları düşündürücü və müdrük suallardır. Şah özü də ağıllı hökmdardır, istəyir xanımı ağıllı olsun.

Dar gündə şahla kömək etsin, ağıllı məsləhətlər versin.

Sualların cavabları da mənalı, inandırıcı və məntiqli cavablardır.

Müəllif «Qisas» nağılında Tomrisin Kirlə apardığı savaşda Kiri öldürüb başını qan çəlləyinə salması motivini əsas götürmüş, hadisəni nağıl yolu ilə təsvir etmişdir. Tarixi hadisələrin nağıl vasitəsilə oxucuya çatdırılması ulu tarix haqqında gənclikdə həm aydın təsəvvür yaradır, həm də onlarda vətəndaşlıq duyğularını qüvvətləndirir.

Həmin silsilədən olan «Çirkin qul» nağılında isə Şəmsəddin Eldəgizin qul olarkən dönə-dönə satılması, nəhayət, qeyri-adi bacarığı ilə sarayda hörmət və nüfuz qazanması, beləliklə də, özü hakim fəvqinə qalxması təsvir olunur. Bu da xalqımızın məşəqqətlərlə dolu tarixinin bir səhifəsidir.

Eldəgizin oğlu Cahan şahla bağlı «Ən varlı məmləkət» nağılında monqolların Naxçıvana hücumu, Əlincədə xəzinə axtarmaları, lakin əliboş geri dönmələri maraqlı yadda qalan nağıllardır.

Nağılların məzmunundan aydın olur ki, Gülzar xanım tarixi hadisələri yaxşı bilir, həm də həmin hadisələri nağıl şəklində salmağı bacarır. Yeniyetmələrə ulu keçmişimizi ilkin olaraq nağıl yolu ilə öyrətmək yazıçının əsas qayəsidir. Bakıda Xəzər sahilində neftin üzə çıxması havanın zəhərlənməsi, Xəzərdə balıqların qırılması, beləcə bir tərəfdən ölkəyə fəlakət gətirməsi, o biri tərəfdən acgöz insanların neft alveri ilə günü-gündən varlanması təzad yaradır.

XII yüzildə Gəncədə baş verən dəhşətli zəlzələ, zəlzələdən sonra gürcülərin insanları qarət etmələri də Gülzar nənənin önə çəkdiyi mövzulardandır. «Göy qurşağı qardaşlarının yeddi» silsiləsindən «Göyoğlanın hekayəti»ndə qoca Gəncə faciəsini ağlaya-ağlaya Göyoğlana danışır, hələ bu azmış kimi gürcülərin Gəncə qapısının bir tayını aparmalarını, onların vəhşi talançılığını da söyləyir.

Gülzar nənə mümkün olmayan hər hansı bir hadisəni sehrin gücü ilə həyata keçirə bilir, oxucunu inandırır, yeri gələndə ədəbi şərtlərdən də istifadə edir. «Dünyanın ən güclü canlısı», «İşıldaböcəyin sirri», «Tərs padşahla üç bacının nağılı», «Ən qiymətli nemət», «Körpə uşaqla xallı keçinin nağılı», «Qarışqa qardaşlar», «Nəcmiyyə və ögey ananın nağılı», «Bir qurtum su», «Ağrı daşı» və b. bu qəbildədir.

Müəllif insanın bütün canlılardan güclü olmasını təsdiq etmək üçün Baba Pünhan (müəllif şair Baba Pünhanı nəzərdə tutur) tərs uşağı tükəndən istifadə edib qarışqadan başlamış filə qədər bütün heyvanlara döndərir. Bu macəralardan sonra tərs uşaq inanır ki, insan bütün canlılardan güclüdür.

Vəhşi təbiətli Şavəddin (İşıldaböcək) zorla evləndiyi arvadına bildirir ki, qızı olsa, öz əlilə qılıncdan keçirəcək. Dünyaya qız gəlir. Ana – Almaz ərinin qorxusundan qızını aparıb çöldə bir çalada dəriyə büküb torpağa basdırır. Gecələr gedib əmizdirir. Şirəci Qulam yeri qazarkən təsadüfən qızı tapıb evə gətirir. Çox gözəl olan və həmişə başında işıldaböcək gəzən bu qız övladsız ailəyə xoşbəxtlik gətirir.

Deməli, Şavəddin arvadına, doğma qızına qarşı vəhşidirsə, əksinə şirəci Qulam qadını ilə ən nəcib, insana xas olan ülvəi hisslərə malikdir.

«Tərs padşahla üç bacının nağılı»nda isə çirkin ifritə qız tilsimlə üç gözəl bacının gözəlliyini özünə köçürür, onları da tilsimə salır. Padşahın elçilərinin köməyiylə bacılar da, daha döndərilmiş ataları da tilsimdən xilas olurlar, gözəllikləri də özlərinə qayıdır.

Qeyd edək ki, xeyirlə şərin mübarizəsində şəhər həmişə qurduğu tora özü düşür, cəzasını alır. Cəmiyyətdə də təbii olaraq belə bir qanunauyğunluq vardır. «Körpə uşaqla xallı keçinin nağılı»nda olduğu kimi doğularkən yetim qalan uşağı saxlamaq üçün ata evlənməli olur. Ögey ana uşağı acından öldürüb evə sahib olmaq istiyir. Uşağın acından ağladığını duyan çox həssas keçiyə gecələr uşağı əmizdirir. Bunu görən ögey ana isə ərinə məcbur edir ki, keçini kəssin.

Bunu da hiss edən keçiyə bu hiyləgər qadını itələyib təndirə salır. Keçiyə də xilas olur, körpə də.

Gülzar nənənin nağıllarında hiyləgər, paxıl, şəhər qonşuların xəbis əməlləri ifşa olunur. «İlham və Fərizənin nağılı» bu mövzuya həsr olunmuşdur. İlham dəmirçidir, zindanın üstündə hər şey düzəldir, düzəltdiyi qılıncların üstündə də öz adını həkk edir. Fərizə İlhamın insanları öldürmək üçün qılınca düzəltdiyinə etiraz etsə də, hiyləgər qonşuların qana susadılarını görüb İlhamla razılaşır. Bir gün həmin xəbis qonşular hücum edib el-obanı qırır, evləri yandırır. Fərizə bu dəhşətləri görüb İlhamın yanına qaçır. Xəbis qonşular artıq İlhamın onlara bağışladığı qılınca onun ürəyinə soxub öldürmüşdülər. Bu faciəyə dözməyən Fərizə də intihar edir.

Deməli, Gülzar nənə 20 yanvarda ruslarla ermənilərin yurdu-muzu soxulub əliyalın, günahsız insanları qətlə yetirdiklərini nağılvari boyalarla qələmə almışdı.

Müəllif nağılın daha təsirli çıxması üçün hətta canavarın belə çöldə bir-birinə olan instink hissini gözəlləndirərək müşahidə etmiş, ovçu tərəfindən yaralanmış ağ canavara görə qara canavar üzünü necə göylərə tutub ulayır, sonra da gözyaşı tökür. Eyni hadisə az sonra İlham və Fərizənin başına gəlir.

«Pis qonşu», «Günahsız qarı» nağılları da hiyləgər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edilir. Eləcə də məhşur müğənni Qədir Rüstəmovun Xocalı hadisələri zamanı başına gələn hadisələr maraqlı təsir vasitələri ilə nəql olunmuşdur.

Gülzar nənə əhvalatları sadəcə olaraq nağıllaşdırmır. O, müxtəlif bədii üsullardan istifadə edərək süjet qurur, əhvalata bəzək vurur, xalq nağıllarının dilinə uyğunlaşdırır, onun bədii formalarından ustahqla istifadə edir. Yaşadığımız dövrə olmuş olayları nağıl şəklində elə uyğunlaşdırır ki, sanki bu əhvalat keçmişdə baş vermişdir.

Nağılçının yarı realist, yarı fantastik süjetli nağılları da var ki, hadisələr həm dənizdə, həm də quruda baş verir. «Su pərisi» və «Dəniz balası» bu sıradandır. Dünyanın ən gözəl

dənizlərindən birində dənizdə boğulanları xilas edən naməlum qüvvə Şahnur adlı gənci çox düşündürür. Şahnur sirri öyrənmək üçün özünü dənizə atıb «xilas edin» - deyərək haray salır. Yarı dünya gözəli qız, yarı balıq olan su pərisi Şahnuru xilas edir. Beləcə Su pərisi ilə Şahnur bir-birlərini sevirlər. Təəssüf ki, sonrakı hadisələr onları məhvə doğru aparır. Ancaq hadisələr çox təbii və inandırıcı qurulmuşdur. Şübhəsiz ki, suda yaşayanla (həm də yarı balıq) quruda yaşayanın həyatı baş tutmaz. Amma gənc oxucular üçün maraqlı fantastikadır. İnsanın suda yaşamaq ideyası yazıçıları həmişə düşündürən mövzulardan olmuşdur. Gülzar nəhə «Dəniz balası» nəgəlini də bu məqsədlə yazmışdır. Bunun üçün də o fantastik boyalardan istifadə edərək təzə doğulan şahzadəni şahın paxıl qadını dənizə atır. Körpə dəniz aslanının südü ilə böyüyür. Ancaq tanrı ananın yalvarışlarını eşidib Dəniz balasını ananın özünə qaytarır. Deməli, insan quruda yaşamaq üçün doğulmuşdur. O harada doğulur-doğulsun Yer oğludur. Yerə dönməlidir. Yazıçı körpə qəhrəmanını bu sınaqlardan keçirib onu yenə də öz mühitinə qaytarır.

Bu qəbil nəgəllər uşaqlarda dəniz haqqında, dənizdəki canlı həyat və bilgilər haqqında yaxşı təsəvvür yaradır.

Müəllifin «Göydə nəçə ulduz var?» şeirlər kitabında şeirlər sual şəklində qurulmuşdur. Bu suallar uşaqları düşündürür, axtarışa sövq edir, biliyini zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. B., 1999.
2. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, Yazıçı, 1986.
3. Abdullayev C. Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu. «Filoloji araşdırmalar», 2004.
4. Abdullayeva A. Müsfiq və folklor. Bakı, Gənclik, 1996.
5. Axundlu Y. İstiqlal şairləri. Bakı, Elm, 1998.
6. Allahverdioglu P. «Dəbistan» jurnalında tərbiyə məsələləri. «Azərbaycan məktəbi», 1958, №7.
7. Allahverdioglu P. «Məktəb» jurnalında təlim-tərbiyə məsələlərinə dair. «Azərbaycan məktəbi», 1960, №8.
8. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşri, 1956.
9. Araslı H. Məhəmməd Füzuli. Bakı, 1958.
10. Araslı H. Şairin həyatı. Bakı, 1940, 1968.
11. Azərbaycan folklor antologiyası, 2 cildə // Tərtib edən: Ə. Axundov. Bakı, 1968.
12. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I-XXI kitablar. 1965-2006.
13. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, I cild (şeyr) // Tərtib edən Q. Namazov, 2005.
14. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, II cild (şeyr) // Tərtib edən Q. Namazov, 2005.
15. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, III cild (nəsr) // Tərtib edən Q. Namazov, 2005.
16. Bayramov Q. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976.
17. Belinski V. Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Gənclik, 1979.
18. Bəktəşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı, ADU-nun nəşri, 1995.
19. Böyük sənət uğrunda. SSRİ Yazıçılarının II qurultayında S. Vurğunun poeziya haqqında əlavə məruzəsi. B., 1970.
20. Budaqov B. Təbiət poeziya işığında. Bakı, 2006.
21. Büllürli H. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Bakı, Elm, 1984.
22. Cəfərov M. C. İki qurultay arasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Həmişə bizimlə. B., «Yazıçı», 1980.

23. Cəlil Məmmədquluzadə (Həyat və yaradıcılığı), Bakı, 1974.
24. Cəmsidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqləyərkən. «Gənclik», 1969.
25. Cəmsidov Ş. Təmsillərimiz haqqında. «Azərbaycan», 1974, №8.
26. Əbilov İ. Uşaqlar üçün böyük ədəbiyyat yaradaq. «Azərbaycan», 1970, №3
27. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
28. Əhmədov Ç. Uşaq ədəbiyyatında ideya və sənətkarlıq məsələləri. «Azərbaycan», 1960, №2.
29. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı, Yazıçı, 1986.
30. Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Nurlan, 2004.
31. Əhmədova Ə. Bu ellərə vurulmuşam. B., 1978.
32. Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu. (1920-1945-ci illər). B., 1968.
33. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1986.
34. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. B., 1971.
35. Hacıyev A. Uşaq nəsr tədrisinin bəzi məsələləri. B., 1977.
36. Hacıyev D. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram. Bakı, Yazıçı, 1983.
37. Həşimov Ə.H. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı, 1958.
38. Hüseyn M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu. «Ədəbiyyat və incəsənət məsələləri», B., 1958.
39. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı, 1977.
40. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu, Bakı, «Elm», 1977.
41. Hüseynoğlu G. Müşfiq. B., 1968.
42. Xəlilov A. İncilərdən əvvəl Azərbaycanda uşaq kitablarının nəşri tarixindən. ADU-nun Elmi əsərləri, (tarix və fəlsəfə), 1969, №4.
43. Xəlilov A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəşrinə dair. (1920-1930-cu illər), ADU-nun Elmi əsərləri, dil-ədəbiyyat seriyası, 1970, № 2.
44. İbrahimov M. Böyük satira ustası. Bakı, 1966.
45. İsmayilov Y. Abdulla Şaiqin həyat və bədii yaradıcılığı. B., 1962.
46. İsmayilov Y. Mir Cəlalin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1975.
47. Kərimov S. Gənclik və gözəllik teatırı. B., Yazıçı, 1978.
48. Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi, Bakı, 1961.
49. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956, 1974.
50. Qasımzadə F.A. Bakıxanov, Bakı, 1956.
51. Qəhrəmanov K. M.Rzaquluzadənin hekayələri. «Azərbaycan», 1955, №9
52. Qorki M. Ədəbiyyat haqqında B., 1950.
53. Quliyev E. «Heydər babaya salam» necə varsa. Bakı, Elm, 2001.
54. Qasimova L. Ədəbiyyatın tədrisi prosesində şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı, 2003.
55. Məhərrəmov C. 70-80-ci illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 1997.
56. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1977.
57. Məmmədov K. Qasımbəy Zakir. Bakı, 1957.
58. Məmmədov X. «Dəbistan» jurnalının nəşri tarixi, API-nin Elmi əsərləri, 1972, №2.
59. Məmmədov X. C. Məmmədquluzadə və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı məsələləri. API-nin Elmi əsərləri, 1972, №2.
60. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı, Bakı, 1978.
61. Məmmədov X.Ç. Ünsizadə və uşaq ədəbiyyatı. BDU-nun Elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat). 1973, №6.
62. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr, Bakı, 1963.
63. Məmmədov M. Sabir və məktəb, Bakı, Maarif, 1968.
64. Məmmədbəyova S. Sizi kimlərdən soruşum... Bakı, Azər nəşr, 2003.
65. Mir Bağirov K. S.Ə.Şirvani, Bakı, 1959.
66. Mir Cəlil. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958.

67. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982.
68. Namazov Q. M. Seyidzadənin şeir yaradıcılığı. ADU-nun Elmi əsərləri (Kitab. və bib. seriyası), 1970, №1.
69. Namazov Q. S. Vurğun gənclik haqqında. BDU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, №5.
70. Namazov Q. 1920-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil-ədəbiyyat seriyası, 1977, №3.
71. Namazov Q. A. Şaiqin pyesləri haqqında. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Elmi əsərlər toplusu. B., 1982.
72. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1984.
73. Namazova N. Səməd Vurğun və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, BDU nəşri, 2003.
74. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, Elm, 2000.
75. Nəbiyev B. Uşaq ədəbiyyatını böyük tələblər səviyyəsinə. «Azərbaycan», 1971, №8.
76. Nəbiyev B. Süngüyə çevrilmiş qələm. B., 1977.
77. Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1977.
78. Nəbiyev B. Firudin bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984.
79. Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı, Gəncə nəşriyyatı, 1993.
80. Nəbiyev B. İstiqlal şairi. Bakı, Elm, 2001.
81. Orucəliyev İ. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri. Bakı, 2004.
82. Öməröglü İ. Ədəbi-bədii və uşaq kitablarının redaktəsi. Bakı, AMEA nəşriyyatı, 2002.
83. Rəhimov M. S. Vurğun gənc nəslin əxlaq tərbiyəsi haqqında. Azərbaycan məktəbi, 1967, №8.
84. Rəhimova İ. Mikayıl Rzaquluzadənin yaradıcılığı. Bakı, «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 2001.
85. Rza R. Uşaqlar üçün ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsini yüksəltmək uğrunda. «Mənim fikrimcə». B., 1967, səh. 264-291.
86. Rzaquluzadə M. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatında mövzu və keyfiyyət məsələləri. «Azərbaycan», 1955, №8.
87. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan

- ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1982.
88. Səmədova N. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Nurlan 2006.
89. Şükürova E. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Bakı, Maarif, 1999.
90. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı, Azər nəşr, 1965.
91. Telmanqızı A. Ə. Cəfərzadənin bədii dünyası. Nurlan. 2002.
92. Vəfalı A. Bədii ədəbiyyat – yeni nəslin tərbiyəsi. «Azərbaycan», 1972, №4.
93. Vəlixanov N. S. S. Axundov. Bakı, Azər nəşr, 1968.
94. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1971.
95. Vurğun S. Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq – Böyük sənət uğrunda. B., 1970.
96. Yaşıl yarpaqlar. (almanax). Bakı, 1974.
97. Yusifov R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Təhsil, 2002.
97. Zamanov A. S. S. Axundovun həyatına dair yeni sənədlər. «Azərbaycan məktəbi», 1965, №6.
98. Zamanov A. Sabir və müasirləri. Bakı, Azər nəşr, 1973.

İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	3
-------------	---

I HİSSƏ

ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

I FƏSİL

XALQ ƏDƏBİYYATI	10
Kiçik (xırda) növ	11
Lirik növ	18
Epik növ	25

II HİSSƏ

YAZILI ƏDƏBİYYAT

II FƏSİL

QƏDİM VƏ ORTA YÜZİLLƏR ƏDƏBİYYATI	33
«Dədə Qorqud» dastanları	40
Nizami Gəncəvi	45
Məhəmməd Füzuli	57
«Koroğlu» dastanı	63

III FƏSİL

XIX YÜZİLDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI	69
Abasqulu Ağa Bakıxanov	74
Qasımbəy Zakir	81
Seyid Əzim Şirvani	88

IV FƏSİL

XX YÜZİLDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

1901-1917-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı	99
Uşaq mətbuatı	110
Cəlil Məmmədquluzadə	116
Mirzə Ələkbər Sabir	125
Süleyman Sani Axundov	134
Abbas Səhhət	143

III HİSSƏ

SOVET DÖVRÜ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

V FƏSİL

1918-1945-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı	151
Abdulla Şaiq Talıbzadə	166
Mir Mehdi Seyidzadə	200

Alman-sovet müharibəsi illərində uşaq ədəbiyyatı

(1941-1945)	215
Səməd Vurğun	228
Mir Cəlil	248
Mirvarid Dilbazi	254

VI FƏSİL

1945-1960-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı	272
Mikayıl Rzaquluzadə	285
Rəsul Rza	299
Əyyub Abbasov	306
Zeynal Cəbbərzadə	314
Qılman İlkin	320

VII FƏSİL

1960-1980-ci illərdə uşaq ədəbiyyatı	326
Şeir	328
Xanımana Əlibəyli	332
Teymur Elçin	337
İlyas Tapdıq	340
Məstan Günər	345
Tofiq Mahmud	351
Məmməd Aslan	354
Zahid Xəlil	358

Nəsr	362
Xəlida Həslova	367
Ələviyyə Babayeva	372
Bayram Həsənov	375

Nəriman Süleymanov.....	380
Əzizə Əhmədova	384
Dramaturgiya	387
Yusif Əzimzadə.....	392
Əli Səmədli.....	397
Təmsil	401
Hikmət Ziya.....	403
Elmi fantastika	409
Emin Mahmudov	413
IV HİSSƏ	
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI	
(1990-2005-ci illər).....	418
Gülzar İbrahimova.....	429
ƏDƏBİYYAT	437

Çapa imzalanmışdır: 20.06.2007.

Formatı 60x84 1/16. Sifariş 102.

Həcmi 27,75 ç.v. Sayı 350.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Uşaq insandır! Onun sadə görünən oynaq, daima xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur: düşünmək, duymaq, sevmək, kəsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət – bütün insani xassələr uşaq aləmində mövcuddur.

Səməd Vurğun

